

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

ESKİ TÜRKÇEDE ÖLÇÜ

Aybüke Betül DOĞAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

ESKİ TÜRKÇEDE ÖLÇÜ

Aybüke Betül DOĞAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

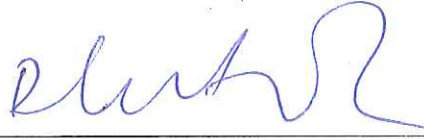
Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

Aybüke Betül DOĞAN tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Ölçü" başlıklı bu çalışma, 26.12.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Başkan)

Doç. Dr. Bülent GÜL (Danışman)

Doç. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN

Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Yrd. Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Yusuf Çelik

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

26.12.2014

Aybüke Betül DOĞAN

TEŞEKKÜR

Bu çalıőmamda, yöntem ve teknikler hususunda yardımlarını ve tecrübelerini eksik etmeyen değerli hocam sayın Doç. Dr. Bülent Gül başta olmak üzere bütün hocalarıma; manev desteklerini ve iyi niyetlerini esirgemeyen aileme, eőim Erdi'ye ve dostlarıma teőekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

DOĞAN, Aybüke Betül. *Eski Türkçede Ölçü*, Tezli Yüksek Lisans, Ankara, 2014.

Bu çalışmada, öncelikle Eski Türkçe döneme ait çeşitli eserler taranmıştır. İnceleme neticesinde elde edilen ölçü ile ilgili veriler tespit edilmiş ve bunlar kendi arasında belli konu başlıkları hâlinde tasnif edilmiştir.

Anlamsal ve dil bilgisel açıdan ölçü ifadesi taşıyan terimler ve terim dışı ifadeler, yapılar bulunmuş ve metinlerde geçtiği şekliyle transkriptlerine sâdık kalınarak örneklendirilmiştir.

Başlıklar hâlinde ortaya konan ölçü terimleri ve ölçü değeri taşıyan yapılar ile farklı sahalarda ve farklı dinî inanışlarda olan Eski Türklerin ekonomik ve sosyal hayatı algılayışı ortaya konmaya çalışılmış, buna dikkat çekilmiştir. Bu amaçla sadece sayısal değer ifade eden sabit ölçü terimleri değil, Eski Türklerin yararlandığı diğer ölçü unsurlarına değinilmiştir. Genel ölçü adları ve ölçme ile ilgili fiillerin yanı sıra benzetmeye dayalı deyim aktarmalı yapılar, antropometrik ve adet bildiren ölçü terimleri bu kapsamda önem arz eden ana başlıklar olarak tezde üzerinde durulan konulardır.

Köktürkçe, Budist ve Maniheist çevreye ait Uygurca metinler ile İslamî çevre ilk Türkçe eserlerin taranması sonucu tespit edilen ölçü birimleri çeşitli etimolojik sözlüklerde de incelenmiştir. Tarama ve derleme sözlüklerine bakılarak terimlerin Batı Türkçesinde ve günümüz Türkiye Türkçesinde yaşayıp yaşamadığı yahut hâlâ kullanımda olup olmadığı araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Köktürkçe, Eski Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Ölçü Terimleri, Anlam Bilimsel Yaklaşım, Dil Bilgisel Yaklaşım.

ABSTRACT

DOĞAN, Aybüke Betül. *Measurement in Old Turkic*, Master's Thesis, Ankara, 2014.

In this study, various works from the Old Turkic period are analysed. Then the obtained data about the measurement have been identified and classified under specific topics among themselves.

The semantical and grammatical words which carry out meaning of measurement and non-semantic terms and structures are found and exemplified with fidelity to their original forms from the transcripts.

By putting the measurement words and structures as titles, this study tries to put forward and draw attention to the understanding of economical and the social life of Old Turkish people. For this purpose, instead of focusing on the fixed numeric terms; this study mentions the other measurement terms which Old Turkish people used. As well as names of general measurement and verbs about measurement; indirect idiom analogy, anthropometric and quantity terms are given importance and highlighted as main topics.

The measurement words, which are identified as a result of examining runic Turkic and Uigur texts from Buddhist, Manichean environment and first examples of Turkish - Islamic environment, are also analyzed with the help of several etymologic dictionaries. By looking at analysis and compilation dictionaries, it is investigated if these terms are still exists and still used in Western Turkic and present day Turkey Turkish.

Keywords

Runic Turkic, Old Uigur Turkic, Qarakhanid Turkic, Measurement Terms, Semantic Approach, Grammatical Approach.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında, tarihî Türk dillerinden Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve erken dönem İslamî çevreye ait Türkçe metinler taranarak bu dönemler içerisinde tespit edilen eski Türkçe terimler; bunun yanı sıra terim dışı kelime ve yapılar incelenmiştir. Tarama neticesinde elde edilen veriler ile Eski Türklerin ölçüyü somutlaştırma şekilleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Elde edilen veriler sekiz ana başlık altında anlam bilimsel ve dil bilgisel yaklaşımlara göre tasnif edilmiştir. Ölçü ile ilgili adlar ve fiiller ilk iki ana bölümü oluşturmuştur. Bu başlıklarda terim ve terim dışı ifadeler bir arada verilmekle birlikte örnekler ışığında dönemin ölçü kabulleri ve ölçülendirme usulleri yansıtılmıştır.

Üçüncü bölümde insan uzuvlarından yararlanılarak ortaya çıkan ölçü terimleri belirtilmiş ve metinlerden alınan örneklerle açıklanmıştır. Dördüncü bölümde ise adete ve taneye karşılık gelen ölçü terimlerine yer verilmiştir. “Benzetmeye Dayalı Olarak Kurulan Ölçü İfadeleri” konu başlıklı beşinci bölümde ise deyim aktarmalı, metaforik öğelerin içerdiği ölçü anlamlarına değinilmiştir. Beş ana başlık içerisinde açıklanan ölçü terimi ve hârici ölçü anlamlı kelimeler belirlenirken anlam bilimsel bir metot izlenmiştir. Altıncı bölüm ise diğer bölümlerden farklı olarak dil bilgisel açıdan incelenmiştir. Yapı ve tamlamalar ile aldığı ekler açısından farklı alt başlıklar altında ölçü değeri taşıyan örnekler sınıflandırılmıştır.

“Alışverişte Kullanılan Ölçü Terimleri” başlıklı yedinci bölümde ise Eski Türklerin ticaret hayatında yararlandıkları eşyalar ve bu eşyaların ölçüsü örneklerle açıklanmıştır. Çeşitli eşya, yiyecek gibi nesnelere yanı sıra köle ve evlatlık değiş tokuşları yaptıkları, bu işlemi belli ölçülerle gerçekleştirdikleri metinler aracılığıyla görülmüştür.

Son bölümde ise doğrudan bir ölçüye karşılık gelmeyen ancak içerdiği mânâ itibarıyla içinde bir ölçü anlamı barındıran kelimeler açıklanmıştır. Metinlerde doğrudan bir ölçü fonksiyonuyla kullanılmadığı için “Dolaylı Yollardan Ölçü Anlamı Sağlayan Terimler” başlığı altında değerlendirilmiştir.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
I. AMAÇ	4
II. KAVRAMLAR	4
III. ÖLÇÜ TERİMLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	5
IV. YÖNTEM	24
V. ARAŞTIRMA METİNLERİ	25
VI. KISALTMALAR	32
1. BÖLÜM: GENEL ÖLÇÜ ADLARI	33
1.1. UZUNLUK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	33
1.1.1. Turk	33
1.1.2. Çıg	35
1.1.3. Tsun / Sun	38
1.1.4. Yoçan	39
1.1.5. Bére	40
1.1.6. Karı.....	42
1.1.7. Arşın	45
1.1.8. Uzun	46
1.1.9. Turum	47

1.1.10.Kısga.....	48
1.1.11.Kız.....	49
1.1.12.Kırt.....	49
1.1.13.Karşag.....	50
1.2. AĞIRLIK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	51
1.2.1.Küri.....	51
1.2.2.Şık / Şıg	53
1.2.3.Şing.....	55
1.2.4.Kav	57
1.2.5.Yastuk.....	57
1.2.5.Sıtır.....	59
1.2.6.Bakır.....	62
1.2.7.Kevçi.....	67
1.2.8.Rıtl.....	67
1.2.9.Taņ/Tan/Täng/Tng	67
1.2.10.Batman	69
1.2.11.Tämbin	71
1.2.12.Ağır.....	72
1.2.13.Agruk.....	74
1.3. YÜKSEKLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI.....	74
1.3.1.Bère.....	74
1.3.2.Yoçan.....	74
1.3.3.Édiz.....	75
1.3.4.Yüksek	77
1.3.5.Tikim.....	78
1.3.6.Aglak.....	79
1.4. UZAKLIK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	79
1.4.1.Irak	79
1.4.2.Uzun	80
1.4.3.Yaguk	81
1.4.4.Yakın	82

1.5. BÜYÜKLÜK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	82
1.5.1.Ulug	82
1.5.2.Bedük	84
1.5.3.Kiçig	85
1.5.4.Uvşak	86
1.5.5.Uşak.....	86
1.5.6.Uvak	87
1.5.7.Kepek	88
1.6. KALINLIK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	88
1.6.1.Yogun	88
1.6.2.Kalın	90
1.6.3.Tas.....	91
1.6.4. Yinçke-İnçke / Yinçge-İnçge.....	92
1.7. BÜTÜNLÜK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	93
1.7.1.Bütün.....	93
1.7.2.Tükel	94
1.7.3.Tüketi	95
1.7.4.Tüklüg	95
1.7.5.Tüm	95
1.7.6. Tolu	95
1.7.7. Ulayu	96
1.7.8. Alku	97
1.7.9. Barça	97
1.7.10.Kamag	98
1.7.11.Kop	99
1.7.12. Bütürü / Bütrü	100
1.7.13. Kênürü	101
1.7.14. Evin	101
1.7.15. Tançu	102
1.7.16. Çart	102
1.7.17.Tikim	102
1.7.18.Kartal	103

1.7.19.Kesek	103
1.7.20. Ülüş	104
1.7.21.Ülük / Ülüg	105
1.7.22.Bölük	106
1.7.23.Enjim	107
1.8. ORAN BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	107
1.8.1.Yarım	107
1.8.2.Bıçuk	109
1.8.3.Uğura	110
1.8.4.Sıñar	110
1.9. ÇOKLUK (DERECE) BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	110
1.9.1.Telim	110
1.9.2.Üküş	111
1.9.3.Ked	113
1.9.4.Artuk	114
1.9.5.Eksük / Yersik	115
1.9.6. Kız / Kısga	115
1.9.7. Az / Kobi	115
1.10. MİKTAR BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	116
1.10.1. Bart	116
1.10.2. Kaşuk	116
1.10.3. Kadıñ	117
1.10.4. Ayak	118
1.10.5. Kúping	119
1.10.6.Badıır / Patır	119
1.10.7. Çan	120
1.10.8. Kúp	122
1.10.9. Burnaç	123
1.10.10. İdiş	124
1.10.11. Közeç	124
1.10.12. Anban	125

1.10.13. Tagar	125
1.11. SERTLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	126
1.11.1.Yumşak / Yimşak	126
1.11.2.Katıg / Katag	128
1.11.3. Katgı	128
1.12. GENİŞLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	129
1.12.1.Kiñ	129
1.12.2.Yétiz	130
1.12.3.Ën	131
1.12.4.Tar	131
1.13. DERİNLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	132
1.13.1.Teriñ	132
1.13.2.Tüp	133
1.13.3.Şamak	134
1.13.4. Sıg / Sık.....	135
1.14. EŞİTLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	136
1.14.1.Teñ / Teñe / Teñlig	136
1.14.2.Tüz	138
1.15. ÖNCELİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	140
1.15.1.İlk	140
1.15.2.Öñrä	140
1.15.3.Kenki	141
1.15.4.Söki	142
1.15.5.Aşnu	142
1.15.6.Basa.....	143
1.15.7.Başlayu.....	144
1.15.8.Oza	144
1.15.9.İzi	145
1.15.10.Türk	145

1.15.11. Bildir	145
1.15.12.Ertäkän	146
1.16. SÜREKLİLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	146
1.16.1.Turkaru	146
1.16.2.Üzüksüz	147
1.16.3.Üzlünçüsüz	147
1.16.4.Tünle күntüz	148
1.16.5. İrkin	149
1.16.6. Kün күninge	149
1.16.7. Ay күn	149
1.17. ÇABUKLUK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	150
1.17.1.Turgınçara	150
1.17.2.Timin (ök)	150
1.17.3.Terk	151
1.17.4.Terkin	151
1.17.5.Terkleyü	151
1.17.6.Bat	152
1.17.7.Şep	153
1.17.8.Oplayu	153
1.18. TEKRAR BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI	154
1.18.1.Kata	154
1.18.2.Ogur	158
1.18.3. Kur	158
1.18.4. Yolu	159
1.18.5. Türlüg	160
1.18.6.Käz	160
1.18.7. Yana	161
1.18.8.Yiçe	162
1.18.9.Yeme	162
1.18.10.Yañı / Yanırtı / Yanıla	163

1.18.11. ... : (Belli bir terim veya kelime olmaksızın tekrar anlamının sağlanması).....	164
1.18.12. Ottuz	164
1.19. ÖLÇÜ İŞLEMİ SAĞLAYAN AD	165
1.19.1.Kertik	165
2. BÖLÜM: ÖLÇÜ VE ÖLÇME İLE İLGİLİ FİLLER	166
2.1. SA-	166
2.2. ÜLEŞ-	166
2.3. ÜLET-	169
2.4. ÜLGÜLE-	169
2.5. TEDLE-	169
2.6. ETİZLE- / ATIZLA-	170
2.7. KARILA-	171
2.8. KARIŞLA-	171
2.9. KARŞA-	172
3. BÖLÜM: BENZETMEYE DAYALI OLARAK KURULAN, DEYİM AKTARMALI ÖLÇÜ DEĞERİ TAŞIYAN YAPILAR	173
3.1. ABARTMA UNSURLARI İLE SAĞLANAN ÖLÇÜ	173
3.1.1. Asankı-kalp-kalpa-nayut sanı / sanınça: Kalpa sayısınca (sonsuz sayıda).....	173
3.1.2. Kum sanınça: Kum sayısınca (sonsuz sayıda)	177
3.1.3. Kog kıçmuk sanı / Kog parmanu sanınça: Toz toprak sayısınca, havadaki zerre miktarınca (sonsuz sayıda)	178
3.1.4. Ot yem sanınça: Ot sayısınca (çok sayıda)	179
3.1.5. Alku tınlıgların sanı sakışı: Bütün insanların sayısınca (çok sayıda)	179
3.1.6. Sumeru tagka tayan-: Sümer dağına kadar uzanan (sınırsız genişlikte)	179

3.2. DEYİM AKTARMASI (METAFORİK ÖGELER) İLE SAĞLANAN ÖLÇÜ	180
3.3. BENZETME ÖGELERİ İLE SAĞLANAN ÖLÇÜ	182
3.3.1. Hayvansal Ögelere Benzetme	182
3.3.2. Doğa Unsurlarına Benzetme	183
3.3.3. Nesnelere Benzetme	184
4. BÖLÜM: ANTROPOMETRİK ÖLÇÜ TERİMLERİ	185
4.1. ERDEK	185
4.2. AYA	186
4.3. ADUT / AĞUT / AVUT	187
4.4. MAD	187
4.5. AĞAK / AYAK	188
4.6. KULAÇ / KOLAÇ	189
4.7. KARIŞ	190
4.8. KUÇAK / KUÇAM	190
4.9. BODI SINI.....	191
4.10. TURUM / DURUM	191
4.11. ÇİKİN / ÇİGİN	191
5. BÖLÜM: ADET BİLDİREN ÖLÇÜ TERİMLERİ	193
5.1. BAG	193
5.2. İKİ BAG	195
5.3. ÇUG	195
5.4. KIDIG / İKİ KIDIG	196
5.5. KAT.....	196
5.6. KATA	197
5.7. EVİN	197
5.8. URUG	199
5.9. TANA	199

6. BÖLÜM: GRAMATİKAL ÖGELERLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI	
TAŞIYAN YAPILAR	201
6.1. EDATLAR İLE KURULAN YAPILAR	201
a. Benzerlik Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar	201
a.1. "... teg" edatı ile kurulan yapılar	201
a.2. "... osuglug" edatı ile kurulan yapılar	207
a.3. "... ohşatı" edatı ile kurulan yapılar	208
b. Mekân ve Zaman Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar	208
b.1. "... kodı" edatı ile kurulan yapılar	208
b.2. "... tegi" edatı ile kurulan yapılar	209
b.3. "... beri" edatı ile kurulan yapılar	212
b.4. "... töni" edatı ile kurulan yapılar	212
b.5. "... oza" edatı ile kurulan yapılar	213
c. Cihet Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar	213
c.1. "... ınaru" edatı ile kurulan yapılar	213
c.2. "... tapa" edatı ile kurulan yapılar	214
c.3. "... ıntın" edatı ile kurulan yapılar	215
d. Tarz ve Mukayese Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar	215
d.1. "... eyin" edatı ile kurulan yapılar	215
e. Aitlik Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar	216
e.1. "... sanlıg" edatı ile kurulan yapılar	216
e.2. "... ulatı" edatı ile kurulan yapılar	216
6.2. TAMLAMALARLA KURULAN YAPILAR	217
6.2.1. İsim Tamlaması Yapısında Kurulan Ölçü İfadeleri	217
6.2.1.1. Belirtili İsim Tamlaması	217
6.2.1.1.1. "... qıdıgınta" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	217
6.2.1.1.2. "... küçinte" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	217

6.2.1.1.3. "...yañısı" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	217
6.2.1.1.4. "...egsüki" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	217
6.2.1.1.5. "... içi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	217
6.2.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması ..	218
6.2.1.2.1. "... küçi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	218
6.2.1.2.2. "... tegresi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	218
6.2.1.2.3. "...tübi / tüpi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	218
6.2.1.2.4. "...uçı" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	219
6.2.1.2.5. "...içi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	220
6.2.1.2.6. "... ortusu / otrası" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	220
6.2.1.2.7. "... yüzi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	221
6.2.1.2.8. "... katı" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri.....	221
6.2.1.2.9. "... burnı" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	221
6.2.1.2.10. "... yüki" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	221
6.2.1.2.11. "... üküşi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri.....	221
6.2.1.2.12. "... başı" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	221
6.2.1.2.13. "... kopı" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri	223
6.2.2. Sıfat Tamlaması Yapısında Kurulan Ölçü İfadeleri	223
6.2.2.1. Belgisiz Sıfatlar Yoluyla Kurulan Ölçü İfadeleri	223
6.2.2.1.1. "Bir ogur ..."	223
6.2.2.1.2. "Bir kşan ..."	223
6.2.2.1.3. "Bir üd ... / Bir kolu ..."	223
6.2.2.1.4. "Bir evin ..."	224
6.2.2.1.5. "Bir uguş ..."	224
6.2.2.1.6. "Bir kes ... / Bir kesek ..."	224
6.2.2.1.7. "Bir ..."	225
6.2.2.1.8. "Tegme ..."	226
6.2.2.1.9. "... sayu"	227
6.2.2.1.10. "neñ ..."	228
6.2.2.1.11. Diğer belgisiz sıfatlar yoluyla kurulan ölçü ifadeleri	228
6.2.2.2. Sayı Sıfatları ile Kurulan Ölçü İfadeleri	228
6.2.2.3. Niteleme Sıfatı ile Kurulan Ölçü İfadeleri	231

6.2.2.4. Sıfat Yapan “+ki” eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri.....	234
6.2.2.5. Eşitlik Eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri	235
6.2.2.6. Adlaşmış Sıfat Yapısı ile Kurulan Ölçü İfadeleri	238
6.2.2.7. Zarf Fiil Eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri	238
6.2.2.8. Karşılaştırma Eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri	238
6.2.2.9. “+Ilg” Eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri	239
6.2.2.10. Sıfat Fiil Eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri	243
6.2.2.11. Küçültme Eki ile Kurulan Ölçü İfadeleri	244
6.3. KISALTMA GRUBU İLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR..	244
6.3.1. Vasıta Grubu	244
6.3.2. Yaklaşma Grubu	244
6.3.3. Bulunma Grubu	245
6.3.4. Ayrılma Grubu	246
6.4. EŞİTLİK EKİ İLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR.....	247
6.5. KÜÇÜLTME EKİ İLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR.....	250
6.6. ŞART EKİ İLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR.....	250
6.7. ZARF FİİL EKİ İLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR	250
6.8. İKİLEMELER HÂLİNDE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR...	250
7. BÖLÜM: ALIŞVERİŞTE KULLANILAN ÖLÇÜ TERİMLERİ	261
7.1. ÖDEME ARAÇLARI OLARAK KUMAŞLAR	261
7.1.1.Kamdu	262
7.1.2.Egin	263
7.1.3.Kuanpu	263
7.2. MADENÎ PARA	264
7.2.1.Altın	265
7.2.2.Kümüş	267
7.2.3. Bakır	269
7.2.4. Benek	270
7.2.5.Karsapana	271

7.2.6. Akçe	271
7.2.7. Bakan	271
7.2.8. Yarmak.....	272
7.3. KAĞIT PARA: Çao / Çav.....	273
8. BÖLÜM: DOLAYLI YOLLARDAN ÖLÇÜ ANLAMI SAĞLAYAN TERİMLER	277
8.1. BİR ŞEYİN PARÇASI OLMA ÖLÇÜSÜNÜ DOLAYLI YOLLARLA SAĞLAYAN KELİMELEER	278
8.2. BİR ŞEYİN BÜYÜKLÜĞÜNDE YA DA KÜÇÜKLÜĞÜNDE OLMA ÖLÇÜSÜNÜ DOLAYLI YOLLARLA SAĞLAYAN KELİMELEER.....	279
8.3. UZUNLUK ÖLÇÜSÜNÜ DOLAYLI YOLLARLA SAĞLAYAN KELİMELEER..	280
SONUÇ.....	281
KAYNAKÇA.....	285

GİRİŞ

İnsanoğlu tarihte mütemadiyen bir Şeylere ihtiyaç duymuŐtur ve duyacaktır. Bu amaçla elinde bulunan eşya veyahut başka bir ödeme aracı ile gereksinim duyduğunu elde etme yoluna gitmiştir.

Eski Türklerin ihtiyaçlarını neyi araç edinerek giderdikleri, hangi ölçü terimleri temelinde bunu gerçekleştirdikleri, hayatın her alanında karŐılaŐılabilecek lme usullerini nasıl adlandırdıkları gibi mevzular bu incelemeyi oluşturmuştur.

Hayvancılıkla uđraŐmaları; at, sığır, deve, öküz, koyun, keçi gibi hayvanları ehliŐtirmelerini; ayrıca bu hayvanlardan birçok ürün elde etmelerini ve bunu da takas aracı olarak kullanmalarını sağlamıştır. Hayvanın derisi, tüyü, sütü, eti, yağı kullanılarak hem kendi ihtiyaçlarını gidermiŐler hem de başka malla deđiŐtirmek suretiyle ticareti canlandırmıŐlardır. Buna ek olarak zira‘ araç ve gereçler ile birlikte birçok tarım teriminin Eski Türkçe metinlerde tanıklanması (Gl, 2004 - Gl, 2012: 99-120 / Gömeç, 2006: 129-140) Eski Türklerin hayvancılığın yanı sıra çiftçilikle de uđraŐtıđını kanıtlamaktadır (Tunç, 1980: 57). Tarlalarda buğday, arpa, susam, darı, mısır yetiŐtiren Türkler, bunları da belli bir ölçü karşılığında, ihtiyaçları olan malla deđiŐtirmiŐlerdir (Yamada, 1993).

İzgi'nin, Uygurlardan alınan vergilerle ilgili çalışmasında da; Eski Türklerin deme aracı olarak hayvan, darı, para, bez ve kumaşı kullandıkları görülür (İzgi, 1988: 584). Uygurca vesikalarda *kobır* vergisi olarak devlete hayvan, darı ve para [Radloff, Uigurische No. 35, 39, 53, 69, 88]; *tütün* vergisi karşılığında ise bez ve elbise [Radloff, Uigurische No. 14, 21, 27, 31, 38, 42, 88] ödendiği ifade edilmiştir (İzgi, 1988: 584-585).

Eski Türklerin deme Şekillerinin nasıl olduğu ile ilgili bilgiler için Yamada'nın "Sammlung Uigurischer Kontrakte" adlı çalışması kaynak kitap olarak gösterilebilir. Bu metinlerde, Eski Türklerin sosyal ve ekonomik hayatında geçerli olan değiş tokuş usullerine ve ödeme araçlarına tanık olunur:

Küngümnü bädruzke elig iki baglıq bözke togru tomlıdu sattım “Cariyemi elli adet iki bağılı pamuklu kumaş karşılığında doğrudan satıverdim” (Yamada, 1993: Mi 06 / 5-6).

Bulattın yüz böz alıp män qalımduning kişitin ulam sadgın almış tulat adlıg küngümnı togru tomlıdu sağtım “Bulattan yüz pamuklu kumaş alarak, ben Qalımdı, cariyelerimden olan Tulat adlı kölemi doğruca sattım” (Yamada, 1993: Sa 25 / 3-7).

Töküztäki tarig tarımaqqä yirni altmışaqqä apamqa on iki sıtır ço yaqasın iligtä alıp birürmän “Töküzde buğday yetiştirilen yerin on iki sıtır çolug kirasını alıp veririm” (Yamada, 1993: Rh 03/3-5).

Sivil Uygur belgelerden verilen bu örneklerden de anlaşılacağı üzere; Eski Uygur Türkleri belli bir para veyahut mal karşılığında; belirlenen ölçüler dâhilinde, birbirleriyle alışveriş yapmışlardır (Yamada, 1993). *Böz*, *kuanpu* gibi kumaş cinsleri; madenî para ve kâğıt parayı ödeme aracı olarak kullanan Eski Türkler (Zieme, 1976), bu ödeme şekilleri için standart ölçü terimleri yanı sıra kendi kültürel kimlikleri ile geliştirdikleri ölçü sistemlerinden yararlanmışlardır.

En eski paranın 8. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır ve Türgişler zamanında para basılmaya başlanmıştır (Tunç, 1980: 59). Türgişler tarafından basılan paraların üzeri Türkçe yazılmıştır ve bu paralar yapılan kazılar sonucu Balkaş Gölü civarında bulunmuştur (Tunç, 1980: 59). Türkler, madencilikteki üstün yetenekleri ile pek çok madenî eşyalar yapmıştır. Dolayısıyla altın, gümüş, bakır madenî paraları mevcuttur. Bu madenî paralar için *yastuk*, *sıtır*, *bakır* gibi ölçü birimlerini kullanmışlardır. Konu ile ilgili kısaca birkaç örnek verilebilir:

...bir yastuq biş sıtır kümüşkä käşişdimiz “bir yastuk beş sıtır gümüşe anlaştık” (Yamada, 1993: Sa 05/4-5).

...Kimzun atlg äbçi qarabaşımni älig stir yarmaq kümüşkä inäçikä togru tomlıdu satdım “Kimzun adlı kölemi elli stir gümüş karşılığında İneçi’ye tamamıyla sattım” (Yamada, 1993: Sa 22 / 2-4).

...üç sıtır altı baqır kümüş altımz “üç sıtır altı bakır gümüş aldık” (Yamada, 1993: Mi 14 / 5).

Alışverişte madeni ve kâğıt para önemli araç olmakla birlikte yapılan araştırmalara göre Uygurlara kadar kâğıt para kullanılmamıştır. Dolayısıyla kâğıt paranın kullanımı, Eski Uygurlar tarihi ile başlamaktadır (Özyetgin, 2004: 90-105).

Sivil Uygur belgelerde de, Uygurlar dönemi itibariyle kâğıt paraya karşılık gelen çavın, kullanım hayatı içine girdiği görülmektedir (Özyetgin, 2004: 90-105).

Tarihten bu yana sadece Eski Uygur Türkleri değil; İpek Yolu aracılığıyla Hunlar, Köktürkler de ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Çin'den Avrupa'ya uzanan ticaret yolunun önemini fark eden Türkler bu yola egemen olmuştur. Neticede İpek Yolu'ndan geçen kervanlara kendi ürettiklerini satıp onların getirdikleri mallar ile mübadele etmişlerdir. Orhun Abideleri'nde geçen şu cümleler ise Köktürklerin Çinlilerle yaptığı alım satım durumunu örneklendirmesi bakımından önemlidir: *Bu yirde olurup Tabğaç budun birle tüzültüm. Altun kümüş işgiti kutay bungusuz anca birür* “Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği sıkıntısız öylece veriyor” (Ergin, 2008: 4-5).

Ölçü sadece ekonomik hayatta ortaya konmuş bir sistemden ziyade; hayatlarının tamamına yansımıştır. Törenin geçerli olduğu Türk toplum hayatında, düzenin sağlanması adına belli ölçüler sistemi geliştirilmiştir. Yapılan her kötü davranışın bir cezası tespit edilmiş ve uygulanmıştır: *“Ağır ceza verilecekse idam edilir; hafif ceza verilmesi kararlaştırılmışsa uzvu ezilirdi. Adam öldürmek maksadıyla bıçağını sıyıran idam ettirilirdi”* (Taşağıl, 2013: 84). Ayrıca Uygur sivil belgelerde de ceza yöntemi için belli ölçülerin kullanıldığına tanık olunur. Cezanın ödenme şartları açıklanırken ölçü birimlerinden *altun yastuk*, *kümüş yastuk*, *yastuk kuvar* gibi terimlerle karşılaşılmıştır:

Apam çam çarım qılsarlar ulug süükä biş altun yastuq aqa ini tigittärkä birär altun yastuq qısyut ötünüp iduqutqa bir altun yastuq kögürüp çoço balıq ayguçıqa bir kümüş yastuq birip ağır qıynqa tägzünlär. “Büyükler anlaşmazlık çıkarırlarsa büyük Süü'ye beş altın yastuk, büyük abi çocuklarına birer altın yastuk Kısyut arz edip; Idukkut'a bir altın yastuk teklif edip Koço şehrindeki komutana bir gümüş yastık verip ağır cezayı ödesinler” (Yamada, 1993: Mi 01/15-20).

Bu savtın ağışsar biz birär yasduq quvar birüşür biz “bu sözden dönecek olursak birer yastuk miktarı para cezasını veririz” (Yamada, 1993: Ad 02/14-15).

Ärklig bäg işi küçün tuğup çamlasar bu oq yir birip alşunlar yulsunlar “eğer güçlü bey işi gücü bırakıp anlaşmazlık çıkarırsa bu yer gibi iki yer verip alsınlar” (Yamada, 1993: Sa08 / 17-20). Uygur sivil belgelerin bu parçasında, yeri satın alan kişinin

sıkıntı çıkardığında karşılık olarak iki kat ödeme yaptığı görülür. Dolayısıyla belli bir oran ve ölçüde faiz uygulandığı dikkat çekmektedir.

Sözün özü eski Türkler sosyal, ekonomik ve içtimaî hayatta düzenin sağlanması adına belli bir ölçü sistemi geliştirmiştir. Komşu devletlerin de tesiri ile farklı dillerden gelmiş ölçü birimleri ile kendi kültürel kimliklerinin etkisi altında şekillenmiş bir ölçü sistemi benimsemişlerdir.

I. AMAÇ

Eski Türkçe metinlerde geçen ölçü terimleri ile ilgili makale ve inceleme boyutunda araştırmalar mevcut olmakla birlikte; bu çalışma ile taranmış metinler artırılarak araştırmanın derinleştirilmesi amaçlanmıştır. Döneme ait kaynak eserlere ulaşarak, konu ile ilgili terimleri ortaya çıkarmak ve tespit edilen terimleri çeşitli gruplar altında sıralamak; sadece verileri sıralamakla kalmayıp, eski Türk tarihi ve kültüründe, ölçü terminolojisinin nasıl ve ne şekilde ele alındığını açıklamak da amaçlar arasında yer almıştır.

Araştırmanın konusu olan ölçü terimleri ve bununla birlikte terim olmayan ama ölçü değeri taşıyan ifade / kalıpların hem anlam bilimsel hem de dil bilimsel açıdan inceleniyor olması sebebiyle, Türk dili ve kültür tarihinin gelişim sürecine katkı sağlanması hedeflenmiştir.

II. KAVRAMLAR

Ölçü: Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan; değerlendirmede kullanılan birim, ölçme birimi; ölçme sonucu bulunan rakam; belirlenmiş boyut; ölçüt; değer, itibar; aşırı olmama, ılımlı, uygun olma durumu.

Ölçek: Birim kabul edilen herhangi bir şeyin alabildiği kadar ölçü; tahıl ölçmeye yarar kap, kile; herhangi bir ölçü miktarında olan (iki ölçek buğday); bir harita veya resimde görülen uzaklıklarla bunların işaret ettiği, karşılandığı gerçek uzunluklar arasındaki oran; dört okkaya eşit ağırlık ölçüsü; bir ölçü aletinin üzerinde çizgilerle ayrılmış bölüm.

Ölçmek: En, boy, hacim, süre gibi nicelikleri kendi cinslerinden seçilmiş birimle karşılaştırıp kaç birim geldiklerini belirtmek; aşırı olmamasına dikkat etmek, kontrol etmek.

Ölçü Bilimi: Ağırlıkları ve ölçüleri inceleyen bilim dalıdır; metroloji.

Antropometri Bilimi: Bireyler veya gruplar arasında, anatomi, coğrafi bölge ve meslek grupları gibi çeşitli faktörlerden kaynaklanan farklılıkları ve benzerlikleri saptayarak daha geniş bir insan kitlesine uygun tasarımlar yapma imkânı sağlayan bilimdir.¹

III. ÖLÇÜ TERİMLERİ İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Şimdiye kadar ölçü terimleri üzerinde yapılan çalışmalardan içerikleri itibariyle kısaca bahsetmek uygun olacaktır. Kronolojik sıra gözetilerek çalışmaların içerikleri açıklanmıştır. Eski Türkçe metinlerde geçen ölçü terimleri ve anlamsal açıdan ölçüyü kasteden ifadeler ön planda tutulmuştur. Ancak genel olarak bir araştırmada ölçü kavramının nasıl incelendiği ve nasıl tasnif edildiğini görebilmek adına Eski Türkçe dışında, günümüze yakın dönemleri de içine alan çalışmalardan da ana hatlarıyla bahsedilmiştir.

1. Nobuo YAMADA, “Four Notes On Several Names For Weights And Measures In Uighur Documents”²

Günümüze kadar yaklaşık 200 kadar Eski Uygurca belgelerin bulunduğu ve bu metinler aracılığıyla Uygur topluluğunun sosyal ve ekonomik hayatından kesitler öğrenilebildiğini nakleden Nobuo Yamada; metinler üzerine yaptığı çalışmalarını neticesinde farklı ağırlık ölçü birimleri ile karşılaşmış ve bunları dört ana başlık altında incelemiştir. Tespitleri ise şu şekildedir:

a. Küri, şıg: Ölçü birimlerinden *küri*, Çince ‘*to*’ya karşılık gelir ve katı cisimler için kullanılan bir ölçü terimidir. Bu terim, çağdaş Doğu Türkistan toplumunda *kürä* olarak yaşamaktadır. Ayrıca; *tarıg* (darı), *künçid* (susam), *arpa* ve *yür / ür / yur* (buğday) gibi ziraat adlarının önüne gelerek Uygurca belgeler içerisinde yaşar. Çince

¹ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Antropometri>

² Studia Turcica, Budapest 1971, p. 491-498.

ise bu terime denk gelen ‘*tou*’ kelimesi hem katı hem sıvı cisimler için kullanılmaktadır. Genel anlamıyla *küri* terimi kapla yapılan belli bir ölçümü verse de, zaman içinde arazi ölçümünü de karşılayan bir terim hüviyeti kazanmıştır. Nitekim metinlerde geçen “*yiti kürilik yirim*”³, “*bir şıg sakiz küri urug kirür yir*”⁴ gibi kelime grupları, bu duruma örnek oluşturmaktadır.

Şıg ve *küri* arasında ince bir ayırım vardır. *Şıg küriye* nazaran daha büyük ölçü birimlerinin önüne gelen bir terimdir. Dolayısıyla daha büyük bir ölçektir. Metinlerde eğer ikisi bir arada yer alıyorsa; öncelikle *şıg*, ardından *küri* gelmektedir. Ayrıca *küri* ölçü terimi önüne on sayısının üzerinde bir sayı almamaktadır. Çince ‘*tou*’ ölçü teriminden daha yüksek bir birim olan Çince ‘*shih*’ ile Eski Uygurca *şıg* arasında da bir bağlantının olması mümkündür. Bu sebeple *şıg* ölçü terimini transkribe ederken *şıq* yerine *şıg* tercih edilmelidir. *Kürî*’den daha küçük ölçü birimlerini karşılayan Uygurca *şing* ve *qaw* terimleri ile Çince ‘*sheng*’ ve ‘*ho*’ kelimelerinin benzerliklerine de dikkat çekilir. Dolayısıyla Çince bu ölçü terimlerinin denklikleri 1 *shih* = 10 *tou*, 10 *sheng* = 1 *tou* şeklindedir. Uygurcada ise bu denklikler 1 *şıg* = 10 *küri*, 10 *şing* = 1 *küri* olarak karşılık bulmaktadır.

Şıg, *küri*, *şing* ve *kav* adlı Eski Uygurca ölçü terimlerinin sırasıyla Çince kökenli ‘*shih*, *tou*, *sheng* ve *ko*’ya karşılık geldikleri belirtilir.

b. Tämbin, qap: Bu terimler genellikle *bor* ve *süçüg* kelimeleri ile birlikte kullanılmaktadır. Bazı metinlerde *tänpin* şeklinde geçtiği de gözlenmiştir. Moğolcada *tämbin* ölçüsü Çince kökenli *t’ung-p’en* karşılığında yer almıştır. ‘Brass washingbowl’ *pirinç yıkama kâsesi* anlamındadır.

Tämbin > *tänbin* > *tämpin* şeklinde bir değişimin düşünülebileceği bu bağlamda DLT’deki açıklamalara yol gösterici olması açısından bakılması gerektiği ifade edilmiştir. Yamada’ya göre *tämbin*, Kaşgarlı’nın *şarap doldurulmuş kap* anlamını verdiği “*tim*” kelimesi ile ilişkilidir.

³ Yedi küri ölçüsünde tahılı içine alabilecek bir yer.

⁴ Bir şık sekiz küri ölçüsünde tahıl tanesini alabilecek bir yer.

Kap ölçü terimiyle ilgili olarak *tämbine* kıyasla daha net bilgiler mevcuttur. Brockelmann, Kaşgarlı'nın *kap* kelimesi üzerine yaptığı açıklamayı 'das gefass' olarak yorumlamıştır ki bu da *kap* manasına gelmektedir. Ahmet Caferoğlu'nun "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü" çalışması kaynak gösterilerek *kap* ölçüsünün *tämbin* gibi bir sıvı ölçü terimine karşılık geldiği ve *torba* olarak çevrildiği nakledilmiştir.

Kap ve *tämbin* terimleri birbirleriyle mukayese edilecek olursa *kap*, *tämbin*'e göre daha büyük ölçekli sıvı birimini karşılamaktadır. *Kap* ölçü terimi daha çok *bir* ve *iki*, bazen de *yarım* sıfatını önüne alırken; *tämbin* 5, 6, 10 ve 30'a kadar giden sayılarla birlikte kullanılabilir. Yalnız konu ile ilgili olarak Radloff'un "*bir tämbin*" ifadesinin yanlış bir çeviri olduğu, Malov'un da belirttiği üzere "*30 tämbin*" şeklinde okunması gerektiği ilave edilmiştir. Pamuklu kumaş karşılığında "*otuzar tämbin bir qaplık şarap*" verilmesi ile ilgili takasın, 1 *qap* = 30 *tämbin* denliğini verdiği neticesine varılmıştır. (Usp. No. 10: *otuzar tämbin süçügni bir qap*)

c. İki Bag: Borç alıp verme sözleşmeleri içinde eski Uygur belgelerinde "*iki iki bag böz*" şeklinde bir ifade geçer. Radloff, bu yapı içinde yer alan ikinci "*iki*" kelimesinin yanlış olarak yazıldığını, aslının "*iki bag böz*" olması gerektiği üzerinde durur. Malov ise konuyla alakalı herhangi bir açıklama yapmaz. "*yüz iki baglık*" şeklindeki tamlamayı; Le Coq, Malov ve Radloff 102 Bund; *102 bağ, demet, bohça, paket* olarak yorumlar. Yamada'nın görüşü ise 100 x 2 *bag*dır. "*iki bag*" teriminin, giysiler için kullanılan bir uzunluk ölçüsü olduğunu vurgulamış ve 'tuan' şeklindeki Çince karşılığını vermiştir. Çin'de genel bir ölçü birimi olan 'pi' ölçüsünün ise *iki tuan*'a denk geldiğinin altını çizmiş ve "*iki baglık - iki bag*" teriminin; 'pi' ile benzerlik gösteren bir uzunluk ölçü terimi olduğuna dikkat çekmiştir.

d. Täng, batman: Pamuklu giysi alışveriş sözleşmesinde geçen [Usp. No. 2] "*Tamiçinin po suwtaqı uturu borluqın on täng kebez yaqa-qa tuttum*"⁵ kısmındaki "*on täng kebez*"¹ Radloff *10 günlük kepez / on gün kepez* olarak yorumlamış, sonrasında yer ve tahıl kütleleri için kullanıldığını ifade etmiştir. Yamada, bu bilginin yanlış ve asılsız olduğunu söyleyerek Radloff'a katılmamıştır. Radloff'un bu yanlış yorumunu *kepez*'in anlamını tam olarak çıkaramamış olmasına bağlamıştır. Le Coq, aynı

⁵ "*Tamiçi adlı kişinin po suwda yer alan bahçesini on günlük pamuklu kumaş (on gün yetebilecek miktardaki pamuklu kumaş) karşılığında tuttum*" şeklinde anlamlandırılabilir.

metindeki [Le Coq HU No.1] örneği incelemiş ve '10 Täng Baumwolle' şeklinde okuyup, *täng*'in açıklamasını 'vielleicht Bündel'; *demet, deste, bohça ya da paket* şeklinde yapmıştır. Usp. No.70 metninin Radloff ve kendi tarafından farklı okunuşunu verip Radloff'un yanlış okuyuşunu göstermiş, dördüncü satırdaki "*yiti täng kepez*" okuyuşu ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamasına dikkat çekmiştir. Malov da *täng* ölçü birimi hususunda Radloff'u desteklemiş ve yeni bir şey eklememiştir. Neticede *täng'in; kepezi* niteleyen bir ölçü terimi olduğu sonucuna varmıştır.

Batman da kepez ile birlikte kullanılan bir birimdir. Kaşgarlı, DLT'de *batmanı* bir ağırlık ölçü terimi olarak açıklamış, onun bu ifadesini Brockelmann da 'mine, gewicht' *maden, ölçü birimi* olarak yorumlamıştır. Bu terimin modern Türk lehçelerinde de hâlâ yaşadığını ve Uygur belgelerinde, pamuklu kumaşın önüne gelmekle birlikte un, yiyecek ve eti de niteler pozisyonunda yer aldığını belirtmiştir.

Batman ölçü biriminin Çin terminolojisinde iki karşılığı vardır. Bunlar 'cheng' ve 'chin'dir. 'Cheng'; a steelyard (kantar), a weighing machine (kantar); a name of weight unit (ağırlık birimi) olarak tercüme edilirken; 'chin' (16 onces) kelimesi 16 grama karşılık gelmektedir.

Yamada ayrıca Çin'de *tän* kelimesinin yaşadığını ve bu terimin 'chin' ve 'cheng' kelimelerinden daha ağır bir ölçü birimi olduğunu belirtmiş; *tän* ve *täng* terimleri arasında bir bağlantının olup olmadığını sorgulamıştır.

2. Annemaria von GABÄIN, Das Leben im Uigurischen Königreich von Qoço (850-1250)⁶

Verfassung, Verwaltung, Werte, Landesprodukte adlı bölüm içerisinde yer alan 'Masse' alt başlığında Eski Türkçede yer alan çeşitli ölçü birimleri kategoriler hâlinde incelenmiştir. Kütle, ağırlık, alan, uzunluk ölçü birimleri; bunların yanı sıra para birimleri ve adet bildiren terimlerden bahsedilmiştir. Buna göre 'Hohlmasse' başlığı altında *şıq, küri, şing, qab, tänbın, batır, küp, tingçan* ve *qanglı* alt alta sıralanmış ve örneklendirilmiştir. 'Längenmasse' içerisinde ise *karı* ölçü terimine değinilmiştir. 'Flächenmasse' başlığında *şıq* ve *küri* ölçü terimlerinin alan ölçüsü için de kullanıldığı

⁶ Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica, Band 6, In Kommission bei Otto Harrassowitz - Wiesbaden, s.62-64, 1973.

ifade edilmiştir. *Štir / satır, baqır, batman, täng* terimleri ise ‘Gewichte’ başlığı altında açıklanmış ağırlık ölçü birimleridir. Ayrıca *bag* ve *lug* gibi demet, bağ, boğça, paket anlamlarını sağlayan, bir grubu karşılayan ölçü terimlerine ‘Zählwörter’ maddesinde yer verilmiştir. Para birimleri arasında ise *yastuq, satır, baqır* ve *çao* terimleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

3. Neşet ÇAĞATAY, “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim”⁷

Bu çalışmasında Neşet Çağatay; uzaklık yakınlık, uzunluk genişlik, hacim ölçü türleri gibi, zaman ve ölçüğünün de itibarî olacağını savunur. İnsan olmasaydı zaman kavramının olmayacağını; nitekim ayda insan veya başka bir canlı olmadığı için belli bir zaman kavramından bahsedilemediğini belirtir. Ölçüleri, insanların kendi normlarına göre oluşturduğunu ifade eder. Yeryüzü koşullarının ve imkânlarının, zaman ölçüleri ve takvim üzerinde etkili olduğunu açıklar; daha sonra ise saat, zaman, ay ve güneş yılı ile bilgi verip tarihte milletlerin kullandığı takvimlere değinir. Türklerin tarihinde önemli bir yere sahip olan “On İki Hayvanlı Türk Takvimi” ile ilgili olarak önemli araştırmacıların çalışmalarından da atıfta bulunur.

4. Orhan Şaik GÖKYAY, “Halk Dilinde Ölçü Birimleri”⁸

Genelgeçer ölçü birimleri hâricinde, yerel ve yöresel ölçü birimlerinin halk arasında kullanıldığını; bunlardan bir kısmının araştırma ve incelemeler ile neyi ifade ettiği anlaşılma ile birlikte, bir kısmının ise tam olarak ne anlama geldiğinin bilinmediğini ifade eder.

Eski ölçü terimlerinin yerini başka ölçülere bıraktığını, özellikle Arapça ve Farsça olmak üzere; Almanca, Fransızca, Yunanca, İtalyanca, Latince ve Macarcadan bu konuda ödünç kelimeler alındığını vurgular. Ancak Türkçe’nin bünyesine aldığı kelimeleri, kendine dönüştürme potansiyeli ile kısmî değişiklikler meydana getirdiğinin de altını çizer. Nitekim Arapçadaki *gırâre*, Türkçede “*harar*”; *rub* ise “*urup*” olmuştur.

⁷ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XXII, 1978.

⁸ Türk Folkloru Araştırmaları, 1981 / 1, Ankara, s. 41-48, Kültür Bakanlığı Araştırmaları Dairesi Yayınları: 32.

Ölçülerin bir bölümünün Türkiye’de, bir bölümünün ise İslam coğrafyasında yaşadığını ve bunlardan ortak olarak kullanılanlarının da var olduğuna işaret eder. Ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye değişiklik gösteren ölçü terimlerinin Türkiye’deki karşılıkları üzerinde duran Gökyay, bu ölçü terimlerinin zamana ve mekâna göre değişiklik gösterdiğini, standart ölçü birimleri olmadıklarını dile getirir.

Ölçü birimlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

- I. Genel Ölçü Adları: Alım, atım, ölkü, ölçüm, nark, metelik, ölçü, mangır...
- II. Ağırlık Ölçüleri: Çanak, batman, bohça, bağ, arpa, çeki, kile, dirhem...
- III. Alan Ölçüleri: Dönüm, karık, evlek...
- IV. Miktar Ölçüleri: Ağız, çimdik, avuç, atım, çamçak, çuval, demet, çıkın, hurç, dilim, kıymık, kısım, kepçe, küfe, küme, küpecik, lenger, lokma, maslak, parmak, parmak tutamı, öbek, posta, sele, sepet, sofrâ, şişe, tadımlık, tas, tay, tatık, tefe, tepsi, tepeleme, topak, tekerlek, tutam, tümen, yol, yaprak, yamak, zenbil...
- V. Uzunluk Ölçüleri: Adam boyu, adım, araş, alım, ağaç, atım, boğum, ayak, endaze, göz alımı, boy, arşın, erim, karuça, konak, mızrak, mil, karış, kırat, kadem, sere, parmak, urup, zirâ...

5. Walter HİNZ, İslam’da Ölçü Sistemleri (Çev. Acar SEVİM)⁹

Doğu İslam ülkelerinde ölçü ve ağırlık birimlerinin metrik sisteme çevrilmesi ile ilgili toplu bir çalışmanın yapılmadığına dikkat çeken Hinz, o zamana kadar yapılmış en kapsamlı çalışmanın H. Sauvaire’ye ait olduğunu belirtir. Sauvaire’nin konu ile kaynak malzeme toplayıp 15 makale hâlinde Journal Asiatique’da yayımladığını ifade eder.

Hinz, çalışmasında ağırlık, hacim, uzunluk, alan ölçüleri şeklinde sınıflandırmaya gitmiştir. Ağırlık ölçüleri başlığı altında ülkelere ve bölgelere göre değişen miskal ve eşya ağırlıklarını; ayrıca diğer ağırlık ölçü terimlerini vermiştir.

6. Halil İNALCIK, “Osmanlı Metrolojisine Giriş” (Çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN)¹⁰

Geleneksel olarak kullanılan bir ölçü, o toplumun kültürünün bir parçasıdır ve bu nedenle Osmanlı idaresi altında birçok bölgede kullanılan terminoloji, merkezî bir

⁹ Marmara Üniversitesi Yayınları No: 487, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 21, İstanbul, 1990.

¹⁰ Türk Dünyası Araştırmaları, 1991, İstanbul, s. 21-50.

sisteme uymakla beraber geleneğin karşılığı olan mahallî ağırlık ve ölçüleri de yansıtmaktadır.

Nasıl ki Uygur kültürü sahasında Çin menşeli ölçü birimleri etkili olmuşsa; Osmanlı döneminde de, ticari etkileşimin yoğun olduğu Farslardan ölçü terimleri yoğun bir şekilde alınmıştır. Bu doğal sürece dikkat çeken İnalçık, bu çalışmasında merkezî ve yerel ölçü birimlerini değerlendirmiştir.

Divan-ı Lügati't Türk'te adı geçen *artık*, *sagu*, *yığaç*, *tada*, *ülgü*, *kırklım*, *batman*, *kulaç*, *kariş*, *karı* (zıra), *çığ* (zıra), *kewçi* gibi ölçü terimlerini göstermiştir.

7. Simone-Christiane Raschmann, Baumwolle im Türkischen Zentralasien¹¹

Raschmann, "Spezifikationen" başlığı altında bezin miktarı ve kalite özellikleri konularına değinmiştir. "Quantitäts" maddesinde pamuklu kumaş olan *bözün* miktarını açıklayan ölçü terimlerini belirtmiştir. Bunlar şu alt başlıklar altında incelenmiş ve örnekleri verilmiştir:

- a. *Zahl+böz*
- b. *Bag/bağlıg+böz*
- c. *Çığ+böz*
- d. *İnlig+böz*
- e. *Kölük+böz*
- f. *Qarı+böz*
- g. *Qulaç+böz*
- h. *Sıngar+böz*
- i. *Qat/yitiz+böz*
- j. *Bir şong+böz*

"Qualitätsmerkmale" bölümünde ise *bözün* kalite özellikleri ile ilgili olarak şu terimlere yer vermiştir: *Çıgarı bözi*, *yinçgä / inçgä böz*, *kaş böz*, *qalın böz*, *tas / taş böz*, *yogun böz*, *yumşaq / yumşaqraq böz*, *yuqaqıa böz*.

¹¹Baumwolle im türkischen Zentralasien, Harrassowitz Verlag, Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica, Band 44, 1995.

8. Melek ÖZYETGİN, Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler, “Eski Türkçede Ölçü”¹²

Eski Türklerin ölçü kategorisindeki düşünme ve somutlaştırma şekilleri; mesafe, uzunluk ve ağırlığın doğadaki nesnelere yararlanılarak nasıl ifade edildiği; çeşitli sosyal ve siyasi sebeplerle temasta buldukları yabancı kültürlerle bu konudaki etkileşim ve ödünçlemeleri çalışmasının inceleme alanını oluşturmuştur. Sıvı, katı ve hem sıvı hem katı cisimlerin ölçülmesinde kullanılan terimleri açıklamış ve bu terimlerin Çince, Soğdça, Toharca, Türkçe kaynaklı olup olmadığını belirtmiştir.

İslamiyet’le birlikte Türk düşünüş dünyasındaki değişikliklerin, dillerine de yansımış olmasının bir neticesi olarak ölçü terimlerinde de farklılaşma olduğuna dikkat çekmiştir. Türk kültür hayatında mevcut olup gelenekten gelen ölçü sistemi ile yeni din İslamiyet’in tesiri altında teşekkül eden yeni ölçü sisteminin birlikte yoğrulduğunu ifade etmiştir. Arap ölçü birimleri ile şekillenmiş Osmanlı dönemi ölçü terimleri üzerinde araştırmalarda bulunmuş şahıslar ve onların çalışmaları hakkında bibliyografya açıklamasında bulunmuştur.

Ölçü terimlerinin bölgeden bölgeye göre değişebilme potansiyeli olduğunu ve bu nedenle dönem dönem Türk tarihinin incelenmesi gerektiğine işaret eden Özyetgin, sonrasında asıl çalışma konusu Eski Türkçede geçerli olan ölçü terimlerine değinir. Bu terimlerin Türk kültür hayatına nasıl girdiği üzerinde durarak, arka plandan Türkler ile Çinliler ve İranlılar arasındaki ticarî bağlantılara dikkat çeker.

Eski Türkçede ölçü terimlerini aşağıdaki konu başlıkları altında incelemiş ve örneklendirmiştir:

a. *Antropometrik ölçülendirme: adak, ernek, kol, tsun, mang, kulaç, çığ (1 çığ = 10 tsun ≈ 35 cm), çigin, karı* = dirsekten parmak uçlarına kadar olan mesafe; daha çok bözün ölçümü için kullanıldığını belirtir. İzâfi ölçümler olarak adlandırır.

b. *Adet bildiren ölçü terimleri: bag, iki baglıg, bir şong, kat, singlar.*

c. *Gramatikal öğelerle kurulan ölçü terimleri: yeti tutum talkan, bir ekim yer, bir yugrum un, bir kuşam neng, bir orum ot.*

¹² Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler, “Eski Türkçede Ölçü”, İstanbul, 2005, s. 139-149). [Metin ilk olarak Mustafa Canpolat Armağanı içerisinde 2003 yılında yayınlanmıştır.]

d. *Doğaya ait herhangi bir unsurdan yararlanarak, benzetmeye dayalı olarak deyim aktarması yoluyla kurulan ölçü terimleri: Süngük batımı karıg, at oruuki, kum sanınça, bir yıgaç yer.*

Ağırlık için kullanılan ölçü terimlerini; katı, sıvı, katı ve sıvı maddelerden birlikte kullanılmasına göre gruplandırmıştır. Ayrıca bu terimlerin köken itibariyle hangi dilden geldiğini ve birbirleriyle denkliklerini, yine bir diğerinin kaçta kaç olduğunu belirtmiştir. Tasnifi ise şu şekildedir (Özyetgin, 2005: 142):

I. Katı Cisimler:

Şıg / şık (Çince); *Tarığ*, urug, ür / üyür / yür, küncit, arpa / abra gibi hububat ürünlerinden önce gelerek ölçü anlamı sağlamaktadır.

Küri (Toharca); “10 *küri* = 1 *şıg*”

Tang / Täng (Çince); pamuk anlamına gelen *käpáz* ile birlikte kullanılır.

Batman (Soğdça).

II. Sıvı Cisimler:

Tämbin (Çince); bu ölçü terimi genellikle bor ve süçüg ile birlikte geçmektedir.

Küp (Farsça),

Kap (Türkçe); “30 *tämbin* = 1 *qap*”

Batır (Soğdça),

Batman (Soğdça),

Şing (Çince); keçi sütü için; *tingçan* (Çince) ise sıvıyağ için kullanılan bir ölçü terimidir.

III. Hem katı hem Sıvı Cisimler:

Batır (Soğdça),

Stir / Satır (Soğdça),

Bakır, daha çok gümüş ve lal için kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir.

9. Rıfat ÖZDEMİR, “Çeşitli Kültürlerde Zamanı Ölçme Faaliyetleri ve Bu Konuda Osmanlı Mahkemelerinin Uygulamaları”¹³

Bu yazıda; günlük hayattaki zaman kavramı; ilk çağ kültürlerinde, İslam öncesi Türk kültürlerinde, Türk ve İslam medeniyetlerinde zaman ve takvim gibi hususlara değinildikten sonra, zaman kavramının insan, hayat ve ibadetle olan ilişkisi üzerinde

¹³ Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 143, Nisan 2003.

durulmuştur. Araştırma konumuz itibariyle “İslam Öncesi Türk Kültüründeki Zaman ve Takvim” konu başlığından bahsedilmesi uygun görülmüştür:

Bu bölümde, ilk Türk siyasî ve askerî teşkilat yapısına sahip olan Büyük Hun İmparatorluğundan başlayarak; Ak Hunlar, Avrupa ve Batı Hunlar, Göktürk Devleti, Uygurlar hakkında tarihî bilgiler yer alır. İslam öncesi Türk inancında önemli bir yer tutan kurgan geleneğine değinilir, buna göre ölen kişinin sevdiği eşyalarıyla birlikte gömülmesi geleneği vurgulanır. Mezarlarda üçayaklı ahşap masalar, dört tekerlekli arabalar, tekerlekler, halı, kilim, keçe, ipekli kumaşlar, yünlü örtüler, at ve geyik gibi hayvan ölüleri, yerli cam boncuklar gibi eşyaların olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yine arkeolojik kazılar, bozkır Türk kültürünün yayıldığı yerlerde demir, bakır, bronz ve altın gibi madenlerin işlendiği ve bunların zaman içinde Altay Dağlarından Tanrı Dağlarına doğru bir yayılma süreci yaşadığını ifade eder. Türkistan bölgesinde maden işleme üzerine yüksek becerileri ile Türk topluluklarının kılıç, kalkan, kargı, tolga, mızrak, temren, madeni tabaklar, maşrapalar, kazanlar, ibrikler, kovalar yaptıkları araştırmalar sonucu kanıtlanmıştır.

Türklerin tarihi, sosyal ve ekonomik uğraşları ve komşu devletlerle ilgili ilişkileri üzerine genel bilgi verildikten sonra; Türklerin kendine has yön bilgileri ve takvimlerinin olup olmadığı konusu sorgulanmıştır. Türklerin milli kabul ve görüşlerinde yönlerin nasıl bir anlama geldiği; neyi kendilerine ölçü edinerek yön tayin ettikleri; çeşitli Türk toplumlarından örnekler verilerek açıklanmıştır.

Eski Türk toplum hayatında doğu yönüne ayrı bir kutsallık atfedildiğini, bunun yanı sıra güney yönünün de doğu kadar mukaddes sayılan bir cihet olduğunu ifade eden Özdemir, yön tayini için güneşi önlerine alıp hesap ettikleri bilgisini vermektedir.

Eski Türk toplumunun Türkistan ve Sibirya'nın bulunduğu topraklar üzerinde yaşaması *kuzey* cihetini “*gece, karanlık, gece yanı, tün ortası*” olarak nitelendirmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle Türkler karsız, buzsuz ve aydınlık olarak gördükleri *güneyi* kutlu bir yön olarak tayin etmişler ve “*kün ortası*” demişlerdir. Ayrıca güneşin güneye geldiği ciheti ise *tüş, түşlük* şeklinde adlandırmışlardır. Kutlu

ve önemli bir yön olarak kabul edilen *doğu* ise; “*ilgerü*” şeklinde ifade edilmiştir. Bu kelime, *sonsuzluğa doğru* anlamına gelerek metaforik bir hüviyet kazanmıştır.

Türklerin yer yön bulmada yararlandığı ölçüler ve bunlarla ilgili terimler üzerinde durduktan sonra; zaman bahsinde ne gibi bir ölçü kullandıklarını, neyi esas aldıklarını ele almıştır. M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Hunlar, Göktürkler, Volga ve Tuna Bulgarları, Avrupa Avarları, Tabgaçlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar, Hazarlar, Uygurlar, Kırgızlar vb. birçok Türk topluluğunun 12 hayvanlı Türk takvimini kullandıklarını, bu takvimin başlangıçta ay yılına dayandığını sonrasında güneş yılına çevrildiğini belirtmiştir. Yılların hangi hayvan adlarıyla anıldığını, bir yılın 365 gün 5 saat olarak kabul edildiğini, bir yılın 12 aya bölündüğünü, her günün de 12 kısma ayrıldığını ve bunların her birine çağ denildiğini ifade etmiştir. Bir günün beş ana bölümü olan sabah, öğle, ikindi, akşam ve gece vakitlerinin Türk dillerinde nasıl karşılıkları olduğuna dikkat çekmiştir. *Sabah*: “*erte, tan, şafak*”; *öğle*: “*kün ortu, gün tepede, öyle, özle, üdü*” olarak çeşitli Türk toplulukları tarafından adlandırılmıştır. *İkindi* vaktini karşılayan doğrudan bir terim olmadığına; *akşam* vaktinin “*ahşap, ahşam, askan, gün indi, gün kavuştu*” gibi kelime ve kelime gruplarıyla karşılandığına vurgu yapmıştır. “*Tün*” kelimesi ile *gece* vakti kastedilmiştir. “*keçe, keçü, gece*” gibi kelimeler ise *akşam* vakti için kullanılmıştır.

Bu açıklamalar, Türklerin yer yön tayini ve zaman ölçümü hususunda nasıl bir yol izledikleri ve bunlarla ilgili kullandıkları terminoloji ile ilgili olarak genel bir tespiti yansıtmıştır.

10. Dai MATSUİ, “Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uighur and Mongol Documents”¹⁴

Japonya’da Uygurca çalışmaların öncülüğünü Yamada’nın yaptığını belirten Matsui, çalışmasının başında sıvı ve tahıl ölçü birimlerine değinir. Buğday, tahıl ölçü birimlerinin ondalık sistemdeki karşılıklarını Uygurcada *şıg* (Çince den ödünç alınmış Uygurca bir kelimedir), *küri, şing, qav*; Çince de *shi, dou, sheng, ge* olarak açıklar. Makalede ölçü birimlerinin İran ve Çin dilindeki karşılıkları verilmiştir. Tugusheva’nın

¹⁴ The First Century of Research into the Arts and Culture of the Silk Road, Dietlich Reimer Verlag, 2004.

SI Krl 147 nolu okuduğu Uygurca metni yeniden yorumlamıştır (Matsui, 2004:198). Bu iki yorum arasında farklılıklar olduğunu dile getirmiştir.

I. Sıvı Ölçü Birimleri: *Qap*, *tämbin*, 1 *qap* = 30 *tämbin*, *saba* (Moğolca), *sheng* (Çince),

II. Tahıl Ölçü Birimleri: Uygurca ve Moğolcada *tagar* ölçü birimi olarak geçer. Geniş kap anlamındadır. 1 *tagar* = 100 *mann*. *Tagar*'ın Çince karşılığı *chin*'dir. Bunun dışında *şıg*, *küri*, *qav*, *tagar*, *şing* gibi tahıl ölçü birimleri vardır. Çince *chin* = Moğolca *şingsi*.

Moğol Yuan hükümeti, Song hanedanlığını fethedince, onların kendi ölçü birimlerini de kullanmalarını yasaklamıştır. Moğolca *tagar* ölçü birimini benimsetmiştir. Ghazan Han da, İran'da standart bir ölçü sistemi kabul ettirmiştir. Moğol hâkimiyetinin olduğu dönemde doğu ve batı Avrasya'da; Çin, Moğol, Uygur ve Fars ölçü birimleri standartlaştırılmaya çalışılmış, tek bir sistem uygulanır hâle gelmiştir. Moğol imparatorluğu sadece siyasi yönden hükmetmekle kalmamış, yönetimi altındaki bütün devletlerde tek bir ölçü sistemini benimsetmiştir. Ölçü birimlerinin ve bu teknik terimlerin kullanımında ticarî faaliyetler çok etkili olmuştur.

11. Bülent GÜL, Eski Türk Tarım Terimleri, “Ölçüler”¹⁵

Bu tez çalışmasının ana başlıklarından biri ölçülerdir. Tarım ürünlerinin nasıl ölçüldüğü ve hangi ölçü birimleriyle birlikte kullanıldığına değinilmiştir. “Ölçüler” bölümü, hububat ölçüleri ve pamuk / bez ölçüleri olmak üzere iki alt başlık hâlinde incelenmiştir.

Hububat Ölçüleri: *anban* (çuval, torba), *anbanlıg* (bir çuval, bir torba ölçüsünde), *batman* (şarap için sıvı ölçüsü-hububat için ağırlık ölçüsü), *kewçi* (10 *ritl* ölçüsünde ağırlık), *küri* (litre, ölçek, kap), *kürilig* (küri ölçüsü, desilitre, ölçek, hacim ölçüsü), *patır* (kap ölçüsü), *şıg* ve *şing* (ağırlık ölçüsü).

Pamuk ve Bez Ölçüleri: *Arşın* (arşun), *bag* (demet, top), *çıg* (yaklaşık 30 cm'lik ölçü birimi), *karı* (kumaş ölçüsü), *täng* (ağırlık ölçü birimi).

¹⁵ Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, s.344-365, Ankara, 2004.

12. Nancy S. PYLE, Anadolu Halka Ağırlıkları (Çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN)¹⁶

Çalışmada Anadolu menşei, dirhem bazlı halka ağırlıklarından bahsedilmiştir. İslamî bronz halka ağırlıklarının miskal bazlı olmamasından ötürü, İran menşei olmadığı sonucuna varılmıştır. Selçuklular ve Osmanlının ilk döneminde de kullanıldığı belirtilmiştir.

Erol Aköğretmen bu makaleyle ilgili olarak, Anadolu uygarlıklarından kalma, ölçü birimi olarak kullanılan bronzdan yapılmış yuvarlak ve ortası delik ağırlıkların tanıtıldığını açıklamıştır.¹⁷

13. Tanju ORAL SEYHAN, “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”¹⁸

İncelediği eserde uzunluk ve mesafe için kullanılan Türkçe ve yabancı kökenli ölçü terimlerini tespit etmiştir.

A. TÜRKÇE KÖKENLİLER

1. İsim Kökenli Olanlar

1.1. Nesnelere

1.1.1. *Yığaç: ağaç, fersah, ferseng, mil, kadem, arşın, kulaç*

1.1.2. *Gez. Bir arşın, bir tür ok / Steingass'da 24 parmak uzunluğu. Karı (1 karı = 6 tutam), 1 / 3 kulaç, 4 karış, Türkistan'da açin, 1 gez = 4 gariç (Gariç: Şehadet parmağının ucundan başparmağın sonuna kadar olan mesafe) 3 gez = 1 kulaç*

1.1.3. *Mızrak boyu*

1.2. Sayı İsmi + Künlük

1.2.1. *Bir künlük yol*

1.3. Namaz Vakitleri veya tan/ seher / kiçe vakit isimleriyle gramer birlikleri kullanarak bunlar arası mesafelerin belirtilmesi

1.3.1. Sıfat + Zaman İsmi: *Yarım kiçegaça*

1.3.2. İsim + DİN + İsim+ gaça / gunça: *Sabahdın namaza pişingaça*

¹⁶ Journal of Turkish Studies, C.2, S. 97-106. (Çev. Türk Dünyası Araştırmaları Sayı: 149, Nisan 2004.)

¹⁷ gstfdergi.com/iugaad/article/download/1023014700/1023013916. Sayı 8-9, s. 327.

¹⁸ Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Haziran 2007.

1.3.3. Tekrar Grubu: *Üç tün ü künlük olsa uşbu yolu*

1.4. Doğa Unsurlarından Benzetmeler

1.4.1. *At: Bir at yarışımı, bir at orukı, bir at yolu, üç atlıg yandaşa yürür*

1.4.2. *Süngü*

1.4.3. *Ok*

1.5. İnsan ve Hayvan Uzuvarlarından Yararlanma

1.5.1. *Kol*

1.5.2. *Kadem*

2. Fiil Kökenli Olanlar

2.1. *Karı*

B. YABANCI KÖKENLİLER

1. *Kürûh*

2. *Menzil*

3. *Mîl* (1 mil = 4000 kadem = 12000 yıgaç)

Bu makalede, Çağatayca metinlerde tespit edilen ve tez çalışmamızla bağlantılı çeşitli örnekler vardır. Hem benzetme unsurları ve nesnelere aracılığıyla hem de dil bilimsel yollarla kurulan ölçü yanı sıra hem de çeşitli ölçü terimleri dikkat çekmektedir. Bu nedenle, dönem olarak Orta Türkçe metinlerinden alınmış olmakla birlikte farklı açılardan sağlanan ölçüyü göstermesi adına kimi örnekler sıralanmıştır:

Bir künlük yol yırak turur "bir günlük yol uzaklığında" (Foça Kalesi 8).

Üç menzil yürüp Yulgun Suyıga kilip tüşdiler "üç menzil uzaklığında yürüdükten sonra Yulgun Suyu civarına gelip konakladılar" (Engüriye Kalesi 407a /17).

Handakının arzı otuz karı çünânçe ol handak suyıga ketî bi-mehâbî yürür erdi "hedeğin derinliği 30 karı olup, suya degecek kadar derin kazılmıştı" (Halep Kalesi 10).

Azerencan yeti yıgaç yol turur "Azerbaycan'a yedi ağaç uzaklıkta durur" (Kemah Kalesi 491a/4).

Basa kala'anın yolu asra tar irdi. Üç kişidin artık kişi yor almaş irdi "üç kişiden fazla kişinin yanyana yürüyemeyeceği kadar tek bir yolu olan dağ yolu..." (Kertin Kalesi 308b/11-12).

Her küngüresi üç karıdın arakrak kıyas kıılır erdiler "küngüresi 3 karıdan daha ince" (Sivas Kalesi 431a/15).

Divârinun behnâsı on karı veüsti altı karı kim üç atlıg yandaşa yürür erdi ve divârinun bülendlığı yigirmi karı idi "kaleinin damının kalınlığı 10 karı, üstü 6 karıdır ki üç atlı yan yana yürüyebilir, duvarın yüksekliği 20 karıdır" (Sivas Kalesi 431b/1).

Felek misal hisârî / Üstüvâr felek-i devvârga “felek gibi (çok yüksek) kale” (Terşiz Kalesi 189a/14).

Gürc bî-dînleri karîb iki yüz nefer ol kalada erdiler “iki yüz askerinin kalabildiği genişlikte kale” (Tortum Kalesi 488a /14).

Tört burcıda tört ulug burçlar yasadılar. Handaknı otuz karı ve çukurluğu yigirmi karı kazdılar “dört büyük burç yaptılar, arzı 30 karı, derinliği 20 karı olan hendek kazdılar” (Beylekan Kalesi 311a/3-4)

Aras suydın arık kazıp sunı Beylekan’da kitürdiler. Altı yıgaçdın ol arıkını Beylekanga bir ayda kazıp sunı kiltürdiler “Aras suyundan bir ayda kazarak 6 yıgaç mesafeden arklarla suyu Beylekan’a getirdiler” (Beylekan Kalesi 311a /9-10).

Çehar divârının her divâriki ming tört yüz karıdın ve divarının arzı on bir gez ve mikdar-ı bülendi karîb panzdeh gez (yüksekliği 15 gez) arz-ı handakı 30 karı ve amîkı 20 karı ve burç u bârûları vasî ve bülend... araste kıldılar “her birinin yüksekliği 2400 karı kadar dört büyük burç yaptılar. Kale duvarının arzı 11 gez ve yüksekliği yaklaşık 15 gez idi. Arzı 30 karı, derinliği 20 karı olan hendek kazdılar” (534a / 11-15).

14. Mustafa ŞENEL, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Ölçü Birimleri”¹⁹

Geçerli resmî ölçüler yanında değerlerini yalnız halkın bildiği bazı ölçü birimlerinin olduğuna dikkat çeker. Bu ölçü birimleri zamana, kullanıldıkları bölgeye ve ağızlara uygunluk açısından değişiklik göstermektedir. Günümüzde ancak bazı deyim, atasözü, mani ve türkülerde yaşayarak kullanım sıklığının azaldığını belirtir.

Ölçme işleminin bir ihtiyaç olduğunu; bilimsel araştırmalarda, ticaret ve iş alanında, sanayide bundan yararlandığına dikkat çeker. Nitekim eski insanların ticareti değiş tokuş esasına göre yaptığını, bu amaçla değiş tokuştan önce ürünlerin nasıl ölçüleceği hususunda görüş birliğine vardıkları görülür. Bir kap sütün ne kadar elmaya karşılık geldiği gibi... Arazi değişimlerinde de kendi aralarında belli bir standart benimsemişlerdir. Ya adımlama ya da çubuk yöntemi ile alanı hesaplamışlardır. Bu da ölçülendirmede kimi nesne ya da vücut uzuvlarından yararlandıklarını göstermektedir. Eski Mısır’da insanlar, uzunlukları ölçmede, vücutlarının belirli bölümleri aracılığıyla hesap yapmışlardır. *Dijit*, işaret parmağının genişliğidir yani yaklaşık 2 cm’dir. Kolun dirsekten parmak uçlarına kadar olan bölümünün uzunluğu 50 cm olarak kabul edilmiş ve buna *kübit* demişlerdir. Türkiye

¹⁹ 21-23 Mayıs 2009 tarihleri arasında TDK ve Kafkas Üniversitesi ortaklığıyla Kars’ta gerçekleştirilen II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı’nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

Türkleri ise bu ölçü işlemine *arşın* demiş; *çarşı arşını* ve *mimar arşını* olmak üzere ikiye ayırmıştır. *Mimar arşını*nı, çiftçiler de kullandığı için bu ölçü birimine *zira* da denmiştir.

400 *dirhem* bir *okka*, 2 *okka* bir *batman*, 1 *çeki* 195 *okka*, *çeki* ise 250 kg, *şiniğin* 2 ve 4 katı teneke / kilo gibi ölçüler arasında var olan denkliği belirtmiştir. Türkiye Türkçesinde tarama ve derleme yoluyla ortaya çıkarılan ölçü terimlerini tablo olarak ağırlık, derece, mesafe, miktar, uzunluk ve zaman kategorilerine göre sınıflamıştır.

15. Gürkan GÜMÜŞATAM, “Eski Türk Tıbbında (XIV-XVI. Yüzyıllar) Ölçüler ve Ölçme Usulleri”²⁰

İnsan sağlığı açısından ilaç terkipleri ve bu terkiplerin hazırlanışına çok dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Kişiden kişiye kolaylıkla değişmeyecek biçimde ilaç terkiplerinin hazırlanmasının zaruri bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Tıp eserlerindeki ölçüler aracılığıyla bir şeyin ağırlığı, ebatı ve sayısı hakkında bilgi sahibi olunabileceğine dikkat çekmiştir.

Ağırlığın ve büyüklüğün tespitinde sabit ölçü birimleri yanında; sabit olmayan ölçüm teknikleri olan insan uzuvları, türlü obje ve tohum gibi birçok nesneden yararlanıldığı sonucuna varmış ve bu ölçeklendirmeyi dört ayrı maddede sınıflandırmıştır:

a. Sabit ölçü birimleriyle ölçeklendirme: Büyük bölümü Arapça ve Farsçadır. Bunun nedeni tıp alanında İslam tıbbının örnek alınmasıdır. İnce bir ayara göre ilaç terkinin yapılması küçük ve sabit ölçülerin kullanımında etkili olmuştur.

b. Sabit olmayan ölçülerle (izâfi) ölçeklendirme: Türkçenin söz varlığı ve kavramlaştırma yolları aracılığıyla bu ölçeklendirme sisteminden yararlanılmıştır. Organ ve eşya adları, miktar zarfları ve kimi sıfatlar, bu tarz ölçeklendirmede başvurulan belli başlı yöntemlerdendir: *avuç*, *tutam*, *kaşuk*, *parmak* hesabıyla yapılan *sere* ve *karış*, sıvı ve toz hâlindeki daha hacimli şeyleri ölçmede *durak* ölçü terimleri bu sınıfa dâhil edilmektedir. Bazen de ilaç yapımında kullanılan malzemenin

²⁰ Turkish Studies, 7/1 Volume, Winter, 2012, p. 1189-1216.

ağırlığını, büyüklüğünü belirleyebilmek için benzetmeler yoluyla kıyaslamalara gidilmiştir. *Kadar* edatı önüne geldiği meyve, tohum veya eşya ile birlikte ölçü terimi haline gelmiştir. Veyahut “*organ, meyve, eşya, tohum + mikdârı*” yapısı da bu duruma örnek teşkil etmektedir. Mesafe ve yükseklik ölçümünde insan uzuvlarının kullanılması Eski Türklerden beri bir gelenek olarak devam etmiş, tıp metinlerinde de kendini göstermiştir. Herhangi bir nesnenin hacmini, büyüklüğünü, ağırlığını ölçmek için günlük hayatta kullanılan eşyalardan ve kendi uzuvlarından yararlanmanın doğal bir süreç olduğuna dikkat çekmektedir.

b.1. Kalıplaşmış Ölçü Birimlerinden Yararlanma: *kifâyet kadar, olduğu kadar, yetecek kadarı, bir mikdâr, bir mikdârca*.

Kimi zaman sabit ölçü terimleri “sayı sıfatı + sabit ölçü terimi” yapısında izâfi ölçü terimi olarak kullanılmıştır: *Bir direm mikdârı, bir miskal kadar, iki dirhem mikdarı, altışar miskal kadar...*

b.2. İyelik veya eşitlik eki çekimindeki kadar’ın kendinden önceki isme eklenmesiyle oluşturduğu izâfi ölçü terimleri: *Funduk kadarınca, nohud kadarcası, koz kadarınca...*

b.3. İyelik veya eşitlik eki çekimindeki mikdar’ın kendinden önceki isme eklenmesiyle oluşturduğu izâfi ölçü terimleri: *Bakla mikdârı, cevz mikdârı...*

b.4. İyelik veya eşitlik eki çekimindeki ağır’ın kendinden önceki isme eklenmesiyle oluşturduğu izâfi ölçü terimleri: *Üç arpa ağırlı, kendi ağırlı...*

c. Karşılaştırma Yoluyla Ölçeklendirme: *Buçuk, yaru, az, eksükrek, fazlalarak, buçukınça, artcak, artuk, yarusı kadar, anun kadar...*

d. Dolaylı Ölçeklendirme: “Sabit Ölçü Adı + Mikdârı / Sabit Ölçü Adı + Kadarı”
Gürkan Gümüşatam, bu sınıflandırmaya göre tıp metnini incelemiş, çalışmanın sonunda da ölçü terimlerini tablo hâlinde göstermiştir.

16. Kemal Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, “Ölçü İsimleri”²¹:

Eraslan, bu çalışmasında Eski Uygur Türklerinin tarihi, kültürü, medeniyeti ve bu dönem metinleri üzerinde durduktan sonra; Eski Uygurca'nın yazım, ses, şekil ve cümle bilgisine değinmiş; örnekler ve kaynaklar eşliğinde Eski Uygur Türkçesi gramerini belli kategoriler altında değerlendirmiştir.

Şekil bilgisi bölümünde yer alan “İsim” bahsinde ölçü isimlerini alt alta sıralamış; birkaç kaynağa da atıf yaparak Eski Uygurlar dönemi için geçerli ölçü terimlerinden belli başlılarına alfabetik sıra ile yer vermiştir (Eraslan, 2012: 168-171). Bunlar ölçü terimleri ise şu şekildedir: *Bag, bakır, bere / bire, çig / çık, çigin, çug, erngek / erengek / erkek, evin, kap, karı, kolaç>kulaç, küp, küri, mang, patır, stir / sitir / s(a)tır, şig / şık, şing, tembin, teng / tang, tsun, tutum, yang, yığaç*. Ayrıca *adım, adak, kol, batman, koş, kuin, liang, singar, şang / şing, tingçan* gibi ölçü birimlerini de ismen belirtmiştir.

17. Sevim YILMAZ ÖNDER, “14. Yüzyıldan Bugüne Türkiye Türkçesinde Toprak Ölçümü”²²

Türkiye Türkçesinde ağız çalışmalarında ölçülerle ilgili yazılmış birçok makale olduğuna; Orhan Şaik Gökyay'ın “*Halk Ağızlarında Ölçü Kavramı*”, Halil İnalıcık'ın 1980'lerin başında yazdığı “*Introduction to Ottoman Meterology and Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture*” gibi çalışmaların bu ağız çalışmalarına örnek olarak gösterilebileceğine değinir.

Orhan Şaik Gökyay'ın çalışmasından hareketle “*Anadolu Ağızlarında Miktar İfadesi*” adlı kendisinin de bir çalışmasının bulunduğu belirttiikten sonra Türkiye Türkçesinde toprak ölçümü bahsine girer ve elde ettiği kelimelerin belirlilik / belirsizlik, bölgesel değişiklik, dönemsel değişiklik ve işlevsel değişiklik olmak üzere dört temel özellikte toplandıkları sonucuna varır. Bu kelimeleri;

1. Uzunluk Ölçümü
 - a. Bedensel ögeler ile
 - b. Ölçü sözleri ile

²¹ Eski Uygur Türkçesi Grameri, “Ölçü İsimleri”, s.168-171, Ankara, 2012.

²² Acta Turcica, Yıl IV, Sayı 1, Ocak 2012.

2. Hacim Ölçümü
3. Alan Ölçümü
 - a. Alan ölçüleri ile
 - b. Ağırlık ölçüleri ile
 - c. Uzunluk ölçüleri ile
 - d. Hacim ölçüsü ile şeklinde sınıflandırır.

Çalışmasında ayrıca toprak ölçü birimlerini alfabetik sıraya göre ve açıklamalı olarak vermiştir.

18. Sevgi DÖNMEZ, “Hitit Döneminde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri”²³:

Bu çalışmada, Hititlerin ekonomik temellerinin tarıma dayandığı; ürün fazlası malların depolarda muhafaza edildiği ve üretilen malların çeşitli ölçü birimleri ve ağırlık sitemleri esas alınarak ücrete tâbi tutulduğu açıklanmıştır. Ekonomik hayatta gümüşün önemli bir ödeme aracı olarak görüldüğü, bir şekel²⁴ gümüş temele alınarak alışverişlerin gerçekleştiği; gümüş hâricinde bütün metallerin de değişim aracı olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Bu metaller arasında ödeme aracı olarak bronz kemerler, altın ve gümüş mücevherler, altın kaplama hançer ve bıçaklar örneklendirmiştir. Temel ihtiyaçlar, tarım ürünleri ve hayvanlar değişim faaliyetinde bir araç olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir.

“Ölçü Terimleri Üzerine Yapılan Çalışmalar” adlı bu bölümde ölçü terimleri ve bu terimlerin tasnifi ile ilgili yapılmış araştırma ve incelemelerden kısaca söz edilmiştir. Nobuo Yamada, Melek Özyetgin, Gabain, Dai Matsui, Simone-Christiane Raschmann, Bülent Gül ve Kemal Eraslan’ın çalışmaları doğrudan tez çalışma konumuzla bağlantılı olup Eski Türkçe ölçü terimlerine dair yol gösterici ve kaynak niteliindedir. Ayrıca Neşet Çağatay ve Rifat Özdemir’in ilgili makaleleri de Eski Türklerin zamanı ölçmede ne gibi bir yol izlediğini ve zaman ölçümü hususunda yararlandıkları terminolojiyi vermesi bakımından dikkate değerdir.

²³ The journal of Academic Social Science Studies, JASSS, Volume 6, Issue 8, P. 813-832, October, 2013.

²⁴ Mezapotamyalılar için belirli bir miktar arpayı temsil eder. Hem para hem de ağırlık birimidir. (<https://eksisozluk.com/sekel--2551843>)

Mustafa Şenel, Sevim Yılmaz Önder ve Gürkan Gümüştam'ın inceleme konuları ise Eski Anadolu Türkçesi döneminin kullandığı ölçü birimleridir. Konuyu ele alırken yaptıkları sınıflandırmalar ile bu çalışmanın yöntemini belirleme açısından etki etmişlerdir.

Walter Hinz ve Halil İnalıcık'ın araştırma konuları İslamiyet etkisinde gelişen Osmanlı dönemi metroloji sistemi olmakla birlikte, ölçü terimlerini sınıflandırış biçimleri ile bu çalışmaya rehber olmuşlardır.

Sevgi Dönmez'in makalesi aracılığıyla Hititler döneminin ölçme usulleri ve ödeme araçları ile antropometrik ölçülendirme ve ölçü ağırlık sistemlerini birlikte değerlendirmenin önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Bu amaçla dönem itibariyle çalışma konumuza girmemekle birlikte yol yöntem sunması bakımından ölçü terimleri ile ilgili yapılan çalışmalar arasında incelenmiştir.

IV. YÖNTEM

Çalışma boyunca, yurt içi ve yurt dışında konu ile ilgili yapılan makale ve araştırmalar elde edilmiştir. Bunlar incelenerek literatürdeki karşılıkları takip edilmiştir.

Araştırma konusunun "Eski Türkçede Ölçü" olması sebebiyle; Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca dönemi metinlerinden belli başlıları seçilip taramalar gerçekleştirilmiştir. Seçilen belli başlı runik yazıtlar, Maniheist ve Budist çevreye ait Uygurca metinler, Eski Uygurca belgeler ile erken dönem İslamî eserlerdeki ölçü terimleri ve ölçü anlamlı kelime / yapılar aranmıştır. İncelenen metinlerin farklı okunuşları varsa eğer, mukayese edilerek tarama yoluna gidilmiştir. Ölçü terimleri, orijinal metinlerden tercüme edilerek alıntı halinde gösterilmiş ve cümlenin bağlamına göre yorum yapılmıştır.

Elde edilen veriler için Melek Özyetgin'in ortaya koyduğu tasnif modeli esas alınmıştır. Bu sınıflandırma içerisinde herhangi bir gruba dâhil edilemeyen malzemeler içinse yeni madde başları eklenmiştir.

Sınıflandırmada ortaya çıkan terim ve terim dışı yapılar alt alta vermekle yetinilmemiş; Eski Türk kültür tarihindeki yerini vermek maksadıyla konuyla ilgili eserler, makaleler ve yapılan çalışmalar göz önüne alınmıştır. Bu amaçla kaynak sözlüklerden yararlanılmıştır:

- Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish, Oxford, 1972.
- Derleme Sözlüğü,
- Tarama Sözlüğü.

Türk tarihinin 6. ve 13. yüzyılları arasını kapsayan, Eski Türkçe dönemi içine alan yazılı dönem metinlerindeki ölçü terimleri ve ölçü anlamlı kelime ile yapıların tespit edildiği bu çalışmada, arka planı gözden kaçırmamak için dönemin zihniyetini; siyasi, sosyal ve ekonomik hayatını aydınlatacak tarihî kitaplardan yararlanılmıştır. Köktürk, Uygur ve Karahanlı devletinin sosyal ve içtimai hayatını yansıtan eserlerden de yola çıkarak; Eski Türkçe ölçü terminolojisi ile toplum arasındaki bağlantı göz ardı edilmemeye çalışılmıştır.

V. ARAŞTIRMA METİNLERİ (KORPUS)

Çalışmada, Eski Türkçe metinler üzerinde durulmuştur. Berlin Turfantexte, Türkisch Turfantexte metinleri başta olmak üzere, Eski Türkçe metinlerle ilgili yapılmış doktora ve yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır. Yayımlanmış ve yayımlanmamış tezler bu konuda önemli kaynak oluşturmuştur. İncelenen metinler sırasıyla aşağıda belirtilmiştir:

[Atalay, 1998] Çev. Besim Atalay, Divanü Lügati't Türk Tercümesi I, Cilt I, 4. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Ankara, 1998.

[AY 20.] Şinasi Tekin, Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Vol 11, 1987, s. 133-175.

- [Ayazlı, 2012]** Özlem Ayazlı, Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.
- [Aydın, 2011]** Erhan Aydın, Uygur Kağanlığı Yazıtları, Kömen Yayınları, Ekim, 2011.
- [Aydın, 2013]** Fikret Yıldırım - Erhan Aydın - Risbek Alimov, Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2013.
- [Barutcu, 1987]** F. Sema Barutcu, Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 1987.
- [Barutcu, 1998]** F. Sema Barutcu Özönder, Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 672, Ankara, 1998.
- [BL]** F. Sema Barutcu, Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1987.
- [BT I]** Georg Hazai - Peter Zieme, Berliner Turfantexte I, Fragmente der uigurischen version des "jin'gangjin mit den Gathas des Meister Fu" nebst einem Anhang von T. Inokuchi, Mit 61 Faksimiles auf 40 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1971.
- [BT II]** Klaus Röhrborn, Berliner Turfantexte II, Eine Uigurische Totenmesse, Mit 64 Faksimiles auf 64 Tafeln, Text - Übersetzung - Kommentar - Faksimiles, Akademie Verlag Berlin 1971.

- [BT III]** Semih Tezcan, Berliner Turfantexte III, Das Uigurische - Das Insadi Sutra, Mit 69 Faksimiles auf 69 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1974.
- [BT V]** Peter Zieme, Berliner Turfantexte V, Manichaisch - Türkische Texte, Texte - Übersetzung - Anmerkungen, Mit 178 Faksimiles auf 56 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1976.
- [BT VII]** Georg Kara - Peter Zieme, Berliner Turfantexte VII, Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung, Mit 82 Faksimiles auf 49 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1976.
- [BT VIII]** Georg Kara - Peter Zieme, Berliner Turfantexte VIII, Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sakyapa Pandita und der Manjusrīnamasamgīti, Mit 90 Faksimiles auf 50 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1977.
- [BT XIII]** Peter Zieme, Berliner Turfantexte XIII, Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Akademie Der Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte Und Archeologie, Mit 244 Faksimiles auf 89 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1985.
- [BT XX]** Peter Zieme, Berliner Turfantexte XX, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Vimalakīrtinirdeṣasūtra, Ein Vimalakīrti - Bildfragment aus Turfan, Mit 190 Abbildungen auf 114 Tafeln, Belgium, 2000.
- [BT XXI]** Jens Wilkens, Berliner Turfantexte XXI, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Die Drei Körper Des Buddha (Trīkaya), Das Dritte Kapitel der Uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras

(Altun Yaruk Sudur), Mit 22 Abbildungen auf IX Tafeln, Belgium, 2001.

- [BT XXIII]** Peter Zieme, Berliner Turfantexte XXIII, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Magische Texte des Uigurischen Buddhismus, Mit 193 Abbildungen auf 95 auf Tafeln.
- [BT XXV (1)]** Jens Wilkens, Berliner Turfantexte XXV (1), Das Buch von der Sündentilgung Teil, Edition des Alttürkische, Buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium, 2007.
- [BT XXV (2)]** Jens Wilkens, Berliner Turfantexte XXV (2), Das Buch von der Sündentilgung Teil, Edition des Alttürkische, Buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium, 2007.
- [BT XXVI]** Yukiyo Kasai, Berliner Turfantexte XXVI, Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium, 2008.
- [BT XXVIII]** Abdurishid Yakup, Berliner Turfantexte XXVIII, Prajnaparamita Literature in Old Uyghur, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium, 2010.
- [Çetin, 2012]** Engin Çetin, Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin Parçaları,

Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Ekim, 2012.

- [Dankoff-Kelly]** Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Mahmud al-Kaşgarı, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Part I, Sources of Oriental Languages And Literatures 7, Turkish Sources VII, Edited by Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin, Printed at the Harvard University Printing Office, 1982.
- [Das.]** ELMALI, Murat (2009), Dasakarmapathavadanamala, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bölümü Doktora Tezi, İstanbul.
- [Diş.]** Elmira Kaljanova, Uygurca Dişastvustik (Giriş - Metin - Çeviri - Dizin - Tıpkıbasım) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- [ETY]** Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları: Birleştirilmiş 3. Baskı, Ankara, 2011.
- [Hamilton, 2011]** James Russell Hamilton, İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çev. Vedat KÖKEN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- [Heil. I]** Von Dr. G. R. Rachmati, Zur Heilkunde der Uigurien, Hierzu Taf. VI und VII, Berlin, 1930.
- [Heil. II]** Von Dr. G. R. Rachmati, , Zur Heilkunde der Uiguren II, Mit 3 Tafeln, Berlin, 1932.

- [IB]** Talat Tekin, Irk Bitig - Eski Uygurca Fal Kitabı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- [KB]** Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I Metin, İkinci Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 458, Ankara, 1979.
- [KB II]** Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig II Çeviri, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.
- [KB III]** Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III İndeks, Haz. Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, İstanbul, 1979.
- [Ölmez, 1988]** Mehmet Ölmez, Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ağustos, 1988.
- [Ölmez, 1994]** Mehmet Ölmez, Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, Ocak, 1994.
- [TCUP]** W. Bang, Reşit Rahmet Arat, Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar, II. Türk Dili Kurultayı Bildirisi, (Çev. Ragıp Hulûsi Bey), 1934.
- [Thomsen, 2011]** Vilhelm Thomsen, Orhon Yazıtları Araştırmaları (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- [TT I]** W. Bang - A. Von Gabain, Turkisch Turfan Texte I, seite 241-268, Mai 1929.
- [TT II]** W. Bang - A. Von Gabain, Turkisch Turfantexte II, seite 411-430, Juli 1929.

- [TT III]** W. Bang - A. Von Gabain, *Turkisch Turfan Texte III*, seite 183-211, April 1930.
- [TT IV]** W. Bang - A. Von Gabain, *Turkisch Turfan Texte IV*, seite 432-450, Juli 1930.
- [TT V]** W. Bang - A. Von Gabain, *Turkisch Turfan Texte V*, seite 323-356, April 1931.
- [U IV / B,C,D]** W.K. Müller - A. Von Gabain, *Uygurca Üç Hikâye (Çev. S. HİMRAN)*, *Uigurica IV - B,C,D*, İstanbul Horoz Basımevi, 1946.
- [Uçar, 2009]** Erdem Uçar, *Altun Yaruk Sudur, V. Kitap*, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir, 2009.
- [Uçar, 2013]** Erdem Uçar, *Altun Yaruk X. Tegzinç, XXIX. Bölök [R-M 653/08 – 657/17]*, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S.1, s.25-51.
- [UG]** Peter Zieme, *“Zu Den Legenden Im Uigurischen Goldglanzsutra”*, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol 1, s.149-156, 1977.
- [UM I]** Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler I*, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah), *Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapungdarika-sutra)*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Erzurum, 1960.
- [UM II]** Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II*, Maytrısimit, *Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram (Burkancılığın Vaibhasika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

[Yamada, 1993] Nobou Yamada, Sammlung Uigurischer Kontrakte, Osaka University Press, 1993.

VI. KISALTMALAR

Araştırma metinleri için kullanılan yukarıda belirtilen kısaltmalar dışında, çalışmada kolaylık sağlaması amacıyla başka kısaltmalara da yer verilmiştir. Bunlar aşağıdaki gibidir:

ED : Sir Gerard CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish, Oxford, 1972.

DS : Derleme Sözlüğü.

TS : Tarama Sözlüğü.

OTWF: Old Turkic Word Formation

KBS : Tuncer Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğü.

İFY : İsimden fiil yapım eki

İİY : İsimden isim yapım eki

FİY : Fiilden isim yapım eki

FFY : Fiilden fiil yapım eki

Str : Satır

1. BÖLÜM: GENEL ÖLÇÜ ADLARI

1.1. UZUNLUK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.1.1. **Türk:** Rahmeti, *turqārū* için 'länge' anlamını vermektedir (TT VIII, s. 22). Caferoğlu, *uzunluk* [TM 253, 51] olarak açıklamaktadır (Caferoğlu, 1968: 253).

Clauson ise 'the length' (of something) açıklaması getirerek, *bir şeyin uzunluğunu* ifade ettiğini belirtmiştir. Türkmencede *durk*, Kazak ve kuzey merkezli Kırgız lehçesinde *turk*, kuzeydoğu Tuvacada ise *durt* şekliyle yaşadığını nakleder (ED 537b). *turk* ve *dürt* kullanımlarının ortak bir "tur-" fiil köküne bağlanabileceğini, fiile gelen "-k" ve "-t" FİY ekleri ile bir isim hüviyeti kazandığı üzerinde durur. Diğer Türk lehçelerinde de bu kelimenin karşılığında *uzun* kelimesinin var olduğunu dile getirir. Konuyla ilgili olarak 8. yüzyıl Uygurca Budist metninden *turkı* kelimesinin geçtiği örnek bir yapı gösterir: *altırar yégirmi ernek turkı 'each sixteen fingers (i.e. inches) long'* [TM IV 253, 50-1]. Bu örnekte "*on altı parmak uzunluğu*" anlamı kastedilmiştir. Buna benzer bir yapının aynı metinde, *turkı* yerine *uzunı* terimi ile karşılandığını da açıklamıştır [TM IV 65-6]. Clauson, bu ölçü teriminin Eski Uygurca tıp metni Heilkunde l'de *turuk uzun isig* tamlaması ile geçtiğini belirtmiş ve 'a prolonged fever' olarak çevirmiştir (ED 537b). "*Uzun soluklu, uzun süren ateş*" anlamına göre *turkı* kelimesi hem *uzun* ile eş anlamlı kullanılmış hem de zamanı niteler bir fonksiyon üstlenmiştir.

11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de bu ölçü terimi uzunluk anlamıyla yer almıştır. *turku bi:r sünü turkı* "*yaklaşık olarak bir mızrak boyu uzunluk*": about the length of a lance (ED 537b). *yé:r éni turkı* "*yerin en ve boy uzunluğu*": the breadth and length of a piece of land (ED 537b).

Bu ölçü terimiyle kökteş olan *turkun* sontakısı göze çarpar (Yong-Song Li, 2004: 745). Altaycada *yer ve zamanın uzunluğu* karşılığında geçen, ayrıca 3. kişi iyelik ekli hâliyle *turkınına* şeklini alan *turkun* kelimesi *boyunca, süresince* anlamlarına gelerek bir sontakı vazifesi görmüştür (Yong Song, 2004: 745).

TS ve DS içerisinde ne *turuk*, ne *turkı* şekillerinde bu anlam tespit edilmemiştir. Ses benzerliği olan *turık* yer olsa da anlam itibariyle konumuzla ilgisi bulunmamaktadır (TS 3856).

altılı birli tal söğüt turkınça “altılı birli(?) dal söğüt uzunluğu kadar” (Barutcu, 1987: Str 533).

bir süngü turkı “bir süngü uzunluğu” (Atalay, 1998: 349).

Yukarıda belirtilen örneklerde, nesnelere yararlanılarak meydana gelmiş ölçü anlamlı yapılarla karşılaşılmıştır. Benzetme ögesi “*nesne+turkı*” yapısı ile sağlanmış, dolayısıyla *turkı* ölçü teriminden yararlanılmıştır.

Altırar yigirmi erkek²⁵ turqı “on altışar parmak *uzunluğu*” (TCUP 51). *Öğüznüng tüpinte altırar yigirmi erñek turkı temirliğ şişler* “nehirin dibinde on altışar parmak *uzunluğunda* demir şişler” (Das. 752). *Tört ängräk turqı yir* “dört parmak *uzunluğu* yer” (BT XIII: 37; Str 109). *Bir kulaç turkınça* (Uçar, 2009: Petersburg Nüshası Str 97) “bir kulaç *uzunluğu* kadar”. Bu örneklerde *turkı* ölçü terimi, aynı zamanda antropometrik ölçülendirmelerden *kulaç* ve *erñek* terimleri ile birlikte tanıklanmıştır.

Yüz miñ turkı yertä yaruk yaltrık közüntürgäylär “yüz bin *uzaklıktaki* yerden parıltılı görünecek” (Ayazlı 2012: 148 / 1100). Buda öğretisini öğrenip, buna hizmet edenlerin parıltılı, aydınlık hâllerinin, normal şartlarda görülmesi mümkün olmayan bir uzaklıktan farkedileceği metaforik olarak dile getirilmiştir. Tam net bilgiler içermeyen *turk* uzunluk ölçü terimi, bu örnekte abartma unsuru olarak yer almıştır.

Yer éni turkı “yerin eni boyu” (Atalay 1998: 349). Örneğinde ise doğrudan uzunluk anlamıyla yer almıştır. En ve boy kalıp ifadelerinin bir parçası olarak kullanılmıştır.

ärüşü arqağı ikägü arquru turqaru qawşurup turqu işkirti böz ulatı bir äd bolur²⁶ “boy ipliği, atkı ipliğini ikisini birlikte enine boyuna bir araya getirip *torku işkirti adı verilen bir ipek kumaş* ve buna ilaveten bir parça olur.” (TT VI, 1934: 235, 236 / Str 391-392): Die Kette und der Schuss beide längs und quer gehend sich bindend zu Seide, Brokat, Baumwollzeug zu einer Materia werden.

²⁵ Arat, parmak anlamına gelen erñek adını “*erkek*” olarak okumaktadır.

²⁶ 8. yüzyıl Budist Uygur Edebiyatı içerisinde örneklendirilen bu kısım ED’de “*torku éşgirti böz ulatı bir ed*” şeklinde geçer ve şu şekilde tercüme edilir: a fabric, silk clothing, embroidered brocade, cotton, and so on” / TT VI 391-2 (ED 261a).

Görünüşte uzunluk ölçü terimi anlamındaki *turqu* ile bağlantılı gibi düşünülse de, aslında ipekli anlamına gelmektedir. Ögel, bu kelimenin Eski Türk toplumsal hayatı içerisinde *işkirti* ile birlikte kullanıldığına ve ipekli kumaş cinsi olduklarına dikkat çekmiştir (Ögel, C.5, 2000: 401)²⁷. Kaşgarlı Mahmut'un *torku* olarak okuduğuna; *ipekli ve nakışlı bir Çin kumaşdır* [I, 145] şeklinde açıklama yaptığına atıfta bulunan Bahaddin Ögel, eşkirti veya eşkürtinin parçalı kumaş anlamına geldiğini ve “*torku eşkirti bez*” tamlamasında geçtiğini belirtmiştir (Ögel, 2000: 401). Bu sebeple TT VI parçasında yer alan *turqu* kelimesi, uzunluk ifade eden bir ölçü terimi değildir. Yalnızca okunuştan kaynaklanan bir farklılık mevcuttur. Nitekim Clauson (ED 261b) ve Ögel DLT'yi kaynak göstererek bu parçadaki *turqu* kelimesini *torku* şeklinde okumuşlardır.

1.1.2. Çıg: Çincece; çî - çîæğ şeklindedir. Bir uzunluk ölçüsüdür. Yaklaşık 30-35 cm uzunluğa karşılık gelmektedir. (Ölmez 1988: 248). Yamada, 30 cm uzunluğuna işaret eden bir ölçü olduğunu belirtmiştir: Elle (ein Längenmass, etwa 30 cm) (Yamada, 1993: 255). Ayrıca bu ölçü teriminin açıklamasında *qarı* ölçü terimine gönderme yapmıştır (Yamada, 1993: 255). Böylece *çığ* ve *qarı* ölçülerinin, aynı ölçü terimleri olduğunu kabul etmiştir. Bu terim, Uygur sivil belgelerde şu şekilde tanıklanmıştır:

...onar **çığ** tmgalıg qunpuqataqı bir üvgä yälş at “onar çığ uzunluğunda Qunpuda olan damgalı, hızlı at.”:10 çığ mit siegeln versehene qunpu, ferner ein schnelles (?) traber (?) pferd (Yamada, 1993: 42 / Sa19/3-4).

Özyetgin ise aynı açıklamalara ek olarak; 1 *çığ* ölçü biriminin 10 *tsuna* denk geldiğini ifade etmiştir ve Arat'ın Eski Türk Şiiri [Arat, 1991: 383] adlı çalışmasını bu konuyla ilgili olarak kaynak göstermiştir (Özyetgin, 2005: 145).

DLT'de ise bu terim, “*Türk arşınıdır. Arap arşınının üçte ikisi kadardır. Konargöçer Türkler, bununla bez ölçerler.*” şeklinde yer almaktadır [I, 128] (Ögel, C.5, 2000: 373). *Çığ* teriminden türeyen *çığmak* fiili; “*çıkılmak, bohçayı dürmek ve bağlamak*” anlamlarına gelmektedir (Ögel: 373). *Çığlamak* fiili ise Türk arşını ile

²⁷ Ögel, Bahaeddin (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş - Türklerde Giyecek ve Süslenme, C.5, Ankara.

ölçmek demektir. Bu konuda Kaşgarlı'nın verdiği örnek açıklayıcı olmaktadır: *ol böz çığlattı* “O Türk arşını ile bez ölçtüdü” (Ögel: 373-374).

ol böz çıgladı “O, Türk arşınıyla bez ölçtü” [Dankoff ve Kelly. II. 573] (ED 407b).

böz çıgladı “böz çığlandı / bez ölçüldü” [DLT III. 198]: The cloth (or other) was measured off in cubits [Dankoff ve Kelly. II. 532] (ED 408a).

ol böz çıglattı “O, bez ölçtüdü / O, Türk arşını²⁸ ile bez ölçtüdü.”: He had someone measure the cloth with Turkic cubit. This is two-thirds of a [common] cubit [Dankoff ve Kelly. II. 435] (ED 408a).

Burkanın gücünün sembolü olarak boy uzunluğu figürüne yer verilmiş, bu yapılırken de *çığ* ölçü teriminden yararlanılmıştır: *tengri tengrisi burhan miñ çığ ätöz bälgürtüp* “tanrılar tanrısı buda bin çığ ölçüsü uzunlukta zuhur edip...” (BT XXI: Str 194).

Güneydoğu Türk lehçelerinde bu terimin karşılığında *çi* kullanılmıştır. 8. yüzyıl Budist Uygurca metinlerde bu terimin *tsun* kelimesi ile birlikte kullanımına şahit olunmaktadır. Clauson, “*çığın tsunın*” [U II, 77, 25; 86, 42; Suv. 135, 8] yapısı içerisinde bu kelimenin tanıklandığını belirtmiştir (ED 404b). Clauson, gösterilen bu örnek parça üzerine ‘in (measurements of) feet and inches’ şeklinde açıklama getirmiştir. Buna göre bir ayak ve inç uzunluğu²⁹ ölçüsü anlamına gelmektedir. BT XXI’de de *çığ* ve *tsun* uzunluk ölçülerinin birlikte geçtiği görülmüştür: *altı yegirmi çığ beş tsun ätöz* “on altı *çığ*, beş *tsun* uzunluğunda vücut, beden” (BT XXI: Str 191,233).

BT XXI’de *çığ* uzunluk biriminin, yine bir uzunluk ölçüsü olan *tsun* ile birlikte geçtiği görülmüştür: *altı yegirmi çığ beş tsun ätöz* “on altı *çığ*, beş *tsun* uzunluğunda vücut, beden” (BT XXI: Str 191,233).

Karahanlı Türkçesinde *ç:ğ* şeklinde yaşayan bu terim için; ‘the Turkish cubit’ anlamı verilmiştir (ED 404b). Buna göre eski bir Türk uzunluk ölçüsüdür. Tercümede ifade olunan ‘cubit’ ile *kübit* ölçü birimine gönderme yapılmıştır. *Kübit* ölçüsü, Eski Mısır’da piramit yapımında baz alınan, yetişkin bir erkeğin orta parmak ucundan

²⁸ Türk arşını öbür arşının üçte ikisi kadardır (ED 407b).

²⁹ İngilizce kökenli bir kelime olup; 2.54 cm uzunluğundaki bir ölçü birimidir. Uluslararası ölçü sisteminde bir adımın 12 inçlik uzunluğuna denk geldiği belirtilmiştir. (<http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/in%C3%A7>).

dirseklerine kadar olan uzunluğu karşılamak için kullanılan bir ölçüdür. 1 *kübit* ölçüsünün denkliği ise 7 *avuç* = 1 *kübit* şeklindedir. Ancak madde başlığı olan *çı:ğ* ölçüsü, kübitle tam eşdeğerde değildir. *Çığ* ölçüsü; uluslararası çapta kabul edilen standart *kübit* ölçüsünün yaklaşık üçte ikisine eşittir. Clauson'un açıklamaları, bu düşüncemizi desteklemektedir: '*the Turkish cubit* (dirā turkī), it is about two-thirds of the (ordinary) cubit; cotton cloth is measured by it among the nomads' (ED 404b). Böylece bu ölçü biriminin, özellikle yerli göçebe halk tarafından pamuklu kumaşların ölçüsünü belirlemede kullanıldığına şahit olunmaktadır.

Rachmann ise konuyla alakalı olarak adım hesabını ortaya koyar. Çince 'chi' teriminin adıma karşılık geldiğini; bu kelimenin zaman içerisinde *çığ* şekline dönüştüğünü; 1 'chi'nin ise 1/3 metre olduğunu açıklamıştır (Raschmann, 1995: 44). Bir Çin adımı (a Chinese foot), Çin kademi olarak başka kaynaklarda da geçmektedir. (ED 404b - Ölmez, 1988: 248).

... *qapıg //yç ... [b]ir säkiz tiştäki böz... bir säkiz tiştäki böz... bir säkiz tiş[täki] bö[z]... [b]öz ... barsta bir sä[kiz ti]ştäki otuz çıg böz... qoyn iki u[lag (?)]... böz... ulag böz... tiştäki böz*
 "...kapı // bir sekiz tarak sıklığındaki pamuklu kumaş... bir sekiz tarak sıklığındaki pamuklu kumaş... bir sekiz tarak sıklığındaki otuz *çığ* ölçüsünde pamuklu kumaş... koyun iki ulak atı... pamuklu kumaş... ulak atı pamuklu kumaş... tarak sıklığındaki pamuklu kumaş"
 (Raschmann, 1995: 136).

... *körkin bädizädgäli saqınsar ötrü böz üzä bädizämiş krgäk böznüñ yitizi kinj on çigin çıg üze altı ygrmi çıg bolur azu ygirmi çigin çıg üzä kırk çıg bolur...* "güzelliği süslemeli diye düşündüğü için pamuklu kumaş üzerine süslemiş gerek. Pamuklu kumaşın eni on çigin (dirsek), *çığ* ölçüsü ile on altı *çığ* olur veya yirmi çigin *çığ* üzerinden kırk *çığ* olur"
 (Raschmann, 1995: 136).

Suvarṇaprabhāsaśūtra'da [544, 5] bu konuyla alakalı olarak "*tört çığ*" ifadesi geçmektedir (ED 404b). 'four feet' olarak tercüme edilen bu tamlama, belirtilen alanın uzunluğu ve genişliğini kasteden bir ölçü niteliği taşımıştır. Böylece bir alanın ölçüsünü vermede *çığ* teriminden, dolayısıyla ayak / adım uzunluğundan yararlanıldığı görülmektedir.

TS'de *çığ* kelimesinin ilk anlamı *kafile*, *sürü* olarak açıklanmıştır (TS 886). Dolayısıyla Eski Türkçede taşıdığı *bir adım boyu* ölçüsünü karşılamadığı açıktır. İkinci

anlamı ise çadırlarda, çubuklardan örülmüş paravana gibi bir bölmedir (TS 886) ki, bunun da madde başı olarak belirtilen *çığ* ile hiçbir bağlantısı yoktur.

DS içerisinde on iki alt başlık altında *çığ* terimi ile ilgili açıklanma yapılmış olup Eski Türkçedeki uzunluk ölçüsü anlamındaki kullanımına rastlanılmamıştır. Ancak Denizli Tekkeköy’de *sıkı*, *çok* anlamı ile azlık / çokluk için bir ölçü değeri taşıdığı gözlenmiştir (DS 1158-1159).

1.1.3. Tsun / Sun: Uzunluk ölçüsüdür aynı zamanda resim, vergi anlamlarına geldiği de belirtilir. (Caferoğlu, 1968: 251). Bu ölçü terimi, TS ve DS’de tanıklanmamıştır. ED’de *tsun* maddesinde Çince bir kelime olduğu belirtilip *sun* maddesine gönderme yapılır (ED 555b). Buna göre Çince kökenlidir ve Çinli bir insanın adımının onda birine denktir (ED 832b). Ayrıca bu ölçünün; “*iki çığ*” terimine de eşdeğerde olduğu belirtilmiştir. Uygurca Budist metinlerde de *su:n* şeklinde hecelenen ölçü teriminin varlığından söz edilir. Kaşgarlı’nın bu terimle alakalı açıklamalarını ise Clauson net bulmamaktadır. ‘al-suftaca’ olarak yaptığı açıklamaya göre Kaşgarlı, *değiş tokuş faturası* şeklinde bir anlam vermiştir (ED 832b). Clauson, *sun* kelimesinin birçok nesnenin ebatını anlatmada bir rol üstlendiğini; bilhassa altının fizikî özelliklerinin nitelenmesinde *sun* ölçü teriminden yararlandığını belirtir. Buna açıklama getirmek amacıyla Karahanlıca metinde yer alan “*su:n altu:n*” yapısını tanık gösterir (ED 832b).

Bir sunça budanı tüz uğura yarıp “bir *sun* miktarınca üzümleri iki eşit parçaya bölüp” (Heil. I, [XVI], 1930 / 147): so soll man eine einen Zoll lange Traube in zwei gleiche Hälften teilen (Heil. I, 1930: 461). Bu örnekten ve Clauson’un açıklamasından yola çıkarak *sun* ölçü teriminin varlığı göze çarpmaktadır. Çeviriye göre *sun* santimetreye karşılık gelen ama kaç santimetre olduğu net bir şekilde belirtilmeyen bir uzunluk ölçü birimidir. Kastettiği anlam dolayısıyla *tsun* sözüyle bir ilişkisinin olduğu akla gelmektedir. Ayrıca ED’de *tsun* teriminin de *sun* maddesinde açıklanıyor olması bu kanaati yükseltmektedir. Netice itibarıyla bizce *sun* ölçüsü aslında *tsun* ölçü birimidir ancak, yazımda veyahut okumada bir harf unutulmuş olmalıdır. Bu terimler, aynı ölçü birimlerini ifade etmekle birlikte, farklı yerlerde kimi zaman *tsun*

kimi zaman *sun* şeklinde transkribe edilmiştir. Nitekim aşağıda verilen iki örnekte de bu ölçü teriminin *tsun* şeklindeki okunuşları dikkat çekmektedir.

...*yüräkintä altın iki tsuun yirtä* “kalbin iki *tsun* / *santimetre* uzunluğu altında bulunan yer” (Heil. II, Nr.4 Ohne Nr., 1932 / 7): die zwei Zoll unterhalb des Herzens (Heil. II, 1932: 431).

“iki *tsuun yir*” tamlaması ile belli bir alanın ölçüsünün karşılandığı görülmektedir. *Çıg* ölçü teriminin 1/10’una denk geldiği için (Özyetgin, 2005: 145) daha küçük çapta bir alanın işaret edildiği anlaşılmaktadır.

...*altırar yegirmi tsun uzun beş yüz tamir talgoklar* “on altışar *tsun* uzunluğunda beş yüz tane demir talgoklar” (BT XXVI: 82; Str 106-107).

Bu örnekte ise *tsun* ölçü biriminin, cehennem tasvirinde geçen demir kazıkların şiddetini ortaya koyduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla soyut anlam kazanmıştır.

1.1.4. Yoçan: Uzunluk ölçüsüdür. Yaklaşık 23 km.’lik bir uzunluğu ifade etmektedir. Kelime kökeni itibariyle Sanskritçe ‘yojana’dan gelmektedir (Ayazlı, 2012: 364). Yoçan terimi, ED’de ve Uygur Sivil Belgelerde (Yamada, 1993) madde başı hâlinde mevcut değildir. *İdiz* kelimesiyle birlikte yer alması, aynı zamanda “Yükseklik Bildiren Ölçü Terimleri” arasında da değerlendirilmesini sağlamıştır. Tarama ve Derleme sözlüklerinde rastlanılmayan bir terimdir.

öñdün yıñak biş yüz yoçan yir yorisar “doğu tarafından beş yüz *yoçan* mesafesinde yeri yürürse” (Barutcu, 1987: Str 67).

törttin yıñakında yüzer yoçan yirte “dört taraftan yüzer *yoçan* mesafelik yerde” (Barutcu, 1987: Str 591).

Benzer yapılar gösteren bu iki örnekte “yir” kelimesi ile birlikte kullanılmış ve mesafe bildiren bir ölçü terimi işleviyle kullanılmıştır.

Yalañuklar hanı k(ä)ntü özläri ök bo nom ärđinig nomlataçı nomçıka ötrü bir yoçan ulatı yüz yoçan yerkä tägi barmış k(ä)rg(ä)k (Ayazlı, 2012: 92 / 0371 - 0374). “İnsan hükümdarının kendisi bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmene bu yolla bir *yojana* uzunluk, ilaveten yüz *yojana* uzunluktaki yere kadar gitmeli (saygı göstermeli)” (Ayazlı, 2012: 170).

Öğreti mücevherinin kıymetini ifade etmek, ona ulaşmanın önemini belirtmek adına; onun sağlanacağı mekân ve hoca ne kadar uzak olursa olsun gidilmesi

gerektiği üzerinde durulmuş; bu vesileyle bir uzunluk ölçü birimi olan *yoçan*dan yararlanılmıştır.

on ikirer yoçan ülgülüg “on ikişer *yoçan* uzunluğunda nasipli, kısmetli” (Barutcu, 1987: Str 77).

Bir uzunluk biriminin; mutluluk, kısmet için doğrudan bir ölçü olması mümkün değildir. Dolayısıyla soyut bir kavramın bu şekilde ölçülendirilmesi mecâzî bir kullanıma işaret etmiştir. Böylece nasip ve kısmetin çokluğunu, kuvvetliliğini ifade etmede *yoçan* teriminden yararlanılmıştır.

1.1.5. Bère: Mil mesafesi uzunluğudur (Tekin, 1976). Clauson, bir uzunluk ölçü birimi olduğunu, Sanskritçe kökenli ‘yojana’ uzunluğuna karşılık geldiğini bildirir. *Bère* uzunluk birimini; ‘a mile of 8.000 yards³⁰’ şeklinde açıklar (ED 355b). Buna göre *bère* uzunluk ölçüsü; 8.000x0.914 metrelik bir alanı içine alan bir millik uzunluğu, mesafeyi ifade etmektedir. Kökeni ile ilgili kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak muhtemelen Çince ve İnanca değildir (ED 355b). Toharcadan gelmiş olma ihtimali yüksektir. Bunun sebebi ise fonetik olarak Toharca B varyantında *prere*; Toharca A’da yer alan *pārra* sözlerinin ‘arrow’³¹ kelimesiyle tercüme edilir ve bu kelimeler *bère* ile ilişkili olmasıdır (ED 355b). Bu ölçü birimi, Çağataycada da belli bir orandaki uzunluk birimini karşılamaktadır (ED 355b).

Bu terim, Çince bir ölçü terimi olan *yoçan* ölçüsünü ifade etmede yararlanılan ‘li’ ile açıklanmıştır: 10.000 ‘li’ye karşılık gelen bir terimdir. 1 ‘li’ ise, yaklaşık olarak 600 metreye eşittir. Mil - mesafe ölçüsüdür (Eraslan, 2012: 558). Eraslan’ın açıklamaları doğrultusunda bu uzunluk ölçüsünün *yoçan* gibi mesafe ve uzaklık bildirdiği de anlaşılmaktadır.

8. yüzyıl Maniheist Uyurca metinde geçen “*yétmiş tümän bère sünjü teg*” [M I, 20 / 15-16] yapı içerisinde *bere*³² uzunluk ölçü terimi tanıklanmıştır (ED 355b). ‘like

³⁰ *Yard*’ sözcüğü ise; ‘a measure of length; 0.914 of a metre’ çevirisi söz konusudur (Oxford Wordpower Dictionary, 2000: 753).

³¹ ‘A thin piece of wood or metal, with one pointed end and feathers at the other end, that is shot by pulling back the string on a curved piece of wood a bow and letting go’ (Oxford Wordpower Dictionary, 2000: 32).

³² Caferoğlu, *bärä* başlığı altında ele almış ve *birä* okunuşuna da işaret etmiştir (Caferoğlu, 1968: 39).

a lance 700.000 bére long' tercümesinden yola çıkılarak; *700 bin bere uzunluğundaki süngü gibi* bir anlam kazandığı ve metaforik olarak kullanıldığı görülmektedir.

...bir **bere** ulug tilimizni "bir mil uzunluğundaki / bir mil genişliğindeki dilimizi" (UM II / 66 / 14).
 ...ätöznüng edizi altmış tümän kolti nayut **bärä** "bedeninin yüksekliği atı yüz bin kolti nayut bere yüksekliğinde" (BT XXI: Str 329).

Ele alınan bu örneklerde de uzunluk ölçü birimi olan *bére* yine metaforik anlamdadır. Yukarıda Clauson'un altını çizdiği örnekte de [M I, 20, 15-16] (ED 355b) bu ölçü teriminin sembolik anlam taşıdığı görülmekteydi. O hâlde, Uygurca metinlerde karşılaştığımız bu ölçü birimi, daha çok bir şeye dikkat çekip, abartı katmak istenildiğinde işlevsel olmaktadır.

tümän bärä taglarda arkular satgap bulıtıg tumanıg "on bin bere dağlarda bulutu dumanı vafiler aralar" (Ölmez, 1994: 85, 114).

Bunun yanı sıra "*tümän bére*" söz grubu çokluktan kinaye olarak kullanılmıştır. Yayınlanmamış TT IX. parçada ve Hsüen-Tsang'ın altıncı bölümü içerisinde bu yapıda örnekler tanıklanmıştır.

"*bir bére édiz*" (one bére high) [TM IV, 253 / 64] örneğinde ise bu ölçü terimi yükseklik anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla bu ölçü terimi uzunluk, yükseklik, genişlik, büyüklük ve uzaklık gibi anlamlarla metinlerde yer almıştır.

TS içerisinde yer almadığı gözlenmiştir. DS'de ise *bere* maddesinde üç farklı anlama değinilmiştir. İlk madde, *ber* ve *bére* kelimeleri ile açıklanmıştır. Buna göre davar sağılan yer, davarın sağılma zamanı, koyunların sıra hâlinde sağılması anlamlarındadır (DS 630). İkinci maddeye göre bebek, erkek çocuk demektir. Son maddede ise tarlalar arasından akan ince su, su yatağı bilgisi verilmiştir (DS 632). Üç farklı anlam ile Eski Türkçedeki karşılığı arasında herhangi bir ilişki kurulamamıştır. Ancak son maddenin, dolaylı yollardan bir akarsu yatağının izafi uzunluğuna işaret ettiği anlaşılmaktadır.

1.1.6. Karı: Uzunluk ölçü terimidir. ED’de temel anlamının dirsek olduğu, ancak bu kullanımının hâricinde sıklıkla bir ölçü terimi olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir: ‘originally *the forearm*, but more often used as a unit of measurement *a cubit*, the distance from the elbow to the finger tips’ (ED 644b). Çeviride de belirtildiği üzere daha çok dirsekten parmak uçlarına kadarki uzaklığı belirten ölçü terimi olan *kübitle* eş değerde kullanılmıştır.

Bazı kuzeydoğu Türk lehçelerinde bu uzunluk ölçü biriminin korunduğu ve yaşadığı gözlenmektedir. Kuzey merkezli Kırgızca, Nogayca, Kumukça, kuzeybatı Karakalpakçada ve güney merkezli Özbekçede bu ölçü teriminin yaşadığına dair belgeler söz konusudur (ED 645a). Ancak sadece *kübit* anlamıyla adı sayılan lehçelerde bir fonksiyona sahip değildir. Örneğin; parmak uçlarından göğsün ortasına kadar olan uzunluk veyahut kolun üst kısmı / omuz gibi daha önce belirtilmemiş anlamlarla da karşılandığına tanık olunmuştur. Yeni anlamların yanı sıra hem dirsek hem de kübit anlamlarını da muhafaza etmiştir (ED 645a). Bu durum, ele aldığımız *karı* ölçü teriminin sahaya göre farklı bir anlama büründüğünü desteklemiştir.

Yamada ise bu terim için ‘Elle (ein Längenmass, etwa 30 cm)’ açıklaması yapmış, dolayısıyla 30 cm’lik bir uzunluk belirttiğini dile getirmiştir (Yamada, 1993: 274). *Çıg* maddesinde söylediklerinin aynısının bu terim için de geçerli olduğunu belirtmiştir. Hem parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısmı karşılayan bir ölçü olduğuna hem de 30 cm uzunluğunda standart bir ölçüye karşılık geldiğine değinmiştir. Doğrudan bir sayısal değer ifadesini vermiştir (Yamada, 1993: 274). *Qarı* şeklinde okumuştur:

...ögäntäki bir ängiz yirin quus tmür uşun **qarı** bilä oduz tas böz iligdä alıp toguru tomlıdu sağtıımız “Ögendeki bir anızlık yeri Kuus Temür’ün bir *karı* ölçüsünden uzun otuz kalın pamuklu kumaşı elinden doğruca alıp sattık” (Yamada, 1993: Sa09/8).

...iki bağlıq uşun **qarıta** böz alıp “...iki bağ *karı* ölçüsünden uzun kumaş alıp” (Yamada, 1993: Sa10/2-3).

Raschmann ise el dâhil dirseğe kadar olan uzunluğun bu ölçü terimine denk olduğunu ve yaklaşık 45-50 cm’ye tekabül ettiğini belirtmiştir (Raschmann, 1995: 45): ‘Gewöhnlich bezeichnet *qarı* die Länge des Unterarms einschliesslich der Hand, d. H.

Die Entfernung vom Ellenbogen bis zum Ende der Finger. Das entspricht einer Länge von ca. 45-50 cm. [Ebenda, 71-72].

Bülent Gül, Proto Türkçede *kar kelimesinin anlamlarını şu şekilde sıralamıştır: 1. Arm, 2. Forearm, 3. Shin-bone of animal, 4. Various measures of length [EDAL I. 330] (Gül, 2004: 357). Tercüme edildiğinde sırasıyla kol, dirsek, hayvanın kaval kemiği ve bir çeşit uzunluk ölçüsü anlamları mevcuttur.

Ancak 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi içerisinde geçen bu kelimenin; ‘the forearm’ ve ‘the cubit with which linen is measured taken from the first meaning’ şeklinde iki temel anlamının olduğuna işaret edilir (ED 645a). Buna göre, *kübit* anlamında kullanılan *karı* ölçü teriminin ilk anlamı dirsektir (ED 645a). İkinci anlamı ise dirsekten parmak uçlarına kadar olan uzunluk olarak açıklanan *kübittir*. Her iki anlam için dirsek unsurunun vazgeçilmez olduğu dikkat çekmektedir. 8. yüzyıl Uygur Türkçesi metinlerinde geçen “*yeti karı böz*” tamlamasında, bu terimin ikinci anlam çerçevesinde tercüme edildiği göze çarpmaktadır: ‘seven cubits of cotton fabric’ [USp 91, 35] (ED 645a). Dolayısıyla parmak uçlarından dirseğe kadar olan uzunluğu kasteden bu ölçü terimi ile pamuklu kumaşların ölçümünde etkili bir yöntem olduğu tespit edilmiştir. Nitekim aşağıdaki örneklerde *karı* ölçü terimi ve *böz* birlikte yer almıştır:

yana yiti karı böz lükçünlökkä... “yine yedi *karı* pamuklu kumaş Lükçünküye...” (Raschmann, 1995: 123; JW-Li 4.3: 35/36).

iki böz ... bir böz toqu[z] ... b[i]r böz toquz qarı ... bir böz toquz ... böz toquz qarı ... “iki pamuklu kumaş... bir pamuklu kumaş dokuz ... bir pamuklu kumaş dokuz *karı* (ölçü) ... bir pamuklu kumaş dokuz ... pamuklu kumaş dokuz *karı* (ölçü)...” (Raschmann, 1995: 127).

toquz yıl aram ay altı otuzqa maña ögärünäkä ötünü böz krgäk bolup aqılta tört tonluq böz ötünü altım... bo bözni säksinç aynıñ biş ygrmikä tamga qarısı üzä on ikirär qarı tonluq böz köni birür mn “domuz yılı birinci ay yirmi altısında bana Ögerüne’ye rica ederek pamuklu kumaş gerekli olup Akıl’dan dört elbiselik pamuklu kumaş rica ederek aldım... bu pamuklu kumaşı sekizinci ayın onbeşinde damga *karı* (ölçüsü) üzerine on ikişer *karı* elbiselik pamuklu kumaşı doğrudan vereceğim” (Raschmann, 1995: 149).

*...ları tüküni altmışaltı böz boldı... birip birmişim iki böz bi... ...iki böz on qarı kaldi... sar qarı böz kaldi koyuna bir pamuklu kumaş... “...ları birinci altmışaltı pamuklu kumaş oldu... verip verdiğim iki pamuklu kumaş... iki pamuklu kumaş on *karı* (ölçüsü) geldi... sa *karı* (ölçüsü) pamuklu kumaş geldi”* (Raschmann, 1995: 146).

Ögel, Eski Türk kültür hayatında ipekli kumaşların ölçümünde yararlanılan ölçme usullerinden *karış*, *kulaç* ve *Türk arşını*ndan yararlanıldığının altını çizmiştir (Ögel, C.5, 2000: 372-374). Yukarıdaki örneklerden de yola çıkarak pamuklu kumaş ölçümünde belirtilen diğer ölçü terimlerine ek olarak *karı* ölçü teriminin de işlevsel olduğu göze çarpmaktadır.

DLT’de bir atasözü içerisinde de böyle birlikte kullanımına şahit olunur. Evlenmeyi emretmek için söylenen bir savda “*karı böz*” söz grubu yer alır:

erngenge elig karı böz üm tikemes “ergenin donu elli *arşın* bezden dikilmez / ergene elli *arşın* bez don olmaz” (Atalay, 1998: 117)³³.

14. yüzyıl İbn-i Muhānna Lugatında ‘al-dirā’ olarak geçen kelime, Clauson tarafından ‘cubit’ şeklinde tercüme edilmiştir (ED 645a); buna göre *karı* ölçü teriminin *kübit* karşılığında metinde [Mel. 82, 11] yer aldığı açıklanmıştır. 15. yüzyıl Çağatayca metinlerde ise bu terimin *karı-karu* şekillerine rastlanmış, ancak anlam bakımından *kol* veya kolun üst kısmı olan *pazu* anlamında kullanıldığına şahit olunmuştur (ED 645a).

Veliaminov-Zernov çalışmasında *karı* ölçü birimi için “*karış... ve bannā arşını*” şeklinde açıklama yer alır. Clauson ise “*karış... ve bannā arşını*” yapısını; ‘a span; a builder’s cubit’ olarak çevirmiştir (ED 645a). ‘the length of sth from one end to the other’ (Oxford Wordpower Dictionary: 631) anlamına gelen ‘span’ sözü ise *bir şeyin başından sonuna kadar olan uzunluğu* ifade etmektedir.

14. yüzyıl Kuman Türkçesinde *kübit* anlamıyla yer almaktadır (ED 645a). Houtsma’da [20,12] belirtilen kısımda geçen “*dirā’u’l qumāş*” karşılığında ‘a cubit of fabric (an old man)’ şeklinde açıklaması yapılmıştır. Böylece *karı* ölçü terimi, *kübit* ölçüsü ile karşılanmıştır. Tefsir’de ise *kübit* anlamı hâricinde köpeğin ön ayaklarının kastedildiği de görülür (ED 645a).

Clauson, etimolojisini *kar- fiil köküne dayandırır ve bu ölçü terimini *deverbal* kategorisi altında değerlendirir (ED 644a).

³³ Besim Atalay, *karı* ölçü terimini *arşın* olarak yorumlamıştır.

KBS'de, *karı* maddesinin ölçü anlamı üzerine herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ancak *karış* maddesinin açıklamasında *karıla-* fiilinin *karı* kökünden geldiği, dolayısıyla *karış* ölçüsünün de *karı* ismine “+ş” ekinin gelmesi ile türeyen bir isim olduğu belirtilmiştir (KBS 470). Nitekim İY “+ş” ekinin varlığına Eraslan da işaret etmiştir: *bağış*, *bügüş*, *köküş*, *akış* örnekleri bu konuda emsal gösterilebilir (Eraslan, 2012: 102).

Bu noktada Clauson gibi kelime *karı* teriminin kökü “kar-” fiiline götürüldüğünde etimolojik açıklama hâliyle değişmektedir. Eğer bu yoldan kelime tahlil edilirse, *karı*<kar-ı=FK-FİY eki şeklinde bir ek kök ayrımı gerçekleşir. Ancak, Eski Türkçede -a/-e, -ı/-i, -u/-ü şeklinde yer alan FİY eklerinin, zarf fiil ekiyle muhtemelen aynı olup kalıplaşarak FİY eki pozisyona geçtiği görülür (Eraslan, 2012: 104). Ele alınan örnekte ise herhangi bir zarf fiil eki işleviyle kullanımı söz konusu değildir. Bunun yanı sıra *karı*<kar-(ı)g=FK-FİY eki şeklinde açıklandığında ise, metinlerde ölçü anlamını taşıyan *karıg* örneğine hiç tanık olunmamıştır. Dolayısıyla iki ihtilafli görüş mevcuttur. *Karı*, *karış*, *karıla-*, *karşag* gibi terimler birlikte düşünüldüğünde, benzer fonetik özellik taşımaları göz önüne alındığında ortak bir “kar-” fiiline götürmek ihtimali ise yüksektir. O halde Clauson’un “kar-” fiiline gelen “-ı” FİY ekinin zarf fiil özelliği gösterip göstermesine bakılmaksızın *kar-ı=FK-FİYE* etimolojisini kabul etmek mümkündür.

1.1.7. Arşın: Uzunluk için kullanılan ölçü birimlerinden biridir. Ancak Eski Türkçe metinlerde tanıklanmamıştır. Özyetgin, “*Farsça kökenli bu terimin, İran ile olan ticarî ilişkiler neticesinde Sogdlar aracılığı ile Türk ölçü sistemine girdiğini ancak eski Türkçe dönemi metinlerinde, yine sivil Uygur belgelerinde arşın terimine rastlanmadığını*” belirtir (Özyetgin, 2003: 198).

İslamî çevre Türkçe yazı dili sözlüklerinde görülen arşın ile bu kelimenin “+IA” İFY eki ile türetilmiş “*arşınla-*” (arşın ile ölçmek) şekline ise metinlerde tanık olunmuştur (Gül, 2004: 354). Gül, bu ölçü terimini “Pamuk ve Bez Ölçüleri” başlığı altında değerlendirmiştir.

Buraya kadar açıklanan kısımda Çince, Sanskritçe, Toharca ve Türkçe kökenli uzunluk ölçü terimlerine yer verilmiştir. Devamında ise bir terim özelliği göstermemekle birlikte; ölçü anlamı taşıyan kelimelere yer verilmiştir.

1.1.8. Uzun: Uzunluk, süreli (Eraslan, 2012: 617). Uzun (Atalay, 1998: 77). Yamada 'lang' ile yine uzunluk anlamını vermiştir. Uygur sivil belgelerde “*uşun qarita*” yapısı içerisinde iki örneği mevcuttur:

...*tmür baxşıtın uşun qarı(?) bile oduz tas böz iligdä alıp* “...Temür Bahşı'nın *karı ölçüsünden uzun* otuz kalın kumaş elden alıp” (Yamada, 1993: Sa 09/8-9).

...*iki bağlıq uşun qarita böz alıp* “...iki bağ *karı ölçüsünden uzun* kumaş alıp” (Yamada, 1993: Sa10/2-3).

İki ucu arasında fazla uzaklık olan; başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan; çok süren, ayrıntılı derinlemesine gibi anlamları mevcuttur (KBS 983). Gülensoy, Eski Türkçede *uzun*, *usun* [EUTS 267, 270] şekillerinde yer aldığını ve *uzun*, *daimî* anlamlarına geldiğini belirtmiştir. TS'de de tanıklanan bu kelimenin günümüzde de yaşadığı vakidir. TS, bu maddeyi *uzunluk*, *tûl*³⁴ olarak açıklayarak birkaç örneği kaynak göstermiştir (TS 4054-4055):

Belkis tahtının uzunı seksen arıştı “Belkis tahtının uzunluğu seksen arşındı” [Leys. Ar. XV. 155]; *Nûh düzdüğü geminin uzununu üç yüz arıştı, eni otuz arıştı ve yücesi kırk arıştı* “Nuh peygamberin yaptığı geminin uzunluğu üç yüz, eni otuz ve büyüklüğü kırk arşındı” [Leys. Ar. XV. 272].

Clauson, bu kelimenin “*uza:-*” fiiliyle ilişkili olduğunu ifade eder. “*uzun tonlug*” içinde yaşayan kalıp ifadenin uzun giysililer için kullanıldığına, erken dönem Türk tarihinde ise kadından kinaye kullanılan bir yapı olduğuna dikkat çeker (ED 288b). Muharrem Ergin ise bu kelimeyi *uz+u-n* şeklinde tahlil etmiştir. Buna göre *uz* isim köktür. “+u” eki ise İFY ekidir. “-n” eki ile fiilden isim yapılmıştır (Ergin, 2006: 182).

Altı yigirmi erkek uzunı temirliğ tikenler “on altı parmak *uzunluğunda* demirli dikenler” (TCUP 66). Bu örnekte *uzun* kelimesinin terimleştiği, birlikte kullanıldığı yapıya ölçü anlamı kattığı anlaşılmaktadır.

tüp tüz uzun erngekleri “dümdüz *uzun* parmakları” (BL 5a / 12).

³⁴ Bir şeyin bir uçtan öbür uca kadar olan uzaklık (<http://www.nedirnedemek.com/tul-nedir-tul-nedemek>).

yalınlayu turur kızartmış temirliğ uzun yip üze “parlayıp duran kızarmış demirden yapılmış uzun bir ip ile” (Das. 673).

uzun saçın kidin arkasında ıdıp “uzun saçını arkasına atıp” (Das. 3833).

uzun sansar “uzun dünya hayatı” (U III 76, 15).

uzun isig “uzun süren ateşli hastalık”: a persistent fever (Heil. I, 2; Heil. II, 8,49)

Özi yaşı uzun bolgay “ömrü uzun olacak” (Ölmez, 1988: 82, 154). Bu örnekte, Budist öğretiyi anlayıp başkalarına anlatanın uzun ömürlü olması duası dile getirilmiştir. Dolayısıyla ifade edilen uzunluk, fizikî bir olguyu değil; mecazî bir kullanımı karşılamaktadır.

Kalı bolsa elgiñ bodunka uzun “eğer eli millete uzanabilirse, eli uzun olursa, tüm kesimlerle ilgilenebilirse gibi anlamları ihtiva eder” (KB / 230): If your hand is outstretched to the people. Bu örnekte de *uzun* kelimesi gerçek anlamı dışında yer almıştır.

Uzun kéc yaşağıl “uzun yaşa” (KB / 1553): live long. Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig’den verilen bu örneklerde *uzun* kelimeleri fizikî bir durumu karşılamamaktadır. Hem bu örnekte hem de “*özi yaşı uzun bolgay*” yapısında da zaman anlamını nitelediği görülür. Ayrıca bu iki söz grubunun bir dua söz grubu olduğu açıktır.

1.1.9. Turum: Durum, bir adamın boyu kadarınca olan uzunluk (Atalay, 1998: 396). ED’de bu kelime bir şeyin pozisyonunda olmak şeklinde açıklanmıştır. “Tur-” fiiline gelen FİY eki ile isimleşmiştir. ‘noun describing a single action’ şeklinde açıklama getiren Clauson, tek bir eylem bildiren isim olduğuna vurgu yapar (ED 549a). Güneydoğu Osmanlı Türkçesinde, Türkmencede *durum* olarak yaşayan bu kelime ‘position, attitude’ olarak anlam bulmuştur. TT II’de geçen “*turum ara*” örneği göz önüne alındığında ise ‘completely’ *tamamen*, ‘immediately’ *hemen* gibi anlamlara gelir.

DLT’de yer alan “*ér turumı suw*” [I, 396] yapısından yola çıkılarak *turum* kelimesinin, ölçü ifade eden bir kelime olduğu sonucuna varılmıştır. ‘Water the depth of the height of a man’ olarak ED’de tercüme edilen bu söz grubu; bir insanın uzunluğundaki su miktarına karşılık gelmiştir (ED 549a). 14. yüzyıl İbn-i Muhannā Lugatı’nda bu kelimenin, dokumacılar tarafından ipliğin ölçüsünü belirlemede

kullanıldığına işaret edilir: (under ‘weavers’ implements) *silsilatu’l-ğazl* ‘the length(?) of thread (ED 549a). Melioranski [60,7] ve Kilisli Rifat [1,59] bu kelimeyi *tu:ru:m* şeklinde göstermişlerdir (ED 549b).

TS’de “*turumtay*” ve “*turum yeri*” (TS 3857-3858) şeklinde benzer sesleri taşıyan kelimeler yer almakla birlikte herhangi ölçü ifadesi taşımamaktadırlar. Turum yeri, durum yeri olarak açıklanmış; o da yine TS’de *durak yeri*, *tevakkuf mahalli* anlamında verilmiştir (TS 1273). Aynı şekilde DS’de de *durum* ve *turum* kelimeleri bulunmakla birlikte, *bir adam boyunca uzunluğa* işaret eden ölçü anlamı bulunmamaktadır.

Uzun ve *turum* kelimeleri yapı içerisinde kazandığı işlev ile terim hüviyeti kazanmıştır.

1.1.10. Kısga: Kısa. Boyu, uzunluğu az olan anlamındadır. Diğer yan anlamları ise *kestirme*, *ayrıntısı çok olmayan* şeklindedir. Zarf görevinde, *kısaca* anlamıyla kullanılmaktadır (KBS 515). TS’de *kısga* kelimesi yer almamaktadır (TS 2516). İçel-Anamur yöresinde *kısa* şeklinde yaşayan bu kelimenin kıt, az anlamlarına geldiği görülür (DS 2840).

biş çöbik bulganyuk iritmiş kısga özte yaşta burkanlar “beş kötü iğrenç *kısa* hayatta burkanlar...” (UM II / 9 / 25).

Clauson, *kısga* kelimesinin “kıs-” fiilinden geldiğine, kısa ve bunun gibi şeyler için kullanıldığına, genellikle *kıska* kullanımının olduğuna değinir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’yi kaynak göstererek “*temür kısga kes*” yapısını örneklendirir ve ‘cut iron short; shorter than you need because it can be made longer’ şeklinde çevirir (ED 667a). Buna göre *demiri (ihtiyaç duyduğundan) kısa kes, sonrasında yetmeyebilir* anlamına gelir. Belirtilen bu örnekte *kısga* kelimesinin zarf göreviyle kullanımına şahit olunur. Kutadgu Bilig’den ise “*yaşı kısga isiz*” [KB 348] örneğini verir (ED 667a): ‘the shortlived sinner’ olarak açıklanan bu tamlama *kısa ömürlü günahkâr* anlamındadır ve sıfat göreviyle kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *kısga* kelimesinin zamanı nitelediği göze çarpmıştır. Bunun yanı sıra kalıp ifadeler içinde kullanımı da söz konusudur: *elig kısga tuttum* “açgözlülük yaptım”: I have not been grasping (ED 667a). Görüldüğü üzere kalıplaşmış bir ifade olan deyim içerisinde yer almıştır.

Türkmencede *ğışğa*, Osmanlı Türkçesinde *kısa*, güneybatı Azericede *ğısa*, 14. yüzyıl Kuman Türkçesinde *kığsa/kıska*, 13. yüzyıl Kıpçakçada *kışka* şeklinde yaşamıştır (ED 667a).

KBS'de bu kelime *kısa* maddesi altında açıklanmıştır. Türk lehçelerindeki karşılıkları belirtilmiş, Clauson'a ek olarak Yakutçada *kılğas* (<kılğa- 'kısalmak'; Başkurtçada *tokor / tokos*; Özbekçede *kältä* olarak geçtiği ortaya konmuştur (KBS 515).

1.1.11. Kız: Kısa. Bu kelimeye ED'de tanık olunmamıştır. *Kız* ve *kısga* kelimelerinin ikileme hâlindeki kullanımları *kısa* anlamının varlığına işaret etmiştir. Nitekim *kısa* kelimesinin *kıt*, *az* anlamlarına geldiği bir önceki maddede belirtilmiştir. Bu nedenle *kısa* ve *kıt* dolayısıyla *kıt* terimiyle anlamdaş olan *kız* kelimelerinin birbiri yerine kullanımlarına şahit olunmaktadır:

kız kısga ödte "kısa bir zamanda" (UM II / 74 / 33).

Kıt kelimesiyle ilişkili olduğu düşünülen *kız* kelimesi, anlam ve ses bakımından da benzerlik göstermektedir. Bu iki kelime arasında bağlantı kurulmasına TS de destek vermektedir. *Kız* kelimesinin anlamı için *pahalı*, *ağır pahalı*, *kıt*, *az bulunur* gibi bir açıklama yer almaktadır (TS 2535). *Kıt* ve *kız* kelimelerinin sonundaki sesler ise *đ>z* değişimini hatırlatır niteliktedir. Dolayısıyla tarihin gelişim dönemi içerisinde *kıt* > *kız* değişiminin olma ihtimali yüksektir. Neticede bir şeyin az bulunuyor ve kısa olması; o şeyin aynı zamanda yokluğuna da işaret etmektedir. Bu nedenle anlam bakımından bir yakınlık bulunmaktadır. İki kelimenin birlikte kullanımı, kısalık anlamını karşılamıştır. DS'de ise *kız* kelimesi ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır.

1.1.12. Kırt: Kısa. Taranan metinler içerisinde yalnızca DLT içerisinde bu kelimeye rastlanmıştır.

kırt ot "kısa ot" (Atalay, 1998: 342).

kırt saç "kısa saç" (Atalay, 1998: 342).

ED’de buna ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Konuyla ilgili olarak KBS’de *kırtık*³⁵ maddesi ile karşılaşılmıştır. Bu kelimenin kökü olarak *kırt* gösterilmiş ve *kısa* anlamına geldiği belirtilmiştir. Özellikle *kırtık* kelimesinin Eski Türkçedeki anlamıyla uyduğu görülmektedir. Günümüzde ise, *kırtık* sözünün *bir parça, azıcık* gibi anlamlarda kullanıldığı beyan edilmiştir (KBS 515). Açıklamaya göre, Anadolu’da şimdiki kullanımı uzunluk bildirmekten çok, bütün / parça anlamı taşıyan bir ölçü ifade etmektedir. Ufak tefek, kısa boylu anlamıyla Kütahya ve Ankara yöresinde yaşayan *kırt*’ın (DS 2838a); DLT’de geçen kısa anlamındaki *kırt* kelimesinin bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yine kısa anlamından çok uzaklaşmadan *küçük* mânâsında İzmir ve Ankara civarında *kırt* teriminin yer aldığı tespit edilmiştir (DS 2837b).

TS’de bu kelime tanıklanmamıştır, bu kelimeye benzer *kırtıl* sözü bulunmaktadır. Ama *kırtıl* kelimesi madde başı olan *kırt* ile anlam bakımından uyuşmamakta; *baç* anlamıyla karşılanmaktadır (TS 2515).

1.1.13. Karşag: Elbisenin bir karış kadar olan parçası (Atalay, 1998: 464). Bu kelimeye ED, TS ve KBS’de tanık olunmamaktadır. Sadece DLT’de görülen, ölçü ifadesi içeren bir terimdir. Bu kelime *karış*, *karıla-* gibi ölçü bildiren isim ve fiille benzerlik göstermektedir. Yukarıdaki açıklama da dikkate alınarak kelime şu şekilde tahlil edilebilir: Karşag<kar-ı+ş+a-g>kar-Ø+ş+a-g=FK-FİYE+İİYE+İFYE-FİYE. Clauson da “karşa-” fiilini bir cümle içerisinde örneklendirmiştir (ED 665a): *ol to:nug karşa:di* “karış miktarı kadar elbiseyi ölçtü” [Kaş. III 286].

Eski Türkçede küçültme ve sevgi ifadeli isim gövdeleri türetilirken “+ak/+ek” isim yapım ekinde yararlanılmıştır (Eraslan, 2012: 94). Nitekim kapak ve çanak gibi kelimelerde de ekin bu işlevi söz konusudur. “+ag” ekinin bu görevde kullanıldığı düşünüldüğünde ise farklı bir tahlil yapmak gerekir: *karış+ag* = İK+İİYE. O hâlde anlamı da bir karış ölçüsünden biraz daha küçük bir ölçü olur.

anınğ karşagı kör “onun elbisesinin bir karış kadar yerini gör” (Atalay, 1998: 464).

³⁵ Çok incelenmiş sabun anlamına gelen halk arasında yaşayan bir kelimedir. Türkçeden Kürtçeye geçen bu kelimenin, parça, birazcık, azıcık gibi anlamları vardır. (KBS 515).

1.2. AĞIRLIK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.2.1. Küri: Bir ölçü terimidir. ‘a measure of capacity, or weight for dry goods like grain’ (ED 737a). Dolayısıyla bir hacim ölçüsü ya da katı cisimler için bir ağırlık ölçü birimi olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Yamada ise bu ölçü teriminin hem katı hem de sıvı cinsinden maddeler için kullanılabilen bir ölçü olduğuna vurgu yapmıştır (Yamada, 1971)³⁶. Ayrıca scheffel, hohlmass açıklaması yaparak kile, içi boş kitle gibi anlamlarını vermiştir (Yamada, 1993: 264). Çince karşılığı *tou* olan bu ölçü birimi ‘*peck*’ (2x1/2 bushels) şeklinde çevrilmiştir. ‘Pecks’ şeklinde tercüme edilmiş bu ölçü birimi ‘10 sheng’ ya da ‘pints³⁷’ miktarını içermektedir (ED 737a). Çince Uygurca Sözlük’te de, bu kelimenin Çince karşılığı *tou* verilmiş ve ‘*peck*’ ile tercüme edilmiştir [R II 1454] (ED 737a).

Güneydoğu Türk lehçelerinde *küre* olarak transkribe edilen bu ölçü birimi, “22.4 kilogramlık” bir ağırlığa işaret etmektedir³⁸. ED’de bu madde başlığı 8. yüzyıl Uygur Türkçesi metinleri vasıtasıyla örneklendirilmiştir (ED 737a):

“*şənin kavın kürin kürilikin*” pints³⁹, tenth-pints, pecks⁴⁰ and pecks measures (U II 77, 26; 86, 43 - TT IV 10,5 - Suv. 135, 9).

Clauson, bu ölçü teriminin Uygur Sivil Belgeler içerisinde [USp 7, 20, 37, 69, 70] kimi zaman tahıl ve darının ölçüsü olarak *köni* şeklinde yanlış transkribinin yapıldığına dikkat çekmiştir.

Kökeni bakımından ihtilafli bir ölçü terimidir. Clauson, Çince bir kelime olmadığını belki Toharcadan ödünçleme ile Uygurcanın bünyesine eklendiğini belirtmiştir (ED 737a). Yamada ise Sanskritçe kökenli *patır* (çanak /kap) kelimesinin Türkçeye çevrilmiş hâli olduğunu nakletmiştir (Yamada, 1993: 271). Ancak bu çanağın nasıl bir özellikte olduğu veya ne kadar ağırlıktaki susamı aldığı konusunda net bir bilgi verilmemiştir (Yamada, 1993: 271).

³⁶ Yamada’nın *küri* ölçü terimine yönelik düşünceleri için daha detaylı bilgi için incelememizin “Ölçü Terimleri ile İlgili Yapılan Çalışmalar,s.5-6” kısmına bk.

³⁷ Britanya ve ABD ölçü sistemlerinde kullanılan, yaklaşık yarım litrelik bir hacim ölçüsüdür. İngiliz sisteminde hem katı, hem sıvılar için 0,56826125 litre; Amerikan sisteminde katılar için 0,5506104713575 litre ve sıvılar için 0,473176473 litredir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Pint>).

³⁸ Menges, Volksundliche Texte aus Ost.-Türkistan, SPAW, 1933, XXXII, p. III.

³⁹ Yarım litrelik sıvı ölçü birimi, bir galonun sekizde biri, ABD’de 0,473 litre, İngiltere standart ölçü birimi kabulünde 0,550 litreye tekabül etmektedir.

⁴⁰ Kilenin dörtte biri miktarındaki ölçü birimi, 0,009 metre küp. Kayda değer bir miktar ve büyük bir miktar anlamlarıyla da daha genel bir ölçü ifadesi niteliği taşıdığı görülmektedir.

Gül, “Eski Türk Tarım Terimleri” adlı çalışmada hububatların ölçüsü belirtilirken *küri*, *şing* ve *patır* ölçüsünden sıklıkla yararlandığına dikkat çekilmiştir (Gül, 2004: 304). Ayrıca yine bu çalışmada küri ölçü biriminin *patır* gibi düşünülmesinin mümkün olduğu; içerisine belli şeyler konmak suretiyle kap / çanak gibi bir ölçek niteliği taşıyabileceği belirtilmiştir (Gül, 2004: 304).

Atalay ise bununla ilgili olarak bir ölçek terimidir ve içerisinde kavun, karpuz, hiyar gibi şeyler taşınan küfe şeklinde yorumlamıştır (Atalay, 1998: 404).

Uygur sivil belgelerde bu konuyla ilgili çok örnekler mevcuttur:

Bars yıl altınç ay iki otuzqa maña yigädmışkä tüşkä üür krgäk bolup çanaqta vaptso tunuñ kürisi üzä iki şıg üür altım yanıtı arqalıq tüşı birlä köni birürmän... “Bars yıl altıncı ayda yirmi ikinci günde bana Yigedmiş’e faizli darı gerekli olup Çanak’da Vaptso Tu’nun *küri* ölçüsünce iki şıg darı aldım, gününde fazlasıyla faiziyle hepsini vereceğim” (Yamada, 1993: Lo19-1/4). Örneğinde *küri* ölçü teriminin bir ölçek, bir kap ölçüsü olarak kullanımı görülür. “Vaptso Tu’nun (kendi) *kürisi* (kabı) ölçüsünde iki şıg üür” şeklinde bir ölçü kullanıldığından bahsedilir. Bu da gösterir ki, *küri* ya herkeste bulunan bir ölçü birimidir (kaptır) ya da herkesin kendine göre bir *kürisi* vardır.

...manga qayşiduqa tüşkä küñçid kargäk bolup il tmirtin bir küri küñçid altım küz iki küri küñçid birür män “...bana Kayşidu’ya faiziyle birlikte susam gerekli olup İtemir’den bir *küri* ölçüsü susam aldım. Sonbaharda bunun karşılığında iki *küri* ölçüsü susam vereceğim” (Yamada, 1993: Lo 28/ 2-5).

...maña qayşiduqa tüşkä küñçid kargäk bolup il tmirtin bir küri küñçid altım küz iki küri küñçid birürmä “...bana Kayşidu’ya faizli susam gerekli olup İl Temir’den bir *küri* susam aldım güz (gününde) iki *küri* susam vereceğim” (Yamada, 1993: Lo28/2-5).

...bir şıg säkiz küri urug kirür yirimin basmılqa toguru tomlidu satdım “...bir şıg sekiz *küri* ölçüsü tohumun ekilebileceği alanı tamamıyla sattım” (Yamada, 1993: Sa 04/ 3).

...alp togrılqa yiti küri üyür köni Birgül “Alp Togrılqa yedi *küri* ölçüsü darı tamamıyla ver” (Yamada, 1993: Mi 08/ 2).

...bir şıg iki küri arpanıng... “...bir şıg iki küri arpanın...” (Yamada, 1993: Mi 14/ 4).

...İnaçining sangqa qutgan üç küri ü’rni... “İnaçiden ambara konan üç *küri* darı...” (Yamada, 1993: Mi15 /2).

...toquz şıg toquz küri arıg silig bugday “...dokuz şıg dokuz *küri* ölçüsünde saf ve ince buğday” (Yamada, 1993: Lo17 / 2-3).

...säkiz **küri** yür köni birür män “...sekiz küri ölçüsü darı veririm” (Yamada, 1993: Lo 22/ 6-7).

Badrunın iki küri tarıg aldım “Badrundan iki küri ölçüsü buğday aldım” (Yamada, 1993: Lo23 / 4-5).

...män inäçi alp toy<r>ılqa tutar yiti **küri** üyürni apam klmiştä alp toy<r>ılqa yiti **küri** üyür köni birgül tisär män inäçi qoyn yiltınbärü tüşü bilä köni birürmän... “...ben İneçi, Alp Togrıl’a tutar yedi küri darıyı babam geldiğinde, Alp Togrıl’a yedi küri darının hepsini ver desem, ben İneçi koyun yılından beri tüşü (faiziyle) birlikte hepsini vereceğim” (Yamada, 1993: Mi08/1-3)

Örnekler de göstermektedir ki; *küri* ölçüsü *künçit, urug, üyür, arpa, tarıg, urug, buğday, yür, ür* gibi tahıllar için çok tercih edilen ve kullanılan bir ölçü terimidir.

Tahıllar için kullanılan bir ölçü birimi olmasının yanı sıra belli bir alana işaret eden ölçü terimi fonksiyonu da bulunmaktadır:

...yiti **küri** yirmizni togru tomlıdu sadtım “yedi küri ölçüsü (tahılın ekilebileceği) alanı tamamıyla sattım” (Yamada, 1993: Sa 14/ 5).

...yänä Çanggur ağıztağı yiti **kürilig** yirimni yänä törkil Çugdaki dört şıg yirimni... manga sanlıg bu munça yirlärimni manga töläk tämürkä yunglaqlıq çao yastuq kargäk bolup tolmış ayaga tegimligtin ygrmi yastuq çungdung bao-çao alıp... “yine Çanggur başındaki yeti *kürilik* malzemenin girebileceği alanı yine törkil Çugdaki dört şıg ölçüsü alanı... bana ait bu kadar yer için bana Tölek Temür’e kağıt para gerekli olup; saygıdeğer kişiden 20 yastuk miktarı kağıt para alıp” (Yamada, 1993: Mi 28/ 3-9).

...yunqlıq quanpu krgäk bolup tsinküü ögän üzä suvqlıq bir şıg säkiz **küri** urug kirür yirimni basmılqa toguru tomlıdu sadtım “kullanılmak üzere kuanpu gerekli olup Tsinküü nehri üzerinde sulanabilir bir şıg sekiz küri tohum atılacak, yetiştirilecek kadar büyüklükteki yerimi Basml’a doğruca tamamen sattım” (Yamada, 1993: Sa04/2-4)

1.2.2. Şık / Şıg: ED’de *şık* maddesi altında incelenmiş ve yabancı kökenli oluşuna dikkat çekilmiştir (ED 867b). Çince ‘shih’ şeklinde karşılığı bulunan bu ölçü terimi ‘ten picks’ (10 *küri*) ölçüsüne denk olan taş anlamında açıklanmıştır: ‘a stone’; as a measure of capacity ‘ten picks’ (tou, 10 küri). Genel itibariyle “2x1/2 bushels” ölçüsüne denkliği belirtilir. ‘bushel’ ise 4/5 kileye karşılık gelmektedir. Bu anlamıyla oldukça yaygın bir kullanımı olmakla birlikte, çoğunlukla *şık* şeklinde transkribe edilmiştir (ED 867b). Yamada, bu terim için ‘stein’ taş, ‘hohlmass für getreide’ tahıl için kullanılan bir kapasite ölçüsü açıklaması getirmiş, 1 *şıg* = 10 *küri* şeklinde bir ölçü denkliğini o da desteklemiştir (Yamada, 1993: 284).

...bir **şık** üyür bir böz “bir **şık** ağırlığında (miktarında) buğday ve bir parça kumaş”: one measure of millet an done (roll of) cloth [USp. 31, 9; 32, 12] (ED 867b).

...maña Tämür Bukaka tarıg tarıgu yir kârgäk bolup kayımtunıñ çañıntaki elçi birläki tãñ ülüşlüg yirin eki **şıg** yaqaqa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä mn tãmür buqa bilür mn qayımtu bilmäz ulug birim kälzä ol arqalıy bolur. “Bana Temür Buka’ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu’nun Çañın’daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki **şıg** (darı, ürün) faiziyle tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim Kayımtu bilmez eger büyük vergi gelirse o yardımcı olur.” (Yamada, 1993 / RH05/3-6).

...it yıl onuç aynıñtin bärü män orsulaynıñ bermiş böznıñ sanı bir ton b(a)şlap tokuz berdim on böz kanka berdim bir ton tütünkä berdim bir **şıg** ür bir böz mäkiliñ kurçanıñ ulagqa berdim. “Köpek yılı onuncu ayından beri ben Orsulay’ın verdiği pamuklu kumaşın sayısı bir elbise başta olmak üzere dokuz (tane) verdim on pamuklu kumaş han’a verdim. Bir elbise tütün (vergisi)ne verdim. Bir **şıg** darı, bir pamuklu kumaş Mekil’in, Kurça’nın ulağına verdim” (Raschmann, 1995: 121).

...turı birlä k(i)m maña tãgär üç är kömâr borlukumnı turıqa mäniñ berimlärimni sãn üzüp sãn alıp kalır mu sãn tesärm(ä)n yok ärsär özgä kişikä kodarmän tesärmen turı berimiñni män berürmän borluqqa özgä kişi kügürmämzän temiş üçün barça toyınqa eki tavar kançuqqa yarım küp bor yumşaqqa eki **şıg** ür bir k(a)ra ton qıtay buqaqa üç tavar munça näsälärni sãn berip bitiglärim algıl tep qodup bardım. “Turı ile, ki bana ait üç erin çalışacağı bağımyı Turı’ya benim berimlerimi (borçlarımı) sen ödeyip sen alır mısın desem, yoksa başka kişiye bırakacağım desem, Turı, berimini (borcunu) ben veririm bağa başka kişiyi girdirmem dediği için, Barça Toyın’a iki ipek kumaş, Kançuk’a yarım küp şarap Yumşak’a iki **şıg** darı, bir kara elbise, Kıtay Buka’ya üç ipek kumaş, bu kadar şeyleri sen verip senetlerimi al deyip bırakıp gittim” (Yamada, 1993: Mi19).

...bir **şıg** sãkiz küri urug kirür yirim “bir **şıg** sekiz küri tohumun sığabileceği yerim” (Yamada, 1993: Sa 04 / 3).

...yarım **şıg** tarıg “yarım **şıg** ölçüsü darı” (Yamada, 1993: RH 06/5).

...iki **şıg** üür altım “iki **şıg** darı aldım” (Yamada, 1993: Lo19/3). Bir **şıg** yür aldım “bir **şıg** ölçüsü darı aldım” (Yamada, 1993: Lo 21/3-4).

...iki **şıg** arpanıñ tüşin tilik togrul alır “iki **şıg** ölçüsü arpanın faizini tilik togrul alır” (Yamada, 1993: Rh09/ 6-7).

...bu udning tãringä küz yangıta iki **şıg** tarıg üç **şıg** yür birürmän “sığırın kira fiyatı karşılığında sonbaharın başından itibaren iki **şıg** buğday, 3 **şıg** darı veririm” (Yamada, 1993: RH 14/ 5-9).

...toquz **şıg** toquz küri arıg silig buğday “dokuz **şıg** dokuz küri ölçüsünde saf ve ince buğday” (Yamada, 1993: Lo17/3).

Bu ölçü teriminin *küri* gibi tahıl cinsinden katı cisimler için kullanılan bir ağırlık birimi ölçüsü olduğu örnekler aracılığıyla desteklenmiştir. *Tarıg, ür, yür, arpa, buğday* gibi hububat ürünleriyle birlikte ele alınması buna kanıt olarak gösterilebilir.

Buraya kadar *şık / şıg* ölçü biriminin ağırlık ölçüsünde kullanıldığı açıklanmıştır. Ağırlık anlamı hâricinde bu ölçü teriminin alan ölçüsünü kastettiği de görülmektedir. Bu ölçünün sağlanmasında da aslında *şık* teriminin ilk anlamı etkilidir. Çünkü belli miktarlık bir nesneyi içine alan yerin ölçüsü verilmiştir. “*tört şık yerimni*” şeklinde geçen söz grubu *dört şık miktarındaki buğdayın koyulduğu alanı kastederek, bir alan ölçüsünü bildirir hâle gelmiştir: ‘land requiring 4 measures (10 bushels) of grain’* [Family Archieve 15, 4]. Clauson, alan bildiren bir ölçü terimi olarak *şık*ın kullanımını “*kürilig yer*” tamlamasında *kürinin* kullanımıyla benzerlik gösterdiğine dikkat çeker (ED 867b). Yamada’nın çalışmasından da bu konuyla ilgili örnekler nakledilebilir: *üç şıg yirim atı qutlug taşqa toguru tomlıdu sadım* “üç şıg ölçüsü yerimi adı Kutlug Taş olan kişiye doğrudan sattım” (Yamada, 1993: 6 / Sa 02/ 4-5). *Yiti şıg atlg yimgiçi yirimzni qutadmişqa toguru tomlıdu satdımız* “yedi şıg ölçüsünde yimgiçi? adlı yerimizi Kutadmiş’a doğrudan sattık” (Yamada, 1993: 8 /Sa 03/ 3-4). *Altı şıg atlg yirim* “altı şıg ölçüsü yerim” (Yamada, 1993: Ex 03 /2). *İç qırata skiz şıg yirtä* “İç kırada sekiz şıg ölçüsü yerde” (Yamada, 1993: Wp04 / 6). *Tört şıg yirimni... altı şıg yirimni* “tört şıg ölçüsü (ağırlıktaki tahılları alabilecek) alanı... altı şıg ölçüsü alanı” (Yamada, 1993: 174/Mi 28/4-5).

Şıg ölçüsünün para biriminde bir ölçü olarak kullanımıyla şu örnek aracılığıyla karşılaşılmıştır: *Qyımtuning çaqçaqtaqı ilçi birläkii täng ülüşlög yirin iki şıg yaqaqa tuğum* “Kayımtunun İlçi ile birlikte ortak olduğu ve Çakçak’ta bulunan yeri iki şığa kiraladım” (Yamada, 1993: 73 / RH 05/ 4-6).

1.2.3. Şing: Sıvılar için bir ağırlık ölçüsü özelliği göstermektedir. 10 *şing* ölçüsünün 1 *kürriye* denk olduğunu belirten Yamada, bu nedenle ağırlık ölçüsü olarak bu ölçü terimine dikkat çekmiştir (Yamada, 1993: 284).

Çince kökenlidir ve *sing* olarak geçer. Yaklaşık 1.035 litredir (Ölmez 1988: 25 / 9). ED’de bu ölçü terimi *şerj* şeklinde yer almaktadır. Çince karşılığı olarak *sheng*

gösterilmektedir. Sıvı ölçü terimi olarak değerlendirilen *şerj*, geleneksel biçimde 'pint' ile ifade olunmuştur (ED 868a). 'Pint' ise sözlüklerde *yarım litre, bira bardağı* ölçüsüne karşılık gelmektedir.⁴¹ Caferoğlu, Çince 'schēng'den geldiğini ileri sürer ve litre anlamını verir [USt. 196, 23; H. II. 12, 81] (Caferoğlu, 1968: 217) . Çince 'shēng' kelimesinden ödünçleme yoluyla Uygurcaya geçtiğini belirtilmiştir (Eraslan, 2012: 604).

8. yüzyıl Uygur metinlerinde herhangi bir ticârî antlaşma ve sözleşme sırasında, önlem almak amacıyla daha net bir ölçü sistemi kullanma gereksinimi doğmuştur. Bu amaçla kullanılan ölçü birimlerinden biri de *şerj*dir (ED 868a).

TS'de doğrudan *şing* terimine değil ama birbirleriyle kısmi ses değişikliği olan "*şinik*" ölçü terimine yer vermiştir. 7,5 kilo hacmini içine alan, hububat ölçeği şeklinde ifade edilen bu kelimenin *şing* ile bağlantısı dikkat çekmektedir (TS 3669). *Şing* ve *şinik* ölçü terimlerinin ikisinin de hacim ölçüsü olarak kullanıldığı fark edilmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrım vardır ki, o da Eski Türkçenin hâkim olduğu dönemde *şing* teriminin hem sıvı hem katı cisimlerin ölçü birimi olarak kullanılması, TS'de ise *şinik* teriminin sadece katı cisimler için yararlanılan bir ölçü terimi olarak açıklanmasıdır. TS'nin verdiği anlamla benzer şekilde DS'de de, *şinik* ölçü terimi yer almaktadır. Anadolu'nun pek çok yöresinde tahıl ölçeği anlamıyla kullanıldığı ve *şinik*, *şinig* şekillerinde varyantlaştığı ifade edilmektedir (DS 3782). Zaman içerisinde *şing* kelimesinin ses bakımından dönüşüme uğrayarak; söz sonu "-g" ünsüzünün ötümsüzleşmesi ve arada "-i-" sesinin türemesi ile *şinik* hâlini alabileceği tahmin edilmektedir. Fonetik değişimin yanı sıra işlev olarak da farklılık gözlenmektedir.

Dalak ağrısının çaresi olarak Heilkunde II'de yapılan açıklamada, *şing* ölçüsünden yararlanılarak sıvı maddelerin ölçüsü ortaya konmuştur:

...bir *şing* äçkü südi bir *şing* suv birlä iş[ç]tä qayındurup suv sugulsun südi qalzun bi[rär] baqır arırı-nı pitpidini ol südkä toqıp üç kün tangda sayu içürsär tal agrig sönär (Heil. II / T II D222 / 81-84). "Bir *şing* miktarı keçi sütünü bir *şing* miktarı su ile kaptı ya da çömlekte kaynatdıktan sonra sudan geriye süt kalır. Devamında ise arırı ve pitpidi (biber) maddesini bu süte karıştırıp üç gün boyunca her sabah içerse dalak ağrısı son bulur":

⁴¹ www.google.translate.com.tr.

Man nehme I *şing* Ziegenmilch und I *şing* Wasser, koche in einem Topf auf, so dass das Wasser verdampft und die Milch zurückbleibt. Dann verrühre man je I Bqr. Terminalia chebuba und langen Pfeffer mit dieser Milch. Wenn man dies 3 Tage lang jeden morgen zu trinken gibt, so werden die Milzschmerzen verschwinden' (Heil. II 1932: 411).

Ayrıca sivil Uygur belgelerde, bu ölçü teriminin faiziyle birlikte geri ödemededen bahsedilirken de geçtiği görülür:

...*künçit kârgâk bolup qyımtutın tört şing künçit aldım küz yanıtı sâkiz şing künçit köni birür mân* "Susam gerekli olup Kayımtu'dan dört *şing* susam aldım güz gününde sekiz *şing* susam doğrulukla hepsini veririm" (Yamada, 1993: Lo24-3/6)

1.2.4. Kav: Çıncedir. *Şing- şerj* ve *kav* ölçü terimlerinin, ikileme hâlinde birlikte yer aldığı görülmektedir: "*şingın kavın... tınlıglarıg artım*" (Ölmez, 1988: 25 / 9).

Clauson da *şerj* maddesinde *kav* ile birlikte metinlerde geçtiğinden bahsetmiştir (ED 868a). Buna göre *kav* ölçü birimi, *şerj* ölçüsünün onda birine denktir: *şerjin kavın* 'pint and one-tenth pints' [U II 77, 26]. 10 *kav* = 1 *şing*. Ayrıca benzer yapıda örneklerin farklı metinlerde de birlikte yer aldığını belirtmiştir: [U II, 86, 43 / TT IV 10,5]. *Şing* ölçüsüne göre sahip olduğu 1/10'luk ölçü ile *kav* terimi de ağırlık ölçü birimleri arasında değerlendirilmektedir. Mehmet Ölmez ise *şing* ve *kav* ölçü birimlerinin hacim ölçüsü özelliği gösterdiğini ifade eder (Ölmez, 1988: 25 / 9).

Eraslan, bu ölçü teriminin sadece küçük bir ölçü birimine işaret ettiğini belirtmiştir (Eraslan, 2012: 577). TS'de *kav* teriminin bu anlamıyla karşılığına rastlanmamıştır. Kumaştaki ince tüy ve kavlamış yılandan çıkan deri gibi anlamları üzerinde durulmuştur (TS 2356).

Küri, şıg, şeng ve *kav* ölçüleri birlikte düşünülecek olursa şu şekilde eşitlikleri söz konusudur: 1 *şıg* = 10 *küri*, 1 *küri* = 10 *şing*, 1 *şing* = 10 *kav*. Bu bağlamda ölçü terimleri düşünüldüğünde ağırlık bildirmesi bakımından en yüksek ölçü birimi *şıg*, sonra sırasıyla *küri*, *şing* ve *kav* olmaktadır.

1.2.5. Yastuk: Uygurca bir terim olan bu terim, Çıncede 'ting', Farsçada ise *balış* olarak geçmekte ve *yat-suq>yastuq* şekline dönüştüğü belirtilmektedir (Gabain, 1973: 63). ED'de "yasta-" fiilinden türeyen ve desteklenmiş şey, yastık anlamına

gelen bir kelime olarak açıklanmakla birlikte Uygur Sivil Belgeler içerisinde büyük para birimine denk geldiği ve anlam genişlemesine uğradığı dile getirilmiştir (ED 914a). Büyük miktardaki para birimine karşılık gelişi ile yaslanılan şey anlamında kullanılan yastık kelimesi arasında bir bağlantı olduğu; aslında yastık şeklindeki külçe gümüş ya da altın ölçüsüne dayandığı açıklanmıştır (ED 914a). Bu sebeple kökeni itibariyle para birimi olan *yastık*; şeklen benzediği cisim olan yastığın terimleşmiş hâlidir: No doubt originally 'a pillow-shaped ingot of silver' (ED 914a).

Çince karşılığı 'tael' olarak gösterilmiştir (ED 914a) 'Tael' kelimesi ise Çince sözlükte Çinde 2870 gramlık tartı ve bu ağırlıktaki Çin gümüş parası olarak geçmektedir⁴². Kaynaklarda, *yastuk* ölçü biriminin Moğollar devrinde 2274 grama karşılık geldiği belirtilmiştir (Özyetgin, 2004: 97). Altın veya gümüş çubuğu, külçe anlamlarına gelmektedir (Gabain, 1973: 64-65). Dolayısıyla belli bir grama karşılık gelen ağırlık ölçü terimi olmasının yanı sıra para birimini gösteren bir ölçü birimi olduğu da açıktır. Ağırlık bildirmesi üzerine bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Altın, gümüş ve kâğıt para çav dışında başka bir nesnenin parasal anlamda ölçüsünü vermediği metinlerde dikkat çeken bir nokta olarak görülmüştür. Bu nedenle, sadece madenî ve kâğıt para için kullanılan bir ölçü birimi olduğunu belirtmek gereklidir.

Çav ve kümüş gibi ölçü bildiren parasal bir karşılığı olan terimlerden önce gelerek büyük miktarda para birimine karşılık gelen bir yapı oluşturduğu tespit edilmiştir: *yarım yastuk kümüş* "yarım külçe gümüş, yarım külçe ağırlığında nakit para", *altı yüz yastık çaw* "altı yüz *yastuk* miktarı kağıt para" [USp 51,3-12,5].

Yamada 'grosste geldeinheit' olarak tercüme etmiş; sivil Uygur belgelerinde *yasduk*, *ystuk* varyantlarının geçtiğini belirtmiştir (Yamada, 1993: 301). Büyük bir para birimine karşılık gelir. 1 *yastuq* = 50 *sıtır* ölçüsüne sahiptir (Yamada, 1993: 301). Uygur sivil metinlerde çok yerde bu ölçü birimine tanık olunur:

...bir *yastuq* biş *sıtır kümüşkä kâşişdimiz* "bir *yastuk* beş sıtır ölçüsünde gümüşe anlaştık" (Yamada, 1993: 12/Sa 05/4-5).

⁴² <http://www.nedirnedemek.com/tael-nedir-tael-ne-demek>

Apam çam çarım qılsarlar ulug süükä biş altun yastuq aqa ini tigitlärkä birär altun yastuq qısyut ötünüp iduqutqa bir altun yastuq kögürüp çoço balıq ayguçıqa bir kümüş yastuq birip ağır qıynqa tägzünlär. “Büyükler anlaşmazlık çıkarırlarsa büyük Süü'ye beş altın *yastuk*, büyük abi çocuklarına birer altın *yastuk* Kısıyut arz edip; Idukkut'a bir altın *yastuk* teklif edip Koço şehrindeki komutana bir gümüş *yastık* verip ağır cezayı ödesinler” (Yamada, 1993: 146 / Mi 01/15-20).

Yukarıda yer alan örneklerde *yastuk* para biriminin altın ve gümüşle birlikte kullanımları mevcuttur.

Adaq todoqtağı üç baqır lalnı män sadı öngtün kidin sağıgqa yorıp yüz yasduqqa käsişdimiz “Adaq Todoq bölgesinin üç bakır yâkutu ben Sadı doğuda ve batıda geçerli yüz *yastuk* miktarı paraya anlaştık” (Yamada, 1993: Mi26/3-6).

Titso atlg oglumnı çintso ayagqa tägimligkä süt sävinçi yarım yasduq alıp ogulluq birtim “Oğlum Titso'yu saygıdeğer Çintso'ya evlatlık vermek karşılığında yarım *yastuk* aldım” (Yamada, 1993: Ad 01/2-4). Evlatlık verme karşılığı yarım *yastuk* miktarı para alındığından bahsedilmiştir.

Aşağıdaki örneklerde ise *yastuk* terimi, kağıt para çavla birlikte geçmektedir:

...manga tärbışkä yunglaqlıq çao yastuq kărgäk bolup “bana Terbiş'e tüketim için *yastuk* miktarı kağıt para gerekli olup” (Yamada, 1993: 25/1-2).

...säkiz on yastuq çungdung bao-çaoqa vapso tuqa toguru tomlıdu satdım “seksen *yastuk* kağıt paraya Vapsu Tuqa'ya doğruca sattım” (Yamada, 1993: Sa 12/ 5-6).

...Pintung atlg qıdag är qrabaşımını şıvsay tayşıqa (...) *toquz çao yastuqqa toguru satdım* “Pintung adlı Çinli kölemi Sıvşay Tayşı'ya dokuz *yastuk* kağıt paraya doğruca sattım” (Yamada, 1993: Sa 24/ 2-3) .

1.2.6. Sıtır: Soğd > satır. Ağırlık bildiren ölçü terimidir. Yamada *sıtır*, *satır*, *stır* şeklindeki okunuşlarını vermekle birlikte ‘massenheit’ ve ‘geldenheit’ açıklamasında bulunmuştur (Yamada, 1993: 282). Bu bakımdan hem ağırlık ölçü birimi hem de para birimine karşılık gelmektedir. Yamada, ayrıca *bir sıtır* ölçüsünün *on bakır* ölçüsüne eş olduğunu vurgulamıştır (Yamada, 1993: 282): 1 *sıtır* = 10 *bakır*.

ED'de *sıtır* madde başlığı altında açıklanmıştır. Soğdçadan gelmiş *st'yr* şeklinde translite edilen ödünç bir kelime olduğuna değinilmiştir (ED 802a). Yunanca *stater* 'a silver coin' ile bağlantısına dikkat çekilmiş ayrıca Family Archieve ve USp gibi

metinler kaynak gösterilerek bu ölçü teriminin hem ağırlık hem de para birimi için niteleyici bir unsur olduğu belirtilmiştir (ED 802a).

Ağırlık bildirme fonksiyonuna sahip olan ve ‘ounce’⁴³ şeklinde tercüme edilen ölçünün onda birine denk gelen *bakır* miktarı mevcuttur. Madde başlığımız olan *sıtır* ölçüsünün karşılığı olarak ‘ounce’ ifadesi verilmiştir (ED 802a). Bu da 28.3 veya 31 gramlık bir ağırlık ölçüsünü ifade eden bir ölçü terimi olduğunu göstermektedir. Çince karşılığı ise ‘liang’dır. Çince Uygurca Sözlükte de ‘liang’ karşılığı verilmiştir. *Sidir* şeklinde yanlış okunuşunun bulunduğu dair yine bu sözlükte açıklama yer almaktadır [R IV 720] (ED 802a).

...arđun bir *sıtır* kürüç yangınça qayınadıp sü[zü]p alıp “bir *sıtır* kimyon ve piriç aynı metodla kaynatılıp süzülüp alınca.” (Heil. II, T II D53, s. 406 / 38): I Str. Kümmel und reis nach üblicher art aufkocht, durchsiebt (Heil. II, 1932: 407).

...qan sudsar budanı qayındurup bir *sıtır* turmıq qatıp içgöl “kan tükürse buda maddesini kaynatıp bir *sıtır* miktarı ekleyi iç.” (Heil. II, T II D142 / 111-112): wenn man Blut spuckt, so koche man buda auf und mische es mit I Str. turmıq und trinke es (Heil. II, 1932: 413):

...künçit yağı singar *sıtır*... mır singar *sıtır* kiruki *sıtır* ptptdi singar s[ı]tr “susam yağı yarım *sıtır* ölçüsünde... yarım *sıtır* ölçüsünde *sıtır* ölçüsünde kiruki biberden yarım *sıtır* ölçüsünde...” (Heil. II, T II D85, s.416 / 70-76):

...sıgun yilimi bir *sıtır* “geyik özünden bir *sıtır* miktarınca” (Heil. II, Nr.4 Ohne Nr., 1932 / 13): hirschleim I Str (Heil. II, 1932: 431).

Bu örnekler hâricinde “bir *sıtır* it sütün”⁴⁴ (Heil. I, 62) ‘one ounce of dog’s milk’ örneği Clauson tarafından belirtilmiş ve bu terimin çevirisinde ‘ounce’ kelimesinden yararlanılmıştır (ED 802a). Dolayısıyla bu ölçü teriminin hem katı hem sıvı cisimler için bir ölçü işlevi aldığı görülmüştür. Çünkü tanıklanan metinlerde hem *kürüç*, *pitpidi* gibi katı; hem de *it sütü* gibi sıvı maddelere bir ölçü görevi üstlendiği gözlenmiştir.

Müller bu madde başlığı üzerinde kesin bir şey söylememekte ve ihtilafı olarak bulup tartışılması gerektiği üzerinde durmaktadır [Uigurische Glossen, p. 319, Festschrift für Friedrich Hirth, Berlin, 1920] (ED 802a).

⁴³ Sözlüklerde ‘ounce’ için 28.3 gram, çarşı libresinin on altıda biri, kuyumcu libresinin on ikide biri veyahut da 31 gram gibi açıklamalar yer alır (www.google.translate.com.tr).

⁴⁴ Bir *sıtır* miktarı köpek sütü.

Clauson, bu kelimenin Moğolcada *şicir* şeklinde yaşıyor olabileceğine dikkat çeker ve bu kelimenin ‘refined gold, gold leaf’ şeklinde tercüme edilebileceğini belirtir (ED 802a). Dolayısıyla *eritilmiş altın*, *altın yaprağı* olarak çevrilen bu kelimenin *sıtır* karşılığında Moğolcada [Kow. 1508] *şicir* kelimesiyle birlikte yeniden düşünülmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir (ED 802a).

TS’de geçmemektedir. DS’de *sıtır* maddesi ile ilgili iki farklı anlamı üzerinde durulmuştur (DS 3622). İlk olarak *sitil* maddesine gönderme yapılmış ve burada *satıl*, *satır*, *setil*, *sıtıl*, *sıtır* gibi okunuşları belirtilip *kulplu su kabı*, *bakraç* anlamı verilmiştir. İkinci açıklama ise berberlerin baş yıkamak için kullandıkları boyun girecek yeri olan *bir çeşit leğendir* (DS 3622). Eski Türkçede hem sıvı hem katı cisimler için bir ağırlık ölçüsü olarak kullanılan *sıtır*, DS’de sıvı cisimleri içine alan bir kap olarak gösterilmiştir. Doğrudan doğruya bir ölçü taşımamakla birlikte *bir leğenlik su* yahut *bakraç miktarı suya* işaret etmektedir.

ED ve Yamada bu ölçü teriminin aynı zamanda para birimine de karşılık geldiğini belirtmişlerdir (ED 802a / Yamada, 1993: 282): Para birimini karşılayan birbiriyle bağlantılı üç ölçü birimi vardır (ED 802a): *Bakır*, *sıtır* ve *yastuk*. Buna göre Çince *ch’ien* sözüne denk olan ve *bakır* para anlamını karşılayan ilk para birimi *bakır*dır. Bu ölçü ayarında on tane *bakır* paranın eş değeri ise *sıtır* olarak adlandırılmıştır. *50 sıtır* ölçüsündeki para birimi ise *yastuğa* eşittir. Açıklama da göstermektedir, *sıtır* kelimesi ağırlık bildirmesi yanı sıra aynı zamanda para birimlerini karşılayan ölçüye de işaret etmektedir (ED 802a).

Uygur Sivil Belgeler aracılığıyla bu ölçü biriminin para birimine karşılık gelen örnekleri ise aşağıda sıralanmaktadır:

tört satır kümüş altım “dört *sıtır* gümüş aldım” (Yamada, 1993: 92/ Lo 09/ 3).

on satır kümüşkâ tutgug birtim “on *sıtır* gümüş için güvence, sigorta verdim” (Yamada, 1993: 124/PI 01/5-6).

bir yastuq biş sitir kümüşkâ kâşişdimiz “bir yastuk ve beş *sıtır* gümüşe anlaştık” (Yamada, 1993: 12/ Sa05/4-5).

iki yastuq ygrmi sitir kümüş “iki yastuk ve yirmi *sıtır* miktarı gümüş” (Yamada, 1993: 146/Mi01/5).

altı sitir altı bqır kümüştâ biş sitir biş bqır altıtmz “altı *sıtır* ve altı bakır gümüşten beş *sıtır* beş bakır aldık” (Yamada, 1993: 158/Mi13/2-3).

*töküztäki tarıg tarımaqqa yirni altmışaqqa apamqa on iki **sıtır** ço yaqasın iligtä alıp birürmân* “Altımaq ve Atamdan Töküzde buğday yetiştirilen yerin on iki *sıtır* çolug kirasını alıp veririm” (Yamada, 1993: 71/Rh03/3-5).

*bir laty iki ülätü alqugun tört **sıtır** biş baqır sökti?* “bir ince ipekten yapılmış pantolon ve iki havlu dört *sıtır* ve beş bakır para karşılığında anlaşıldı?” (Yamada, 1993:141/Wp05/4-5).

*ögüz içintäki açgu ölängni toyınçogqa toquz **stır** kümüşkä sibilqasar üskintä togru tomluğu satdım* “vadi içinde yetiştirilen otlağı toyınçoq’a dokuz *stır* gümüş karşılığında sibilqasar aracılığıyla tam olarak sattım” (Yamada, 1993: 18 / Sa08/ 4-6).

*qara başımın kingsun ayagqa tägimligkä yiti älig **stır** yarmaq kümüşkä toguru tomluğu satdım* “Kara Baş Kinsun adlı saygı değer kişiye kırk yedi *sıtır* gümüş paraya tam olarak sattım” (Yamada, 1993: 45/Sa21/3-6).

Örneklerde *yastuq*, *sıtır* ve *bakır* ölçü birimlerinin dizilişi dikkate alındığında büyük olandan küçük olana doğru bir sıralamanın varlığı dikkat çekmektedir. Para birimi olan aynı zamanda ölçü terimi özelliği gösteren bu kelimelerden büyük miktarı karşılayan *yastuq* en önce, sonra ise sırasıyla *sıtır* ve *bakır* ölçülerinin geldiği göze çarpmaktadır.

1.2.7. Bakır: ED’de ‘copper’, bazen de ‘a copper coin’ ya da ‘the weight of a copper coin’ olarak açıklanmıştır. Bakır, bakırdan meydana gelen *madenî para* ya da *bir bakır sikke ağırlığı* gibi anlamları mevcuttur (ED 317b). Bir Çin ölçüsünün onda birine denk olan *bakır* denmektedir: ‘a mace’ one tenth of a Chinese ounce’ (ED 317b).

Eraslan miktar, ölçü birimi olduğunu belirtmiştir (Eraslan, 2012: 556). KBS’de bakır madeni ve bu madenden yapılmış *kap kacak* anlamında geçmektedir (KBS 105). Dolayısıyla bu kabın ihtiva ettiği ölçü miktarını göstermesi bakımından da anlam bakımından benzerlik söz konusudur. Kelimenin tahlili ise *ba ‘yansıma’+kır olarak gösterilmiştir (KBS 105). Yamada da ‘kupfermünze’ (kleinste Geldeinheit, 1 *sıtır* = 10 *baqır*), ‘Gewichteseinheit’ açıklamasında bulunmuştur. Buna göre ilk anlamı *sikke*, *bakır*dır. *Bakır* madenî para anlamıyla bir para ölçü birimidir. İkinci anlamı ise ağırlık için bir ölçü terimi özelliği göstermesidir (Yamada, 1993: 245). Nitekim bu madde başlığı içerisinde de Yamada’nın verdiği ikinci anlam dikkate alınmıştır.

*...tiş aqrıgqa äm qara mırç bir **baqır** sirkä birlä qayınturup sovuq qılıp agızta tuğsar tiş aqrıg kiđär* “diş ağrısının çaresi karabiberi bir *bakır* miktarı sirke ile kaynatıp soğuttuktan

sonra ağızda tutarsa diş ağrısı gider” (Heil. I, [XIV], 1930 / 134): Mittel gegen Zahnschmerzen: wenn man I Bqr. Schwarzen Pfeffer mit Essig abkocht und abgekühlt im Munde hält, so werden die Zahnschmerzen beseitigt (Heil. I, 1930: 461).

Karabiberin bir *baqır* miktarı sirke ile kaynatılıp soğutulduktan sonra ağızda tutulmasının diş ağrısını giderdiği açıklanmıştır. Örnek ışığında *baqır* ölçü biriminin sıvılar için de kullanıldığına işaret etmektedir. Aşağıda gösterdiğimiz diğer parçalardan yola çıkarak *baqır* ölçü teriminin katı cisimler için de kullanıldığına tanık olunur:

...*suksumur bir baqır qadız [iki baqır] änkäbüş üç baqır murç t[ört] baqır pitpidi biş baqır bışig singir altı baqır çurnı qılıp çurnı bir ülüş şäkär altı ülüş irmiştä iki[rä]r baqır [mün] birlä [içür]sär alqu bäkändär arış* “suksumurdan bir *baqır* miktarı, kadızdan iki *baqır* miktarı, enkebüşten üç *baqır* miktarı, biberden dört *baqır*, uzun biberden beş *baqır* miktarı, pişmiş sinirden altı *baqır* miktarını alıp toz haline getirip bu tozu bir parça şeker ve altı parça erimiş şekeri ikişer *baqır* miktarı çorba ile içerse bütün hastalıklar gider” (Heil. I, [I], 1930 / 6-10): Cardamomum I Bqr., Zimmt 2 Bqr., Hingu 3 Bqr., Pfeffer 4 Bqr., Piper longum 5 Bqr. Und gekochte Sehne 6 Bqr. Wenn man daraus ein Pulver macht und nachdem ein Teil Pulver und 6 Teile Zucker aufgelöst sind, (jedesmal) je 2 Bqr. Mit Brühe zu trinken gibst, so wird es allen... (Heil. I, 1930: 455).

Çeşitli bitkilerden ne kadar miktarda alınacağını bildiren, ölçü terimi *baqır* örneklendiren bir parçadır. Metinde sayıların sıralamasına göre, belli bir düzen içerisinde bitkilerin ölçüsünün ifade edilmesi dikkatimizi çekmektedir. Buna göre birden altı *baqır* ölçüsüne göre adı geçen “*suksumur, qadız, änkäbüş, murç, pitpidi ve bışig singir*” gibi yiyecek maddeleri sıralanmıştır. Adı geçen bitki ve yiyeceklerin belirtilen oranlarda toz hâlinde bir araya getirip *bir ülüş şäkär* “bir parça şeker” ve *altı ülüş irmiştä* “altı parça erimiş şeker” de katıp iki *baqır* miktarı çorba ile birlikte içsin anlamına gelmektedir. Arat Almanca çeviride *ülüş* kelimesi için ‘teil’ ve ‘teile’ kelimelerini kullanmış; parça, pay, kısım mânâlarını vermiştir. “*Bir ülüş*” kelime grubu, yapısı itibarıyla belgisiz anlam taşıyan bir sıfat olup, belirsiz anlamlı bir ölçü hüviyetini cümle içerisinde sağlamıştır.

...*tın boşgaqqa äm karba tübin yumgaqı iki baqır bışig singir iki baqır tüz çurnı qılıp tangta sayu bor surma birlä içürsär tın boşgaq ig kiđär* “solunum yetmezliğinin ilacı iki *baqır* miktarı karba tübin yumgağı ile iki *baqır* miktarı pişmiş siniri eşit oranda toz kılıp her sabah içki ile birlikte içerse solunum yetmezliği hastalığı iyileşir (Heil. I, [XVII], 1930 / 162 - 163): Mittel gegen Atemstörung: wenn man 2 Bqr. Karba tübin yumgaqı und 2 Bqr. Gekochte Sehne nimmt und (davon) in gleicher Menge Pulver macht und (dies) jeden

Morgen mit Wein zu trinken gibt, so wird die Atemstörung vergehen und die Krankheit beseitigt (Heil. I, 1930: 461).

Bu parçada, solunum yetmezliği rahatsızlığını geçirmek için “*karba tūbin yumgak*” bitkisinden pişmiş sinir denilen maddeden *iki bakır miktarınca eşit oranda* alıp toz hâline getirip her sabah şarap ile birlikte içmenin etkili olacağı belirtiliyor. Arat’ın çevirisinde de “*karba tūbin yumgak*” kelime grubu doğrudan aktarılmış, tercüme edilmemiştir (Heil. I, 1930: 461). Ancak *tūbin* kelimesinden yola çıkarak devetabanı gibi bir bitki olabileceği tahmin edilmektedir. Günümüzde de bu adla kullanılan bir bitki mevcuttur. *Tūbi* ile *taban* arasında hem ses hem de anlam açısından bir bağlantının olması bu tahmini desteklemektedir.

Mesane ağrısına ise *karba t[ū]bi, arırı, tınbar yusu, sıbat* bitkilerinden eşit oranda havanda dövüp çıkan toz ile inek sütünden bir *bakır* miktarı yoksa yarım *bakır* miktarı ölçüsünde içmenin iyi geleceği belirtilir: *qaguq sışlagqa äm karba t[ū]bi arırı tınbar yusu sıbat tüz ülüş soqup lalap ingäk süğiin bir baqır aşu yarım baqır içgöl yaraşur* “mesane ağrısı ilacı [için] karba tübi, arırı, tınbar yusu ve sıbat maddelerini eşit bir biçimde dövüp inek sütünden bir *bakır* miktarı yoksa yarım *bakır* miktarı ile karıştırıp iç, iyi gelir” (Heil. I, [XVIII], 1930 / 166-167): Mittel gegen Blasenschmerzen: man nehme zu gleichen Teilen von karba tübi, arırı, tınbar yusu, sıbat, zerreib (dies) und trinke *1 oder ½ Bqr.* Davon mit Kuhmilch, so wird es gut (Heil. I, 1930: 461).

...*yiti baqır panıt* “yedi *bakır* miktarınca bal” (Heil. II, T II D53 / s. 406 / 39): 7 Bqr. honig (Heil. II 1932: 407).

...*bir baqır çürni[qä tö]rt baqır şäkär qatıp [bir]är baqır içgöl isig iglikkä yaraşur* “bir bakır miktarı toz karışıma dört *bakır* miktarı şeker katıp birer *bakır* miktarı kadar içerse hastalığına iyi gelir” (Heil. II, T II / s. 406 / 45): 1 Bqr. Pulver 4 Bqr. Zucker mischen und (jedesmal?) je 1 Bqr. (davon) trinken (Heil. II, 1932: 407).

Sırınçan çürni murç pitpidi bışig singir virana qırnuq ankabuş käkärä oğı birär baqır çürni qılıp bir baqır çürniqa altı baqır şäkär qatıp birär baqır içgöl “sırınçan tozu, biber ve uzun biber, pişmiş sinir, virana, kırnuk, ankabuş, kekre otundan bir *bakır* miktarı alıp toz yaptıktan sonra bir *bakır* toz miktarına altı *bakır* şeker ekleyip birer *bakır* miktarı iç” (Heil. II, T II D 53 / 46-48): Man nehme Bocksborn, Pfeffer, langen Pfeffer, gekochte sehne, Andropogon muricatus, qırnuq, Hingu und käkärä-Kraut. Man nehme 1 Bqr Pulver und mische es mit 6 Bqr. Zucker und trinke je 1 Bqr (Heil. II 1932: 407). Çeşitli yiyeceklerin tozlarından birer *bakır* ölçüsünde alıp her bir *bakır*

miktarındaki toz bitkinin, altı *bakır* miktarında şekerle karıştırılması ile meydana getirilen ilaçtan birer *bakır* oranında içmenin uzun süreli hastalıklara ve sekiz türlü sıcak hastalığına “*isig ig*”ke iyi geldiği ifade olunmuştur: *uzun isigkâ turuq igkâ säkiz türlüg agulug isigkâ yaraşur* (Heil. II, T II D 53 / 49).

...*arırı on vinini biş imiti üç baqır ptpidi bışig singir ikirär baqır*... (Heil. II, Nr.4 Ohne Nr.4, 1932 / 13-14) Terminalia chebuba 10, vinini 5, Crataegus pinnatifida 3 Bqr. , langen Pfeffer und gekochte Sehne je 2 Bqr. , suvatçır 3 Bqr., Zucker und Honig je 3 Str... Milch und Brühe je 2 si.. (Heil. II, 1932: 431): Arırı maddesinden on, vinin beş, imitiden üç *bakır* miktarı, uzun biber ve pişmiş etten ikişer *bakır* miktarı...

...*kürüç üç baqır kantikar bışig singir ikirär baqır qayınağıp süzüp alıp bir baqır pidpidini çürni qılıp saçıp içsär äski isigkâ yiil tözlüg öđülkä tın tasıqa yaraşur* “pirinç, üç *bakır* miktarı; kantikar adlı pişmiş sinirden ikişer *bakır* miktarı kaynatıp süzdükten sonra bir *bakır* biber tozunu katıp içerse yel çarpması ve eski hastalıklara etkili olur” (Heil. II, T II D 53 / 51-54): Reis 3 Bqr., Solanum xanthocarpum und lochte sehne je 2 Bqr. Wenn man (dies alles) aufkocht, durchsiebt I Bqr. Langen Pfeffer zu Pulver zerreibt und hineinstreut und davon trinkt wird es gegen chronisches Fieber, Durchfall, der durch Wind verursacht den ist und (ebenso) gegen Atemnot wirksam sein (Heil. II 1932: 409).

...*kürüç üç baqır [qayın]adııp süzüp alıp şäkär panıt ikirär baqır [qat]ıp [içsä]r uz-un]is]ig kiđär* “pirinç üç *bakır* miktarı, şeker ve baldan ikişer *bakır* miktarı ekleyip içerse uzun süren hastalıklar gider” (Heil. II, T II D53 / 63-65).

...*kürüç üç baqır bışig singir iki baqır bitmul bir baqır qayınağıp iki baqır panıt qatıp içsär yiil tomlug tözlüg isigkâ qarın yürülmäkkä kârimläk[kä] ädgü bolur yaraşur* “pirinç, üç *bakır* miktarı; pişmiş et iki *bakır* miktarı; bitmul maddesinden bir *bakır* miktarı kaynatıp iki *bakır* miktarı bal üzerine ekleyip içerse rüzgârdan, cereyandan kaynaklanan rahatsızlıklara, karın ağrısına iyi gelir” (Heil. II, T II D 53, s. 409).

Kan kaybeden kişinin bunu geri temin etmesi için içmesi gereken karışımın açıklandığı kısımda da *bakır* ölçüsü ile karşılaşılmaktadır. Bitki tozları, *birer bakır* miktarınca bir araya getirilip pirinçli suyun içine ilave edilerek karışımı içmenin; kan kusarak kaybedilen kan ihtiyacını karşılayacağı belirtilmiştir:

...*qan quassar qızıl çıntan uşır tob[ul]gaq yürüng käsäk birlä baqır çürni qılıp tuğurqan suvınta içgöl* “kan kaybetse kızıl sandal ağacı bitkisi, uşır toplugak, beyaz kesekten bir *bakır* miktar toz hâline getirip bu tozu pirinçli suya ilave edip iç” (Heil. II, TII D142 / 109-111): Wenn man Blut erbricht, so nehme man rotes Sandelholz, Andropogon muricatus, Cyperus, und weisses käsäk je I Bqr, zerreibe sie zu Pulver und trinke dies in Reiswasser (Heil. II, 1932: 411).

...*karqanadus quzqaqqa bışig singir pitpidi mırç yıdıg tuz qara tuz birär baqır çürni qılıp üç tangda sag yagta içsär qusmaq sönär* “Karkanadus, kuzkakka, pişmiş sinir, uzun biber,

biber, kokulu tuz ve kara tuz maddelerinden birer *bakır* ölçüsü alıp toz hâline getirip üç sabah tereyağ kabı kadar içerse kusmaları biter” (Heil. II / T II D142 / 114-115): Gegen karqanadus-Erbrechen nehme man gekochte Sehne, langen Pfeffer, Pfefferi yıdıg-Salz und schwarzes Salz je I Bqr. Und zerstampfe sie zu Pulver. Wenn man an drei Morgen in Butter einnimmt, so wird das Erbrechen aufhören (Heil. II 1932. 413).

Bu örnekte adı geçen çeşitli bitkilerin her birinden *birer bakır* miktarı alınıp karıştırılması ile oluşan terkinin üç sabah müddetinde, tereyağı kabı miktarınca içilmesinin gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bir ölçü birimi olarak, o dönemde kullanılan tereyağı / yağ kaplarına gönderme yapılmıştır.

“*Zur Heilkunde der Uiguren*” eserlerin içeriği incelendiğinde; metinlerde geleneksel tedavi yöntemlerinin baskın olduğu gözlenmektedir. Hayatî bir öneme sahip olmasından dolayı ilaç terkiplerinde açıklama yapılırken daha dikkatli davranılması gerektiği bilinen bir gerçektir. Bu eserlerde de (Heil. I - II) insan sağlığı ile ilgili bilgilerin yer alması, hassas bir şekilde ölçülerin ifade edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Karışıma katılan malzemeler, bu malzemelerin kalitesi nasıl önemli ise bu malzemelerin hangi yoğunlukla, ne kadar miktarla karışıma dâhil edileceği de o kadar önemli bir konudur. Hassas ölçü birimlerinden *bakır* ölçüsünün ilaç terkinin yapılmasında, hazırlanmasında işi kolaylaştırmakta ve doğru sonuç alımını sağlamaktadır.

...*birär yarım baqır kümüş asığı bilä köni birür män* “birer yarım *bakır* ölçüsü gümüşü faiziyle birlikte tamamen veririm” (Yamada, 1993: Lo07/5-6).

...*ay sayu birär baqır kümüş asığı bilä köni birürmän* “her ay bir *bakır* ağırlığı gümüşü faiziyle birlikte tamamen veririm” (Yamada, 1993: Lo08/3-4).

...*üç sıtır altı baqır kümüş altımz* “üç sıtır ağırlığında altı *bakır* ağırlığında gümüş aldık” (Yamada, 1993: Mi 14/5).

Adaq todoqtaqı üç baqır lalni män sadı öngtün kidin sadıgqa yorıp yüz yasduqqa käsişdimiz “Adak Todoktaki üç *bakır* ağırlığındaki yâkutu ben Sadı doğuda ve batıda geçerli olmak kaydıyla 100 yastuka anlaştık” (Yamada, 1993: Mi26/3-6).

Örneklerde *bakır* ağırlık ölçüsü, kıymetli taşların ağırlığını bildirmek için kullanılmıştır. Son örnekte yer alan *yastuk* teriminin ağırlık bildirmenin yanı sıra doğrudan bir para birimine karşılık geldiği görülmüştür. Dolayısıyla bu örnekler aracılığıyla ağırlık ölçüsü olan *bakır* ölçü teriminin aynı zamanda para için de kullanılan bir ölçü birimi olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.8. Kevçi: Uygur illerine kadar Kaşgaristan'da kullanılan hububat ölçüsüdür (Atalay, 1998: 417). ED'de *kevçi*., DLT'de *kewçi* olarak transkribe edilmiştir. Clauson, bu terimin büyük bir ihtimalle yabancı kökenli olduğundan, ancak morfolojik bakımdan Çincenin aksi yönde olduğu için Çince bir terminoloji olarak kabul edilemeyeceğinden bahsetmektedir (ED 688a). *Rıtl* şeklinde adlandırılan ölçü terimiyle bağlantısını DLT'ye atıf yaparak kaynak göstermiştir:

“Kewçi: On rıtl alır ki bir rıtl on iki okkadır” (Atalay, 1998: 417).

Buna göre *on rıtl* ölçüsünün *bir kevçi* ölçüsüne denk geldiği görülmektedir. Ayrıca Clauson, belirtilen *rıtl* ölçüsünün çevreye göre değişebileceğini, bu nedenle *kevçinin* de tam olarak ne kadar ağırlığı karşıladığını belirtmenin zor olduğuna dikkat çekmektedir: ‘The *rıtl* varies widely from place to place, and its value here is unknown’ (ED 688a).

1.2.9. Rıtl: Bir ağırlık birimidir. Elli *rıtıldan* yüz *rıtıla* kadar olan büyük balıklara *başgan* denilmiştir (Atalay, 1998: 438). Bu açıklamada *rıtl* ağırlık ölçü terimi ile karşılaşılmaktadır. Ayrıca bir önceki madde başlığı *kevçide* de *on rıtl* ölçüsünün bir *kevçiye* denk geldiği belirtilmiştir (Atalay, 1998: 417). *Rıtl* ve *kevçi* ölçü terimleri TS'de tanıklanmamıştır.

Bu terimin doğrudan bu başlık altında ED'de incelenmediği gözlenmiştir. Ancak *kevçi* maddesi içerisinde değinilmiştir (ED 688a). Konuyla ilgili olarak detaylı bilgi için “Ağırlık Bildiren Ölçü Terimleri / Kevçi Maddesi”ne bk.

1.2.10. Tañ / Tang / Täng / Tng: Pamuklu kumaş için kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Yamada, bu terimi ‘Massenheit’ olarak Uygur sivil belgelerde açıklamıştır. Buna göre; kütle birimi veya ağırlık ölçüsü anlamlarına gelmektedir (Yamada, 1993: 285). Yamada, çalışmasında *tang* ve *batman* ölçülerini birlikte değerlendirmiş; *tang* ölçü biriminin *batmana* göre daha ağır olduğunu ilave etmiştir (Yamada, 1971 / bk. Ölçü Terimleri Üzerine Yapılan Araştırmalar s.7-8). RH 12 /1 parçası “*tang kăpăz*” ile başlamış ve devamı belirsiz olduğu için noktalar konmuştur. Açıklamanın başlangıcında bu ölçü teriminin pamuklu kumaşlar için sıklıkla kullanılan bir ölçü birimi olduğuna işaret edilmişti. Bu örnek de buna bir kanıt oluşturmaktadır. Benzer bir örnek de RH 04/ 5-6 parçalarında tanıklanmıştır:

Bu suvtaqı uduru borluqın on tng kâpâz yaqaqa tudtum bu bu on tng kâpâzni kûz yangıda başı taşı birlâ birür mân “Su karşısında kalan bağık araziyi on tang pamuklu kumaş karşılığında kiraladım. Sonbahar başında ben bu on tang pamuklu kumaşı karşılarım” (Yamada, 1993: RH 04/ 5-6).

Tang ölçü biriminin Yamada tarafından hem *tang* hem *tng* şekillerinde okuyuşu farklı örnekler aracılığıyla göze çarpmaktadır.

Lo 29/ 2-4 parçaları da bu ölçü terimini örneklendirmektedir: *Usinäkâ kâpâz kâräk bolup sauriy-aşiritin tört tang kâpâz tüşkä altım kûz yangıta yiti tang kâpâz köni bärürmân...* “Usine’ye pamuklu kumaş gerek olup Sauriy Aşir’den dört tang ölçüsü pamuklu kumaşı faiziyle aldım, sonbaharda yedi tang pamuklu kumaşı tamamıyla veririm...” (Yamada, 1993: Lo 29/2-4).

ED’de *tañ* maddesinde açıklanmıştır (ED 511a). Bu transkriptle altı farklı maddeye yer verilmiştir. Bunlardan sonuncusu pamuklu kumaşlar için kullanılan bir ölçü terimidir: ‘as a measure of capacity for cotton seed; it must have been a fairly large measure since in USp’ (ED 511a). Farsça *tang* kelimesi ile ilişkili olduğu düşünülür. *Tang* ölçüsünün Farsçada bir eşek yükünü veya yarım yükü karşıladığı belirtilir: Perhaps to be connected with Pe. *tang* ‘a donkey load’, but this word also means ‘half a load’ and in this sense looks like (ED 511a).

Bu ölçü teriminin pek çok Uygurca belgede eşitlik, denklik anlamına gelen *tañ* ile yazılması karışıklığa meydan vermiştir. Nitekim Yamada da sivil Uygur belgelerinde bu ölçü terimini *tang*, *täng* ve *tng* olarak okumuştur:

Maña bay tmürkâ kâpâz tarıgu yir kârgäk bolup tämiçiniñ bu suvtakı uturu borlukın on täng kâpâz yakaka tuttum bu bu on t(a)ng kâpâzni kûz yañıda başı taşı birlâ birürmn... “Bana Bay Temür’e pamuk ekmek için yer gerekli olup Temiçi’nin bu suyun karşısındaki bağını on *teng* pamuk karşılığında kiraladım. Bu on *teng* pamuğu güz gününde başıyla ucuyla birlikte vereceğim” (Yamada, 1993: RH04/2-7).

Maña üsinäkâ kâpâz kâräk bolup savriyaşiritin tört täñ {,} kâpâz tüşkä altım kûz yañıta yiti täñ kâpâz köni bärürmân “Bana, Üsine’ye pamuk gerek olup Savriyaşiri’den dört *täng* pamuk faizle aldım güz gününde yedi *täng* pamuğun hepsini veririm” (Yamada, 1993: Lo29/2-4).

Bu iki örnekte *tang* terimi kepezin, yani pamuklu kumaşın ağırlık ölçüsünü göstermektedir.

1.2.11. Batman: Ağırlık ölçü terimidir (Atalay, 1998: 444). ED’de etimolojisi hususunda “bat-” fiilinin esas alındığı görülür (ED 305b). ‘something which sinks’ (i.e. in the scales) şeklinde açıklanan bu kelime; belli bir ölçüde bir şeyin içine battığı gibi bir anlamı kastetmektedir. Özyetgin ise bu terimle ilgili olarak şunları belirtir: “...*ağırlık birimi olarak geniş Türk coğrafyasında yaygın bir kullanım alanı olan Soğd kökenli batman terimi de Uygur metinlerinde et, pamuk, darı, buğday, un için ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır*” (Özyetgin, 2003: 198).

KBS’de eski bir ağırlık ölçüsü olarak açıklanmıştır. Bu ölçü biriminin etimolojisi ise batman<bat(bir tür takoz)+man=İK+İİYE olarak gösterilmiştir (KBS 121).

Bülent Gül, bu terimin hububatlar için kullanılan ölçü birimi olmasının yanı sıra altın, gümüş gibi mücevherlerin hatta Nehcü’l Ferâdis’te geçen tek örneğe göre insanın ağırlığı için yararlanıldığını ilave etmiştir (Gül, 2004: 346).

Tarihî Türk lehçelerinde bu ölçü teriminin hem sıvı hem de katı cisimler için kullanılabildiği, İngiliz tartı sistemi içerisinde yaklaşık *iki kiloya* karşılık geldiği, daha fazla olamayacağı bildirilir (ED 305b). Bunun aksine birçok çağdaş Türk lehçelerinde bu ölçü teriminin daha büyük çaptaki kilolar için geçerli olduğu belirtilmiştir (ED 306a). Burhan Şehîdî 57.3 kilonun (yaklaşık 113 lb⁴⁵.) ; Jarring, 573.44 kilonun (yaklaşık 1,130 lb.); Shaw ise 320 ile 1280 lb. arasında bir değer bu ölçü terimine karşılık geldiğini, güneydoğu Türk bölgelerinde *batman* ölçü teriminin sahaya göre farklı sayısal değerdeki ağırlık için kullanıldığını açıklamaktadırlar (ED 306a).

Redhouse ise bu konuyla ilgili olarak Clauson’un açıklamalarına katılır. Güneybatı Osmanlı Türkçesi içerisinde, net ve kesin bir *batman* ölçüsünün olmadığını, sahaya göre değişebilen, belli bir aralığı içine alan bir ağırlık ölçüsü olduğundan bahsedilmektedir. Buna göre 5 x ½’den 22’ye kadarlık lb. ölçüsüne denktir (ED 306a).

Borokrov, kuzey merkezli Özbek lehçesinde ise 72 ile 396 lb. değerleri arasında değişiklik gösterdiğini dile getirmiştir (ED 306a). Çalışmada tespit edilen örneklerin bir

⁴⁵ 1 libre yaklaşık 0,4535924 kiloya karşılı gelir (http://forum.donanimhaber.com/m_5659830/tm.htm).

kısmına ED’de de tanık olunmuştur. DLT’de geçen aşağıdaki örnek bunlardan birisidir:

“bir **batman** et” bir *batman* ağırlığında et (Atalay 1998: 444).

Heilkunde l’de geçen aşağıdaki örnekte; Arat, *batman* ölçü terimini doğrudan aktarmış, çevirmemiştir. *Qudunmuq* ve *bulung* kelimeleri için de böyle bir durum söz konusudur. Çevirisinin yapılmadığı görülmektedir. Tekrar anlamı içererek, bir ölçü ifadesi olarak düşündüğümüz *yana* kelimesinin karşılığını ise ‘*ebenso*’ olarak vermiştir ki, bu da *aynen*, *aynı şekilde*, *yine* gibi anlamlara gelmektedir (Arat, 1930: 455): *yana sunu tört baqı[r]nı bulung bağman quğunmuqnı* “4 bakır miktarı çörek otu” (Heil. I, [II], 1930 / 19): Und ebenso soll man 4 Bqr. Schwarzkümmel bulun bağman geschmolzenen quğunmuq auf nüchternen Magen trinken (Heil. I, 1930: 455). *Batman* ölçüsü ile ilgili olarak, Arat tarafından yapılmış hususi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Heilkunde l’den verilen bu örnek, ED’de tanıklanmamıştır.

Aşağıdaki parçalar *batman* ölçü teriminin; hem sıvı hem de katı cisimler için bir ölçü değeri taşıdığını kanıtlamaktadır (ED 306a):

...yegirmi **batman** edgü bor “20 *batman* ölçüsünde iyi şarap”: twenty batmans of good wine [USp 71, 4]:

...on beş **batman** mén “on beş *batman* ölçüsünde un”: fifteen batmans of flour [USp 76,8].

Genel olarak Türk lehçelerindeki kullanımı ise şu şekilde bir görünüm sergilemektedir: 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi [Kaş. I, 444] döneminde *batma:n* olarak okunup, muhtemelen ‘2 lb.’ye karşılık gelen bir ağırlık ölçüsüdür (ED 306a). 13. yüzyıl Kıpçak Türkçesinde [Houtsma 55,15] ise tam emin olunmamakla birlikte ‘*al-ratl*’ şeklinde çevrilir, buna göre yaklaşık ‘1 lb.’ye karşılık geldiği görülmektedir (ED 306a). 14. yüzyıl İbn-i Muhannâ Lugati’nde bu terimin *ba:tma:n* olarak geçtiğine yalnızca Kilisli Rifat [Rif. 187] tarafından atıf yapılmıştır (ED 306a). 15. yüzyıl Çağatay Türkçesinde [San 119v. 7] ise ‘40 ve 84 lb’ arasında bir değeri karşılıdığı belirtilir (ED 306a). 14. yüzyıl Harezmi Türkçesinde [Nahc. 28, 11] ise bu konu ‘*three of barley*’ ile açıklanmıştır. Dolayısıyla tercüme edildiğinde *arpanın üçü miktarına eş* değerde düşünüldüğü anlaşılmaktadır (ED 306a). Aynı eserin [Nahc. 97,6] belirtilen bölümünde ise *kırmızı altının yarısına denk geldiği* ifade edilmiştir (ED 306a).

*Küskü yıl beşinç ay üç yanıqa kedirtin kalgüçi elçilärkä tuşyuqa üntürgü bortın qayzada açari[-nıy] yegirmi **batman** ädgü bor amtı on berzün äsän atşay olarqa on pswlwzn* “Sıçan yılı beşinci ay üçüncü günü batıdan gelecek elçileri karşılamak için sunulacak şaraptan Kaysa’da Açari’nin yirmi *batman* iyi şarap(tan) şimdi on (*batman*) versin. Äsän Atşag onlara on (*batman*)” [JW-Li 4.18: 1/6; USp 71; Clark 110 -T II S 18] (Gül, 2004: 346)

Yukarıdaki örnekte *batman* ölçü teriminin “ädgü bor” ile tamlama oluşturduğu, dolayısıyla iyi şarabın ölçüsünü belirttiği gözlenmektedir: *yirmi batman iyi şarap*.

Bu ölçü terimine TS’de madde başı içerisinde yer verilmemiştir. DS’de ise üç farklı anlam içerisinde *batman* kelimesine rastlanmıştır. İlk olarak *büyük su testisi*, *büyük çömlek* anlamı verilmiştir. İkinci anlamının *büyük*, *ağır*, son olarak ise *200 m²lik arazi ölçüsüne* denk geldiği belirtilmiştir (DS 572). Dolayısıyla Eski Türkçe dönemi içerisinde karşılık bulduğu ağırlık ölçüsü yerine Batı Türkçesinde bir alan ölçüsüne, bir kap ölçüsüne karşılık geldiği görülmüş; işlevinin değiştiğine tanık olunmuştur.

1.2.12. Tämbin: *Tänbin*, *tmbin* şekillerinde farklı okunuşları mevcuttur (Yamada, 1993: 289). ‘Massenheit’ şeklinde açıklanan bu terim sıvı maddeler için kullanılan bir ölçü birimidir:

*Badrunın iki küri tarıg aldım küz yangıda oduz **tämbin** bir qap süçüg köni birürmän* “Badrun’dan iki küri ölçüsünde darı aldım sonbaharda otuz *tämbin* ve bir kap ölçüsü şarap tamamıyla veririm” (Yamada, 1993: Lo23/ 4-7).

*...bir yırım böz aldım küz yangıta oduşar **tänbin** süçügni bir qap birürmän* “bir yarım pamuklu kumaş aldım sonbaharda otuzar *tämbin* ve bir kap ölçüsünde şarabı veririm” (Yamada, 1993: Lo14/ 4-6).

*Tonguz yıl ädlämişkä altmış **tmbin** süçüg yaqanı köni birür män* “Domuz yılında Ädlämiş’e altmış *tämbin* ölçüsü şarabı faizi karşılığı tamamıyla veririm” (Yamada, 1993: Mi21/5-6).

Uygur Sivil Belgelerde bu ölçü terimi yalnızca bu örneklerde geçmektedir. İki örnekte de kapla birlikte sıralı bir şekilde *tämbin* ölçüsünün yer aldığı görülür. Önce *tämbin* sonra *kap* ölçüsü gelmektedir. Yanındaki sayı dikkate alındığında kap ölçüsüne nazaran daha büyük rakamlarla birlikte kullanılmıştır: otuz, altmış gibi. Kap

ölçüsü ise daha çok bir, iki ve yarım gibi daha küçük sayı sıfatlarından sonra yer almaktadır. Dolayısıyla bu açıklamalardan yola çıkarak *tāmbin* ölçüsünün *kap* ölçüsüne göre daha küçük sıvı ölçü birimine denk geldiği söylenebilmektedir. Ayrıca katı cisimlerle birlikte kullanıldığına dair bir örnekle karşılaşılmamıştır. Üç örnekte de “*süçüg*” şarap için bir ölçü olmuştur.

Clauson ise *tembin / tenpin* maddesinde bu ölçü birimine değinmiştir (ED 503b). Şarap için kullanılan bir sıvı ölçüsü olduğunu belirtmiştir. Çince bir terimdir ve çok küçük bir ölçüye karşılık gelmektedir: ‘it must have been a fairly small quantity since in USp 4, 1-2’ (ED 503b).

Yukarıda ağırlık bildiren ölçü terimlerine değinilmiştir. Bundan sonraki maddelerde ağırlıkla ilgili ölçü anlamı taşıyan kelimelere yer verilmiştir.

1.2.13. Ağır: Ağır. Hasan Eren, ağır<ağ-(ı)r şeklinde köküne ayırmıştır [TDES 3-4] (KBS 53). Gülensoy da bu kelimeyi aynı şekilde yorumlamıştır (KBS 53). ED’de fiziksel anlamda ağırlık anlamına gelmektedir (ED 88b). Metaforik olarak birbirine zıt iki anlamının mevcut olduğuna metinler ışığında tanık olunmaktadır. Övgü maksadıyla; önemli ve seçkin gibi anlamlara sahip olduğu; yermek amacıyla da elem verici, acılı, külfetli gibi anlamlara karşılık geldiği görülür: “*metaph. In two contrary meanings: 1. laudatory ‘important, distinguished and valuable, sincere; 2. pejorative ‘burdensome, grievous; painful’*” (ED 88b).

13. yüzyıl Harezmi Türkçesinde [Ali, 38], *agırınça* kelimesi yer almaktadır. Bundan dolayı *ağırlığına* göre anlamına gelmektedir: ‘according to their weight’ (ED 88b).

Fiziksel anlamdaki karşılığıyla ED’de *bu taş ertingü ağır turur* “bu taş oldukça ağırdır”: ‘this stone is exceedingly heavy’ [U I 8, 4-5] cümlesiyle örneklendirilmektedir (ED 88b). Burada *ağır* kelimesinin somut anlamıyla kullanımına şahit olunmaktadır. *Ağır yükçe enginlerinte yüde* “ağır bir yük gibi omuzlarına yükleyip” (UM II / 75: Str 56) anlamındadır. Burada da *yükün ağırlığına* işaret etmesi dolayısıyla ilk önce somut

anlamına gönderme yapılmıştır. Ancak bu fiilimsi grubu içerisinde somutken sonrasında soyut bir anlam kazandığı gözlenmektedir.

8. yüzyıl tarihî Türk lehçelerinden bu konuyla ilgili ED’de örnek verilmiştir:

...*bunça*: **ağır** törö:g “böylesine önemli ve değerli töre”: such important tribal laws (Bilge Kağan Yazıtı, doğu yüzü-2).

ağır taşığ “değerli anıt taşı”: heavy stone (Bilge Kağan Yazıtı, güney yüzü-15).

Manichaica l’de ise; “*ağır sevinçin*” [M I 25,5] yapısı yer almaktadır. ‘with overwhelming happiness’ şeklinde açıklanan bu örnek, haddinden fazla mutluluğa işaret etmektedir (ED 88b). Bu nedenle, ilk itibarla ağırlık bildiren bir ölçü olarak algılansa da, yapı içerisinde kazandığı anlam ile derece bildiren ölçü hüviyetiyle karşımıza çıkmaktadır.

Atalay, bu kelimeyi yan anlamlarıyla birlikte örneklendirmiştir:

ağırlık kişi “halk veya bey tarafından ağırlanan kişi” (Atalay, 1998: 52).

ağır adhak emrüldi “ağır ayak çekildi” (Atalay, 1998: 53): Ağır ağır yürüyen kimse varacağı yere vardı.

ağır neng “pahada ağır nesne, değerli şey” (Atalay, 1998: 53).

ağır aya:ğığ “derin saygı” (TT VIII E.5): profound respect.

ağır igke “ciddi hastalık”: a serious illness (USp 78,2).

ağır agruş körür “o çok acı çekiyor”: he suffers grievous pain (M III 31,5).

ağı:r ku:la:kliğ “zor duyma”: hard of hearing (Kilisli Rifat, 139).

ağır yük “ağır yük” (BT XIII: 98; 100).

“*Ağır neng*” tamlamasının tam zıddı olarak “*uçuz neng*” örneği verilmiştir (Atalay, 1998: 54). Buna benzer bir başka yapı da Kutadgu Bilig’den örneklendirilmiştir: *uçuz tutmasunı ağır tutsunı* “*değersiz değil değerli tut*”: ‘let them not hold you worthless, let them hold you in respect [KB 540] (ED 88b).

k](a)ñ(i)m k(a)g(a)n [üç(ü)n] (a)g(i)r t(a)ş(i)g yogan ig türük b(e)gl(e)r bod(u)n [it(i)p y(a)r(a)t(i)p k(e)l]ürti (BKT G15) “babam hakan için (bunca) ağır taşları (ve) kalın ağaçları Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip getirdiler” (Tekin, 2010: 69).

Tengri meni ağırladı “Tanrı bana ikram etti” (Atalay, 1998: 53).

ol bu atnı ağırlandı “o, bu atı pahalı buldu” (Atalay, 1998: 291).

DLT’de yer alan bu örnekteki *agir* kelimesinden türeyen “*ağırla-*” fiilinin geçtiği ve herhangi bir fizikî ölçü değeri taşımadığı, soyut bir ifadeyi karşıladığı görülmektedir.

Çawanınu’l-Kulliya’da *ağır* ve *awur* şeklinde transcribe edilmiştir [Kav. 64,17]. Türkmençe [Tuh. 11a,1] ve Osmanlıcada da *ağır* şeklinde geçmiştir (ED 89a).

TS’de *ağır* şeklinde geçen bu kelime; sert, keskin ve çok, külliyyetli, kalabalık gibi anlamlarıyla birlikte açıklanmıştır (TS 35).

1.2.14. Agruk: Ağırılık, pılı pırtı. Gülensoy, Etimolojik Sözlük çalışmasında bu kelimenin Uygur Türkçesi döneminde yer aldığını ve *yük*, *ağırılık*, *ağır* mânâlarında yaşadığını belirtmiştir (KBS 53). Hamilton ağır + u > ağıru - k = İK + İFYE > FK - FİYE şeklinde kelimeyi ayırmıştır (Hamilton, 2011: 132).

agir agruk kayuda kaldı “ağırılık pılı pırtı nerede kaldı?” (Atalay, 1998: 99).

Görüldüğü üzere *küri*, *şık*, *şing*, *kav*, *yastuk*, *bakır*, *sıtır*, *kevçi*, *ritl*, *täng*, *batman* gibi ölçü terimleri dışında Eski Türkçede *ağır* anlamına gelen *agir* ve *agruk* kelimelerine de değinilmiştir.

1.3. YÜKSEKLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.3.1. Bère: Bir eğe yüksekliği (R. Rahmet - W. Bang). Detaylı bilgi için “Uzunluk Bildiren Ölçü Terimleri - Bère maddesi”ne bk.

bir bire idiz temirlik tikenler “bir bire yüksekliğinde demirli dikenler” (TCUP 64-65).

ol ok ögüz kıdığında bir bire idiz temirlik söğüt “o ırmak kıyısında bir mil yüksekliğinde demirden bir ağaç” (Das. 767).

kingin yitiz⁴⁶in tümen bire bolur “(dünyanın) genişliği yüksekliği on bin mil eder” (UM II / 28 / 3).

1.3.2. Yoçan: Uzunluk ölçü birimini karşılamakla birlikte *idiz* kelimesiyle birlikte yer alması sonucu yükseklik de ifade eder hâle gelmiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için “Uzunluk Bildiren Ölçü Terimleri / Yoçan maddesi” ne bk.

⁴⁶ Şinasi Tekin’in *yitiz* kelimesini yükseklik olarak yorumladığı dikkat çekmektedir.

ikirer y(e)g(i)rmi yoçan idiz körkle körü kınıçsız astuplar ıdıp “on ikişer yojana yüksekliğinde, güzel bakmaya doyulamayan Stüpalar yükseltip” (Ölmez, 1988: 66, 138). on yoçan ediz ästupler⁴⁷ “on yoçan mesafesi yüksekliğindeki kuleler” (BT XXI: Str 1048).

1.3.3. Édiz: Yüksek, yükseklik, yüce (Eraslan, 2012: 572). Taranan metinlerde *idiz* ve *yitiz* şekillerine de rastlanmıştır. Kimi metinlerde “kapalı e” ile kimi yerlerde “i” ile yer aldığı gözlenmiştir. “e-i” arası bir ses ile başlayan bir kelime olması sebebiyle farklı okunuş ve yazılışı söz konusudur. *Yitiz* kelimesinin de ses itibariyle *édiz* kelimesiyle bağlantısı dikkat çekmektedir. *İdiz* kelimesinin “y-” ses türemesine uğrayarak ve aradaki d sesinin sertleşerek *yitiz* şeklini alması düşünülebilir. Ama köken itibariyle aynı olmadığı üzerine düşünceler de mevcuttur. Nitekim Clauson, *édiz* ve *yitiz* maddelerini ED’de farklı madde başları içerisinde değerlendirmiştir. Aşağıdaki “*bu yitiñsiz yitiz yağız yir*” örneğinde ise bu durum daha detaylı açıklanmıştır.

Atalay, DLT tercümesi’nde bu kelimeyi *adhız* olarak okumuştur. *Yüksek yer, başka yüksek şeyler* olarak çevirmiştir. *Eđiz*: Her şeyin yükseği (Atalay, 1998: 122). ED’de ‘high, lofty’ karşılığında verilmiş ve *édiz* şeklinde transkribe edilmiştir (ED 73b). Güneydoğu Türk lehçeleri grubunda *igiz* [Shaw 37], *égiz / iğiz* [Jarring 123] kullanımlarının var olduğunu, adı geçen şahısların çalışmalarından kaynak göstererek belirtmiştir (ED 73b). Kuzey merkezli Kırgızcada ise *egiz* şekliyle yaşamaktadır. 8. yüzyıl Budist Uygurca metinde yer alan “*yüksek édiz orunluktın*” [PP 61, 5] yapısı, konuyla alakalı olarak ED’de örnek gösterilmiştir (ED 73b). Buna göre ‘*from his lofty throne*’ olarak eserde tercüme edilen bu yapı, *yüce tahtından* şeklinde anlamlandırılabilir. *Yüksek - édiz* kelimelerinin, ilk anlamı yükseklik ifade eden ölçü anlamlı kelimeler olmakla birlikte, bir şeyin yüceliği ve ulviliğine de işaret etmektedir. Ayrıca, bu iki kelime yan yana kullanılmak suretiyle hendiadyoin de oluşturmuştur.

Kutadgu Bilig’de de *édiz* kelimesine soyut anlam verildiğine rastlanılmaktadır: *ay sırrka yakın ay köñülke ediz* “ey sırra yakın ey bilinçlere etki eden *yüce* [Tanrı]” :oh (God) near to the secret and high above the mind (KB / 20).

⁴⁷ Skr. stūpa>estup: Bir azizin ölümünden sonra yadigâr kalan eşyasının saklandığı sandık veya kule (Eraslan, 2012: 569).

Bu örnekte Tanrının her türlü gizden hâberdâr olduğu, kişilerin bilinç ve düşünce dünyası üzerine yüksek bir etki ettiği mecazî bir dille ifade edilmiştir. Kuvvet ve yüceliğin *ediz* kelimesiyle anlatıldığı görülmektedir.

Türkische Turfantexte I'de [46-7] "*édiz boltı*" (became high) ve "*édiz turur*" (is high) şeklinde bu başlıkla ilgili örnekler mevcuttur (ED 73b).

Uigarica II'de ise (a fire) "*édiz küyer örtenür*" yapısı geçmektedir ki bunun çevirisi ED'de 'blazes (Hend.) high' şeklinde yorumlanmıştır (ED 73b). Böylece yanan ateşin kuvveti, harareti; yükselen kıvılcımların boyutu *édiz* kelimesi ile târif olunmuştur.

ağız tag "geçit vermeyen dağ" (Atalay, 1998: 55).⁴⁸

tıt ıgaç tutar turu]]ur ediz artlarda "karaçam ağacı yüksek dağ geçitlerinde yetişir" (Ölmez, 1994: 90, 115).

Yukarıda yer alan iki örnekte, *ediz* yahut başka bir şekilde yazılan *ağız* kelimelerinin geçit vermeyen anlamlarıyla kullanıldıklarına şâhit olunmaktadır. Yüce ve yüksek anlamları olan bu kelime dağ, geçit gibi yerlerin aşılmasının zorluğundan kinaye olarak metinde yer almıştır. Böylece mecâzî bir hüviyet kazanmıştır. Benzer bir anlam, daha da kuvvetli bir ifade gücü ile *yitiñsiz* kelimesi eklenmek suretiyle yapılmıştır:

bu yitiñsiz yitiz yağız yir "bu yetişilmez yüksek yağız yer" (U IV / D / 91 - UM II / 48 / 23).

Belirtilen yerin geçilmesinin mümkün olmadığı hem *yitiz* hem de *yitiz* ölçü terimini de niteleyen *yitiñsiz* sıfatı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Clauson *yitiz* kelimesini *yétiz* şeklinde transkribe etmiş, "yet-" fiilinden türeyen bir fiilimsi olarak açıklamıştır. 'wide, broad, far-reaching' anlamlarında çevirmiştir (ED 894b). *Geniş* anlamı verilen bu kelimenin; yükseklik belirtmekten ziyade genişlik için bir ölçü belirttiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Clauson'un; *édiz* ve *yétiz* kelimelerini eş değerde görmemiştir.

Ayrıca, ED'de, *yitiz* kelimesinin ilerleyen zamanlarda *mükemmel*, *tam*⁴⁹ anlamlarıyla kullanıldığından bahsedilmektedir (ED 894b). Harezmi Türkçesinde

⁴⁸ "*ediz ta:ğ*" şeklinde ED'de geçmektedir. Clauson, bu söz grubunun açıklamasını da '*an inaccessible mountain*' olarak yapmaktadır (ED 73b) ki bu da ulaşılamaz dağ anlamına gelmektedir.

⁴⁹ Perfect, complete (ED 894b).

kelimenin bu anlamıyla “*men yetiz ālim boldum*” [Qutb, 79] cümlesinde geçtiği görülür. *Yetiz* kelimesi; ‘I have become a perfect scholar’ *mükemmel bir bilgin oldum* şeklinde çevrilebilen bu cümledeki gibi *mükemmele* karşılık gelmiştir. Karahanlı Türkçesinden bir örnek olan “*yétiz yér*” [Kaş. III, 10] tamlamasının tercümesi ise ‘a broad piece of ground’ şeklinde açıklanmıştır. *Geniş bir parça(lık) alan* anlamındadır (ED 894b).

Nitekim Raschmann da, *yitiz* terimi için ‘breit, ausgedehnt’ açıklaması yapmıştır. Tercüme edildiğinde *geniş, genişlik* anlamının kastedildiği görülmektedir (Raschmann, 1995: 47).

Müller’in okuyuşuyla *yitiz* şeklinde transkribe edilen *ediz* teriminin, önceki örnekteki kullanımının hâricinde *king* ile birlikte yer aldığı görülmektedir: *king yitiz alını* “*geniş yüksek alını*” (U IV / B / 50). Alının genişliği ölçüsünü ifade etmede *king* ve *yitiz* kelimelerini birlikte kullanmıştır. Böylece ölçü ifade eden iki kelimenin bir arada yer alışı anlatımın gücünde kuvvetlilik meydana getirmiştir. Das. 4096’da geçen “*kin yidiz alını*” tamlaması *geniş yüksek alını* olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla Şinasi Tekin, Müller ve Murat Elmalı tarafından *yidiz / yitiz* kelimelerinin yükseklik ifade eden bir ölçü ifadesi taşıdığına vurgu yapılmıştır. Bu kelimelerin *édiz*den türemiş olması [y-édiz> yediz > yidiz / yitiz] bu düşünceyi desteklemektedir.

Neticede *yitiz* ve *yetiz* kelimeleri arasında araştırmacılar tarafından farklı yorumlar yapılmıştır. Bu ihtilafın yaşanmasında benzer okunuşun olması ve ilk hecede “kapalı e”nin varlığı etkili olmuştur. Ancak *yetiz* kullanımının genişlik için, *yitiz’in* ise yükseklik için bir ölçü niteliği taşıdığı sonucuna varılmıştır. Bu kelimenin TS’de yer almadığı görülmüştür.

1.3.4. Yüksek: ED’de “yükse-” fiilinden gelen isim olarak gösterilmiştir. Güneybatı Azerîcede ve Osmanlıcada yaşayan işlek bir kelimedir. Diğer modern Türk lehçelerinde bu kelime yerine *beğük* ve *édiz* geçerli olmuştur. Karahanlı Türkçesi döneminden “*yüksek ta:ğ*” söz grubu örnek olarak gösterilebilir (ED 915b). Bu terimin karşılığı olarak ‘high and tall’ yani *yüksek ve uzun* verilmiştir.

Clauson, *yüksek* kelimesinin etimolojisini *yüg* kelimesine kadar indirgemektedir. Kuşun tüyü olarak çevrilen bu kelimenin de kendi içinde yükselme, artma⁵⁰ gibi anlamlarını taşıyor olmasının, bu düşünceyi destekleyen bir unsur olduğu belirtilir (ED 916a). Clauson, ayrıca bu kelimenin soyut anlamlı karşılığı olan *önemli* anlamına da vurgu yapmış ve şu örneği vermiştir (ED 916a):

bu dört neç uçuz tutma yüksek yöri “bu dört şeyi gereksiz ve fuzulî sayma, onları önemli ve *değerli* bul”: do not regard these four things as trivial, describe (?) them as important (KB / 308).

Çeviriden de görüleceği üzere *yüksek* kelimesinin bu örnekte *önemli*, *değerli* anlamlarıyla birlikte soyut işlevli bir kullanımı görülmektedir. Qawāninü'l Kulliyā'da [Kav. 36, 8] “*yüksek / büyük*” kelimelerinin anlamdaş olduğu, bunun zıt anlamlısı olarak ise *alşak* kelimesinin geçtiği bildirilmektedir (ED 916a). Bu karşıt anlamlılık, Harezmi Türkçesi [Houtsma 25, 17] çerçevesinde ise şu şekilde yer alır: “*yüksek / yü:çe*”, bunun aksi ise alçak anlamındaki *aşağ* kelimesidir (ED 916a).

Clauson gibi Gülensoy da, kelimenin kökünü *yüg* kelimesine götürür. Hatta *yukarıya* anlamına gelen ve Köktürkçe dönemde geçen *yüggerü* kelimesinin *yüg+gerü* şeklinde tahlil edildiğini; dolayısıyla *yüg* isim kökünün mevcut olduğunu belirtir (KBS 1189) . *Yüksek* < *yüg+se(yüksek* olmak, yükselmek)-k şeklinde etimolojik açıklama getirir (KBS 1189). Ayrıca, Marcel Erdal'ın bu kelimeyi *yüksä-k* şeklinde ayırdığını da ilave eder.

1.3.5. Tikim: *Yüksek*. *Édiz* sözüyle birlikte kullanıldığı gözlenmektedir. TS'de, bu kelime yer almamaktadır. DS'de ise *dikim* maddesi bulunmuştur. Verilen anlamlardan ilkinin dolaylı olarak yükseklikle bağlantılı olduğu göze çarpmıştır. *Dikim* (*dikine*) kullanımı içerisinde açıklanan bu madde *bayır* anlamındadır (DS 1487) ve belli oranda bir yüksekliğe işaret etmektedir. Bunun hâricinde kelimeyle ilgili açıklanan *yeni dikilmiş fındık bahçesi* ve *ekmek kırıntısı* gibi anlamların (DS 1487) konuyla bir bağlantısı yoktur.

tikim édiz sengirde “*yüksek* manastırda” (Çetin, 2012: 75 / 458).

yorıdı ediz tikim yollarda nom istäyü “*yüksek* ve tehlikeli yollarda öğretiyi isteyerek yürümüşü” (Ölmez, 1994: 65, 110).

⁵⁰ ‘a bird’s feather’ because its nature is rising and ascent (ED 916a).

Ölmez'in ifadesine göre *tikim* içerdiği anlam ile cümleye negatif bir özellik katmaktadır. İkileme hâlinde *ediz* ve *tikim* kelime grubunun, arzu edilmeyen bir yüksekliği, ulaşılması zor olan bir durumu yahut da bir tehlikeyi belirttiği anlaşılır.

Yükseklik anlamıyla ED'de tanıklanmamıştır. Bir şeyin dikilmiş olması anlamı verilmiş ve “*tik-*” fiilinden getirilmiştir (ED 482a). Ayrıca güneybatı Osmanlı Türkçesinde *dikim*; 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi'nde “*tikim türme:k*” yapısı içinde yaşadığı belirtilir (ED 482a).

DS'de *dikim* kelimesi tespit edilmiştir. Alt alta iki farklı madde içerisinde açıklanmıştır. Eski Türkçedeki karşılığı ile DS'nin verdiği anlamın uyuşmadığı görülmüştür. Samsun yöresinde *dikim dikim* şeklinde ikileme hâlinde kullanımda olan bu kelimenin *lime lime*, *parça parça* anlamlarına geldiği dolayısıyla bir ölçü ifadesi taşıdığı görülmektedir (DS 1487). Ancak Eski Türkçedeki yükseklik bildiren ölçü ifadesi yerine bütün-parça fonksiyonunda yer almıştır.

1.3.6. Aglak: Yüksek. Eraslan, bu kelimenin etimolojisini *aglak<ag-ı-l-ak* şeklinde yapmıştır (Eraslan, 2012: 548):

aglak yirte “yüksek yerde” (Barutcu, 1987: Str 196).

Clauson *ağlak* maddesine değinmiş, bu ismin kökünü *ağla:-* fiiline götürmüştür. Ancak Eraslan ve Barutcu'nun yorumlarından farklı olarak “*ağlak yér*” [U III 63,10] yapısını ‘in a lonely place’ olarak açıklamıştır (ED 84b). Dolayısıyla bu kelimeye *tenha* ve *ıssız* anlamlarını yakıştırmıştır. ‘lonely, remote, uninhabited’ şeklinde kelime üzerine yapılan tercüme bu anlamları desteklemiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde ise *aylak* olarak geçen bu kelime işsiz kişiler için bir ad olmuştur (ED 84b).

1.4. UZAKLIK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.4.1. Irak: Uzaklık ifade eder. *Yıraq* şeklinde okunuşu da mevcuttur. Uygur Sivil Belgeler içerisinde bu anlamda *irak* kelimesi yer almamaktadır. Türkische Turfantexte metinlerinde *yıraq* okunuşu dikkat çeker:

yıraq barmış kişi klmäki sarp “uzaklara gitmiş bir kişinin dönüşü de zor (olur)” (TTI, s. 10 / 78): des weit gegangenen Menschen Zurückkommen ist schwierig

Kelimenin kökünü, “ıra-:” fiiline bağlayan Clauson, bu kelimenin dört çeşit seslendirilmiş şeklini bildirmiştir: Türk lehçelerinin güneybatı kolunda *ırak*; kuzeydoğuda *rak*; diğer Türk gruplarında bunlara alternatif bir söyleyiş ise *yırak*tır. *Cırak* söyleyişi ise yalnızca kuzeybatı kolunda kullanılmıştır. ‘y’li kullanımın sonradan olduğu ve bu sesin protez olduğunu belirtmiştir (ED 214a). KBS’de de *ırak*<*ıra-k* şeklinde tahlil edilmiştir (KBS 417).

Eski Türk Yazıtlarında *ırak* ve *yağuk* kelimeleri, birbirinin zıttı nispetinde geçmektedir (ETY II 164).

ıraqta saw äşidüti ädgü “uzaktan sesi işitmek iyi” (TTI, s.12 / 139): Nachricht aus der Ferne hören (bekommen) ist gut (TTI, 1929: 12).

y(e)mşak (a)gın (a)r(i)p ır(a)k bodunug (a)nça y(a)gutir (e)rm(i)ş (KT G5 / 4) “yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp *uzak*(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş” (Tekin, 2010: 21).

TS’de; *ırağ*, *ırah*, *yırak* okunuşlarıyla birlikte *uzak* anlamında *ırak* kelimesi geçmektedir (TS 1953).

1.4.2. Uzun: Uzak. Yamada *uşun* olarak transkribe etmiş ve ‘lang’ şeklinde açıklamıştır (Yamada, 1993: 297) . Uygur Sivil Belgeler içinde *uzun* teriminin uzak anlamıyla değil; uzunluk bildiren bir ölçü terimi mahiyetinde yer aldığı gözlenmiştir: Sa09/ 8, Sa10/2, RH 13/2 örnekleri bu düşüncüyü desteklemektedir. Bir iki örnekle ise şu şekildedir:

baxşıtın uşun qarı... “bahşidan *uzun* karı ölçüsünde” (Yamada, 1993: Sa09/8).

yüz iki baglıq uşun qarıtı böz alıp “100 adet iki katlı karı ölçüsünden *uzun* kumaş alıp” (Yamada, 1993: 23 /Sa10).

Bir şeyin uzunluğunu ifade etmesi yanı sıra Tonyukuk Yazıtı’nda tanıklanan aşağıdaki örnek aracılığıyla uzaklık bildiren ölçü terimleri arasında değerlendirilmiştir.

uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok (T2 D2) “uzaklara öncü birlikleri de gönderdim” (Aydın, 2012: 122).

Gülensoy, bu kelimenin anlamını açıklarken *bir şeyin iki ucu arasında fazla uzaklık olan; başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan; derinlemesine, ayrıntılı* anlamlarına değinmiştir (KBS 983). Dolayısıyla ilk açıklamada uzaklığın kastedildiği görülmektedir.

1.4.3. Yaguk: Yakınlık belirtir. Clauson, kelimenin kökünü “yagu:-” fiilinden getirmektedir. ‘near, neighbour, neighbourhood, relative’ gibi anlamlarda kullanımı mevcuttur. Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *yu:k*, Tuvacada *ço:k*, kuzey merkezli Kırgızcada *ju:k*, Kazakçada *juwık*, Kumuk Türkçesinde *yuvuk*, Nogaycada *yuwık* şeklinde karşılanan bir kelimedir (ED 901a). Maniheist Uygurca metinlerin A diyalektinde, bu kelime *yağa:k* şeklinde tanımlanmıştır (ED 901a). Yamada'nın çalışmasında *yaguk* geçmemektedir..

KBS'de *yakın* maddesi üzerinden bu kelimenin etimolojik açıklamasının yapılması mümkündür. İki ihtimal belirtilmiştir. Divan'da “yagu-” fiili yaklaşmak anlamında verilmiştir. Dolayısıyla ilk görüşe göre, yakın < yagu-n = FK-FİYE şeklindedir. Bu açıklama dikkate alındığında g>k ses değişiminin söz konusu olduğu görülür. Diğer ihtimal ise yaklaşmak, dokunmak anlamlarına gelen “yak-” fiil kökünden türemesidir. Bu kabule göre ise yak-(ı)n = FK-FİYE şeklinde tahlil edilmektedir. Gülensoy, bu kelimenin etimolojisinin iki farklı açıdan çözümlenebileceğini ifade eder (KBS 1036). Yagut-, yaguş- fiillerini de göstererek yagu- fiilinin varlığına kanıt gösterir (KBS 1036). Bu açıklamalardan da yola çıkılarak, *yaguk* kelimesinin *yagu-k* şeklinde ayırmak mümkündür.

ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)guk (e)rs(e)r (e)dgü (a)gı birür (KT G7 / 2-BK K5 / 5) (Çinliler bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, *yakın*(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir (Tekin, 2010: 23-Tekin, 2010: 45).

yağukta “bu çevrede” (U II 80,65): in this neighbourhood.

14. yüzyıl Kuman Türkçesinde zarf görevinde kullanılmakla birlikte, *ya'ox* şeklinde transkribe edilmiş ve *yakın* anlamı kastedilmiştir (Codex Cumanicus, Italian entries, Prof. Dr. K. Gronbech). 13. yüzyılda Kıpçak Türkçesinde de, uzak anlamının zıttı olarak geçmiş; *ya:wuk* / *ya:kın* olarak okunmuştur (ED 901). Veliaminov - Zernov (s. 407) çalışmasından hareketle, bu kelimeye; *kayıp*, *yitik*, *belirsiz* gibi anlamlar verildiği; ancak bunun aslında doğru olamayacağı belirtilmektedir. *Yo:k* kelimesinin yanlış okunması neticesinde böyle bir kanıya varılmıştır (ED 901).

1.4.4. Yakın: Yakın. Clauson, kelimenin kökünü yak- fiiline dayandırır (ED 904a). ‘Near’ anlamının akrabalık, mekân ve zaman adları için geçerli olduğunu belirtir: ‘near’ (in place, time or kin) (ED 904a). *Yaguk* kelimesi ile sinonimlerdir.

Yağın şeklindeki okunuşu ile TS’de yer almaktadır (TS 4208). Uygur Sivil belgeler içerisinde bu terim görülmemektedir. KBS’de bu kelimenin nasıl ele alındığı *yaguk* maddesinde de ele alınmıştır. Bu nedenle, etimolojik açıklaması tekrardan yapılmamıştır. Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde *yağın* ve *yakın* şeklinde yaşamıştır (KBS 1036).

Şravast kentke yakın “Sravasti şehrine yakın” (Das. 958).

yakın barıp “yaklaşıp” [U II 39, 87]: ‘approaching’ .

1.5. BÜYÜKLÜK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.5.1. Ulug: Büyük, ulu, geniş, yüksek (Eraslan, 2012: 616). ED’de *uluğ* maddesinde açıklanan bu kelimeye ‘big, great’ anlamı verilmiştir. Metaforik kullanımının da söz konusu olduğu ilave edilmiştir (ED 136b). Terimin kökünün u: ile ilişkilendirmeyeceğini, anlam bakımından bir bağlantı olmadığı vurgulanmıştır (ED 136b). Türkmencede *ulı* şeklinde yaşayan *ulug* kelimesi; zaman içerisinde yerini “büyük / beḡük”e bırakmıştır (ED 136b): it has been almost entirely displaced by büyük(beḡük). Her şeyin büyüğü (Atalay, 1998: 64). TS’de *ulu*, *büyük* anlamıyla *uluğ* maddesi içerisinde bildirilmiştir (TS 3950). Etimolojisi üluğ < ül ‘temel, asıl, kök’ +lug şeklinde yapılmıştır (KBS 965). İsim köke sıfat yapım işleviyle İY eki gelmek suretiyle türemiştir.

ul(u)g sün(ü)ş sün(ü)şm(i)ş (KT D40 / 2) “büyük (bir) savaş savaşmış” (Tekin, 2010: 35).

ulug işiçler “büyük kazanlar” (TCUP 97).

iki ulug işiçler “iki büyük kazan” (TCUP 127).⁵¹

bir ulug çopun “bir büyük çomak” (Çetin, 2012: 62 / 323).

çadır suvlu ulug öküz “küllü sulu bir büyük nehir” (UM II / 105 / 27).

ulug eb örtenmi “büyük bir ev yanmış” (IB 9).

ulug küç küsunte ornatmakı “büyük güç ve kuvvette sabitleştirmek” (Çetin, 2012: 39 / 64).

inçgälöp tüpgärdi ulug [iş] küdüklärig “büyük işleri inceleyip özümsemi” (Ölmez, 1994: 87, 114).

ulug asıg tusu “büyük fayda” (Çetin, 2012: 154 / 916); *ulug éncgü menji* “büyük mutluluk”

(Çetin, 2012: 154 / 917); *ulug türlüg kutrulmak* “büyük kurtuluş” (Çetin, 2012: 154 / 921).

⁵¹ *iki ulug işiç* “iki büyük kazan” (Das. 830).

Yukarıda belirtilen örneklerin hepsinde *ulug* terimi sıfat görevinde yer almıştır.

“*ulug+ol-*“ fiili kuruluşunda, birleşik fiilin bünyesinde de bu kelimeye rastlanmıştır:

lotur ulatı... -up içürsär küçi ulug ol “nilüfer çiçeği bitkisine ilaveten... bitkileri içerse gücü artar”: Wenn man Symplocos racemosa und... zu trinken gibst, so ist die Wirkung gross (Heil. II, 1932: 106, 425).

Aynı şekilde birleşik fiil yapısı içinde bir örnek de DLT'den tanıklanmıştır. Ancak bu örnekte metaforik bir anlamın söz konusu olduğu görülmektedir. “-LIg” eki ile birlikte isimleşmiş, aynı zamanda *bol-* fiilini alarak birleşik fiil fonksiyonu kazanmıştır.

Uluğlukluğ bolsa sen edhgü kılın,

Bolgıl kişig begler katın yaxşı ulan

“Büyüklüğe eriştiğin zaman iyi huylu ol,

Beyler yanında iyiliğe araç olan kişi ol” (Atalay, 1998: 64).

Anlam bakımından farklılık gösteren bir örnek şöyledir: *ulug ögrünçülüg sevinçlig* “çok sevinçli” (UG s. 151 / 6-Berlin Turfantexte varyantının takviye bir kısmıdır). Bu örnekte *ulug* terimi büyük anlamına gelen ölçü yerine derece bildirir bir görev üstlenmiştir.

Soyut anlamlı olarak kullanılan ve Maniheizt, Budist çevreye ait Türkçe metinler içerisinde kalıplaşmış dinî terminolojilerin yer aldığı aşağıdaki örneklerde *ulug* terimi dikkat çekmektedir:

sekiz ulug örtlög tamular “sekiz büyük ateşli cehennem” (Das. 667).

säkiz ulug ügüzlärdä tägdükdä nomug tatganmakı üzä yelig aşadı “sekiz büyük ırmağa ulaştığında öğretiyi tadarak yeli yedi” (Ölmez, 1994: 86, 114).

üç ming ulug ming yirtinçü “üç bin büyük bin dünya” (UM II / 18 / 15).

○ “*bire ulug*” yapısındaki örnekler: Bu yapı içerisinde gösterilen bütün örneklerin dinî içerikli metinler içerisinde soyut anlamıyla birlikte kullanıldığı gözlenmektedir.

bir bire ulug tört erdnilig samntapuşp atlıg sengrem “bir mil büyüklüğünde dört cevherle çevrili Samantapuspa adlı manastır” (UM II / 52 / 24)

üç ming üç yüz artukı biş otuz bire ulug maharurap atlıg tamu erür “3325 mil büyüklüğünde Maharaurava adlı bir cehennem vardır” (UM II / 83 / 50)

ming yüz artukı tört elig bire (ulug) sançip atlıg tamug “1144 mil büyüklüğünde Sanjiva adlı cehennem” (UM II / 81 / 36)

üç ming sekiz artukı yitmiş bire ulug tapn atlıg tamu “3078 mil büyüklüğünde Tapana adlı cehennemde” (UM II / 84 / 17).

bir bere ulug sansız tümen söğütler... kelir “bir mil büyüklüğünde sayısız on binlerce söğüt gelir” (UM II / 113 / 18).

dört bin dört... yigirmi bire ulug pratapn atlıg tamu “4004...yirmi bire büyüklüğünde Pratapana adlı cehennem” (UM II / 84 / 58).

1.5.2. Bedük: Büyük. “Bedü-” filinden türeyen bir isimdir (ED 302b). *Ulug* terimi ile hemen hemen aynı anlamlarda olduğunu belirten Clauson, iki terim arasındaki ince farka dikkat çekmiştir. *Bedük* terimi fiziksel bir büyüklüğe işaret ederken; *ulug* teriminin kastettiği büyüklük daha geniş anlamlıdır (ED 302b): If there is any difference between the meanings of the two words, it is perhaps that *bedük* was originally ‘physically big’, while *uluğ* was ‘great’ in a wider sense. Türk lehçelerinde farklı fonetikli hâlleri göze çarpar: Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *pedik / pi:k / müzük*; kuzey ve kuzeybatı lehçelerde *biyik*; güneybatı Azerî Türkçesinde *böyük*; Osmanlı Türkçesinde ise *büyük* şekli ile karşılaşmıştır.

Yamada ise *bedük* için ‘gros’ açıklaması yapmıştır (Yamada, 1993: 247). Uygur sivil belgelerde bu terim şu örneklerle tanıklanmıştır: *bir bädük bir kiçig iki isiç* “bir büyük bir küçük iki kazan” (Yamada, 1993: WP04 / 25). *Bädük ağız* “büyük tarla” (Yamada, 1993: Mi32/3). İlk örnekte büyük / küçük zıtlığı açık bir şekilde ortaya konmuş ve kazanın niteleyicisi durumunda görev almıştır. İkinci örnekte ise tarlanın alanını [genişliğini] ifade etmede *bädük* ölçü teriminden yararlanılmıştır.

Ulug bedük taglarnıng basgukları yimrilti “büyük dağların tepeleri çöktü” (U IV / C / 164). Bedük teweler “büyük deve” (Atalay, 1998: 385). Somut anlamla doğrudan büyüklük ölçüsüne karşılık gelerek kullanılmıştır. Ancak birinci örnekte geçen *bedük* anlam bakımından görkem, yüceliğe işaret etmektedir. Aşağıdaki örneklerde ise soyut isimlerle birlikte yapı içerisinde yer almıştır. Özellikle ikinci örnekte mecazî anlatımı söz konusudur:

bedük küsüngüz “büyük arzunuz” (Uçar, 2013: 26).

bedük bagırlıg “ciğeri büyük” (Atalay, 1998: 360).

1.5.3. Kiçig: Küçük, ufak. Yamada tarafından ‘klein’ olarak tercüme etmiştir (Yamada, 1993: 261). *Bädük* maddesinde verilen *bir bädük bir kiçig iki isiç* “bir büyük bir *küçük* iki kazan” (Yamada, 1993: WP04/25) örnek, bu madde başlığı için de geçerlilik göstermektedir. Zaten Uygur Sivil Belgelerde başka bir *kiçig* terimi ile ilgili örnek yer almamaktadır.

ED’de ‘small’ with extended meanings like ‘puppy’ açıklaması yapılmıştır. Dolayısıyla ilk anlamının *küçük* olduğu sonrasında anlam genişlemesine uğrayak *yavru köpek* için de kullanıldığı belirtilmiştir (ED 696a). Sadece güneybatı Osmanlı Türkçesinde *küçük* şeklinin görüldüğü; orta hece vokallerinin yuvarlaklaştığına dikkat çekilmiştir. Farsçada da bu anlama gelen *kūçak* kelimesinin var olduğu ancak Osmanlı Türkçesindeki *küçük* ile aralarında yalnızca tesadüfî bir benzerlik bulunduğu ifade edilmiştir (ED 696a).

Ol kiçik sözüğ edhgerdi “o, *küçük* sözü, bayağı sözü iyi gördü, onu tuttu” (Atalay, 1998: 227). Örnekte somut anlamıyla değil, *değersiz* anlamına gelerek soyut anlamlı olarak kullanılmıştır.

kiçig tamuluglar “ufak cehennemlikler” (UM II / 70 / 9).

Tayangulukı ediz üçün ötrü kiçig yinçgä ädlär ilişgäli umaz “yükseklikten dolayı *küçük*, ince nesnelere [ona] ilişemez” (Ölmez, 1994: 91, 115). Metaların niteleyicisi olarak *küçük* ve *ince* anlamlı sözlerin birlikte kullanımına tanık olunmaktadır.

*T(a)luyka kiç(i)g t(e)gm(e)dim*⁵² (KT G3 / 3) “denize *pek az* kala durdum” (Tekin, 2010: 21).

Tüpütke kiç(i)g t(e)gm(e)dim (BK K3 / 1) “Tibet’e *az* kala durdum” (Tekin, 2010: 45).

Kiçig sözü, büyüklük / küçüklük ifade etmektense, azlık çokluk bildirmiştir. Diğer örneklerde sıfat görevinde yer almışken, burada zarf fonksiyonundadır.

Aşağıdaki örnekte ise “bol-” fiiliyle birlikte geçmektedir:

Yurt kiçük bolsa anğut bedük ur “delik *küçük* olsa da tıpayı büyük vur” (Atalay, 1998: 93).

Dolayısıyla hem sıfat hem zarf görevinde kullanılabilen hem de yardımcı fiil bünyesinde mevcut bir ölçü terimidir.

⁵² “*t(a)luyka kiç(i)g t(e)gm(e)d(i)m*” denize *az* kala durdum (BK K2 / 6) (Tekin, 2010: 44).

1.5.4. Uvşak: Ufak (Tekin, 1976: 494). ED'de “*uvşa:-” fiilinden getirilmiştir. *Uvak* kelimesi ile hem fonetik hem de anlamsal açıdan büyük bir benzerlik göstererek, *uvşak* sözünün sinonimi olma özelliği taşımaktadır. *Uvak* kelimesinin etimolojisi de *uvak* < *uv-a-k* şeklinde açıklanmıştır (ED 16a). 14. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *uvak* 17. yüzyıldan itibaren ise *ufak* olarak transkribe edildiği gözlenmektedir.

Temel anlamı ‘crushed, broken up small’ olarak tercüme edilmiştir. Buna göre *öğütülmüş, ezilmiş; küçük kırıntılar* anlamlarını ihtiva etmektedir. Birçok çağdaş Türk lehçelerinde *uvşak* kelimesinin ‘small’, ‘something small’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Özellikle bir gencin boyunu ifade etmede yahut da bir iftiranın büyüklük / küçüklüğünü belirtmede *uvşak* niteleyici görev almıştır (ED 16a). 8. yüzyıl Uygurca metinler içerisinde iftirayla birlikte kullanımı örneklendirilmiştir: “*ufşak kılınçlıg ikirçgü köñüllüg yalñuklarka*” (TT III 117). Bu yapıyı Clauson ‘to men who make slanders and have undecided minds’ olarak çevirmiştir ki buna göre *iftira eden ve kararsız akıllı insan* şeklinde yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla bu yapı içerisinde *uvşak* kelimesi soyut anlam kazanmıştır.

Alqu yirdä... uvşaq yumgaqlar bolur (Heil. II, T II D296, 1932 / 196) “her yerde küçük topaklar olur”. *Uvşak ısır sar* (TT VII 36, 4-5) “küçük parçacıklar hâlinde ısır sar”: bites (a garment) into small pieces. Burada belirtilen iki örnek içerisinde *uvşak* teriminin farklı işlevlerde kullanımına şahit olunmaktadır. “*Uvşaq yumgaklar*” tamlamasında topağı niteleyen bir sıfat olmuşken; “*uvşak ısır sar*” yapısında ısırma işleminin nasıl yapılacağını bildirdiği için zarf görevi üstlendiği görülmüştür.

...*yinçge uvşak kurt konguzug ölürup tengri burkanıg tepmiş izinte kemişür erdi* (UM II, 58 / 2) “ince *ufak* kurtları öldürüp, Tanrı Burkan’ın geçtiği yola (iz) atar idi” (UM II: 233).

Görüldüğü üzere madde başlığı olan *uvşak* sözü, bu cümle içerisinde birbiriyle anlam yönünden bağlantılı olduğu *yinçge* ile ikileme oluşturmuştur.

1.5.5. Uşak: Küçük, ufak. Gülensoy da aynı bilgiyi vermiştir. Ek / kök ayrımını “*uw-şa-*” şeklinde gösterir. Uşak < *uw(>v>--)-şa-k* olarak tahlil eder (KBS 972). TS’de bu kelimenin ilk anlamı olarak da *ufak, küçük* anlamları belirtilmiştir (TS 3995). İkinci anlamı ise *çocuktur*. Görüldüğü üzere ilk anlam ile Eski Türkçe anlamı aynıdır. ED’de

uşak teriminin açıklaması *uvşak* maddesine gönderilerek açıklanmıştır. *Uvşak* maddesinde verilen bilgiler doğrultusunda şunlar söylenebilir: *Uşak* kelimesi, 14. yüzyıl Harezmi Türkçesinde *uşak*, Kuman Türkçesinde *uşax* ve *uyşax*, Kıpçak Türkçesinde *uşak*, Osmanlı Türkçesinde ise *uşak* şeklinde yaşamış ve *küçük*, *çok küçük* ayrıca *ekmek kırıntısı* gibi anlamlara gelerek kullanılmıştır (ED 16a). Dolayısıyla *uşak* kelimesinin *küçük* anlamı dışında *parça*, *kırıntı* anlamları ile kullanıldığına tanık olunmaktadır: *uşak o:tuḡ* “odun parçacıkları”: bits of wood (Kaş I, 67). Ayrıca Kaşgarlı bu kelimenin müfret değil cemi’ olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Atalay, 1998: 67).

Zaman içerisinde, iç ses olan “-v-” sesinin düşmesiyle *uvşak*>*uşak* kelimesine dönüşmüştür (ED 16a). Bu nedenle *uvşak* ve *uşak* kelimelerinin aslında aynı anlamlı kelimeler olduğu sadece ses bakımından küçük farklılıkların göze çarptığını söylemek mümkündür. ED’de *uvşak* maddesinde *uşak* terimi ile ilgili çeşitli örnekler yer verilmiştir:

uşak kart [Houtsma I, 68] “*küçük yara*”: a small swelling.

uşak neng [Kaş I, 67] “*küçük şey*”: small things.

uşak oğlan [Kaş I, 67] “*küçük oğlan*”: boys.

uşak taş [At. 60] “*küçük çakıl taşı*”: small pebbles

uşak balık [İbn-i Muḥannā Lugati, Mel. 77, 6] “*küçük balık*”: small fish

Yukarıda verilen ED’den alınmış örneklerde *uşak*’ın sıfat işlevinde olduğu gözlenmektedir. Aşağıda ise zarf görevli kullanımları örneklendirilmiştir (ED 16a):

uşak toğrap [Houtsma I, 70] “*ince dilimleyip*”: slicing it up fine.

yégü alsa tişle uşak tañçula “eğer yiyeceksen, ısır ve küçük küçük parçala” (KB 4601): if you take food, bite it and chew it up small.

Aşağıdaki örnekte vücutta çıkan küçük yaraların tedavisi açıklanırken “*uşaq qart*” tamlaması içinde küçüklüğe işaret eden *uşak* kelimesi ile karşılaşılmaktadır:

öztä uşaq qart önsär taqıgu yumurqasın öt birlä sürqsär ädgü (Heil. I, [VII], 1930 / 68)

“bedende küçük yaralar ortaya çıkarsa tavuk yumurtasını safra ile birlikte sürerse iyi (olur)”: Wenn auf dem Körper kleine Geschwüre entstehen, so reibe man Hühnerer mit Galle darauf, so wird es gut (Heil. I, 1930: 457).

1.5.6. Uvak: Uvak. ED’de bu madde başlığında *uvşak* kelimesine gönderme yapılmaktadır (ED 8b). *Uvşak* ile aynı anlamda olup, *uşak* gibi küçük bir fonetik

farklılık mevcuttur. TS'de de bu kelimenin anlamı *ufak, küçük, kırıntı* şeklinde yer almaktadır (TS 4013).

1.5.7. Kepek: Küçük (Atalay, 1998: 390). Clauson, DLT'de yer alan "*kepek yinçü*" tamlamasını örneklendirmiş ve 'seed pearls' açıklamasını getirmiştir (ED 688b). Bu çeviri ile Atalay'ın yorumlayışının benzerlik gösterdiği farkedilmekte, dolayısıyla *küçük* anlamına geldiği görülmektedir: "*kepek yincü*" küçük inci (Atalay, 1998: 390).

DLT'de *kepek* kelimesi taşı nitelerken kullanılmıştır. Buna benzer bir kullanım da DS'de tanıklanmıştır. Boz renkli, çürük ve kaba taş anlamındaki "*kepek taşı*" yapısı bu bakımdan örnek olarak gösterilebilir (DS 2746).

Gülensoy, *kepek*'i un elendikten sonra kalburüstünde kalan kabuk kırıntıları şeklinde açıklamıştır (KBS 497). Dolaylı da olsa bu kırıntılar ile Atalay'ın verdiği *küçük* anlam bağdaşmaktadır. TS'de görülmemektedir. DS'de ise dolaylı olarak Karahanlı döneminde karşılık bulan anlama yakın bir açıklama bulunmuştur. "*kepek kar*" grubu *susuz tane tane yağan kar* demektir (DS 2746). Böylece küçük ve tane tane anlamları arasında uzak da olsa bir bağlantı kurulması mümkündür.

ED'de ilk anlamı 'bran' şeklinde tercüme edilmiştir. Buna göre bir tahıl maddesi olan *kepek* anlamındadır. Sonradan kazandığı anlama da değinilmiştir. 'Scurf, dandruff' açıklaması yapılarak deride meydana gelen kabuk ve kepek anlamı gösterilmiştir (ED 688b). Modern Türk lehçelerinin geneli itibariyle bu şekilde transkribe edilmekle birlikte; çok küçük fonetik değişiklikleri de görülmektedir (ED 688b). 14. yüzyıl Kumancada tahıl karşılığındaki kepek anlamıyla *kebek*; yine aynı yüzyıl Kıpçak Türkçesinde ise *kepek* şeklinde yaşamaktadır (ED 688b).

1.6. KALINLIK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.6.1. Yogun: Kalın. Yamada, 'Dick, grob' olarak açıklamıştır (Yamada, 1993: 304). *Yoğun, kaba, kalın* anlamlarındadır. Clauson ise 'thick' and the like açıklaması yaparak *kalın ve kalına yakın şeyler* için *yogun*'un kullanıldığını belirtmiştir (ED 904b). Eski Türkçede yer alan *kalın* kelimesi ile anlam bakımından benzer olmakla birlikte aralarında ince bir ayırım olduğuna dikkat çekmiş ve bu amaçla daha detaylı bilgi için

kalın maddesine gönderme yapmıştır (ED 904b). Burada *yogun* ve *kalın*'ın sırasıyla zıt isimlerinin *yinçge* ve *yuyka: / yuvka:* olduğu açıklanmıştır (ED 622a). *Yogun* 'means *thick* in the sense of having a substantial distance between two surfaces'; *kalın* 'must mean *dense* in the sense weighing a good deal per cubic foot' şeklinde tercüme edilmiştir (ED 622a). Buna göre *yogun*; iki yüzey arasındaki mesafeye işaret eden kalınlık için bir ölçü bildirmektedir: *uzun yogun temirliğ tımlıklar* "uzun ve kalın demir kirişler" (Das. 690). *Kalın* ise bir maddenin yoğunluğu, dolayısıyla ağırlığı için bir ölçü unsuru özelliği göstermektedir.

Güneydoğu Türk lehçelerinde *yoğan*, kuzeydoğu Türk lehçelerinde *yo:n / ço:n*, kuzey merkezli Kırgız lehçesinde *jo:n*, Kazakçada *ju(w)an*, güney merkezli Özbek Türkçesinde *yüğön*, Kazakçada *yuan*, Kumukçada *yuvan*, güneybatı Azerî Türk lehçesinde *yüğön*, Osmanlı Türkçesinde *yoğun*, Türkmencede *yoğ:n* şekillerinde yaşamış bir kelimedir.

KBS'de de çeşitli anlamları ile birlikte bu kelime değerlendirilmiştir. *Hacmine oranla ağırlığı çok olan, kesif, koyu, ağır, kalın; etkisi güçlü olan, ağır, (mec.) artmış, çoğalmış durumda olan; (elek, iğne için) kaba, kalın, iri; (mec.) dolu, sıkı, çok* gibi anlamlarının mevcut olduğu belirtilmiştir (KBS: 1151). Kelimenin etimolojisini Gülensoy, yoğun < yo-ğ-(u)n şeklinde göstermiş; Räsänen'in de *yoğı-ğan yorumunu ilave etmiştir.

İki yogun böz "iki *kalın* kumaş" (Yamada, 1993: Lo04/4). Dönem olarak tezin çalışma alanına girmemekle birlikte, kumaşlarla birlikte kullanıldığını yansıtmaması açısından, Nehcü'l Ferâdis'ten tanık olunan bir örnek ise şöyledir: *tonunguz yoğun sūfdın turur* "elbiseniz kalın kumaştandır" [105,15]. Raschmann da *bözün* niteliklerini açıkladığı kısımda *yogun*'a değinmiş, Uygur sivil belgeleri tanık göstererek ödeme aracı ve elbiselik kumaş olarak kullanımına dikkat çekmiştir (Raschmann, 1995: 54).

TS'de ilk olarak *çapça kalın* anlamı üzerinde durulmuştur ki bu da Eski Türkçedeki karşılığıyla uyuşmaktadır. Hatta bununla ilgili çok sayıda örnekler vermiştir:

ve iki kolu ve bazuları yoğun idi "ve iki kolu ve pazuları *kalın* idi" [Enb. XIV. 221].

var bir ağaç getir ki... ne yoğun olsun ne ince olsun “git bir ağaç getir ki ne *kalın* olsun ne ince” [Ihlâs. XIV. 271].

TS’de bu kelimenin diğer anlamları sırasıyla şöyle geçmektedir: *sesçe kalın, iri-büyük, kalınlık, kaba / sert / şedit, işe yaramaz, derinlikçe kalın* (TS 4630-34). Bunun yanı sıra birçok fiil ve kelime grubu içerisinde *yoğun* kelimesi tanıklanmaktadır.

Kalın anlamının dışında *kaba* anlamıyla kullanımına Uygur sivil belgeler aracılığıyla tanık olunmaktadır:

äv täg yogun iş işlätsär män ilning tutug yangınça birürmän “ev işleri gibi *kaba* işlerde çalışırsa ben ilin hukuki yasasına göre gereğini yaparım” (Yamada, 1993: PI 02/7-8).

11. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *herhangi bir şeyin irisi, şişmanı* yahut *hantal* gibi anlamlara da geldiği Clauson tarafından bildirilmiştir: ‘corpulent (or bulky) of anything’ [Kaş. III. 29] (ED 904b).

1.6.2. Kalın: Birçok, bir sürü. Yığarlı olan her nesne (Atalay, 1998: 404). ED’de ise katı bir cisim için *koyuluk, yoğunluk ve büyüklük* gibi anlamları ihtiva ettiği belirtilmiştir: (of a solid object) ‘massive, dense’ (ED 622a). Toplulukla birlikte kullanıldığında ise kalabalığa işaret etmektedir: (of a crowd) ‘dense’ and the like (ED 622a). Zıttı *yuyka*: (*yuvka*;) olarak gösterilir (ED 622a). *Yogun* kelimesi ile büyük benzerlik göstermekle birlikte ince bir ayrımı olduğunu dile getiren Clauson, bu durumu *yogun* maddesinde açıklar (ED 904b). Nitekim bir önceki *yogun* maddesinde de bu konuya temas edilmiştir.

Yamada da *kalın* ile ilgili ‘dick’ yorumunu yapmış; *kalın, yoğun, koyu* anlamlarını vermiştir (Yamada, 1993: 273). Uygur sivil belgelerde bu kelime şu örnekte tanıklanmıştır: *quğlug tämürtin yüz älig qalın böz aldımız* (Yamada, 1993: Sa28/4-6) “Kutlug Temür’den yüz elli *kalın* pamuklu kumaş aldık”: Von Quđlug Tämür haben wir 150 dicke Baumwolstoffe erhalten. Örnekte pamuklu kumaşın cinsini ve kalitesini ifade eden bir ölçü olduğu görülür. *Kalın*’ın geçtiği başka bir örneğe Uygur sivil belgelerde rastlanılmamıştır.

Gülensoy, Eski Türkçede bu kelimenin *çok, sayısız, pek, kalabalık, koyu*; Karahanlı döneminde ise *kalın, kesif, yoğun* anlamlarını karşıladığını belirtmiştir (KBS

455). TS'de iki anlamıyla birden açıklanmıştır. Konuyla bağlantılı ikinci anlamı ise *sık, kesif, kalabalık, çok, sayısız; kalınlık; derin* şeklinde geçmektedir (TS 2186). Bu bakımdan hem Eski Türkçe hem de TS'deki kalabalık anlamının uyuştuğu görülmektedir.

kalın yagı yavlak “bir sürü yol kesici” (UM I / 43).

kalın satıççılar “bir sürü satıcı” (UM I / 43).

kalın sü “çok asker” (Atalay, 1998: 404).

kalın kaz kılavuzsuz bolmas “çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz” (Atalay, 1998: 487).

Yukarıda gösterilen örneklerin hepsinde Clauson'un bu kelime ilgili verdiği kalabalık, topluluk ve çokluk anlamı geçerlidir. Bir topluluk için kullanılan ve çokluğu, kalabalığı, yoğunluğu yansıtan bir ölçü bildirmektedir. Aşağıda da akraba topluluğunu yansıtan bir örnek yer almaktadır. Çevirisinde sevgi sözcüğü olarak kullanılmıştır:

kalın kadaşımka bökmedim “sevgili akrabalarımaya doymadım” (Aydın, 2013: E120 Tugutüp I / 2)

1.6.3. Tas: ‘Grob’ olarak açıklanan “*tas*” *kaba, iri taneli, kalın* gibi anlamları ihtiva etmektedir (Yamada, 1993: 287). Raschmann, *tas*'ı bözün nitelikleri başlığı altında değerlendirmiş, “*tas böz*” tamlamalı yapı içerisinde açıklamıştır (Raschmann, 1995: 53). Gül bu terimin *kaba, kalın, iri taneli* (bez, kumaş için) anlamlarına geldiğini, metinlerde genellikle bözün kalite özelliğini gösterdiğini belirtmiştir (Gül, 2004: 342). Böz (pamuklu kumaş) ile birlikte kullanımları aşağıda örneklendirilmiştir:

oğuz tas böz “otuz *kaba* pamuklu kumaş” (Yamada, 1993: Sa09/10).

alpıştın älig tas böz iligtä alıp öşümning yungçı atlg on üç yaşar är oglannı alpışqa togru tomlıdu sağtım “Alpışdan *kalın* elli kumaşı elden alıp on üç yaşındaki yumgçı adlı oğlanı sattım” (Yamada, 1993: Sa27/3-7).

tas böz aldım “*kalın* kumaş aldım” (Yamada, 1993: Lo13/5).

bu tavarnıng sđıgı älig tas bözni aram ay içintä birürmän “bu malın karşılığı elli *kalın* kumaşı aram ayı içerisinde veririm” (Yamada, 1993: Lo16/4-6).

Örnekler göstermektedir ki *tas* pamuklu kumaşla birlikte kullanılmakta ve kumaşın kalitesi, yoğunluğu ve kalınlığı açısından bir ölçü niteliği taşımaktadır.

ED'de bu kelime ile ilgili iki madde bulunmaktadır (ED 554b). İlk maddede köken olarak *kötü* anlamına geldiği, zamanla “bol-”, “et-” gibi fiillerle birlikte kullanılarak *yitmek, kaybetmek* anlamlarını kazandığı açıklanmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde geçen *tasa* kelimesinin kökü olma ihtimali kuvvetlidir. İkinci maddede ise *tas / tes* varyantı dâhilinde açıklanan bir kelime mevcuttur.

'Reduplicative Prefix' tercümesine göre pekiştirme görevli kullanılan bir ön ektir: “*tes tegirmi*” gibi. Dolayısıyla Clauson'un tas kelimesine verdiği bilgilerde ölçü anlamına tanık olunmamıştır.

1.6.4. Yinçke - İnçke / Yinçge - İnçge: İnce. *İnçge* maddesi içerisinde TS'de tanıklanmıştır (TS 2081). “Fein, genau’ olarak açıklanır (Yamada, 1993: 258). Buna göre ince ve tam anlamıyla gibi bir anlamı bulunmaktadır. Bu madde başı altında incelenmesine sebep olan *ince* anlamıdır. Nitekim *alguçıqa birgüçikâ inçgâ ayıtıp* “alıcıya vericiye tam olarak söyleyip” (Yamada, 1993: Sa 01/18) yapısı içerisinde *inçgâ* kelimesi *tam anlamıyla, tam olarak* anlamlarındadır. Sa08/24, Sa09/24, Sa12/27, Sa26/21, Sa27/32, Sa28/28, Sa29-23, Ad03-34, Mi 18/7, Mi 20/21 parçalarında da *tam olarak* anlamıyla geçmiştir. *İki inçgâ ton* “iki ince elbise” (Yamada, 1993: WP 05/2), *biz bir inçgâ böz birirbiz* “biz bir ince pamuklu kumaş verimiz” (Yamada, 1993: Mi 09/ 3-4) yapılarında ise elbise ve pamuklu kumaşların cinsini bildirmekte; ölçü olarak incelik anlamı katmaktadır. “*Yinçke / inçke böz*” yapısı, “*tas böz*” ifadesinin zıttı bir anlamda kullanılmış; ince, narin pamuklu kumaş anlamına gelmiştir (Raschmann, 1995: 53, Gül, 2004: 342).

ED'de *yinçge* maddesinde açıklanmıştır. Clauson, farazî bir *yinç- fiilinden geldiğini düşünür. ‘Thin, slim, delicate’ anlamlarını verir (ED 945a). *İnce ve narin* anlamlarına gelen bu kelime soyut mânâda *zarif* anlamını da karşılamaktadır (ED 945b):

Yinçge yorigça “zarif usule göre” (UM II / 62 / 21), *yinçgâ ötügüg orduta ötünü tågindim* “incelikli isteği sarayda sunuverdim” (Ölmez, 1994: 99,117) örneklerinde soyut anlamda kullanıldığına şahit olunmaktadır. İlk örnekte edat kuruluşundaki yapı içerisinde yer alırken, ikinci örnekte sıfat işlevli kullanılmıştır.

Yogun kelimesinin zıttı olduğu *yinçge* maddesinde de ifade edilmiştir (ED 945b). Hemen hemen *yuvka*: teriminin sinonimi, eş anlamlısı olma konumundadır. Ancak *kalın* ve *yogun* arasındaki nüans, *yuvka*: ve *yinçge* için de söz konusudur. Hakasçada *niske*, kuzey merkezli Kırgızcada *içke*, Kazakçada *jinışke*, Kumukçada *inçe*, güney merkezli Özbekçede *inçka*, Nogaycada *yiniske*, güneybatı Azerî Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde *ince*, Türkmencede *i:nce* olarak okunmuştur.

KBS'de Eski Türkçe döneminde *yinçgä*, *yinçkä* ve *inçgä* şekillerinin bir arada bulunduğu belirtilir. DLT'de de *yinçge* ve *yinçge* şekillerinin varlığı göze çarpar (KBS 435).

Yinçke torku "ince ipekli kumaş" (Atalay, C.3, 2000: 380). *Yogun* gibi kumaş için bir ölçü niteliği taşıdığı açıktır. Aşağıda belirtilen benzer örneklerde ise belin inceliği için sıfat konumunda yer alarak bir ölçü bildirmiştir:

yinçke bili "ince bel" (U IV / B / 53).

yinçke kırkınlarımın "ince (belli) cariyelerim" (U IV / C / 149).

inçge kırkınlar "zarif cariyeler" (UM II / 112 / 46).

Müller *yinçke*; Şinasi Tekin ise *inçge* şeklinde okumuştur.

är kişi är işinkä kät bolayın tisär adgırınng singirin alıp uşaq tograp kölikätä qurıdıp inçkä soqup älgäp ingäk yağı böri öçi birlä qağıp ovuđ içingä sürđsär ärliki kät bolur" (Heil. I, [VIII], 1930 / 77). Er kişi er işi için güçlü olmak isterse aygırın sinirini alıp *küçük parçalar* halinde doğrayıp gölgede kuruttuktan sonra ince ince havanda dövüp daha sonra eleyip geriye kalanı inek yağı ve kurt safrası ile karıştırıp erkek edep bölgesine sürerse erliği artar: Wenn ein Mann recht potent sein will, so soll man die Sehne eines Hengstes klein zerstückeln und im Schatten trocknen, fein zerstoßen, durchsieben, mit Kuhbutter und Wolfsgalle mischen und damit damit inneren Schamteile, so wird seine Mannhaftigkeit tüchtig sein (Heil. I, 1930: 457).

İnçkä sözünün Reşit Rahmeti Arat tarafından 'fein' olarak tercüme edilmiştir (Heil. I, 1930: 457). Metinde zarf işleviyle yer almıştır. Havanda dövme işinin *ince ince* olması kastedilmiştir.

biş türlüg tüzülmış inçke oyunlar "beş türlü düzenlenmiş hafif müzik" (Ölmez, 1988: 74, 146).

Bu örnekte; *inçke* kelimesi incelik bildiren ölçü anlamıyla anlamsal boyutta uyuşmamaktadır. Aslında mecaz anlamıyla kullanılarak *yorucu olmayan müziğin* bir ölçüsü olmuştur.

1.7. BÜTÜNLÜK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.7.1. Bütün: Tamam, tamamen, bütün (Eraslan, 2012: 564). ED'de kelimenin kökü "büt-" fiili olarak geçmektedir (ED 306b). Kelime içi -ü- vokalinin neredeyse hiç

değişiklik göstermediği, bunun yanı sıra b-/p- ve -d-/t- konsonant değişimi olduğu açıktır (ED 306b).

TS'de, bu kelime için mükemmel, tamam, sağlam, eksiksiz, parçalanmamış anlamları verilmiştir (TS 744). Gülensoy, Eski Türkçede *bütün* / *pütün*; DLT ve Kutadgu Bilig'de *bütün* şeklinde görüldüğünü belirtmiştir (KBS 196).

Bütün etözlerinde "bütün vücutlarında" (TCUP 57). *Bütün yarmak "bütün para"* (Atalay 1998: 398). *Bütün yertinçü "bütün dünya"* [TT X 251]. Bu örneklerde *bütün* sıfat işlevindedir.

Bütün bérdi "parayı *bütün* olarak verdi": he has delivered the full (amount of cotton cloth)' [USp. 34, 17] (ED 306b) örneklerinde ise zarf görevindedir. *Kıçig iş küdükler bütün ermez* "küçük işler *bütün*ü karşılamaz": small tasks are not carried out' [TT I 73] anlamlı parçada ise "er-" fiili ile birlikte kullanılarak birleşik fiil yapısında yer almıştır.

1.7.2. Tükel: Tamamen, tamamıyla, tamam, tüm. ED'de 'complete, entire' olarak tercüme edilmiş, kökü "tüke:-" olarak gösterilmiştir (ED 480b). Gülensoy, halk ağzında da bu anlamıyla kullanımına işaret etmiştir. Eski Türkçede ise *tükäl*, *tügäl* şeklinde yer aldığını belirtmiş ve "tüke-" fiiline FİY eki olan "-l" ekinin gelmesi ile türediğini açıklamıştır (KBS 942). *Tam* olan bir şey için denmektedir (Atalay, 1998: 412). TS'de *tükeli* maddesi olup, *dükeli* kelimesine gönderme vardır. *Hepsi* anlamındadır. Hatta *dükelcüğü*, *dükelicüğü* şekillerinde de geçmektedir (TS 1309). *Tam*, *bütün* anlamları ile DS'de de yer bulmuştur (DS 4008).

Burqanlarda adın tükel sözlegeli "burkanlardan başka hepsi konuşacak" (TCUP 108-109). *Tükel algıl* "tamamını al" (Atalay, 1998: 412). Bu örneklerde *tükel* kelimesi zamir işlevlidir. Aşağıda ise sıfat pozisyonunda yer almakla birlikte yapının kuruluşu standart sıfat tamlaması kuruluşunun tersidir. Söz grubunun dizilişi genel kabüle aykırıdır:

kolan tükel komuttı "bütün kolanlar coştı" (Atalay, 1998: 214).

1.7.3. Tüketi: Tamamıyla, baştan sona. Tükel maddesinde *tükâtinin* tamamıyla anlamına geldiği görülmektedir (KBS 942). Clauson, “tüket-” fiiline gelen ekle zarf olduğunu belirtir (ED 479b). Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *tügede* şeklindedir (ED 479b).

s(a)b(i)m(i)n tük(e)ti (e)şidg(i)l (KT G1 / 2) “sözümü *tamamıyla* işit” (Tekin, 2010: 20).

tükâti törüsinçä ayayu ağırlayu, tapınu udunu tutsar “*tamamen* kurallara göre saygısını gösterip ibadet ederse” (TT VI, 1934: 207 / 53): vollkommen nach seinen vorschritten verehrt (TT VI, 1934: 208):

iki yigirmi bölük yarlıg tükâti köngül içintä tutar “on iki çeşit fermanı tamamıyla gönlünde saklar”. (TT VI, 1934: 217 / 202) des zwölfteiligen Sūtra vollkommen in seinem Herzen behält (TT VI, 1934: 218):

1.7.4. Tüklüg: Tamam, tam (Tekin, 1976: 486). TS’de ise *dü, tüğ, tük* şekilleriyle birlikte açıklanan *tü* kelimesi vardır (TS 3865). Tüy, kıl, yün gibi anlamları dolayısıyla “*tüklüg*”den anlam bakımından farklı ancak ses benzerliği olduğu görülmektedir. Benzer açıklamayı DS için de yapmak mümkündür. Üç farklı anlamda *tük* kelimesinden bahsedilmiştir (DS 4008). Netice itibariyle DS’de kastedilen anlamların *tamam* ve *tam* gibi anlamlarla bir bağlantısı yoktur.

1.7.5. Tüm: Düz, tamamen (Atalay, 1998: 338). *Tüm kara at* “*düz* kara at” (Atalay, 1998: 338). *Tüm toruğ at* “*düz / tamamen* doru at” (Atalay, 1998: 338). ED’de *tüm* kelimesi ile karşılaşılmaıştır. *Tam, tim* ve *tum* kelimelerine değinilmiş ancak *tüm* anlamını veren bir ifade tespit edilmemiştir.

Gülensoy kelimenin kökünü *tū- fiiline dayandırır. Kapamak, doldurmak anlamına gelen bu fiile FİY “-m” ekinin gelmesi ile türediğine dikkat çeker (KBS 945).

TS’de bu kelime *küme* anlamıyla açıklanmıştır (TS 3869). Eski Türkçedeki anlamın dışındadır. Yine bir diğer anlamının da *tepe, tümsek* olduğuna tanık olunur (KBS 945). Anadolu ağzında yaşayan *tüm, tümbe, tümrü, tümse, tümbez, tümbü, tünsü, tünbül tümbe, tümbeles* gibi kelimelerin kökü de *tümdür*.

1.7.6. Tolu: To:l- fiilinden türemiş bir isimdir ve *tam, dolu* anlamlarına gelmektedir. Güneybatı Azerî Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde *dolu*, Türkmencede *do:lı* şeklinde yaşamıştır (ED 491b).

Gülensoy *dolu bir hâlde, tam olarak* anlamlarını verir; *tolı, tolu* varyasyonlarını belirtmiştir (KBS 297). Kelime *tolu* < *töl-u* şeklinde kök ve ekine ayrılır (KBS 297). TS’de ise *tolu* maddesi *dolu* maddesi içerisinde açıklanır (TS 3817). Burada *içi içki ile doldurulmuş kadeh* anlamına vurgu yapılır. DS’de de “*tolu tolu*” ikilemesinin *tane tane* anlamına karşılık geldiği belirtilir. Buna göre Niğde yöresinde *tolu* kelimesinin ikileme bünyesi içerisinde *tane* anlamına geldiği görülür (DS 3955). Eski Türkçe ile yazılış bakımından aynı olmakla birlikte *tolunun* Batı Türkçesinde farklı bir anlam kazandığı anlaşılır.

Tamuda tolu tıklıp turur “cehennemde *bütünüyle* tıklıp durur” (TCUP 105). “Türlü Cehennemler Üzerine” adlı çalışmada geçen Eski Uygurca metinde *tolu* kelimesinin zarf işlevinde olduğu görülür.

1.7.7. Ulayu: “Ula:- fiiline zarf fiil ekinin gelmesi ile *ulayu* şeklini almıştır (ED 154b). *Ula:tı:* kelimesi ile ilişkilidir. Kuzeydoğu Tuva Türkçesinde *ulay ulay* şeklinde ikileme içerisinde yaşayan bir kelimedir. Taşıdığı anlam ise ‘continuously, one after the other’ *sürekli, birbiri ardınadır* (ED 154b). Clauson, bu kelimenin Eski Türkçe dönem metinlerinde *hep birlikte, bütün* anlamlarını kastettiğini belirtir.

Aşağıdaki örneklerde ise *bütün* anlamından ziyade *başta, başta olmak üzere* gibi anlamlara gelmiştir:

ög(ü)m k(a)tun ul(a)yu ögl(e)r(i)m (e)k(e)l(e)r(i)m keliñünüm kuunç(u)yl(a)r(i)m bunça y(e)me tir(i)gi küñ bolt(a)çı (e)rti (KT K9 / 2): “Annem Hatun *başta olmak üzere* (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi” (Tekin, 2010: 39).

(e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(i)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)şı y(abl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(i)nt(i)m (KT K11 / 3): “İki şad *başta olmak üzere* kardeşlerimin oğullarımın beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm” (Tekin, 2010: 39).

Ulayu kelimesinin *önce* anlamını karşıladığı da görülür. Nitekim yukarıda belirtilen iki örnekte geçen *başta, başta olmak üzere* anlamlarıyla da bağlantılıdır:

ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(i)m (KT G1 / 3) “*önce* (siz) erkek kardeşlerim (ve) oğullarım” (Tekin, 2010: 21).

“Ula-” fiilinin etimolojisi ula- < ūl ‘dip, zemin’+a- ‘birleştirmek, eklemek’ şeklindedir (KBS 963). O hâlde ulayu < ul+a-(y)u= İK+İFYE-Zarf fiil eki olarak ayırmak mümkündür. TS’de *muttasıl, arkası kesilmeksizin devamlı olarak, birbirine bitişik* olarak açıklama yer almıştır (TS 3949).

1.7.8. Alku: Bütün, hepsi (Tekin, 1946). Clauson ‘gerund’ açıklaması yapmış, etimolojisini yaparken kelimenin kökünü “alk-” fiiline götürmüştür (ED 137a). İlk anlamları ‘all, everyone, everything’ olan bu kelime edebî mânâda ‘something which has come to an end’ şeklinde belirtilmiştir (ED 137b). Buna göre *bütün, hepsi* anlamının yanı sıra soyut açıdan bakıldığında *bitmişlik, tükenmişlik* anlamı için de geçerlilik göstermektedir. *Tamamen, bitene kadar, hepsi, tamamı, her yerde* (Hamilton, 2011: 183). TS’de tanıklanmamıştır.

alku sığınlarda keyiklerde (U IV / C / 61) “*bütün yabanî hayvanlarda*”.

alku etöz (UM II / 13 / 25) “*bütün vücut*”.

alku uçar yultuz osuglug (UM II / 34 / 7) “*hepsi uçan yıldız gibi*”.

alku söğütlerning begi (UM II / 37 / 17) “*bütün ağaçların beyi*”.

tumluğlı isigi asıg tusu kılur alku ädlärkä “sıcak ve soğuk aracılığıyla *her şeye* faydalı olurlar” (Ölmez, 1994: 72, 111).

bu alqu qartlarqa otaçı baqşılar yaraqın körüp (Heil. II, T II D142 s.406 / 25) “*bütün yaraları için otacı ve büyücülerin yararlı gördüğü*”.

küdän ig alqu iglär arasinta qanta ärür (Heil. II, T II D 142 s. 406 / 33) “*küden hastalığı bütün hastalıklar arasında nerede yer alır*”.

alqu tatu⁵³lar bulganur “*bütün varlık sıkıntıya düşer*” (Heil. II, T II Y27, 1932 / 15): alle Grundsäfte werden unrein (Heil. II, 1932: 421).

Yukarıda sıralanan örnekler içerisinde *alkunun* sıfat görevinde olduğu ve kendinden sonraki nesne yahut varlığın bütününe işaret ettiği gözlenmektedir.

ät’üzi alqu şışmış “*bütün vücudu şişmiş*” (Heil. II, T II Y18, 1932 / 61): der ganze Körper geschwollen (Heil. II, 1932: 423).

Cümle içinde zarf göreviyle yer almıştır. *Tamamen, bütünüyle* gibi bir anlam katmıştır.

1.7.9. Barça: Ba:r kelimesine eşitlik ekinin gelmesi ile türemiştir (ED 356b). ‘All’ olarak çevrilmiştir. Buna göre *bütün, tüm, her, hepsi* gibi anlamlara gelir. Aynı anlama

⁵³ 1. Barış, sulh; 2. Uzağı gören, uzak görüşlü; 3. Bakıcı, eğitici; 4. Tatlı, tat veren; 5. Yarattılış, fitrat ([www.turktarim.com/Öz Türkçe Kız İsimleri.html](http://www.turktarim.com/Öz_Türkçe_Kız_İsimleri.html).) bk. Tatu maddesi.

gelen *tolp*, *kop* ve Farsça kökenli *kamağ* kelimelerinin mevcut olduğu görülür (ED 356b). *Hepsi* anlamındadır (Atalay, 1998: 417). DS'de, Trabzon yöresi kaynak gösterilerek *büyük*, *asık* anlamı ifade edilmiştir (DS 527).

barça keldiler “hepsi geldi” (Atalay, 1998: 417).

Koldaçık minğ yagak

Barça bile ayruk tayak”

“Dilenciye bin ceviz, bunun *hepsi* ile birlikte ayrıca dayak” (Atalay, 1998: 417).

muntagin ötrü çetavan [sän]rämdäkiğ barça kirgölük kıltı “bundan ötrü Jetavana manastırındakileri, *hepsini* Çin ülkesine soktu” (Ölmez, 1994: 95, 116).

Yukarıda geçen örneklerde *barça* zamir göreviyle kullanılmış, bir ismin yerini tutmuştur. *Yinçke kırkınlarımın barça pek mengü sakındım* “incecik cariyelerimin *hepsini* çok mutlu sandım” (U IV / C / 150) cümlesinde ise isim tamlamasının tamlananı konumundadır.

Aşağıdaki örneklerde ise yapı içerisinde sıfat işleviyle kullanımı dikkat çekmektedir:

bolarnı barça ak atka yüdürip “bunların *hepsini* ak ata yükleyip” (Ölmez, 1994: 97 / 1758)

özdä başta iki äyägüdü sın söngüktä barça ig törüyür “vücutta başta böğürlerde ve kemikte adı geçen yerlerin *hepsinde* hastalıklar türer”. (Heil. II, T II Y27-Y17-Y18, 1932: 29): Im Körper, im Kopfe, in beiden Seiten und im Rückgrat, überall entstehen Krankheiten (Heil. II, 1932: 421).

İkinci örnekte fazla içki içmenin vücutta, başta, yan taraf olarak yorumlanan *eyegüde* ve omurganın tamamında hastalıklara sebep olabileceğine dikkat çekilmiştir.

Etiğlig nomlarning tözi barça yok tetir “bütün samskrta dharmalarının aslı tamamen yokluktur” (Uçar, 2013: 44) örneğinde ise zarf görevinde kullanılmıştır. Dolayısıyla *barçanın* sıfat, zarf, zamir gibi işlevlerde metinlerde geçtiğine tanık olunmuştur.

1.7.10. Kamag: Clauson *kamağ-?xamağ* farklı okunuşlarını da belirterek *kamağ* maddesi altında bu kelimeyi incelemiştir (ED 627a). Erken dönem Orta Farsça kökenli bir kelime olduğunu ifade eder. Uygurca yazmalarda bu kelimenin Farsça formu *kmğ / kma:ğ* şeklinde yazılmıştır. “-m-“ dudak ünsüzü tesiri ile *kamuğ* şeklini de zamanla almıştır (ED 627a). *Bütün*, *hepsi*, *toplam* veyahut *toplami* anlamlarında kullanılan bir kelimedir. TS'de bu kelimenin açıklaması yer almamaktadır. Ancak

bütün, *hep*, *her* anlamlarına gelen ve *kamağ>kamuğ>kamu* şeklinde dönüşümünü yaşayan *kamu* kelimesi madde başı hâlinde verilmiştir (TS 2193).

Sıfat fonksiyonlu, bütün anlamına gelen *kamağ*'lı örnekler şu şekildedir:

qamg türk budun “bütün Türk milleti” (TT II, s. 34 / 10): dieses ganze Türkische Volk (TT II, 1929: 414).

kamağ yekler “bütün devler” (UM I / 32).

kamağ satıçılar “bütün satıcılar” (UM I / 56).

kamağ yalanguklar “bütün insanlar” (UM I / 81).

kamağ ağılıkım “bütün hazinem” (UM II / 12 / 46).

kamağ tngirilg yalangulug ulug tirin kuvrag “bütün tanrılı insanlı büyük cemaat” (UG s.151 / 1).

kamağ kişiler “bütün kişiler” (UG TID 129v. / 19).

Budun kamuğ orlaşdı “bütün halk bağrıştı” (Atalay, 1998: 239). *Kamuğ kişi tüz ermes* “herkes bir olmaz” (Atalay, 1998: 376). Bu örneklerde, Atalay tarafından *kamuğ* şeklinde okunduğu görülmekte; ilkinde zamir; ikincisinde ise yukarıda sıralanan diğer örnekler gibi sıfat pozisyonunda yer almıştır.

Metinde karşılaştığımız bir diğer anlamı da *toplamdır*:

kamağ yeti yüz sâkiz on bir ujiklâr öz elgin bitiyü “toplama yedi yüz seksen bir sözcüğü kendi eliyle yazıp” (Ölmez, 1994: 70, 111).

kamağı y(e)ti yüz (e)r bolmış (BK D11 / 4) “hepsi (*toplama*) yedi yüz er olmuş” (Tekin, 2010: 55).

k(a)m(a)ğı biş ot(u)z sül(e)d(i)m(i)z, üç y(e)g(i)rmi sũñ(ü)şd(ü)m(i)z (KT D 18 / 1-BK D15 / 5) “toplama yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık” (Tekin, 2010: 29-Tekin, 2010: 55).

1.7.11. Kop: Tamamı, bütün. Abartma ve pekiştirme edatıdır (Atalay, 1998). Sıfatları nitelediğinde *tam olarak*, *iyice*; ismi nitelediğinde ise *bütün* anlamına gelir (ED 579b). Kelimenin kökünü “*ko:-” köküne dayandıran Clauson; uzun hâli *kopan*'ın Radloff tarafından okunduğuna dikkat çekmiştir (ED 579b). Ancak *kopan* ile *kop* kelimelerinin teoride bağlantılı gibi görünmekle birlikte anlamca uyumsuzlardır (ED 579b).

TS'de *koyup*, *bırakıp* anlamlarında *kop* kelimesi yer almaktadır (TS 2650). Gülensoy, *kop* kelimesinin üç farklı anlamına dikkat çeker. Halk ağzında dağlarda büyük kayaların içindeki boşluk, doğal mağara; insan ve hayvan vücudunda çıkan kabartı gibi anlamlara karşılık geldiğini, ayrıca Eski Türkçe ve Karahanlı döneminde *çok*, *hep*, *bol* mânâlarını ihtiva ettiğini belirtir (KBS 540). Saydığı anlamlardan sonuncusu, ölçü anlamı taşıyan *kop* ile aynıdır.

k(a)g(a)n(i)ñ(i)n s(a)bin (a)lm(a)tin yir s(a)yu b(a)rd(ı)g koop (a)nta (a)lk(i)nt(i)g (a)r(i)lt(i)g (KT G9 / 2) “hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin (ve) oralarda *hep* mahvoldun” (Tekin, 2010: 23).

yok çıg(a)ny bod(u)n(u)g koop kuubr(a)td(ı)m (KT G10 / 1) “yoksul (ve) fakir halkı *hep* derleyip topladım” (Tekin 2010: 23).

ol savıg eşidip on ok begleri bodunı koop kelti (T2 B7) “o sözü işitip On Ok beyleri (ve) halkı *tamamen* geldi” (Aydın, 2012: 119).

Sogdak bodun koop kelti yükünti (T2 G2) “Soğd halkı *tamamen* geldi” (Aydın, 2012: 120).

t(a)bg(a)ç k[(a)g](a)nta b(e)dizçi koop k[(e)lürt(ü)m (BK K14 / 3) “Çin hakanından *çok* sanatkârlar getirttim (Tekin, 2010: 49).

ogul koop bedhüdi “çocuk *çok* büyüdü” (Atalay, 1998: 319).

koop edhgü nenğ “*çok* iyi nesne” (Atalay, 1998: 319).

Örneklerde *kop* sözü bütünlük bildirmek yerine azlık / çokluk anlamına göre yorumlanmıştır.

Kop ajuntakı etöz “dünyadaki bütün canlılar” (UM II / 3.13 / 41) yapısında cümlelerin dizilişi bakımından dikkat çeken bir unsur vardır. O da, yapının yorumlanırken bütün dünyadaki canlılar olarak yorumlanması gerekirken *dünyadaki bütün canlılar* şeklinde anlam verilmiş olmasıdır. Dizilişe göre aykırı bir çeviri yapılmıştır. Bunun sebebi mantıklı bir anlam verme ihtiyacının bu şekilde yorumlamaya etki etmesidir. Dolayısıyla doğrudan çevrilmemiş, *kop* ölçüsünün yeri anlamlandırma sırasında değiştirilmiştir.

1.7.12. Bütürü / Bütrü: Tamamıyla (Eraslan, 2012: 564). Bütürü < bütür-ü: Fiil Kök-Zarf Fiil şeklinde etimolojisi açıklanır (Eraslan, 2012: 564, ED 309a). Clauson, ‘completely’ *tam olarak*, *tamamıyla* anlamlarına geldiğini belirtir (ED 309a). *Bütün*, *tam* anlamına gelen “*bütün*” kelimesinin tahlili büt-(ü)n olarak yapıldığına göre (KBS 196) bu zarfı da büt-(ü)r-ü = FK-FFYE-Zarf Fiil eki olarak göstermek mümkündür. TS'de geçmeyen bir kelimedir.

bu otlarag bütrü soqup äl[gäp] “bu otları *tamamıyla* parça parça edip eleyip”. (Heil. II, T II Y46, 1932 / 96) (Wenn man) diese Heilmittel ganz zerstösst, durchsiebt und... (Heil. II, 1932: 425):

1.7.13. Kêñürü: Bütünüyle, genişçe (Çetin, 2012: 161). Bu kelime, hem bir şeyin *bütünüyle* gerçekleşmesi durumunu hem de yanında bir isim varmış gibi düşünülüp *genişliği* yansıması bakımından her iki anlamda kullanılmaktadır. Neticede bu iki anlamıyla da tercüme edilebilmektedir:

bo nom erdini yitlinmedin yokaqmadın kênürü yadılıp tınlıglarka ulug asıg tusu bolzun “bu öğreti mücevheri kaybolup yok olmadan *geniş alanlara* yayılıp canlılara büyük yarar sağlasın” (Çetin 2012: 126, 161).

Bu örnekte görüldüğü üzere “*genişçe bir alan*” olarak düşünülmüştür. *Bütünüyle* şeklinde de tercüme edilebilir. Bu bir tercihtir. Neticede kastedilen anlam öğreti mücevherinin bütün canlılara ulaşmasıdır. Böylece yayılma hâlinin boyutu / ölçüsü dile getirilmiş olmaktadır:

kênürü [ti]zip amtı üdtäki balıklar[ıg] uluşlar[ıg] “dönemindeki şehirleri, ülkeleri genişlemesine *bütünüyle* sıraya koyup” (Ölmez 1994: 95, 116).

bo nom ertinig okısar sözleser kingürü nomlasarlar “bu öğreti mücevherini (Dharmaratna) okusalar, söyleseler, *bütünüyle* anlatsalar” (Ölmez, 1988: 81, 153).

Kênürü sözü; ayrıntısıyla bir şeyin incelenmesi, üzerinde durulması anlamlarında da kullanılmıştır:

nom erdinig okıdaçı sözledeçi kingürü yöre nomlayu birteçi “öğreti mücevherini okuyacak, söyleyecek, ayrıntısıyla yorumlayıp açıklayacak” (Ölmez, 1988: 83, 155).

bo dışastvustık sudur erdinig kiñürü boşgunup sarıt kılıp okı[(sar)]lar (Diş. 713 - 716) “bu dışastvustık adlı sutra incisini *bütünüyle* öğrenip ezbere okusalar” (Kaljanova, 2005: 131).

Buraya kadar bütünlük ifade eden ölçü anlamlı kelimelere değinilmiştir. Devamında ise parça anlamında ölçü değeri taşıyan kelimeler paylaşılacaktır.

1.7.14. Evin: Parça. Daha sıklıkla ise *adet*, *tane* anlamını karşılayan bir ölçü terimidir. KBS’de, Eski Türkçe ve Karahanlı dönemi içerisinde *evin* / *ewin* şeklinde transkribe edildiği ve *tane*, *tahıl* anlamına geldiği açıklanmıştır (KBS 349). Bu

nedenle, konuyla ilgili daha detaylı bilgi için “Adet Bildiren Ölçü Terimleri / Evin maddesi” bk.

bir tü evinin kök kalıkka okşatgalı bolmaz “bir parça saç göğe benzetilemez” (UM II / 38 / 16).

1.7.15. Tançu: Dilim, parça (Eraslan, 2012: 605). Atalay, DLT’de geçen bu kelimeyi *tuncu* şeklinde okumuş ve *tıkım, lokma* anlamını vermiştir (Atalay, 1998: 417). Clauson ‘a gobbet or lump’ açıklaması yapmıştır (ED 516b). Buna göre *bir lokma* yahut *bir yumru* olarak anlamlandırılmaktadır. Toprak, *et gibi nesnelere bir dilimine, parçasına* işaret ettiğini belirtir (ED 516b):

Öküş buşu birse angmıntın bir tançu aş tenginçe “pek çok sadaka verse hiç olmazsa ufak *bir parça* yiyecek kadar olsun verse” (UM II / 104 / 7). *Yiti tançu yigli bışıglı at* “yedi parça ham ve pişmiş et” (TT VII, s.321 / 9): sieben stück rohes und gekochtes Fleisch (TT VII, s.321).⁵⁴Bu iki örnekte *dilim, parça* anlamı mevcuttur. Aşağıdaki örnekte ise bir madde yahut yiyecek için değil bir alanın parçası olma özelliği göstermektedir:

Suvaqlıq iki tançu yir yaratı birip “kanalda iki kısım yer meydana getirip” (Yamada, 1993: Sa04/20).

1.7.16. Çart: Parça (Atalay, 1998: 341). İkileme içerisinde geçmektedir: çart çurt. Bu ikileme *her şeyin ufağı, döküntüsü* anlamındadır (Atalay, 1998: 341). TS’de mevcut değildir. DS’ de ise *suların getirdiği çer çöp* olarak tanımlanmıştır (DS 1084).

1.7.17. Tikim: Parça (Atalay, 1998: 396). Clauson, Karahanlı Türkçesinde bu kelimenin *doldurulmuş etin parçası* olarak yorumlamış; konuyla ilgili şöyle açıklamada bulunmuştur: ‘a piece of stuffed meat ball’ (ED 482a). DLT’de “*bir tikim türmek*” yapısı içerisinde tanımlanır (ED 482a). KBS’de halk ağzında *lokma, parça, dilim* anlamlarında *tikim* kelimesinin yaşadığı belirtilir. *Tiki* maddesi altında dile getirilen bu kelimenin DLT’de *tikü, tikkü* şekillerinin de mevcut olduğu görülür. Tikü < ti:k+ü olarak ekine ve köküne ayrılır (KBS 898). *Tikim* kelimesini ise tik-(i)m şeklinde tahlil etmek mümkündür. Çünkü “-m” eki işlek bir FİY ekidir ve kelime içerisinde de anlamlı olmaktadır.

⁵⁴ Parça Bildiren Ölçü Terimleri / Tançu maddesine bk.

1.7.18. Kartal: Parça. Bu anlamıyla yalnızca DLT’de geçmektedir. ED’de, *kartal* kelimesinin “*kara tal*” kelime grubunun bir kısaltması ve ayrıca *siyah bir kuşa* ad olduğundan bahsedilmiştir (ED 649a). Ayrıca bir de “*karta:l*” maddesi bulunmaktadır (ED 648b). Bu kelime ‘spotted, striped’ olarak yani *çizgili, benekli* anlamlarında açıklanmıştır. Yabanî kuş için kullanılan bir isim olmakla birlikte aslında çizgili ve benekli kuşa işaret edildiğini belirten Clauson, Kaşgarlı’nın dile getirdiği “*kartal et*” [Atalay, 1998: 483] tamlamasını ‘sliced meat’ olarak yorumlamıştır. Buna göre *parça et* anlamı da çıkmaktadır. Sadece bu örnekte *parça*, *parçalanmış* anlamları mevcuttur. TS ve KBS’de ise *kartal* kelimesi *parça* anlamıyla geçmemiştir.

1.7.19. Kesek: Bir nesnenin keseği, bölüğü (Atalay, 1998: 391). Kelimenin etimolojisi Gülensoy tarafından kes-(e)k = FK-FİY eki şeklinde açıklanmıştır (KBS 501). DLT’de *kesik, parça* anlamına geldiği burada da ifade edilir. Hatta bu isimden türeyen ve Anadolu ağızlarında yaşayan *kesekçik* kelimesi belirtilir. Azıcık anlamına gelmesi ile hem miktar hem parça bildiren bir ölçü anlamını karşılamıştır (KBS 501). Ergin de, bu kelimeyi kes-ek şeklinde ayırmış; FK-FİYeki olarak tahlil etmiştir (Ergin, 2006: 188).

Clauson, “kes-” fiilinden getirmiş ve *bir şeyin kesilmiş bir parçası* anlamını verir: ‘a piece (cut off from something)’ (ED 749b). Karahanlı Türkçesi metinlerinde “*bir kesek ötmek*”⁵⁵ örneklili söz grubu yer alır (ED 749b). 13. yüzyıl Kıpçakçada, 14. yüzyıl Kumancada ve 14. ve 15. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde de *parça* anlamıyla birlikte *kesek*’in kullanımı görülür (ED 749b). TS’de de bu kelimenin ilk anlamı *parça* ve *kıta* olarak verilmiş, çok sayıda örnek gösterilmiştir (TS 2444). Bu örneklerden birkaçı ise şöyledir:

Ol sebepten bir kesek etmek halâl

Kazanırsan kim sana gelmez melâl

“O sebepten bir *parça* ekmek helal, [helal yolla] kazandığın seni etmez hasta” [Ga. XIV. 399].

Bir kesek sabunla arınur “bir parça sabunla temizlenir” [Tez. Ün. XV. 22-2].

İkinci anlamı ise *saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası* şeklinde açıklanmıştır:

Bir kesek koparıp bıraktı suya

⁵⁵ ‘a piece of bread’ (ED 749b): bir parça ekmek.

Su üninden diler ki zevk duya

“İri bir *toprak parçası* çıkarıp suya bıraktı, suyun sesinden zevk duymayı diler” [İbrahim. XV. 84-1].

Dolayısıyla TS’de verilen her iki anlam da bir parçaya işaret etmektedir. DS’de ise, *belin ya da çapanın çıkardığı sıkışmış kuru, iri toprak parçası ve geri kalan parça, artık* anlamına dikkat çekilmiştir (DS 2762).

1.7.20. Ülüş: Pay, parça, hisse, bölüm (Eraslan, 2012: 618). Pay, hisse (Atalay, 1998: 62). Bunun yanı sıra bodun arasında *pay ayırış* olarak da açıklama yapılmıştır (Atalay 1998: 62-63). Halk ağzında *ülü, ülüç, üleş* gibi farklı kullanımları olan bu kelimeyi Gülensoy; *pay, paylaşma, bölüşme* olarak anlamlandırır (KBS 990). Eski Türkçe dönemi metinlerde *ülüş, ülük, üleş, ülüg* gibi kelimelerin aynı anlama sahip olduğunu ifade eder (KBS 989). TS’de ise *ülü / ülüş* maddesi altında incelenmiştir. *Hisse, pay, kısme, kısım, bölük* anlamlarına geldiği belirtilir (TS 4067) (Caferoğlu, 1968: 272); dolayısıyla Eski Türkçedeki karşılığıyla tam olarak uyduğu görülür.

Clauson da bu ismin açıklanmasında “üle-” fiiliyle arasında bağlantı olduğuna dikkat çeker ve bundan türeyen *ülüş* ismini de ‘share, portion’ olarak tercüme eder . *Pay, hisse, kısım* anlamlarına geldiğini belirtir (ED 153a). Hatta *kitabın bir bölümü, bir bölme işleminde kesir* gibi mânâlar verir. Aynı anlama gelen *ülüg* kelimesine göre daha yaygın olarak kullanılan *ülüş* kelimesi; kuzeydoğu Türk lehçelerinde *üleş* şeklinde yaşamıştır (ED 153a).

Aşağıdaki iki örnekte *ülüş* kelimesinin sıfat görevinde olduğu; hem “su” hem de “toz” için bir *pay* anlamı sağladığı göze çarpmaktadır. Bu nedenle kendinden sonra gelen ismi *pay* ve *hisse* anlamlarıyla nitelemiştir:

bışig singir iki baqır buda tübi birlä soqup üç ülüş suvta qayındurup bir ülüş suv alıp bor birlä içgöl (Heil. II, T II D 142 / 119-121) “pişmiş eti iki bakır miktarı buda kökü ile karıştırıp üç *parça* hâlinde suda kaynatıp, *bir parça* suyu alıp şarap ile iç”: so nehme man gekochte Sehne, 2Bqr und buda-Wurzel, zerstosse und koche sie mit 3 Teilen Wasser auf, nehme einen Teil Wasser (davon) und trinke es mit Wein (Heil. II, 1932: 413).

nara urugı qara tuz bışig singir sırıçqan tüz ülüş çurnı qılıp müntä içsär (Heil. I, [I], 1930 / 4) “nar tanesi ile kara tuz, pişmiş sinir ve sırıçkan olarak ifade edilen maddelerden eşit

oranda *pay* alınıp toz hâline getirilip çorba içinde içilirse”: Wenn man den Kern der Granatfrucht, schwarzes Salz, gekochte Sehne und sırıçqan in gleicher Menge (nimmt), davon ein Pulver macht und in Brühe trinkt (Heil. I, 1930: 453).

Nerek kenç urur sen bu altun kümüş

Sanga teggüsi ol iki böz ülüş (KB / 1420)

“Niçin bu altın gümüştan hazine topluyorsun; senin hissene düşecek şey iki *parça* bezden ibarettir” (KB II: 111).

“*İki böz ülüş*” yapısı dikkate alındığında anlam ile kelimelerin dizilişi bakımından terslik söz konusudur. İki parça kumaşın tam karşılığı “*iki ülüş böz*” olması gerekirken “*iki böz ülüş*” şeklinde yer aldığı gözlenmektedir.

Bir ülüşin erüş erdni bir ülüşin tengri şakimun burkanka tutdı “mücevherin bir parçasını Prabhutaratna Burkan’a, bir parçasını da tanrı Şakyamuni Burkan’a sundu” (UM I / 167). Bu örnekte ise *ülüş* kelimesi tamlamada tamlanan konumundadır.

1.7.21. Ülük / Ülüg: Pay anlamındadır. Arapçada dişilik bildiren kef’in zamanla şın harfine çevrildiğine işaret eder (Atalay, 1998: 62). Nasip, hisse, pay (Atalay, 1998: 72). Clauson, “üle-” fiilinden türeyen ve ‘share, part’ anlamlarına gelen bir isim olduğunu belirtir (ED 142b). Çağdaş Türk lehçelerinde eş anlamlısı *ülüşe* göre daha az yaygındır (ED 142b).

Caferoğlu *kut, saadet, pay, hisse* anlamını vermektedir (Caferoğlu, 1968: 272). TS’de de bu kelimeye rastlanılmıştır. Ancak *pay* anlamı yerine ibrik emziği açıklaması bulunmaktadır (TS 4069). Anlamın tamamen farklı olduğu görülmektedir. KBS’de bu kelimenin karşılığı olarak önlük verilmiştir (KBS 990). Dolayısıyla bu anlamla da uyuşmamaktadır.

İda taşda kalmışi kuvranıp yéti yüz boltı éki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti (TI B4) “Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. Bunların iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi” (Aydın, 2012: 107). Örnekte *ülüg* kelimesi *ülüş* gibi pay anlamında kullanılmıştır.

Nasip ve hisse anlamıyla ise Küli Çor yazıtında geçmektedir: *ülügi ança ermiş erinç* (KÇ D 11) “(hayattaki) nasibi bu kadar imiş elbette” (Aydın, 2012: 148).

1.7.22. Bölük: Bölüm, bölük, hayvanlardan bir bölük. Bö:l-(ü)k şeklinde tahlil edilmiştir (KBS 173). TS’de iki anlamıyla birlikte açıklanmıştır. Buna göre ilk anlamı *saç bölüğü, saç örgüsü*; ikinci anlamı ise *parça, kısım*dır (TS 665). DS’de ise üç madde içerisinde açıklanan bu kelimenin ilk anlamları *tarlalar ortasında kalmış orman parçası, toprak parçası, yerli bez parçası, parça parça ayrılan saç örgüsü* şeklinde sıralanmıştır (DS 768). Doğrudan parça anlamı verilmemekle birlikte; bir şeyin parçası olma özelliği dile getirilmiştir. Diğer iki maddede ise bunlardan bağımsız başka anlamları üzerinde durulmuştur.

İki yigirmi bölük nomlug tilgen “on iki bölük din çarkı” (UM II / 7 / 27). *Ol iki yigirmi bölük* “on iki kısım” (UM II / 46 / 2). *Sekiz bölük vaybaş şastırıg* “sekiz kısımdan oluşan Vaibhasika kitapları” (UM II / 95 / 14). *Sekiz bölök tirin kuvrag arasında* “sekiz kısımdan oluşan cemaat arasında” (Barutcu, 1987: Str 5). *Kılınç adartmakın öçürmek bölüküg nomlayu* “davranış engellemesini yok etmek (adli) bölümü açıklayıp” (Ölmez, 1988: 74, 146). Örneklerde *bölük* kelimesi soyut bir anlam ihtiva eden nom, Buda öğretisi ve yine Buda dinî ile ilgili başka adlar için bir ölçü niteliği taşımıştır. Dolayısıyla somut bir *bölük, kısım, parça* anlamı içermeyip mecâzi kullanımda işlevsel olmuştur.

Aşağıda ise DLT’den alınan iki örnekte bir topluluğa işaret edilmiştir. *Bölük* kelimesi belli bir topluluk için genel bir ölçü anlamı sağlamış aynı zamanda belli bir kabuldeki sayıyı kastederek sayı sıfatları aracılığıyla adet de bildirdiği görülmüştür. *Bag, çug* terimleri nasıl ki demet, top, bağ anlamıyla adet ölçüsü olarak kabul ediliyorsa; bölük kelimesinin de yine bu şekilde düşünülmesi mümkündür.

bir bölük koy “bir bölük koyun sürüsü” (Atalay, 1998: 385).

bir bölük kişi “bir bölük adam” (Atalay, 1998: 385).

Altı yüz yeti altmış bölük agtarıp yadtı t(a)vgaç elintä “altı yüz elli yedi parça [kitabın] tümünü çevirip Çin Ülkesine yaydı” (Ölmez, 1994: 88, 114) örneğinde de kitabın bölümleri *bölük* kelimesi ile anlatılmıştır.

1.7.23. Enjim: Kısım. Clauson, *enjim* kelimesini *egim* maddesinde açıklamıştır (ED 108a). Kelimenin kökünü “eg-” fiiline götürmüş ve ‘a single fold’ anlamını vermiştir. Buna göre *tek kat* demektir. Budist çevreye ait Uygurca metinlerde *kısım*, *parça* anlamlarının mevcut olduğunu örnekler dâhilinde ifade etmiştir: *Dharani üç egim* “üç kısımlı öğreti” [TT VIII K.8] (ED 108b). *Engim* kelimesi DS’de *eñgiç*, *engim aşağı*, *éngime aşşaya* şekillerinde geçmekle birlikte; *bayır aşağı*, *yukardan aşağı* anlamlarıyla Burdur, Denizli, Ankara, Aydın yörelerinde karşılık bulmuştur (DS 1754). Dolayısıyla Eski Türkçedeki anlamın zaman içerisinde değişime uğradığı görülmektedir. Kelimenin metinlerde farklı şekillerde okunduğu aşağıda yer alan örneklerden de anlaşılmaktadır:

üç engim sansardaki nızvanılar “üç kısımlı Samsaradaki ihtiraslar” (UM II / 41 / 24).

üç eñim yirtinçü “üç parça yeryüzü [üç parçalı dünya]” (Das. 2570).

üç ängäm sansar içindäki bir alig oronlarta “üç bölünmüş samsara⁵⁶ içinde kırk bir makam” (BT III: Str 733).

üç äñim sansar içintä “üç kısımlı sansar içinde” (BT XXVI: 78; Str 45).

1.8. ORAN BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.8.1. Yarım: Yamada, *yarım* ve *yırım* şekilleri olan bu kelime için ‘hälfte’ açıklamasında bulunur (Yamada, 1993: 301). Bu nedenle, *yarım* anlamında kendinden sonra gelen ismi, oran bakımından niteleyen bir ölçü terimi olmaktadır. Uygur sivil belgelerde çok geçmektedir. Özellikle başka ölçü terimlerini nitelediği dikkat çeker:

yarım borluqumnu udçı buqa äsän ikägütin yüz yastuq çao alıp toguru tomlidu satdım “bağımın yarısını Udçı ve Buqa Äsan’dan aldığım yüz yastuk miktarı kağıt para karşılığında sattım” (Yamada, 1993: Sa11/5-6).

togantaqı yarım ängiz yirni anuqqa tuqtum “Togandaki anızlık yerin yarısını hazırlamak için kiraladım” (Yamada, 1993: RH 07/3-4).

Samdukütäki payını bilä täng ülüşlüg yarım ängiz yir “Samdükü’deki payı ile eşit hisseli yarım anızlık yer” (Yamada, 1993: Lo 15/8-9).

yırım ängiz yirin “yarım anızlık yerin” (Yamada, 1993: Rh10/6).

⁵⁶ Doğumdan ölüme kadar kesintisiz devam eden hayat zinciri, varlık âlemi (Eraslan, 2012: 638).

Yukarıda tanımlanan örneklerde, *yarım* teriminin alan ve yer bilgisinin ölçüsünü verdiği görülmektedir. *Borluk*, *ängiz* gibi tarla ve bağ alanların oranı için kullanılan bir ölçü terimi olduğu görülür. Aşağıda ise *yarım* oranının, başka ölçü terimlerinden olan *şığ* ve *kapdan* önce kullanımı tanımlanır:

yarım şığ tarıg “*yarım şığ ölçüsü darı*” (Yamada, 1993: RH 06/5).

yarım qap bor “*yarım kap ölçüsünde şarap*” (Yamada, 1993: Lo 30/3).

iki yarım şığ yür “*iki yarım şığ ölçüsü darı*” (Yamada, 1993: Lo21/5).

iki yarım tagar bugday “*iki yarım çuval buğday aldım*” (Yamada, 1993: Lo18/3-4).

yüz iki yarım bağılık böz alıp “*yüz iki tane yarım bağ pamuklu kumaş alıp*” (Yamada, 1993: Mi20/7-8).

Para birimlerinden *yastuk* ve *bakır* için de bir niteleyici vazife gördüğü ve parasal değerde yarım oranını karşıladığı Uygur sivil belge ve tıp metni Heilkunde aracılığıyla tespit edilmiştir:

yarım yastuq alıp “*yarım yastuk kadar para alıp*” (Yamada, 1993: Ad01/3).

yarım yastuq kümüşkä... “*yarım yastuk kadar gümüş para*” (Yamada, 1993: PI02/3).

yarım baqır kümüş “*yarım bakır miktarı gümüş*” (Yamada, 1993: Lo 07/5).

kim tüşüräyin tisär yarım baqır yürüng küşi biş baqır qara küşi birlä soqup älgäp mün birlä içgü “*kim düşürmek istiyorsa yarım bakır ölçüsünde beyaz misk ve beş bakır miktarı siyah miski havanda dövüp, eledikten sonra çorba içerisinde içsin*”. (Heil. I, [XII], 1930 / 110):
wenn jemand abtreiben will, so soll 1:2 Bqr. weisse küşi und 5 Bqr. schwarze küşi
zusammen zerstampfen, durchsieben und mit suppe trinken (Heil. I, 1930: 459):

Yarım tärini yarım torqunı turıtın alıp “*yarım (parça) deriyi yarım (parça) kumaşı Turıdan alıp*” (Yamada, 1993: Mi18/2-3). *Üç yarım PW tas böz aldım* “*üç yarım (parça) kalın pamuklu kumaş aldım*” (Yamada, 1993: Lo13/4-5). *Bir yarım böz aldım* “*bir yarım (parça) pamuklu kumaş aldım*” (Yamada, 1993: Lo13/4-5). Örneklerinde de farklı kumaş cinslerinin ölçüsünün oranı bildirilmiştir.

Sıqapta üsdün aldın yarımını çaqçaqta on iki şığ yirtä yarımını ynä adaqta säkiz şığ yirtä yarımını ynä adırı sinta... *şığ yarımını ynä yol toganta üç şığ yirtä yarımını ynä buqapaçı qıraata säkiz şığ yirtä yarımını...* “*Sıqap'ta aşağı ve yukarı bölgenin yarısını, Çağçaq'ta on iki şıglik yerin yarısını, yine Adaq'ta sekiz şıglik yerin yarısını yine Adırı Sın'ta... şıglik yerin yarısını yine Yol Togan'da üç şıglik yerin yarısını yine Buqapaçı*

Qıraata'daki sekiz şıglık yerin *yarısını*..." (Yamada, 1993: Mi25/4-10). Bu örneklerde, *yarım* ölçüsü isim tamlamalı yapılarda tamlanan görevinde yer almıştır. Ancak tamlayan görevindeki isimlerin bulunma hâli ekli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yapı günümüze göre farklılık göstermektedir. İlgi hâli eki yerine bulunma hâli eki tamlayan eki görevini üstlenmiştir. [*Kapkara tünle*] *tüz tün yarımında* "tam karanlık gece *yarısında*" (Das. 2110). Bu örnekte de *yarım* ölçü terimi tamlanan fonksiyonu üstlenmiştir, tamlayan görevindeki "tün" kelimesi ise eksizdir.

Yarım tvarı ölür "yarım mal varlığı kaybolur" (Yamada, 1993: PI01/20). Bu örnekte *yarım* ölçüsü mal varlığının yarısını karşılayan bir anlam katmıştır.

Yarım yolta "yarı yolda" (UM II / 60 / 22). *Yarım ülüş* "yarım pay" (TT VIII, s.9 / 7). Belirtilen bu iki örnekte de *yarım*'ın oran anlamı sağladığı ve bir ölçü terimi hüviyetinde olduğu görülmektedir.

Yarım bire tering yarım bire king dört erdning itilmiş çldar atlıg yul "yarım bire derinliğinde *yarım* bire genişliğinde dört mücevherle düzenlenmiş çldar adlı dağ" (UM II / 31 / 9). Maytrısimit'te geçen bu yapıda *yarım* ölçüsünün soyut anlamla birlikte kullanıldığına tanık olunur. Öğreti mücevherinin önemi ve büyüklüğünü ifade etmede *yarım* ve *bire* ölçü terimlerinden yararlanılmıştır.

TS'de *yarım eylemek* söz grubu içerisinde tanıklanmıştır (TS 4349). *İkiye bölmek*, *ikiye biçmek* anlamına geldiği belirtilmektedir. Yar-(ı)m= FK - FİYE şeklinde tahlil edilmiştir (KBS 1075). Ayrıca Anadolu ağızlarında *bir tahıl ölçeği* olarak kullanıldığına dair bir bilgi de yer almaktadır (KBS 1075).

1.8.2. Bıçuk: Kesik şey, kesilmiş, parçalanmış, her nesnenin yarısı: *Bıçuk yarmak* "paranın yarısı" (Atalay, 1998: 377). TS'de de, *buçuk* kelimesi *yarım*, *yarı* anlamında verilmiştir. Aynı şekilde ED ve KBS'de de bu kelimenin yorumu *yarım* olarak yapılmıştır. Bıç-(u)k = FK-FİY eki ile türeyen bu terim Çağatay lehçesinde *buçuğ* / *buçuk*; Türkmencede *buçuk*; Harezmece ve Kıpçakçada *buçuk* şeklinde geçmektedir (ED 294a). Gülensoy ayrıca bu kelimenin farklı anlamlarını da açıklamış,

örneklendirmiştir (KBS 175). Uygur sivil belgelerde bu terim tespit edilmemiştir (Yamada, 1993).

1.8.3. Uğura: Yarı (Eraslan 2012: 615). ED ve TS'de tanıklanmamıştır. Sadece Heilkunde I metninde bu kelime ile karşılaşılmıştır.

bir sunça budanı tüz uğura yarıp “bir sun miktarınca üzümleri *iki eşit parçaya* bölüp”:so soll man eine einen Zoll lange Traube *in zwei gleiche Hälften teilen* (Heil. I, 1930: 147, 461).

1.8.4. Sınar: Yarım. Clauson, bu kelimeye değinmemiştir. Aynı şekilde Yamada'nın çalışmasında da bu anlamda *sınar* terimi tanıklanmamıştır (Yamada, 1993). Taraf, yön, cihet anlamlarındaki *sınar* kelimesi madde başı verilmiştir (Yamada, 1993: 281). TS'de bu kelimenin farklı anlamları verilmekle birlikte, *yarım* anlamına gelen herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. DS ise bu kelimeyi üç farklı anlam içerisinde değerlendirmiştir. *Akraba, yakın; eş değer, denk; sıra, dizi* gibi anlamlar verilmiş; *sınar, sınar, sığnar, sığgar* şeklinde okunuşlarının mevcut olduğu belirtilmiştir (DS 3611). Bu nedenle Derleme Sözlüğü'nde açıklanan anlamların Eski Türkçedeki anlamdan farklılık gösterdiği söylenebilmektedir.

sñ(a)r süsi (e)b(i)g b(a)rk(i)g yulg(a)lı b(a)rdı sñ(a)r süsi sñ(ü)şg(e)li k(e)lti (BK D32 / 3-4) “*yarı* ordusu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, *yarı* ordusu da savaşmak için gitti” (Tekin, 2010: 63).

sınarı bodun içikdi sınarı b[odun] <...>a kirti (Şine Usu Yazıtı D6) “halkın *yarısı* tâbi oldu, (diğer *yarısı* da <...>-a girdi” (Aydın, 2011: 74).

1.9. ÇOKLUK (DERECE) BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.9.1. Telim: Çok. ‘many’ olarak ED'de açıklanan bu kelime 11. yüzyıla kadar çok yaygınlık göstermekte iken zamanla kaybolmuştur (ED 499b). Maniheist Uygur çevreye ait metinlerde [TT III 21,145] *telim* yerine *üküş* kelimesi daha çok kullanılmıştır. Budist Uygurca metinlerde ise *telim* ile daha çok karşılaşılmıştır: *nom bitiglerin telim yıgyuk men* “pek çok yazmayı topluyurum” [Hüen Ts, 58-9] (ED 499b). Bu kelime TS'de tanıklanmamıştır. Çok, pek çok, bol, fazla, daima, hep, pek anlamlarını veren Gülensoy, kelimeyi *telim* < telü (*çok; *çılğın)+m şeklinde tahlil etmiştir (KBS 878).

Telim öküş yula “çok fazla meşale [ateş]” (TCUP 67). Bu örnekte, *öküş* önünde zarf görevinde kullanılmıştır. DLT’den alınan aşağıdaki örneklerde ise fiili derece bakımından belirtmiş ve yine zarf fonksiyonunu üstlenmiştir: *sü telim irkildi* “asker çok toplandı” (Atalay, 1998: 249). *Anınğ birle telim ewrişti* “o, onunla çok uğraştı” (Atalay, 1998: 235). *Telim yorıp küçi kewdim* “çok yorup kuvvetini gevşettim” (Atalay, 1998: 167).

Aşağıdaki iki örnekte kattığı anlam ile isimleri nitelediği ve sıfat tamlaması oluşturduğu görülür:

telim kozlug ükmekler “çok korlu yığınlar” (Das. 749).

köz yaruqsuz bolup köztä tälim sovuq yaş aqsar ud ötin közkä sürdsär köz yaruq bolur “parlaklığını kaybeden gözden çokça soğuk yaşlar akarsa sığır safrası göze sürüldüğünde göz parlaklık kazanır” (Heil I, [IX], 1930: 457): (Hier) fangen die Mittel gegen Augenkrankheiten an. Wenn das Auge trübe wird und viele kalte Tränen fließen, so soll man Ochsen-galle daraufstreichen, so wird das Auge (wieder) klar (Heil. I, 1930: 457):

telim yarmak “çok para” (Atalay, 1998: 397).

Bu er ol telim süçik içürgen “bu adamın âdeti başkasına çok şarap içirmektir” (Atalay, 1998: 157). *Bu işler ol telim yıp egirgen* “bu kadın çok ip eğirir” (Atalay, 1998: 158). Bu iki örnekte derece bildirmenin yanı sıra süreklilik anlamı da mevcuttur. Kaşgarlı anlamdaki sürekliliğin sağlanmasında “-gAn” ekinin etkili olduğunu belirtir (Atalay, 1998: 524). *Bu er ol telim ok çewürgen* “bu, her zaman oku çeviren adamdır” (Atalay, 1998: 522). “*bu er ol telim kerilgen*” bu, her zaman gerinen, esneyen bir adamdır (Atalay, 1998: 523) örneklerinde ise *telim* diziliş sırası bakımından “isim+...sıfat”; “*er... çewürgen*”, “*er... kerilgen*” kuruluşundaki sıfat tamlaması için bir niteleyici unsur olmuş, derece bakımından bu yapıyı nitelemiştir.

1.9.2. Üküş: Çok, sayısız. Clauson, kelimenin kökünü “ük-” olarak gösterir (ED 118a). Eski Türkçe’de yaygın bir kullanımı olan *üküşün* anlamı ‘many’ olarak açıklanır (ED 118a).

Gülensoy da *toplamak*, *yığmak* anlamına gelen “ük-” fiiline, FİY eki olan (X)ş ekinin gelmesi ile türediğini dile getirir (KBS 989). KBS’de bu kelimenin *üküş* şeklinde okunmasının doğru olacağı bildirilir (KBS 989). Gülensoy, aynı kökten geldiği belli

olan birkaç fiili de örneklendirir ve dolayısıyla *üküş* şeklinde okunması gerekliliğine delil getirir: “*üküm*” yığın, “*ükün*” para, gül ve buna benzer şeylerin yığını, “*ükse-*” yığmak istemek, “*üktür-*” yığdırmak (KBS 658). Nitekim Gabain de Türkische Turfantexte VIII’de *üküş* olarak okumuştur (TT VIII, s.101). Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere bu kelime farklı kişiler tarafından farklı şekillerde okunmuştur. Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Çağatayca’da *üküş* olarak yaşayan bu kelime *çok* anlamına gelmektedir (KBS 989). TS’de çeşitli şekillerde okunuşu birlikte verilerek (*öğüş*, *yöğüş*) *çok* anlamına geldiği belirtilmektedir (TS 3069).

öküş *agı barım*” birçok mal mülk (UM I / 46).

öküş *türlüg ulug yarlıkançuçı*” fevkaledde büyük merhamet edici (UM II / 2d 255 / 7).

öküş *neng*” çok nesne (Atalay, 1998: 62)⁵⁷.

bor öküş içsâr kişi öküş türlüg ig törüyür “*şarap çok içerse çok çeşitli hastalıklar ortaya çıkar*” (Heil. II, T II Y27-Y17-Y18): Wenn jemand Wein trinkt, entstehen vielerlei Arten von Krankheiten (Heil. II, 1932: 421).

üküş *atlıg ögrünçüng yook* “*çok atı olanın sevinci yok*” (IB 36).

üküş *üdüñ tayanıp* “*çok zaman dayanıp*” (Çetin, 2012: 75 / 461).

Yukarıda çeşitli metinlerden tanıklanan örneklerde *üküş* kendinden sonra gelen ismi çokluk bakımından nitelemektedir. Aşağıda ise yine sıfat görevinde geçmekle birlikte bu sefer isimden sonra gelmiştir:

tiriğ esen bolsa tanğ öküş körür “*yaşayanın başı esen gitse çok şaşacak şeyler görür*” (Atalay, 1998: 62).

Fazla içki içmenin insan sağlığına zararlı olduğu, çok içildiği takdirde çeşitli hastalıkların ortaya çıkacağı belirtilmiştir. *Bulgak öküş bolsa kaçan biliginğ yiter* “*karışıklık çok olursa bilgin kaybolur*” (Atalay, 1998: 467) örneğinde ise “*bol-*” fiili ile birlikte kullanılarak birleşik fiil oluşturmuştur.

Ük(ü)ş ölt(e)çi (a)nta tiritli (BK D31 / 2) “*pek çok ölecek (kişi) hayatta kaldı*” (Tekin, 2010: 61). Örnekte derece bildiren *öküşün* adlaşmış sıfatı nitelediği görülmektedir.

Üküş türük bod(u)n ölt(ü)g (KT G6 / 3) Türk milleti *çok* sayıda öldün (Tekin, 2010: 21). Çevirinin *çok sayıdaki Türk milleti öldün* şeklinde yorumlanması gerekir. Anlam açısından cümledeki kelimelerin sırasının bu şekilde verilmesi daha uygundur.

⁵⁷ Reşit Rahmeti Arat, Şinasi Tekin ve Atalay *üküş* kelimesini *öküş* olarak okumuştur.

Üküş yılın ayın (Das. 2842) söz grubu Murat Elmalı tarafından, “uzun yıllar aylar boyunca” şeklinde anlamlandırılmış, dolayısıyla derece bildirmek yerine zamanın uzunluğu veya kısalığı için bir ölçü anlamı taşımıştır.

1.9.3. Ked: Pek, çok, güçlü, üstün anlamlarındadır. Sanskritçe kökenlidir. Skr. *Kaade* > Soğdça *kāda* > Uygurca *ked* şeklinde bir gelişim göstermiştir (Eraslan, 2012: 578). ED’de de Soğd kökenli olduğu ifade edilmiş, ‘extremely, very’ anlamlarına gelerek cümle içerisinde sıfat ve zarf görevi aldığı belirtilmiştir (ED 700a). Zamanla kullanım alanından silinerek sadece birkaç bölgede izleri yaşamıştır. Güneybatı Azerbaycan bölgesindeki *gey* ‘very, extremely’ kelimesi bu duruma örnek olmaktadır (ED 700a).

Bugd(a)y arpa kād bolzun (Ölmez, 1994: 104 / 1829) “arpa buğday bol olsun” (Ölmez 1994: 118). Eski Türkçe bir dua cümlesi olması yanı sıra azlık / çokluk bildiren ölçü anlamlı *kād* ile karşılaşılmıştır.

Aşağıdaki örnekte ise anne sütünün artırılması için yapılması gerekenlerden bahsedilir. Sütü artırmak için; beş *bakır* miktarınca *yörgei* adlı çiçeği suda kaynatıp, süzdükten sonra yağ ve süt ile birlikte yeniden kaynattıktan sonra içmek gereklidir. Bu iki örnekte azlık / çokluk bildiren *kād* kelimesinin zarf görevinde cümlede yer aldığı görülmektedir.

süt kāt bolgu äm yörgäi quası biş baqır suvqa qayınturup suvın süşüp alıp yağ süt birlä qayınturup içürşün kāt bolur “sütün çok olması için beş bakır miktarı yörgei çiçeği suda kaynatıp, suyunu süzdükten sonra yağ ve süt ile birlikte yeniden kaynatıp içersen sütün çok olur” (Heil. I, [XI], 1930 / 105-107): Mittel, um die Muttermilch zu vermehren: man soll 5 Bqr. Yörgäi-Blüte in Wasser aufkochen, das Wasser durchseihen und (dann wieder) mit Butter und Milch kochen und zu trinken geben, so wird (die Milch) reichlich werden (Heil. I, 1930: 459).

ked tığrak “çok sert”: very tough [TT VII 17,8].

ked bağırsak kadaş “çok yakın arkadaş”: a very compasionate comrade [KB 317]:

Eski Uygurca ve Karahanlı dönemi metinlerinde kullanıldığı tespit edilen *ked* bu son iki örnekte sıfat fonksiyonundadır.

1.9.4. Artuk: Fazla, ziyadesiyle. Artık, fazla (Eraslan, 2012: 553). Artık, ziyade (Atalay, 1998: 99). Etimolojisi ile ilgili olarak Eraslan, artuk < art-uk açıklamasını yapmıştır (Eraslan, 2012: 553). Hamilton, bu kelimeyi “*art- + (o)q” *edilgenlik ve sonuç bildiren ek* olarak tahlil etmiştir [Mak. I, 370] (KBS 81). TS’de de bu kelimenin ikinci anlamı olarak *fazla, ziyade* gösterilmiştir. Diğer anlamları ise “-den fazla”, *küsur; üstün; başka, gayri; büyük bir kısım* şeklindedir (TS 232-238). Aşağıdaki örneklerde zarf olarak görev almıştır:

artuk kırkız küçlüg kagan yağımız boltı (TI / D3) “çok sayıdaki Kırgızlar (ve onların kağanı) Küçlüg Kağan düşmanımız oldu” (Aydın, 2012: 112).

artuk üstün bolup “fazlasıyla üstün olup” (U IV / B / 14).

ayığ yavlak kılinçliğ kikirlerin tapçaların artuk arıtı yumış arıtmış kergek “Kötü davranışlı kirlerini, pasaklarını *fazlasıyla* yumuş, yıkamış, arıtmış (olsalar) gerek” (Ölmez, 1988: 34, 106).

artuk uyatur m(ä)n yula u[llamak-]ılg iş küdük işlämişimk[ä] “Işık aktarma işini yaparken son derece utanırım” (Ölmez, 1994: 98, 116).

Artuk yılık ıgıt<d>i (KÇ D13) “çok sayıda at sürüsünü besledi” (Aydın, 2012: 149). *Artuq yil sarg bolsar* “daha fazla yel ve safra” (Heil. II, T II 2, 1932 / 81): noch mehr Wind und Galle (Heil. II, 1932: 425). Belirtilen bu örneklerde *artuk* kelimesi *at sürüsü* ve *yıl* için bir ölçü olmuştur.

Eski Türk sayı sistemindeki kullanımlardan birisi olan “...*artukı*” yapısı aşağıdaki örnekler içersinde belirtilmiştir:

t(a)b]g(a)ç (a)tl(i)g süsi bir tümen (a)rtukı y(e)ti biñ süg ilki kün öl(ü)rt(ü)m (BK G1) “Çin süvari ordusu(ndan) on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm” (Tekin, 2010: 67).

ot(u)z (a)rtukı s(e)k(i)z y(a)ş(i)ma kış(i)n kıtany t(a)pa sül(e)d(i)m (BK G2) “otuz sekiz yaşımda kışın Kitaylara doğru sefer ettim” (Tekin, 2010: 67).

ot(u)z (a)rtukı [tok(u)z y](a)ş(i)ma y(a)z(i)n t(a)t(a)bı t(a)pa sül(l)e)d(i)m (BK G2) “otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatabılara doğru sefer ettim” (Tekin, 2010: 67).

(a)y (a)rtukı tört kün [ol](u)r(u)p bitid(i)m (BK GB) “bir ay dört gün oturup yazdım” (Tekin, 2010: 69).

Bir ay artuq açuntı “bir aydan fazla süre ona baktı” (Hamilton, 2011: 44). *Yüz (a)rtuk okun urtı* (KT D33 / 4) “yüzden fazla okla vurdular” (Tekin, 2010: 33). Bu iki örnek yapıda ise ayrılma / uzaklaşma eki bulunmasa da; cümlelerin bağlamından bu ekin kattığı anlam çıkmaktadır.

Neticede *telim*, *üküş*, *ked*, *artuk* kelimeleri gibi doğrudan bir ölçü terimi değildirler ancak ölçü değeri taşımaları, ölçü (sayı) anlamı sağlamaları sebebiyle ayrı bir başlık altında değerlendirilmişlerdir.

1.9.5. Eksik / Yersik: “Egsü-” fiil kökünden gelen *eksük* ismi, ED’de *egsük* maddesi altında değerlendirilmiştir. ‘deficient, defective; deficiency, defect, and the like’ açıklamaları yapılmıştır (ED 116b). Buna göre *eksik*, *kusur*, *eksikli*, *kusurlu* ve bunun gibi anlamlara gelmektedir. *Egsük yarmak* “eksik para” [Kaş. I 105]. Bu örnekte paranın yetersizliğini, eksikliğini bildiren bir ölçü anlamı mevcuttur. *Er erdemimde egsüküm yok* “karakterimde hiçbir eksikliğim yok” [Mal. 44,6]. Burada ise *egsük* kelimesi daha soyut işlevde geçmekte; karakterli bir kişiliğin tam olarak kazanılmasını anlatmaktadır. Hem soyut hem soyut mânâda bir ölçü bildirmiştir.

Küents[o]nuñ biligim yersik nagarçune b[ahşı]-ta “Xuanzang’ın, benim bilğim Nāgārjuna ustadan *eksik*” (Ölmez, 1994: 98, 116)

1.9.6. Kız / Kısga: *Kız*, *az*, *kısga* gibi kelimeler az anlamına gelmekte ve metinlerde azlık / çokluk bildirerek kullanılmışlardır. *Kız* ve *kısga* ölçülerine “Uzunluk Bildiren Ölçü Terimleri” başlığı altında değinildiği için, burada bir daha açıklanmamıştır. Sahip oldukları *kısa* anlamlarının yanı sıra derece bildirdiği için bu başlık altında da madde hâlinde gösterilmiştir.

mini osuluğ kız kısga bilge biligler neng biligin tözün maytrınıng bilge biliginge yülüşürgeli bolmaz “benim gibi pek az bilgili kimselerin bilgisi, asil Maytri’nin bilgisi ile mukayese edilemez” (UM II / 21).

kız kısga ödte “*kısa* bir zamanda, *az* bir zamanda” (UM II / 74 / 33).

Eski Uygurca metinde geçen *kız kısga* ikilemesi ile *az* anlamında kullanımına şahit olunur. Bu kelimelerin tek başlarına kullanıldığında doğrudan derece bakımından azlığa işaret etmediği görülmüştür.

1.9.7. Az / Kobi: Aynı anlamlarda kullanılan bu iki kelime, Köktürkçe, Eski Uygurca dönemi metinlerinde tanıklanmıştır. İrk Bitig’de *üküş* ve *kobi* kelimeleri birbiriyle zıtlık oluşturarak cümle içerisinde yer almıştır. *Az* kelimesi de yine aynı şekilde *üküş* ile karşıt anlamda kullanılmıştır. Dolayısıyla anlam bakımından *az* ve *kobi* kelimeleri birbiriyle uyum göstermekte ve azlık bildiren bir ölçü adı olmaktadır.

azıg üküşüg körtüg (OD 7) “azı (ve) çoğu gördüm” (Aydın, 2012: 130).

üküş atlıg ögrünçüg yook, kobı atlıg korkınçing yook “çok atlının sevinci yok, az atlının korkusu yok” (IB 36).

Kül tig(i)n(i)g (a)z (e)r(i)n irtürü it(tı)m(ı)z (KT D40 / 2) “Kül Tigin’i az (miktar)da er ile ulaştırıp gönderdik” (Tekin, 2010: 35). *Azın erig yana eviñe süñüş? kigürti* (KÇ D8) “az sayıda askerle yine karargâhına savaş getirdi” (Aydın, 2012: 147). Kök Türkler döneminden kalan adı geçen yazıtlarda *az* kelimesinin, asker sayısını azlığını belirten bir ölçü olduğu görülmektedir. Sadece sıfat değil aynı zamanda zarf fonksiyonunda kullanımı da tespit edilmiştir: *Atan yüki aş bolsa açka az körünür* “dişi devenin yükü yemek olsa aç kimseye az körünür” (Atalay, 1998: 75).

1.10. MİKTAR BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

Kap, kaşık, kadın, bağır, ayak, burnaç, aşıç, közeç, bukaç, idiş, küp gibi mutfak eşyaları ile *anban, tagar* gibi bazı nesnelerin, belli bir maddenin miktarını belirlemede ölçü unsuru olarak kullanımına şahit olunur.

1.10.1. Bart: Şarap ve şaraba benzer akıcı nesnelerin ölçüsüdür (Atalay, 1998: 341)⁵⁸. ED’de bu kelimenin okunuşunun nasıl olması gerektiği üzerine kesin bir bilgi yoktur. *Şarap ya da başka bir sıvıyı ölçmek için kullanılan bir kaptır* şeklinde verilen açıklamada, Clauson DLT’yi kaynak göstermiştir: ‘a vessel for measuring wine or any other liquid’ (ED 358b). Nitekim bu madde başının tarafımızdan oluşturulmasında da, DLT’nin taranılması etkili olmuştur.

11. yüzyıl Oğuzcada da bu kelime *su içmek amacıyla kullanılan kupayı* karşılamıştır: ‘a mug for drinking water’ (ED 358b). Bu kelimenin *yart* şeklinde yanlış hecelenmesi de söz konusudur ki, buna da Kaşgarlı’nın aynı çalışmasından ulaşmak mümkündür. TS’de, *bart* maddesi yer almakla birlikte sadece “*baş bart*” söz grubuna gönderme yapılmıştır. Ölçü terimi olduğuna dair hiçbir açıklama bulunmamaktadır.

1.10.2. Kaşuk: Yamada, ‘löffel’ olarak çevirmiştir. Kaşık anlamına gelmektedir. Uygur sivil belgelerde yalnızca “*iki sir qaşuq*” yapısı içerisinde tanıklanmıştır

⁵⁸ Ayrıca bu adın bardak mânâsında Oğuz Türkleri tarafından kullanıldığına Kaşgarlı dikkat çekmiştir: “*bart burt tutrı*” ansızın onu her yerinden yakalandı (Atalay 1998: 341).

(Yamada, 1993: WP 03/10). '2 Lacklöffel' olarak açıklanan bu tamlama *iki vernikli kaşık, iki boyalı kaşık* anlamındadır. Metnin devamında belli bir nesneye işaret edilmediği için neye ölçü olduğu bilgisi yoktur. DLT'de ise ölçü fonksiyonu dışında şu örnekte yer almıştır: *kuruğ kaşuk agızka yaramas, kuruğ söz kulakka yakışmas* "kuru kaşık ağıza yaraşmaz, kuru söz kulağa yakışmaz" (Atalay, 1998: 383).

Etimolojisi kaş+(ı)k şeklindedir (KBS 474). İsim köke, küçültme eki "+k"nin eklenmesiyle türemiştir (KBS 474).

Közintä qızıl ät önsär bu otug içzün aşnu üç qaşuq içzün törtünç kün az iki qaşuq [i]çzün qızıl äçkü süti bilän iç[zün] "Gözden kırmızı et parçası çıkarsa bu otu içsin önce üç kaşık içsin dördüncü gün daha az iki kaşık içsin. Kızıl keçi sütü ile birlikte içsin" (Heil. II, T II Y14, s.416 / 63-64): am Auge... rotes Fleisch herauskommt, so soll man dieses Heilmittel trinken... Am Anfang soll man 3 Löffel einnehmen. Am vierten Tage weniger, (nur) 2 löffel. Man soll es mit Milch von einer roten Ziege trinken (Heil. II, 1932: 417).

Gözden çıkan kızıl et parçasının tedavisi için adı geçen ancak bu satırda tam olarak açıklanmayan ottan öncelikle iki *kaşık*, dördüncü günde ise iki *kaşık* içilmesi gerektiği ifade edilmiş; ilacın *kaşık* ölçüsüne göre belirlendiği gözlenmiştir.

1.10.3. Kadıñ: Arat, bu kelimeyi 'gefäss' şeklinde yorumlamıştır. Kap anlamına gelmektedir. ED'de 'birch tree' daha erken dönemlerde ise 'a vessel made of birch bark' olarak tercüme edilmiştir. Buna göre huş ağacı veya huş ağacından yapılmış bir *kap* anlamları mevcuttur (ED 602b). Güneybatı Türkmencede *ğayıñ*, Osmanlı Türkçesinde *kayın* şekillerinde yaşamıştır. Daha çok *kayın* kullanımı yaygınlık göstermiştir. Ölçü terimi olarak değerlendirilmesini sağlayan anlamı ise *kadıñ* olarak ifade edilen ağaçtan yapılan bir *kap* olması ve Eski Türklerin bu nesneyi ölçülendirmede kullanmasıdır. Nitekim Heilkunde I'de tanıklanan aşağıdaki örnekte yoğurdun miktarı verilirken *kadıñ* ölçüsünden yararlanılmıştır. Ancak ne kadarlık bir ölçüye geldiğini kaynaklar net olarak belirtmemiştir (ED 601b / Yamada, 1993: 272).

bir ulug qadıñ yorgutqa bulgap aç qarınqa içgöl kiđär "bir büyük *kap* miktarınca yoğurtla karıştırıp aç karna içerse iyi olur" (Heil. I, [XVIII], 1930 / 169): einem grossen Gefäss Joghurt mischen und a uf nüchternen Magen trinken, es wird beseitigt (Heil. I, 1930: 461).

Yamada'nın çalışmasında 'gefäss' şeklinde çevrilmiştir (Yamada, 1993: 272), dolayısıyla *kadıñ* teriminin kastettiği anlam Clauson ve Arat'ın verdiği ile aynıdır.

Yalnız kabın alabileceği miktara işaret edilmemiştir. Uygur sivil belgelerde bu terimle ilgili tek örnek “*iki yagaq kadın*” kelime grubu içerisinde geçmektedir (Yamada, 1993/WP03/ 9). Bu tamlamada *iki tane ceviz ağacından yapılmış kap* anlatılmaktadır. Metnin bağlamında hangi madde için ölçü anlamı taşıdığı belirtilmemiştir. Ancak ölçü olarak kullanıldığı kuvvetli ihtimaldir.

1.10.4. Ayak: Fincan, kadeh (Tekin, 2013: 50). ED’de *ayak* maddesi altında incelenmiştir (ED 270a). ‘vessel’, particularly a drinking vessel, for individual use; ‘cup, goblet, bowl’ olarak tercüme edilmiştir (ED 270a). Yamada ise ‘schale’ olarak çevirmiştir (Yamada, 1993: 242). Buna göre *kap*, *su kabı* ve *kadeh* anlamlarına gelmektedir.

Kaşgarlı’nın ise bu kelime ile ilgili açıklaması şu şekildedir: *Kap kacaktır. Oğuzlar bunu bilmezler; bunun yerine çanak derler* (Atalay, 1998: 84). KBS’de Karahanlı dönemi içerisinde *çanak*, *kâse*; Anadolu ağızlarında ise *tas*, *maşraba*, *kadeh* anlamıyla geçtiği belirtilmektedir (KBS 92). *Ol ayak ewürdi* “o, kap çevirdi” (Atalay, 1998: 178). *Ol ayak aştattı* “o, kabı kenetletti” (Atalay, 1998: 265). *Uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış* “kadın kap kacağı bırakıp gitmiş” (IB 42). *İdişin ayakın kodupan barmış* “kâsesini kadehini bırakarak varmış” (ETY: 275 / 62). Görüldüğü üzere metinlerde *idiş* ve *ayak* kelimeleri hendiadyoin oluşturmuşlardır. Ancak yukarıda belirtilen örneklerde *kap* anlamıyla kullanılan *ayak* kelimesinin bir ölçü bildirmediği görülmektedir. Ölçü terimine karşılık geldiği örnekler ise aşağıdaki gibidir:

bir ayaq ingäk yağı bir ayaq bu singir yağı ol (Heil. II, T II Y19, s. 418 / 80-81) “Biber ve sinirden bir *kap* ölçüsü inek yağı, bir *kap* ölçüsü sinir yağıdır”.

on ayaq bir kümüş quping “on kadeh bir gümüş şarap sürahisi” (Yamada, 1993: WP04/26) anlamındadır. Bu örnekte sürahi anlamındaki *quping* kelimesi ile karşılaşılmış dolayısıyla ayrı bir madde altında bu ölçü terimine değinilmiştir.

Uygur sivil belgelerde geçen WP03/5-8 nolu parçada ise ölçü anlamı doğrudan verilmemiş olmakla birlikte metnin alt yapısında ölçüye karşılık geldiği anlaşılmaktadır:

altı ygrmi yagak ayaq “on altı ceviz ağacından yapılmış kadeh” (Yamada, 1993: WP03/5).

1.10.5. Kıpıng: Yamada, ‘flasche, weinkrug, wasserkanne’ olarak tercüme etmiş ve buna göre su sürahisi, şarap sürahisi, şişe gibi anlamlar vermiştir (Yamada, 1993: 278). Uygur Sivil belgelerin (Yamada, 1993: WP04/26) parçasında *ayak* ile birlikte kullanılması sıvı cisimler için kullanılan bir ölçü olduğu fikrini desteklemektedir: *on ayaq bir kümüş qupıng* “on kadeh bir gümüş şarap sürahisi”. On kadeh ölçüsü sıvıyı kapsayan bir sürahi olma özelliği gösterdiği bu parça aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bu ölçü teriminin başka bir örneğine rastlanmamıştır. ED’de de bu terimin açıklamasına yer verilmemiştir. Kelimenin kökenine dair bir bilgi yoktur.

1.10.6. Bağır / Patır: Kâse, kap, keşkül (Eraslan, 2012: 557). Clauson, Sanskritçe *pātra* kelimesinin önce Soğdçaya *p’ttr* olarak geçtiğini sonrasında ise Türkçede *patır* şeklini aldığını açıklamıştır: *pātır > p’ttr > patır* (ED 307a). ‘A bowl’ daha özeldir ise ‘a monk’s begging bowl’ anlamları verilmiş buna göre *kap* ve *rahiplerin dinî amaçlı kullandıkları kâse* demektir (ED 307a).

Yamada ise bu kelimeyi “bettelscale, schale’ olarak açıklamış dolayısıyla *çanak / kap* anlamlarını vermiştir. Ancak bu *çanağın* nasıl bir *çanak* olduğu ve ne kadarlık bir ölçüye karşılık geldiğini belirtmemiştir (Yamada, 1993: 271). *Küri* ölçüsü gibi standart ölçülerde bir *kap* ölçüsü olabileceği gibi kişilere mahsus bir *kap* ölçüsü özelliği de gösterilebileceği anlaşılır. Uygur sivil belgelerde geçen aşağıdaki örnekte Kayımtu’ya mahsus bir *patır* ölçüsünden bahsedilmesi ise ölçünün değişkenlik gösterebileceği fikrini kuvvetlendirmektedir:

maņa somaşiriqa tüşkä küñçit kârgäk bolup qayımtutın öz patır bile on iki patır küñçit aldım küz yañıda ygrimi iki patır küñçit köni birürmän “bana Somaşirika’ya faizli susam gerekli olup Kayımtu’dan kendi kabıyla (*padır*) on iki *kap* susam aldım, güz gününde yirmi iki *kap* susam hepsini vereceğim” (Yamada, 1993: Lo27/2-8).

Gül ise bu ölçü teriminin “küñçit” *susamla* birlikte kullanıldığını ayrıca Uygur sivil belgelerde çok sık tanıklandığını bildirir (Gül, 2004: 351). Küñçit dışında başka bir katı cisimle birlikte kullanımına ise metinlerde rastlanmamaktadır. Ayrıca Gül, *patır*’ın *küriyi* karşılayan bir ölçü terimi olarak da düşünülebileceğini ifade eder (Gül, 2004: 351).

Eraslan da *kase*, *kap* anlamına gelen *patır* kelimesinden bahseder. Bu ikisinin aynı kelimeler olabileceği ihtimalinin yüksek olduğuna dikkat çeker.

TT VIII'de bu kelime *patar* şeklinde geçmektedir: “20 *patar*” (TT VIII, s.64 / 17). Ancak bu yapının çevirisi yapılmamıştır. Das. 737'de de “iki kırk *patar*” yapısı içerisinde bu kelimeye tanık olunmuştur. Ancak çalışmada *dört tarafından* şeklinde anlam verildiği gözlenmektedir. Caferoğlu ise *batır* olarak okuduğu bu terim için “sıvı ölçüsü” açıklamasında bulunmuştur. Sanskritçe kökenli *pātra* ile aynı anlamda olan Moğolca *badırdan* zaman içerisinde Uygurcaya dâhil olduğunu ifade etmiştir: [USp. 267<Moğ. *Badır*=Skr. *Pātra* (Heil. I. 6,16)] (Caferoğlu, 1968: 36).

Heilkunde I'de *bağır* kelimesinin kadeh, kap kacak anlamına gelen *ayak* kelimesi ile birlikte kullanımına tanık olunur. Buna göre *şarap yahut suyun* ölçüsü belirtilirken “bir *bağır ayak*” kelime grubundan yararlanılır. Böylece hububat ürünü (künçit) gibi katı cisim yanı sıra şarap ve su gibi sıvı cisimler için de bir ölçü terimi olmaktadır (Gül, 2004: 351). *Ayaq* ile yan yana yer alması *patır* kelimesinin kadeh olarak yorumlanmasına da imkân sağlamaktadır:

Bir bağır ayak bor bir bağır ayak suv birlä qayınturup suvı sogulmıŝta içsär kiđär (Heil. I, [II], 1930: 16-18): “Bir *bağır (kap)* miktarı şarap ve suyu birlikte kaynatıp suyu soğudunda içerse gider”: Wein und I Bdr. Wasser abkocht und, nachdem das Wasser kalt geworden isr, trinkt, so werden sie beseitigt (Heil. II, 1932: 455).

TS'de *batır* kelimesi yiğit, cesur anlamlarında geçmektedir (TS 456). Dolayısıyla ölçü anlamındaki *bağır* ile bağlantısı yoktur.

1.10.7. Çan: Kap kacak veya kadeh anlamlarına gelen bir kelimedir. Yine bu nedenle *kap kacak miktarındaki* sıvılar için de kullanılan bir ölçü birimidir. Türkiye Türkçesinde yaşayan *çanak* kelimesiyle ses benzerliği dikkat çekicidir. Anlam bakımından da bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim KBS'de çanak; toprak, metal, ağaç vb.den yapılmış yayvan, çukur kap açıklaması yapılmıştır (KBS 218). Ek türemesine uğradığı gözlenmektedir. Mesela Eski Türkçede *su içilen bardak, testi, kap* karşılığı kullanılan *bart* kelimesine “+ak” ekinin gelmesi suretiyle *bardak* kelimesi türemiştir (KBS 113). Aynı şekilde *çan* kelimesine de bu ekin ilave olması ile *çanak*ın ortaya çıktığını düşünmek mümkündür. Ayrıca “-Ak” ve “-Ik” eklerinin işlevinden

bahseden Erdal, kap / kapak, çan / çanak kelimelerinin birbirleriyle hangi yönden ilişkili olduğu üzerinde durmuştur. Buna göre bu ekler türediği kelimedenden daha küçük olanına işaret etmektedir (Erdal, 2004: 145). O hâlde *kap* ve *çan* kelimelerinden türeyen *kapak* ve *çanak* bunlardan daha küçük ama yine fonksiyon bakımından yakın olan başka nesnelerdir.

Yamada, 'becher' çevirisi ile *fincan*, *bardak*, *kupa* anlamlarını vermiştir (Yamada, 1993: 255). Kelimenin aslının Çince *çaçan* olduğunu belirtmiştir (Yamada, 1993: 254). *Çaçan* maddesinde ise çay fincanı anlamına geldiği 'teetasse' çevirisi ile açıklanmıştır. Uygur sivil belgelerde yalnızca "*bir ça-çan*" (Yamada, 1993: WP03/10) tamlaması içerisinde yer almıştır.

Clauson, *çan* maddesinde bu kelimeye değinmiştir. Türkçe'ye ödünç girmiş bir ad olduğunu belirtmiştir. Çince karşılığını 'chan'dır ve 'a wine cup' olarak tercüme edilir (ED 424a). Dolayısıyla *bir şarap kabı*, *şişesi* anlamına gelir. Heilkunde I, *bir fincan miktarı keten tohumu veya yağa* işaret ederek bu ölçü terimi yer almıştır:

birer çan xuma yağın "bir fincan keten tohumu veya darı yağı": one cup a day of linseed (or millet) oil' [Heil. I 64].

Caferoğlu, *çan* kelimesinin iki farklı anlamına dile getirmiştir. İlk anlamının gerçek, gerçeklik, doğruluk mânâsındaki *çını* ile karşılandığını ifade etmiş, sonrasında ise ikinci anlamından bahsetmiş ve burada madde başı açıklamayla uyuşan *çanak* [H. I. 10, 122], *bardak* [Alt Gr. 307] anlamını vermiştir (Caferoğlu, 1968: 59).

DS ise *çanak* kelimesini üç farklı madde içerisinde değerlendirmiştir (DS 1067). İlk iki madde, Eski Türkçedeki anlamdan farklıdır. Üçüncü madde ise kendi içerisinde yine üç değişik anlamla açıklanmıştır. Buna göre *üç okkalık bir çeşit tahıl ölçüğü*, *fincan* ayrıca *ağaç ve madenden yapılmış kap* gibi anlamları ihtiva etmektedir. Böylece miktar bildiren ölçü terimleri arasında kabul edilen *çan* maddesi ile anlam bakımından bir birliktelik söz konusudur. Nitekim Eski Türkçe metinlerde de *çan*, daha sıklıkla fincan ölçüsü karşılığında kullanılmıştır. Heilkunde adlı tıp metninde, *çan* ölçüsünün bu işlevle kullanıldığını desteklemiştir.

Bu benzer fonksiyonun yanı sıra belli ölçülerde bir anlam farklılaşmasının da olduğu görülür. Eski Türkçe metinlerde tam olarak ölçü değeri belli değilken; Anadolu yöresinde *bir çanak miktarı* üç okkaya eş bir tahıl ölçüsü olarak geçmiştir. Bu yüzden ölçünün günümüze doğru geldikçe daha net bir sayıyı ifade ettiği gözlenmektedir.

tışı kişi kin agrıglıg bolsar kändir sıgnı üç öngi käsip bir çan bor iki çan suv birlä çoqaradıp ingäk yağı birlä yaqsar sönär “bir kadının üreme organı ağırlı olsa kenevir otunu üçe bölüp *bir çan miktarı* şarap ve iki çan miktarı su ile birlikte kaynatıp inek yağı ile birlikte sürerse ağı diner”. (Heil. I, [XIII], 1930 / 122): Wenn eine Frau an der Krankheit der Geschlechtsteile leidet, so zerschneide man den Hanf-sıg in drei Teile, koche ihn I *çan* wein und 2 *çan* wasser ab und schmiere das mit Kuhbutter darauf, so wird sie nachlassen (Heil. I, 1930: 459).

Heilkunde l’den verilen üç örnekte, *çan* ölçüsünün cisimlerle birlikte kullanımına şahit olunmaktadır: Suv, bor ve yağ gibi.

1.10.8. Küp: ‘Lehmgefäss, vorratsgefäss, krug’ gibi açıklamaları bulunan bu kelime *ibrik, küp* anlamlarına gelmektedir (Yamada, 1993: 264). Clauson ise ‘an earthenware jar or jug’ anlamında çevirmiştir (ED 687a). O hâlde *topraktan yapılmış sürahi ya da kavanoz, kap* anlamlarını ihtiva etmektedir. Yalnızca güneybatı Azerî Türkçesinde “küpe” şeklinde yaşadığını belirtir (ED 687a). 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde ise kü:b / kü:p olarak geçmektedir (ED 687a). Bu kelimeyle ilgili ED’de geçen örnekler şöyledir:

yarım küp bor “yarım küp şarap” [USp 32, 11]: half a jar of wine.

bir küp küçi bor “bir küp Kuha şarabı” [USp 35,5]: one jar of Kucha wine.

Su, pekmez, yağ gibi sıvıları ya da un, buğday gibi tahılları saklamaya yarayan, geniş karınlı, dibi dar toprak kap (KBS 591). TS’de ise *küp* değil *küpecik* ifadesine yer verilmiştir (TS 2772). Ufak küp anlamındadır.

Üç üçär qaplıq küp “üçer kap miktarlık küp” (Yamada, 1993: WP 03/121-12). *Küp* ölçüsünün *üçer kap miktarına* karşılık geldiği açıklanmıştır.

Yarım küp bor yumşaqqa eki şıg ür bir k(a)ra ton qıtay buqaqa üç tavar munça näsälärni sän berip bitiglärim algıl tep qodup bardım. “Yarım küp şarap Yumşak’a iki

şığı darı, bir kara elbise, Kıтай Buka'ya üç ipek kumaş, bu kadar şeyleri sen verip senetlerimi al deyip bırakıp gittim” (Yamada, 1993: Mi19). *Bir küp bor tãgmãyük üçün* “bir küp şarap elde etmek için” (Yamada, 1993: Sa09/6). *İki küp beğni* “iki küp şarap” (ETY: 288 /10). Bu örneklerde *küp* ölçüsünün şarap için kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Açıklıg küp “içerisine konulan şeyi ekşiten küp” (Atalay, 1998: 147). *Ol küp ol süçikni açıtgan* “o küp içerisine konan her tatlı şeyi daima acıtır” (Atalay, 1998: 154). Birbiriyle bağlantılı olan ve DLT'den alınan bu örnekte *küp* kelimesi ölçü bildirmemektedir.

1.10.9. Burnaç: Su kabı (Çetin, 2012). Clauson, kelimenin kökünü *buruna* götürmektedir. İY eki “+ç” ekinin gelmesiyle türeyen bir kelimedir (ED 367b): ‘with the connotation of one with a nose’ açıklaması ile burun ile çağrışımlı bir öge olduğu dile getirilmiştir. 8. yüzyıl Budist dinî seramonilerde yıkanma ritüeli için kullanılan su kabına “*yunguluk burnaç*” denmiştir. Bunun yanı sıra su içmede kullanılan kap ise “*içgülük burnaç*” [TT VIII] olarak adlandırılmıştır (ED 367b). Dolayısıyla *burnaç* isminden önce gelen sıfatların, aynı zamanda *bu kabın* kullanılış amacını, işlevini yansıtan bir anlam taşıdığı görülmektedir.

Clauson, *burnaç* kelimesinin etimolojisini ve yapı içerisinde geçen birkaç örneğini vermekle yetinmiştir. Ancak bu çalışmada (ED) ölçü karşılığında kullanıldığına dair bir bilgi yer almamaktadır. Engin Çetin’in aşağıda adı geçen çalışmasından elde edilen veri, *burnaç*’ın aynı zamanda bir ölçü terimi olduğuna kanıt oluşturmaktadır:

mantalını dört kapıgında kişi turgurzun yana dört oglankıyalarig uz tonandurup étip yaratıp birer burnaçda suv tutdurup dört bulurda olgurtsun (Çetin, 2012: VII 10a (477) / 432-436):
“Alanın dört kapısında birer kişi durdursun. Ayrıca dört genç erkeği güzelce donatıp süsleyerek (ellerinde) birer *su kabı* tutturarak dört tarafa oturtsun” (Çetin, 2012: 160).

Metinde kazandığı kap anlamına göre *ayak* ve *çan* gibi sıvı cisimler için kullanılan bir ölçü terimi olduğu sonucuna varılmaktadır.

1.10.10. İdiş: ED'de 'cup, vessel' *kap* anlamıyla yorumlanan terimin yalnızca kuzeydoğu merkezli Türk lehçelerinde (Karahanlı, Tuva, kuzey merkezli Kırgız ve güney merkezli Özbek Türkçesinde) yaşadığı belirtilmiştir (ED 72a). Irk Bitig'de geçen *uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış* [Irk B. 42] yapısı örnek gösterilmiş, "kadın kabını ve çanağını bırakıp oradan uzaklaştı" anlamı verilmiştir (ED 72a). *Ivrık idiş tizildi* "İbrik ve kap dizildi" örneğinde ise başka bir ölçü unsuru olan *ibrikle* birlikte kullanılmıştır [Kaş III, 131 / 22]. Lehçelere göre *idiş*'in okunuşunu nakleden Clauson, bu kelimenin doğrudan ölçü terimi hüviyetindeki kullanımına örnek göstermemiştir. Çağataycada *idiş*, İbn-i Muhanna'da *iyiş*, Harezmi Türkçesinde *idiş*; Yağma, Tuhsi, Yeme:k ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde ise *idiş* şeklinde yaşamıştır (ED 72a). Yamada ise bu kelime ile ilgili olarak 'gefäss' açıklamasında bulunur. Kap anlamına gelen *idiş*, Uygur sivil belgelerde sadece bir yerde geçmektedir: *üç birär qaplıq idiş* "birer kaplık üç *idiş* / *kap*": '3 gefässe (von) je einem qaplıq' (Yamada, 1993: WP 03/12).

Aşağıdaki örneklerden hareket ederek *idiş* ölçüsünün hem sıvı hem katı cisimler için kullanıldığı çıkarılmaktadır. Buğdayın ölçülmesinde yahut suyun miktarının belirlenmesinde bu ölçü teriminden yararlanılmıştır. Ancak verilen örneklerin Eski Uygur dönemine ait olduğu göz önüne alınması gereklidir. Köktürkçe metinlerde bu ölçü terimi ile karşılaşılmamıştır:

birer idiş suv täginçä "birer *kap* su dengince (miktarınca)" (BT VII: Str 133).

buğday idişlerinte "buğday *kap*larında" (Das. 503).

1.10.11. Közeç: Bardak, testi (Atalay, 1998: 360). Clauson, *küzeç* maddesi altında 'a jug' or other vessel olarak açıklamıştır (ED 757b). Dolayısıyla *bir sürahi ya da buna benzer başka bir kap* anlamına gelmektedir. Özellikle ayakları üzerine dikili bir kap olduğuna dikkat çeken Clauson, tartışmasız bir şekilde İran dillerinden Türkçeye geçmiş olabileceğini nakleder. Buna da Farsçada yer alan ve bu anlamlı *kūza* kelimesinin varlığı kanıt oluşturmaktadır (ED 757b). Ancak yine de kökeni konusunda kesin ve net bir bilgi sunmamaktadır. Aslen İran dilinden geçmiş olduğu yahut yabancı kökenli kelimeye diminutive (küçük) bir Türkçe "-ç" ekinin gelmesi ile mi türediği ile ilgili şüpheleri vardır (ED 757b). 'a jug, an earthenware water vessel' açıklaması ile de *topraktan bir su kabı* anlamına vurgu yapılmıştır. ED'de ölçü terimi hüviyetinde bir örneğine rastlanılmamıştır.

Türkische Turfantexte l’de ise bu kelime *küzeç* olarak geçmekte ve karşılığında ‘topf’ ifadesi belirtilmiştir. Almanca bu kelimenin anlamı ise *çanak, çömlek, tenceredir*. Metinde altından yapılan bir çömleğin dayanıklı olduğuna işaret edilmiştir. Bu şekilde altın, kalitenin de bir ölçüsü olmuştur: *Altun küzäç ärsär ornaglıg idiş ol* “Altın ise çömlek sağlamdır” (TTI, s. 15 / 189): Was den goldenen Topf anbetrifft, so ist er ein festes Gefäss (TTI, 1929: 15).

Küçük kor parçası anlamına gelen *köz* kelimesiyle bağlantısı akla yakındır. Buna göre etimolojisi yapılırsa şu şekilde tahlil etmek mümkündür: kö-z+eç = FK-FİYE+İİYE.

1.10.12. Anban: Çuval, torba (Gül, 2004: 344). Yalnızca AKT’de geçen *anban*, unun konulduğu çuval anlamına gelmektedir. Diğer tarım ürünlerinin taşınması, saklanması vs. işler için de *anban*’ın kullanılmıştır (Gül, 2004: 344). Borokrov ise Farçadan Türkçeye geçmiş bir kelime olduğunu belirtir [Borokrov, 2002: 49]. Sadece şu örnek içerisinde tanımlanmıştır:

bir anban un “bir çuval un” [AKT].

Örnekten de anlaşılacağı üzere çok ufak parçadan oluşmuş, sayılması imkansız olan katı cisim için bir ölçü terimi özelliği göstermiştir. Sayılandırılması başka türlü mümkün olmayan un maddesinin ölçüsünde, çuval veya torbadan yararlanılmıştır. Bu yolla “bir, iki, üç... torbalık un” yapısı ile ayrıca adet bildiren ölçü anlamı da sağlanmış olmaktadır. Ayrıca bu terimle ilgili *anbanlık* terimi de yalnızca yine ir kere AKT’de görülmüştür (Gül, 2004: 344):

bu anbanlıq unuñ üçün yeti kâz kirdiñ “bu çuval unun için yedi kez geldin” [Borokrov, 2002: 49] (Gül, 2004: 344).

1.10.13. Tagar: Dağarcık demektir. İçerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar (Atalay, 1998: 411). ED’de ‘a large container’ usually but necessarily ‘a sack’ şeklinde anlamlandırılmış, dolayısıyla geniş bir kap ve bunun yanı sıra çuval, torba anlamları verilmiştir (ED 471b). Kaşgarlı’nın madde başında verilen açıklamasını Clauson da yinelemiştir: ‘a sack for containing wheat and other things’ [Kaş. I / 411]. 13. yüzyıl metinlerinden Tefsir’de “tağara” şeklinde okunan bu terim ‘an earthenware dish’ [281] *toprak tabak* olarak tercüme edilmiştir. 14. yüzyıl İbn-i

Muhanna lugatında ‘a leather bag’deri çanta anlamıyla “tagarçuk” terimiyle; 15. yüzyıl Çağatay Türkçesi metinlerinde ise ‘a clay jar’ kilden küp yahut kavanoz ya da ‘large bowl’ geniş bir çanak anlamıyla “tağar” okunuşuyla yer almıştır (ED 471b). Sanglax’ta bir çeşit uzun ama dar çuval olduğu belirtilmiştir [San. 157r.19] (ED 471b). Bu terimin metinlerde ölçü fonksiyonlu örnekleri ED’de mevcut değildir.

Yamada da bu ölçü terimini ‘sack’ olarak açıklamış; çuval, torba anlamlarına gelen bir ölçü terimi olduğuna dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Clauson ile hem fikir olduğu fark edilmektedir. Uygur Sivil Belgeler içerisinde bu terimle ilgili olarak yalnızca bir örneğe rastlanmıştır: “iki yırım tagar bugday aldım” iki yarım çuval ölçüsünde buğday aldım (Yamada, 1993 /Lo 18). Örnekten ve sözlük çalışmaları buğday gibi katı cisimlerle kullanılan bir ölçü terimi olduğu sonucuna varılmıştır.

Matsui ise Uygurca ve Moğolcada geçerli bir ölçü terimi olduğunu belirtip; Çince karşılığının ‘chin’ şeklinde açıklamıştır. 1 *tagar* = 100 *mann* denklğini gösteren Matsui, bu ölçü terimine geniş bir kap anlamını vermiştir (Matsui, 2004).

1.11. SERTLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.11.1. Yumşak / Yımşak: “Yumşa-” fiilinden türeyen bir isimdir. Somut ve soyut mânâda pek çok alanda kullanımları mevcuttur (ED 938b). Asıl okunuşu *yımşak* olup zaman içerisinde *yumşa:k* hâlini almıştır (ED 938b).

Kolaylıkla bükülen sert karşıtı; dokunulduğunda veya üzerine basıldığında çukurlaşan eski biçimini kaybeden katı karşıtı gibi çeşitli anlamları vardır (KBS 1178-1179). Köktürkçede *yemşak*, yımşa- > yımşak şekillerinin mevcut olduğunu belirten Gülensoy, kelimeyi *yum(u)+şa-k şeklinde tahlil etmiştir (KBS 1179).

Raschmann, bu kelimenin pamuklu kumaşın kalitesini belli ettiğini söyler (Raschmann, 1995: 54). *Tüülüg yumşag böz* “tüylü pamuklu kumaş”, *ton yamagu yumşag böz* “elbise yamamaya yarayan yumuşak pamuklu kumaş” şeklinde metinlerde *yumşag*’ın tanıklanmış, bu vesileyle kumaşın hangi iş için alındığı ortaya çıkmıştır (Gül, 2004: 343). *Kimning burunta qan önsär nara qaşı soqup älgäp burunta ürzün ıgai taqı yumşaq tuz bözdä yörgäp alinta bazun* “kimin burnundan kan gelirse

dözülmüş narı eleyip burna sürülsün ve yumuşak tuzlu bir pamuklu kumaşla alna bağlansın” (Heil. II, T II Y19 1932: 17-18): wenn jemandem die Nase blutet, so soll man Granatschale zerstoßen durchsieben und in die Nase einführen. (Das Blut) wird stocken. Man soll erweichtes Salz, in Leinen eingewickelt (Heil. II, 1932: 415). Bu örnekte de bözün *yumşak* ile nitelendiği görülmektedir. Alna sarılacak kumaşın yumuşak ve tuzlu olmasının gerektiği “*yumşaq tuz böz*” tamlaması ile ifade edilmiştir.

Aşağıda ise *yumşak* kelimesinin geçtiği diğer örnek yapılar yer almaktadır:

Bu boquq yilkä ol ikinti kät, ... törüyür yumşaq yaşlg bolur “guatr hastalığının sebebi yeldir... yumuşak ve yaşlg’dır” (Heil. II, T II 2, 1932 / 92): Dieser Kropf rührt vom Wind her. Der zweite... entsteht. Er ist weich und yaşlg (Heil. II, 1932: 425). *Sabı süçig (a)gısi yimşak (e)rmış* (KT G5 / 2) “sözleri tatlı, ipek kumaşları yumuşak idi” (Tekin, 2010: 21). Bu iki örnekte *yumşak*ın bir fiil ile birlikte kullanılarak birleşik fiil oluşturduğu görülmüştür. *Agısı yimşak ermiş* yapısında ise ipekli kumaşın yumuşaklığı belirtilmiş, bu sebeple *yimşak* ölçü bildirmiştir. Nitekim bir önceki paragraflarda Raschmann da *yumşak* kelimesinin bözün kalitesini gösteren bir ölçü olduğunu ifade etmişti. Köktürkçede de kumaş ve *yumşak* kelimelerinin bir arada yer aldığı dikkat çekmektedir.

Ele alınan şu örnekte ise *yumşaq* kelimesinin sertlik yumuşaklık bildiren bir ölçü unsuru olmasının hâricinde cümleye *ince ince* gibi bir anlam kattığı da gözlenmiştir:

Kim qal bolsar bo(l)sa sogun müngüzin yumşaq ögüp suvqa toqıp içsär, kidär “kim delilik hastalığına yakalanırsa geyik boynuzunu ince ince dövüp suya katıp içerse hastalığı gider” (Heil. I, [VI9, 1930 / 55): Wenn jemand von der Tobsucht befallen wird, so soll man Hirschhorn fein zermahlen und mit Wasser gemischt trinken, so wird sie beseitigt (Heil. I, 1930: 457).

Bu örnekte delilik hastalığına yakalananlar için geyik boynuzunun *ince ince* öğütülüp suyla karıştırılıp içilmesinin faydalı olacağına değinilmiştir.

Yumşak sav “yumuşak söz” (Das. 2042) tamlamasında ise bir sözün kırıcı olmadan söylenmesi kastedilmiştir. Bu sebeple üslup için bir ölçü ifadesi olarak yer aldığına tanık olunur.

1.11.2. Katıg / Katag: “Kat-” fiilinden türemiştir ve ‘hard, firm, tough’ olarak tercüme edilmiştir (ED 597b). *Kattıg, katı, kattı, kattı* okunuşları vardır (ED 597b). Sert, katı, kuvvetli anlamlarına gelmektedir.

TS’de *katı* şeklinde madde başında belirtilmiştir. Eski Türkçede kelime ve ikinci hece sonundaki “-g”lerin düşme hadisesi ile zaman içerisinde *katıg* kelimesinin *katı* olduğu düşünülmektedir. Çok, pek, şiddetli, sıkı, gayet; ağır, acı; haşin, şiddetli, sert anlamları verilmiştir. Maniheist dönem Eski Uygurca metinlerin karakteristik bir özelliği yardımcı sesin (a) şeklinde olmasıdır ki *katag* örneğinde de bu duruma şahit olunmaktadır.

Katag ünin kıkırışu “sert sesle bağırarak” (U IV / C / 21). Bu örnekte taşıdığı anlam itibariyle yüksek sese karşılık gelmiştir. Sesin kuvveti için bir ölçü özelliği göstermiştir. Dolayısıyla *katılık* ve *sertlik* duygusu dokuya ait değil; ses için bir anlam ifade etmiştir. Duyular arası aktarma yoluyla sesi nitelemiştir. *Kattı yalu*: “sert yay”: ‘with a strong bow’ [Hou. 30,6]. Doğrudan bir eşya için bir ölçü fonksiyonu taşımıştır. Aşağıda yer alan Eski Uygurca metinlerden tanıklanan örneklerde ise inanç dünyasındaki kuvvete işaret etmiştir:

Öz etözün alp katağ üze tutar erdi “kendi bedenini tok ve dayanıklı tuttu”: he kept his own body in a state of toughness and hardness [U IV 34, 49-50]:

Bek katağ kértgünç köñüllüg “güçlü, sağlam inançla dolu gönül”: with a mind full of firm strong belief [TT VII 40, 117].

1.11.3. Katgı: Sert, haşin gibi anlamlara sahiptir (Eraslan, 2012: 577). ED’de *katkı*: maddesi altında ‘harsh, hard hearted and the like’ açıklaması yapılmıştır (ED 598b). Buna göre *sert, katı* gibi anlamları olmakla birlikte soyut mânâda *katı yürekliler* demektir. Kelimenin etimolojisi belirsizdir. Bu konuda iki görüş vardır. Birincisi “*katık-” fiilinden geldiğidir; ikincisi ise “kat-” fiil kökü olarak düşünülür (ED 598b). DLT’de tanıklanan bu kelime karakteristik bir yapıya işaret eder: *Katkı kişi* “kimsenin düşüncelerini dikkate almayan sert mizaçlı kişi” [Kaş. I 427] (ED 598b). Bu kelimenin şiddet mânâsını da içerdiği görülür: *Katgı: yağı*: “şiddet uygulayan düşman”: the violent enemy [Kaş. I 444] örneğinde de bu anlam görülür.

Gülensoy ise *katı* madde başlığı altında açıklar. *Katı* kelimesinin Eski Türkçede *katıg*, Karahanlı döneminde ise *katıgı* / *katkı* / *katıg* şekillerinin var olduğunu ifade eder.

qadır qatıgı qağıg saw “çok sert, şiddetli, acımasız söz”. (TT I, s.7 / 14): Grimmige, strenge, heftige worte (TT I, 1929: 7).

Görüldüğü üzere *sıkı*, *katı*, *kesin* gibi anlamları olan ‘strenge’ ile karşılık bulmuş bir kelimedir. Sert, katı anlamlarına gelen kelimelerin art arda sıralanması ayrıca bir öneme sahiptir. Uygurcanın karakteristik özelliği olan hendiadyoin yapısının üçlü bir şekli bu örnekte yer almaktadır. Ayrıca kelimelerdeki ses benzerliği de dikkat çekmektedir.

1.12. GENİŞLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.12.1. Kiñ: ED’de *ké:ñ* maddesinde ‘wide, broad’ açıklaması ile yer verilmiştir. Kumukçada *geñ*; güneybatı Osmanlıcada *gen*, Türkmencede *gi:ñ* şeklinde geçmiştir (ED 724b). *Kéñ yétiz* “geniş geniş” [U III 72, 27] tamlaması da ‘wide, broad’ olarak tercüme edilmiştir. 14. yüzyıl İbn-i Muḥannā’da *tar* kelimesinin karşıtı olduğu belirtilir (ED 725a). Kutadgu Bilig’de *bu ké:ñ dunyā* “geniş dünya” [KB 3649] tamlaması yer almaktadır. Bu yapıda *ké:ñ* kelimesi ölçü anlamı sağlamaktadır. TS’de tanıklanmamış bir kelimedir.

İşiç elig bire king “kazan kırk bir bire genişliğinde” (TCUP 129), *upanant işiçning kingi elig bir bire* “upanant kazanın genişliği kırk bir bire genişliğinde”⁵⁹ (TCUP 130-131), “(nand atlg) işiç elig bire king” Nanda adlı kazan kırk bir bire genişliğinde (TCUP 129)⁶⁰. Aynı metinden derlenen bu örneklerin birbiriyle benzerlik gösterdiği açıktır. Cehennem kazanının genişliğini dolayısıyla büyüklüğünü göstermede mil uzaklığını veren ölçü terimi *bire* ile *king* kelimesinin birlikte kullanımına şahit olunur. Soyut anlamlı örneklerde abartma unsurunun *bire* ölçü terimi ile desteklendiği böylece bir kez daha tanıklanmaktadır: bk. “*bire ulug*” yapısı.

⁵⁹ “*Upananda işiçniñ kiñi elig bir bire ol*” bu kazanın genişliği de elli bir mil genişliğindedir (Das. 833-834).

⁶⁰ “(nand atlag) işiç elig bire kiñ ol” Nanda adlı kazan elli mil genişliğindedir (Das. 832).

King yitiz alını “geniş alını” (U IV / B / 49), *king yitiz kögüz* “geniş göğsü” (U IV / B / 54). *King* ölçüsünün bu örnekler aracılığıyla vücudun belli bölümleri için de kullanıldığı göze çarpar.

Küçüm küsünüm yok kim tengri burkanning edgüsin erdemin king alkıg küleyü sözlegülüg “burkanın iyiliğini *ayrıntısıyla* överek söyleyebilecek kadar güç kuvvetim yok” (UM II / 13 / 39). *Küsâdi bölgâli başlagların adırtlagalı yörüglârin keñ alkıg* “anlamları *ayrıntısıyla* ayırt etmek için kaynaklarını bilmek istedi” (Ölmez 1994: 84, 113). “*King alkıg*” tamlaması birlikte kullanıldığında cümleye *ayrıntısıyla* anlamını katmıştır. *King* ölçü teriminin bu anlamı tek başına sağlayabildiği de gözlenmiştir: *Qolulamaqning adırt king yörügin wişikluän şastrda sözlâmişkä munta yörmâti* “Wei-schi-lun adlı şastra⁶¹ içerisinde detaylı, tam bir şekilde açıklanmadı”: definition hat man bei der ausführlichen Besprechung im Wei-schi-lun hier nicht erklärt (TT V, 1931: 118, 119). Sonuç olarak bu örnek cümlede *king* ölçüsü sayısal bir değer ifade etmeyip, bir şeyin üzerinde *ayrıntısıyla* durmak gibi bir mânâ katmıştır.

King alqıg orduda “büyük sarayda” (TT VI, 1934: 201 / 7): in dem ausgedehnten palast (TT VI, 1934: 202).

“*King alqıg*” yapısı *ayrıntısıyla* anlamına gelmekten çok, nitelediği isim için büyüklük ve genişlik anlamı veren bir sıfat fonksiyonundadır.

1.12.2. Yétiz: Enli, geniş (Çetin, 2012: 240). “Yét-” fiilinden türemiştir ve *geniş, enli* anlamlarına gelmektedir (ED 894b). Sonraları ‘perfect, complete’ anlamlarını kazanmıştır. Nehcü’l Ferâdis’te geçen şu örnek bu açıklamayı desteklemektedir: *Men yetiz âlim boldum* “ben mükemmel bir âlim oldum” [193,7]. Bu durum da *yetiz* kelimesinin aynı zamanda derece bildiren bir ölçü anlamı sağladığını da göstermektedir. U II 72’de *ké:ŋ*; Suv. 347,9’da *uzun* kelimesi ile birlikte geçmiştir. Dolayısıyla yine başka ölçü değeri taşıyan kelimelerle kullanılmıştır.

DLT’de bu kelime “*yetiz kağış*” ve “*yetiz yé:r*” tamlamalarında geçer [Kaş. III 10] (ED 894b). “Yetiz kıl-” birleşik fiil yapısında ise ölçü anlamından ziyade bir şeyi sunmak anlamı hâkimdir [Kaş. III 152] (ED 894b).

⁶¹ Sanskritçe kökenli şastra kelimesinden gelmiş olup, Budizmi tefsir eden eserler mânâsındadır (Eraslan 2012: 604). Şastar ve şastr şeklinde okunuşları da mevcuttur.

Gülensoy, Anadolu ağızlarında bu kelimenin karşılığı olarak *tamam; henüz, yeteri kadar* anlamlarını göstermiştir (KBS 1132). Aralarındaki farkı göstermek dolayısıyla *édiz* maddesinde de bu konu detaylı olarak açıklanmıştır.

yétizi üze tüz örtüdi üç miñ ulug miñ yértinçüg “sayısız binlerce yeryüzünü *genişliği* boyunca dümdüz örttü” (Çetin, 2012: 162, 639).

Cümlede devrik yapı vardır. Kalıplaşmış bir terim olan *üç miñ ulug miñ yértinçü* ile sayısız varlıklar anlatılmış ve Budanın üstün gücü ile bu yeryüzünün tamamını örttüğü belirtilmiştir. Bu nedenle *yétiz* kelimesi, sayısız yeryüzünün alabildiği genişliği ifade etmesi açısından bir ölçü terimi hâlini almıştır.

1.12.3. Ęn: ED’de ‘breadth’ olarak açıklanmıştır. *Uzunluk* ya da *boy’a* karşıt bir anlam ifade etmektedir (ED 165b). İbn-i Muhannâ lugatında “*to:n é:ni*” tamlaması geçmekte ve Clauson tarafında ‘the breadth’ şeklinde çevrilmektedir (ED 165b). Buna göre *elbisenin eni* anlamındadır.

Yan tarafa olan genişlik. Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde *én*; DLT’de ise *i:n* şeklinde geçtiği; Talat Tekin tarafından *é:n / ěn* olarak okunduğu belirtilmiştir (KBS 333).

Raschmann ise *bözün* özelliklerinden ağırlık ve boyutu ile ilgili bahiste *inlig* maddesine değinmiştir. *Bir kulaç inlig böz* örneğini ‘baumwollstoff mit einer Breite von einem Klafter’ olarak açıklamıştır (Raschmann, 1995: 45). Bu yapı ise “bir kulaç genişliğinde pamuklu kumaş” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Raschmann’ın “i-” tarafında okuduğu “*én*” teriminin burada da geniş / genişlik anlamıyla kullanımına şahit olunmaktadır.

Bu böz eni neçe “bu bezin eni ne kadar?” (Atalay, 1998: 49). Karahanlı Türkçesinden alınan bu örnekte de *pamuklu kumaşın en ölçüsünü* ifade ederken kullanıldığı görülür.

1.12.4. Tar: Dar, sıkıntı (Eraslan, 2012: 606). ED’de üç farklı anlamla *ta:r* kelimesine değinilmiştir (ED 528a). İlk anlamı *dar, sınırlı* anlamlarına gelmektedir ve bu başlık ile ilişkilidir. Somut bir nesne için geçerli olmakla birlikte soyut mânâsı da

bulunmaktadır: *Köñülleri tar* [Hüen ts. 103] “zihinleri dar (dar görüşlü)” örneğinde mecazî bir ifade söz konusudur. DLT’den alınan *ta:r ev* “sıkışık, dar ev” yapısı ‘a cramped dwelling’ olarak açıklanmıştır (ED 528a). Güneybatı Azerî ve Osmanlı Türkçesinde *dar*, Türkmencede ise *da:r* şekli kullanılmıştır.

İçine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan demektir (KBS 266). *Tār* kelimesi zaman içerisinde *dar* kelimesine dönüşmüştür (KBS 266). Eski Türkçede kelime başındaki “t-”nin “d-” olma durumu söz konusudur. TS içerisinde *dar dirlik* (*tar dirlik*) kalıbında bu kelime görülmektedir (TS 1010). Soyut anlamının ön planda kullanımı dikkat çekmektedir.

tar yolqa kirmiškä sanur “dar yola girdiğini sanır” (TT VI, 1934: 225, 226 / 275): einer Irrlehre anhängen und den engen Pfad (derselben) betreten haben.

İncelenen bu örnekte *tar* kelimesi, yolun *genişliğini darlığını* belirtmede bir ölçü olmaktadır.

1.13. DERİNLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.13.1. Teriñ: Derin. Clauson, ‘deep’ olarak tercüme etmiştir (ED 551a). Genellikle ikinci hece “-e-” ile hecelenir. Güneybatı Azerî ve Osmanlı Türkçesinde *derin*; Türkmencede *deri:ñ*, Eski Uygurcada *teriñ* şeklinde yaşamıştır (ED 551a). 8. yüzyıl Budist çevreye ait Uygurca metinlerde Buda için *sumer teriñ* sıfatı yakıştırılmıştır. “Büyük ve görkemli Sumer dağı kadar derin Buda” anlamına gelen bu yapı ile Buda’nın uygunluğuna işaret edilmiştir [TT VI 360] (ED 551a).

Gülensoy, *terin*<*ter+iñ* şeklinde etimolojisini açıklamıştır (KBS 278).

yarım bire tering tört erdning itilmiş çldar atlıg yul “yarım mil *derinliğinde* dört cevher ile tanzim edilmiş jaladhara adlı göl” (UM II / 31 / 10).

ädgü tetyük [nom] amrılmış täriñ ol eyin bolmak [üzä] bilgäli bolmaz uçın kıdıgın (Ölmez, 1994: 77 / 1543) iyi denilen öğreti durulmuş *derinliktedir*, başını sonunu izleyip anlamak mümkün olmaz (Ölmez, 1994: 112).

Öğretinin mânâ bakımından büyüklüğüne işaret etmek maksadıyla *derinlik* ölçüsünden yararlanılmıştır. *Teriñ* kelimesi, somut anlamıyla kullanım yerine; öğretinin önemine dikkat çekmede soyut anlamın ölçüsünü ifade etmiştir.

Bu örnekte ise, *teriñ* ölçüsü metaforik bir ögenin tasvirinde kullanılmaktadır. *Genişlik* ve *derinlik* ölçüleri bir arada yer almaktadır. *Yarım korus kingi yarım korus*

tering erdnilig yul “yarım çağırma genişliği ve derinliğinde cevherle donanmış göl” (UM II / 31 / 30).

Aşağıda ise, cehennem tasviri yapılmış; abartı unsuru katmak ve acının şiddetinin ne ölçüde yoğun olduğunu ortaya koymak amacıyla *derin*'den yararlanılmıştır.

tering kozlug yol “derin alevli yol” (UM II / 86 / 5).

Antaki savların yörüglerniñ tärinjin irakın körüp “ondaki sözlerin, anlamların derinliğini, genişliğini görüp” (Ölmez, 1994: 58, 108). *Irak tärin karvadaçı ärip* “uzağı derini anlayabilecek [güçte] olup” (Ölmez 1994: 93, 116). *Tärin* ve *irak* kelimelerinin ikileme hâlinde yer aldıkları görülür. Sözlük anlamı itibariyle *irak* kelimesi uzunluk bildirse de; cümlelerin bağlamında derinlikle ilişkilendirilmiş ve *genişliği* anlamıyla kullanılmıştır. Ayrıca *yinçgä* ile de ikileme oluşturduğuna tanık olunur: *Burhan nomi tärin yinçgä* “buda öğretisi derin ve ince” (Ölmez, 1994: 62, 109). Dolayısıyla hem *irak* hem *yinçgä* kelimeleri ile metinlerde birlikte geçtiği sonucuna varılmıştır.

Buraya kadar verilen örneklerde somut anlamdan ziyade soyut işlevli kullanıldığı dikkat çekicidir. *Derinlik* kelimesi fizikî bir algıya değil; bir şeyin anlamsal boyuttaki ayrıntısına, içeriğine gönderme yapmaktadır. Nitekim şu örneklerde soyut anlamlı kullanımları mevcuttur:

tiring nomlar “derin öğretiler” (Ölmez, 1988: 38 / 1).

tayanturup sakınçın tärin dyanlarda busuşlug sakınçlıg boltı “düşünceli bir şekilde derin Dhayanalara dalıp kederlendi” (Ölmez, 1994: 83 / 113).

tärin ujikların ämäzig yanluk bolmışına kıntı küsädi bölgäli başlagların “derin sözlerin hatalı, yanlış [bir biçime girmiş] olmasından düşünceli bir hal aldı” (Ölmez, 1994: 84 / 113).

täring quduq “derin kuyu” (TTI, s. 11, 1929 / 102): tiefer brunnen (TTI, 1929: 11)

Bu örnekte ise kuyunun derinliğine işaret eden bir ölçü ifadesi mevcuttur. Somut anlam taşıyan tek örnek olarak *täring quduq* yapısı tespit edilmiştir. Belirli bir sayısal değer ifade eden ölçü birimi olmamakla birlikte *oyukluk*, *derinlik* anlamları ile bir bakıma ölçü bildirmektedir.

1.13.2. Tüp: Derinlik. Clauson, çeşitli anlamlarıyla birlikte bu kelimeyi açıklar: ‘the root of a tree or plant’ hence metap. ‘the foundation (of a structure); the bottom

(e.g. of the sea); the ancestry or origin (e.g. of a man) (ED 434b). Buna göre *bir ağaç ya da bitkinin kökü* ilk anlamıdır. Metaforik anlamı ise *bir yapının temelleri* olarak gösterilmesidir. Ayrıca *bir şeyin dibi*, *soy* veya *köken* de mecâzi kullanımları arasındadır. Genellikle tarihî Türkçe metinlerde *tüp* olarak yer almakla birlikte; kuzeydoğu Tuva Türkçesinde *düp*, güneybatı Azerî Türkçesinde *dib*, Osmanlı Türkçesinde *dib / dip*, Türkmencede *düp* şekliyle geçmektedir (ED 434b).

KBS'de *asıl*, *kök*, *dip*, *temel* anlamları belirtilmiştir. *tüp > tüp > dip şeklinde zaman içinde değişime uğramıştır (KBS 287). Karaçay aşiretinde de *alt*, *dip* anlamları geçerlidir (DS 4014).

bir bire king tüp törtkil tört kat altun "bir bire genişliği ve *derinliğinde* dört köşeli dört kattan oluşan altın" (UM II / 30 / 8).

kulak tübi tepreser "kulağın *dip* kısmı hareket ederse": if the root of the ear twitches [TT VII 34, 10]:

Soy anlamına gelerek metaforik anlamlı kullanımına tanık olunur: *Tü:blüg eren* "iyi yetiştirilmiş soylu adam": a well-born man [Kaş. III, 119] (ED 435a).

1.13.3. Şamak: Sığ, derin olmayan. ED'de ve Uygur Sivil Belgeler içerisinde bu terim yer almamaktadır. DS üç farklı anlamda kullanılan bu kelimenin ilk anlamını büyümemiş kavun, karpuz (DS 3740); kokulu küçük kavun (DS 3742) olarak göstermiştir. İkinci anlamı *saçsız* demektir. Çalışmamızda madde başı olarak ele aldığımız ve derinlik için bir ölçü olarak kabul ettiğimiz *şamak* terimiyle ilgili olan benzer anlam ise üçüncü açıklamada yer almaktadır. Sazlık yerlerdeki su birikintisi anlamındaki kullanıma işaret ederek (DS 3742), dolaylı yollardan Eski Türkçede karşılanan anlamla bağlantı kurulmasına imkân sağlamaktadır. Çünkü sazlık alanlardaki su birikintileri de sığlıktır.

tüz yerdäki şamak suvug ulug taluy ügüz[kä] okşatmış tæg (Ölmez, 1994: 60, 109) "düz yerdeki *sığ* dere suyunu büyük denizlerle, ummanlarla karşılaştırmış olmak gibi" (Ölmez, 1988: 109).

Örnekte Buda öğretisi ile Taocu Konfüsyüsçü kitaplardaki akımlar mukayese edilerek; Budizm karşısında onların ilkelerinin yetersizliği, belirtilen örnek bağlamında daha net açıklanmaya çalışılmıştır. Benzetme unsurunun da olduğu bu yapı sayesinde, suyun derinliğinin ölçüsünü belirten *şamak* terimiyle karşılaşılmıştır. Ele

alınan örneğin önceki ve sonraki mısraları göz önüne alındığında bu terimin; *sıĝ* ve *derin* olmayan; *güçsüz su birikintisini* ifade ettiği anlaşılmaktadır.

1.13.4. Sıĝ / Sık: ED'de *sı:k* (?*sı:ĝ*) maddesinde bu konuya değinilmiştir (ED 804a). 'Shallow, scanty' tercümesine göre *sıĝ* ve *yetersiz* anlamları mevcuttur. 8. yüzyıl Budist çevreye ait Uygurca metinlerden şu örnek verilmiştir:

Uluĝ suvka kirser ölimegey sıkka tegip üngey "Büyük (derin) denize girse ölmez ama iyi olmayacaktır ancak *sıĝ* sulara ulaşırsa kurtulacaktır": if he enters great waters(i.e. goes to sea) he will not get wet, but will reach shallow (water) and get out [Kuan. 17]. DLT'den alınan şu örnekte ise *yetersiz* anlamındadır:

ola:rda ko:y sı:k ol "onlarda sadece birkaç koyun var (*yeterli değil*)": they have (only) a few sheep [Kaş. III 130]:

(Göl, deniz, akarsu vb. için) *derinliği az, dibi yüzeyine yakın olan*; (mec.) *ayrıntıya inmeyen, yeterli olmayan, yüzeyde kalan* (KBS 763). DLT'de *az* anlamıyla *sık* şeklinde geçmiştir. **sık* > *sıĝ* şeklinde değişmiştir (KBS 764).

sıĝ yuka biligim "*sıĝ* yüzeysel bilgin" (Ölmez, 1994: 45, 106).

Bu örnekte *sıĝ* kelimesi mecâzî anlamla kullanılmıştır. Bir önceki başlığımız *şamakta* fizikî bir derinlik ifadesi söz konusu iken burada; *sıĝ* sözünün soyut anlamı karşıladığı gözlenir.

Anın örü [bak]s[ar] kök t(ä)ñrig kudı baksar yağız yerig sıĝ biliglig biligsizlär ymä alkugun bilirlär anıñ körkin b(ä)lgüsin" (Bu sebeple) *sıradan bilgisiz* insanlar bile yukarı baksa göğü, aşağı baksa yağız yeri ve onun güzelliğinin belirtisini tümüyle bilirler (Ölmez, 1994: 72-73 / 111). *Sıĝ* bilgisi olan bilgisiz kimseler için kullanılan bir terim olarak kullanılmıştır.

Teriñ, şamak ve *sıĝ* kelimeleri birlikte değerlendirildiğinde; *sıĝ* kelimesinin Eski Türkçede sadece soyut anlamıyla, *şamak* kelimesinin sadece somut anlamıyla; *təriñ*'in ise daha çok soyut ama somut anlamı da içererek kullanıldığı görülmüştür.

1.14. EŞİTLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.14.1. **Teŋ**⁶²: Çince'den ödünçleme yoluyla Eski Uygurcaya geçen bu terim; 'gleich, wie' olarak açıklanmıştır (Yamada, 1993: 290).

Dolayısıyla *eşit*, *kadar* anlamlarına gelmektedir:

qayımtuning çaqçaqtaqı ilçi birläkii täng ülüşlög yirin iki şıg yaqaqa tuğum "Qayımtunun İlçi ile eşit olan Çaqaqta bulunan hisseli yerini iki şığa kiraladım" (Yamada, 1993: RH 05/4-6). *Näçä oqlanlarım bolza ol oqlanlar birlä täng öng ülüş qopı birür män* "ne kadar çocuğum olsa da onlarla denk, eşit hissenin tamamını veririm" (Yamada, 1993: Ad03/16-18).

Yukarıda belirtilen örneklerde *täng* ölçü terimi sıfat işlevinde yapı içerisinde yer almıştır. Aşağıda sıralanan örneklerde ise *eşit olarak*, *eşit biçimde* gibi anlamlara gelerek zarf fonksiyonu kazanmıştır:

Bu yirkä näçä urug bağsar ikägü täng ündürüp tarır biz "bu yere ne kadar tohum ekilse biz ikimiz eşit bir şekilde yetiştirir, ekeriz" (Yamada, 1993: RH07/4-6). *Bolmış tüşin täng üläşür biz* "olmuş ürün hasılatını eşit bir şekilde paylaşıyoruz" (Yamada, 1993: RH 07/6-7). *Mindä ogul qız tuğsa ol oqlum birlä täng tüz tuğup* "benden doğan oğul kız gibi denk tutarım" (Yamada, 1993: Ad03/12-13). *Qoçotaqı yirtä suvta mädiz bilä täng yisün* "Qoçotaki yerden Madiz ile eşit olarak paylaşsın" (Yamada, 1993: Mi25/3-4).

Tng şeklinde de okunduğuna, kimi örnekler aracılığıyla tanık olunur:

bu kişi tng iki kişi birip "bu kişi değerinde iki kişi verip..." (Yamada, 1993: Sa29/17).

bu yirkä niçä urug bağza ikigü tng üläşüp alır biz "bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz denk bir şekilde paylaşır alırız" (Yamada, 1993: RH/80/8-9). *Alım birim kälzä ikrar tng bilışip tng birürbiz* "alım birim vergileri geldiğinde ikimiz eşit şekilde veririz" (Yamada, 1993: RH11/10-11).

samdukütäki paynı bilä tngi ülüşlög yarım ängiz yirtä mnga tägär bölük ülüşlög yirim birsün "Samdüküdeki paya eşit hissem olan yarım anızlık bana düşen kısımdan yer versinler" (Yamada, 1993: LO 15/8-11).

Tng şeklinde okunan yukarıdaki örneklerden ilkinde edat görevindedir. "*Gibi, ... değerinde*" *gibi* anlamlara gelerek edat fonksiyonu üstlenmiştir. Diğer örneklerde ise *denk*, *eşit* anlamı mevcuttur.

⁶² Clauson'un okunuşu dikkate alınarak *teŋ* madde başı ile belirtilmiştir.

Clauson *eşitlik*, *denklik* anlamlarına gelen bu kelimeyi *teṅ* (d-) maddesinde incelenmiştir (ED 511a). Bunun dışında çeşit, tür anlamlarında başka bir *teṅ* maddesine daha değinmiştir: 'sort, kind' (ED 511b). Çince *téng* kelimesinin sinonimidir (ED 511b). Bu kelimeler aynı yazılışlar bile farklı mânâlar içermektedir. Bu başlık altında incelenmesinin sebebi ise *eşitlik* ve *denklik* bildirererek kullanımıdır.

Tang ve *dang* okunuşunun özel bir anlama sahip olduğunu, 'half a load on an animal's back' çevirisine göre düşünmek gerektiğini ifade eder (ED 511a). Buna göre *hayvanların sırtına yüklenen yüklerden biri*, *denk* olarak tercüme edilir. Daha genel bir açıklama ise *yük*, *paket* olarak yapılabilir: hence more generally 'a load or package' (ED 511a). Bu anlamın Farsçada yer alan *tang* kelimesinin anlamı da 'a donkey load' yani *bir eşek yükü* ile bağlantısı üzerinde durulmuştur (ED 511a). Bu kelime, çağdaş Türk dilleri tarafından Farsçadan ödünç alınmış ve Türkçede sonrasında *denk* şekline dönüşmüştür (ED 511a).

Clauson'a göre *eşitlik*, *denklik* anlamındaki *teṅ* kelimesinin kökeninin Çince olduğu savunulamaz çünkü anlam bakımından bir ilişki söz konusu değildir (ED 511a). Dolayısıyla Yamada ve Clauson bu ölçü teriminin kökeni konusunda farklı düşünmüşlerdir.

Gülensoy *aynı ağırlıkta yük* anlamına vurgu yapmışken (KBS 277); Nişanyan ise *teṅ* kelimesi için *eşit*, *eş değer*, *kadar*, *terazinin bir yanına konan ağırlık*, *tartı*, *yük* anlamlarını vermiştir [SS, 104] (KBS 277).

TS'de bu kelime *denk* şeklinde ele alınmakta ve *dek* kelimesine gönderme yapılarak açıklanmaktadır. Buna göre altı anlamı verilen *dek* kelimesinin beşinci sırada gösterilen anlamının ölçü ifade etmesi, konuyla bağlantısını oluşturmaktadır. *Denk*, *tek* ve *tenk* şeklinde gösterilen bu kelimenin anlamı; *içi dolu çuval*, *hayvana yüklenen karşılıklı yükün her biri* olarak açıklanmıştır (TS 1062). Karşılıklı olarak hayvana yüklenen her bir yüke *tay* da denildiğini kaynaklar ifade etmektedir. Nitekim Hasan Eren, *hayvanın bir yanındaki yük* olarak belirterek kaynağını Farsçadan getirmektedir [Eren, 1999: 399] (İlker, 2008: 476).

Dolayısıyla belli bir yükün eşit oranına işaret eden bir ölçü terimi olduğu anlaşılmaktadır. DLT’de, buna benzer bir ifade bulunmaktadır: *Artıĝ kelimesi yükün bir dengi, hayvana yükletilen karşılıklı denklerden biri* olarak açıklanmaktadır (Atalay, 1998: 98).

gang ögüzteki kumnung sanı birle teng yirtinçü yir “Ganj nehrindeki kum sayısı ile denk yeryüzü” (Barutcu, 1987: Str 614).

teng tavar bolsa takı yime ogrı tengi bolgay “ölçülebilecek bir mal olsa idi gene de ölçüsü yanlış olacak idi” (UM II / 38 / 25).

biş bakar tenginçe tavarım “beş bakır değerinde malım” (UM II / 10 / 38).

öküş buşı birse angmıntın bir tañçu aş tenginçe “pek çok sadaka verse hiç olmazsa ufak bir dilim yiyecek kadar olsun verse” (UM II / 104 / 7).

Tenge ve *tenglig* kelimeleri de *teng* kelimesinden türeyen ve yine denklik, eşitlik anlamı katan ölçü anlamı taşıyan kelimelerdendir. *Teñe*; denk, denge anlamına gelmektedir. *Tenge* < teñ+e = İK+İİYE şeklinde etimolojisi yapılmaktadır. (KBS 276). Kutadgu Bilig’de bu kelime şu şekilde tanıklanmıştır: *Sanga tuş tenge yok* “sana denk yok” (KB / 7). *Teñlig* de denk, kadar, miktar anlamlarındadır. ‘gleich’ olarak açıklanmıştır (Yamada, 1993: 290). *Benzer, aynısı, eşit* gibi anlamlar içermektedir. *Teñlig* < teg-in+lig=FK-FİYE+İİYE (KBS 277).

tengri burkanın bir şlokça teñlig nomug “tanrı burkanın küçük bir dizesine *denk* öğretisi” (Das. 4500).

bu oq yir tänglig iki yir birip alşunlar yulşunlar “aynı bu yer gibi, bu yer *denginçe* iki yer verip alsınlar” (Yamada, 1993: Sa08/19).

ol yekniñ küçi yime teñri burkanka teñlig ök bolgay “şeytanın gücü Tanrı Budaya *denk* olacak” (Das. 2583).

Örneklerde *teñlig* kelimesi aracılığıyla iki farklı ögeden birinin diğerine belli açılardan benzediği gözlenmektedir. Cümleye *aynı, ...dengi* gibi anlamlar katmaktadır.

1.14.2. Tüz: Eşit. Düz, eğik ve dik olmayan; eşit; ova, kır anlamları vardır. KBS’de geçen ikinci anlamı madde başıyla uyuşmaktadır. *Tüz* > *tüz* > *düz* olarak zaman içinde değişim göstermiştir (KBS 315). Clauson, ‘level, flat, even’ olarak bu kelimeyi açıklamış zamanla anlam genişlemesine uğrayarak ‘equal’ mânâsını

kazandığını belirtmiştir (ED 571b). Seviye, düz, hatta gibi anlamlarının yanı sıra eşit anlamını da karşılamıştır. Bu başlıkla bağlantılı olan kısım ise eşit mânâsıdır: *Bé:ş erne:k tüz erme:s* “beş parmak eşit olmaz” [Kaş. I 128, 8] örneği de bu anlamı destekleyici bir rol üstlenmektedir. Aşağıda ise farklı metinlerden tanıklanmış *tüz* ölçüsü ile ilgili örnekler yer almaktadır:

käkälük ödün şäkär birlä tüz ülüş qılıp közkä sürdsär körmäsär ymä körür ädgü bolur “keklik safrasının eker ile eşit oranda göze sürülmesi ile görmeyen göz görür iyi olur” (Heil. I, [V], 1930 / 50): Wenn man die Galle eines Rebhuhns mit ebesoviel Zucker gemischt auf das Auge streicht, so wird das Auge, das nicht sieht, sehen, und es wird gut (Heil. I, 1930: 455).

ikinti äm borqa iglämişning sirkä birlä qra tuz içürmiş kräk bir äm mırç zum uruğı vsada bu otlar barça tüz bor birlä içürmiş kräk “ikinci ilaç şaraptan rahatsızlanan için sirke ile kara tuzu içermek gerek bir ilaç da biber, zum çipeği tohumu, vsada bitkilerinin hepsini eşit oranda şarap ile içermek gerek” (Heil. II, T II Y27-Y17-Y18, 1932: 420) (Dies ist) das zweite Heilmittel. [Das Heilmittel] für den durch Wein Erkrankten. Man soll Essig mit schwarzem Salz zu trinken geben. (Dies ist) das erste Heilmittel. Pfeffer, zum-Samen und vsada, man nehme alle diese Heilmittel zu gleichen Teilen und gebe sie mit Wein zu trinken (Heil. II, 1932: 421).

Bu cümlede, şaraptan kaynaklanan rahatsızlığa ikinci bir tedavi yöntemi sunulmaktadır. Sirke ile kara tuzun karıştırılıp içilmesi; *biber, zum tohumu* ve *vsada* maddesinin hepsinin eşit oranda birleştirilip şarap ile içilmesi gerektiği açıklanmıştır.

çubaqan nara sınçqan vsada uruğı yalgagu tuz b[u] otlar barça tüz künçit yaginga barlap bor birlä içürsär “çubakan, nar tohumu, sınçkan, vsada tohumu ile yalgagu tuzu gibi otların hepsini eşit bir biçimde susam yağında eriterek şarap ile içerse (iyi olur) (Heil. II, T II Y27-Y17-Y18, 1932 / 40): Wenn man Zizyphus, Granatapfel, Bocksdom, vsada-Samen und yalgagu-Salz, alle diese Heilmittel zu gleichen (Teilen) nimmt und in Sesamöl aufgelöst mit Wein zu trinken gibst (Heil. II, 1932: 421).

Ele alınan yukarıdaki örnekte ise yine belli yiyeceklerin eşit bir biçimde birbirine katılarak susam yağında eritilerek hastalığa karşı alternatif bir tedavi yöntemi geliştirildiği görülür. Benzer bir yapı daha aynı eser aracılığıyla örneklendirilebilir: *kürüç kntakari vazak kranç... barça tüz ingäk yaginga qayinturup ...g içürsär* “susam, kntakari, vazak ve kranç gb maddelerin hesinin eşit bir oranda inek yağında kaynatıp ... içerse” (Heil. II, T II Ohne Nr, 1932 / 174). Birbiriyle bağlantılı olan ve Heilkunde II’de adı geçen bitkiler sayıldıktan sonra *tüz* kelimesi getirilmiş; bu şekilde sayılan bütün maddelerden eşit oranda alınması kastedilmiştir. Benzer bir örnek ise şöyledir:

vinini yürüng ikisäk şünük uruğı bışıg singir divdaar mırç ptpidi bu otlar tüz urup soqup älgäp çurnı qılıp “vinini, beyaz ikisäk, şünük tohumu, pişmiş sinir, biber, uzun biber otlarını eşit oranda dövüp, eleyip toz hâline getirip” (Heil. II, Nr. 4. Ohne Nr. ,1932 / 19-21): vinini weisses ikisäk, Platanensamen, gekochte Sehne, Devdarholz, Pfeffer und langen Pfeffer; man soll diese Heilmittel zu gleichen Teilen zerstoßen, durchsieben und daraus Pulver machen (Heil. II, 1932: 432-433).

Arat'ın belirttiği üzere *vinin* ve *ikisäk* adlı sözcükler çevirilmemiş; olduğu gibi tercümeyle dâhil edilmiştir. Cümle içinde isimleri geçen otlardan *eşit oranda* koyup, havanda dövüp, elemek suretiyle oluşan tozdan bahsedilmiştir.

1.15. ÖNCELİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.15.1. İlk: İlk, her şeyin evveli demektir. Clauson, ‘first in order of time or space’ şeklinde tercüme etmiştir (ED 140a). Sırasıyla zaman ve mekân için niteleyici unsur olmuştur. Bazı kuzeybatı Türk lehçelerinde, Osmanlı ve güneybatı Azerî Türkçesinde *ilk*; Türkmencede *ilki* olarak transkribe edilmiştir. Eski Türkçede *eñ* ile birlikte sıklıkla tanıklanmıştır: *(e)ñ ilki togu b(a)lıkda süñ(ü)şd(ü)m* (BK D30 / 2) “ilk önce Toğu Balık'ta savaştım” (Tekin 2010: 61).

ED'de çeşitli metinlerden tanıklanan, ölçü bildiren *ilk* kelimesi şu şekillerde örneklendirilmiştir:

İlki sü taşıkmış erti “ilk askerî birlik harekete geçti” [Türkü VIII. yy II E 32]. *İlki özün bu özün* “önce kendisi ve mevcut varlığı” [Man. Chuas 116-17]. *İlki tıltag* “ilk sebep” [U II 7,1]. *İlki böğö éligler* “ilk akıllı yöneticiler” [M III 35,17]. Bu örneklerde *ilki* şeklinde bu terim geçmektedir ve sıfat fonksiyonundadır.

İlk sen bargıl “önce sen git” (Atalay, 1998: 43). Zarf işlevli bir kullanım söz konusudur. *İlkite berü* “başlangıçtan beri” anlamına gelmiş, edat görevinde yer almıştır.

1.15.2. Öñrä: Önce. ED'de hem sıfat hem zarf işleviyle kullanıldığına dikkat çekilmiş; *öñ* kelimesinin zaman ve mekânı niteleyici unsur olduğu belirtilmiştir (ED 189a). Tarihî Türk lehçesinde ‘in the east, eastwards’ anlamıyla doğu yönüne işaret etmektedir. Sonrasında ise ‘in front, forwards; formerly’ anlamlarını kazanmıştır. Dolayısıyla ön, ileri doğru, önceden anlamları mevcuttur.

Ebi on kün önre ürküp barmış “evi on gün önce ürküp varmış?”⁶³ (ETY: 176 / C7). *Yer tenri erken öñre*⁶⁴ “dünya ve cennet yaratılmadan önce” [Ongin 2]. *Montada öñre* “bundan önce” (Das. 3747). Bu üç örnekte, zamanı belirtmekle birlikte edat işlevinde yer aldığı görülmektedir. *Ol öñrä äşidmäki üzä keřärip yanlukın* “o önceden işitmesi sayesinde [bir sözün] yanlığını giderip” (Ölmez, 1994: 84, 114). *Öñrä äşidmäki* “önceden işitmek” yapısında ise edat değil, fiilimsiyi niteleyen bir zarf olarak görev almıştır. Aşağıda ise sıfat işleviyle kullanımı göze çarpar:

Öñre ertmiş üdün “çok uzun zaman önce” (Das. 3103). *Öñräki töröçä suvka kirip* “önceki töreye göre suya girip” (Ayazlı, 2012: 88 / 0313). *Tägindi çın kertü nomug öñräki iduklarda* “gerçek doğru öğretiyeye öncek, ermişler [yanın]da ulaştı” (Ölmez, 1994: 87, 114). “-ki” eki ile birlikte *öñrä* kelimesi sıfat olmuştur.

1.15.3. Kenki: ED’de *ké:n* / (g-) maddesinde açıklanan bu kelimeninin kökü; “*ké:”ye kadar götürülmektedir (ED 724b). “*ké:” ismine vasıta ekinin gelmesi ile türemiştir. Cümle veya yapılarda zarf ya da edat görevini üstlenen bu kelime, *arka* ve *sonra* anlamlarını içermektedir (ED 724b): ‘behind (of place), after (of time)’. Benzer anlamlara sahip *kédin* kelimesinin olması, *kén* kelimesinin kökünün “*ké” olma ihtimalini yükseltmektedir (ED 724b). *Kén* kelimesine aitlik eki “+ki” ekinin gelmesi ile *kenki* hâlini almıştır.

kinkisi nom buşı titir aşnukısı tavar buşı titir “sonrakisi öğretiy sadakasıdır öncekisi mal mülk sadakasıdır” (Ölmez, 1988: 52, 124).

Eserin bu bölümünde öğretiy sadakası ile mal sadakası arasındaki önem farkı belirtilmiş; Budizmde mal sadakasının öğretiy sadakasıyla boy ölçüşemediği; önemli olanın öğretiy sadakasını gerçekleştirmek olduğu üzerinde durulmuştur (Ölmez, 1988: 124 - 125). Bu bağlamda önem bakımından öncelik ve sonralık ilişkisini *kénki* ve *aşnuki* kelimeleri sağlamıştır.

⁶³ *On kün öñre ürküp barmış* (Şine Usı Yazıtı G7) “on gün önceden ürküp kaçmışlar” (Aydın, 2011: 83).

Ulagalı ärür [ç]in açğalı, munı kenki boş<g>utçı[lar]ka “bunun doğrusunu ilerki kuşaklar için açıklayarak ekleyiver” (Ölmez, 1994: 84, 114). Bu örnekte ise gelecek nesiller ifade ederken *kénki* kelimesinden yararlanılmıştır.

1.15.4. Söki: ED’de sö:- fiilinden türemiş bir isim olmakla birlikte ‘former, of old’ açıklaması yapılmıştır. Buna göre *önceki*, *eski* anlamlarını ihtiva etmektedir (ED 819a). 8. yüzyıl Maniheist çevreye ait Türkçe metinlerden örnek verilmiştir: *Söki tenri yalavaçı* “Tanrı’nın önceki elçileri”: the former passengers [Chuas. 64-5].

Bang ve Gabain’in ortaklaşa hazırladığı *Türkische Tufantexte I-V* çalışmasının sözlük kısmında bu kelime ‘früher’ kelimesiyle açıklanmıştır. Bu kelime ise eski, önce, daha önce, önceki gibi anlamları karşılamaktadır.

Säçilip miñ sökilärdä inçip täñäşsiz ärdi “bin yıl öncesinden seçilmesiyle benzersiz idi” (Ölmez, 1994: 83, 113). *Söki qanlar küçi ymä tusulmagai* “eski hanların gücü faydalı olmayacak” (TTI, s. 11, 1929: 105): weder wird der früheren Könige Kraft (macht) nützen (TTI, 1929: 11). Bu iki örnekte *önceki zamana* işaret söz konusudur.

1.15.5. Aşnu: İlk, önce anlamlarındadır. Bundan gelişen *aşnukı*, *aşnukan* kelimeleri vardır. Hacıeminoğlu *aşnu* kelimesini *Çekim Edatları* başlığı altında “Zaman ve Mekân Bildiren Edatlar” içerisinde (Hacıeminoğlu, 1996: 83), Yong-Song ise “Sontakı” olarak değerlendirerek; “aş-” eyleminin dönüşlülük çatısı “aşun-” fiilinin ulaç biçimidir şeklinde açıklama yapmıştır (Yong-Song Li, 2004: 115). Yapı içerisinde *aşnu* ve *basa* sözlerinin sıralı bir şekilde yer aldığı gözlenmiştir. Nitekim Hacıeminoğlu *basa* kelimesini de aynı kategori içerisinde değerlendirmiştir (Hacıeminoğlu 1996: 79). A. von Gabain [Alt. Gr. 136] ve Brockelmann [Ost. Gr. 182] *aşnu* kelimesinin etimolojisini “aşın-u” olarak açıklamış; buna göre fiil kök - zarf fiil olarak yorumlamışlardır. Hacıeminoğlu da onların görüşüne katılmış ve “-den önce” şeklinde bir anlama geldiğini belirtmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 83).

Clauson, “aşun-” fiiline zarf fiil eki gelerek türediğini belirtmiştir (ED 263b). Çeşitli metinler aracılığıyla bunları örneklendirmiştir: *Eñ aşnu* “ilk önce” [TT V 26,5-9],

aşnu ünüp “ilk gelip” [PP 65,3], *aşnu üç kaşuk içsün* “önce üç kaşık içsin” [H II 18,63], *başda aşnu* “her şeyden önce” [TT V 24, 58], *menden aşnu* “benden önce” [Mel. 14,7] (ED 263b). Zarf görevinde olduğunda ‘previously first (of all)’ *hepsinden önce, ilk önce* anlamlarına gelmektedir. Uzaklaşma eki ile birlikte kullanıldığında edat fonksiyonu kazanır (ED 263b). Taramalar sonucu bu madde ile ilgili tespit edilen birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

aşnu trkin qanag tıdmiş krgäk basa argsz sökmäkig tıdmiş krgäk “önce hızla kanı engellemek gerek, sonra kirli ishali engellemek gerekir” (Heil. II, T II Y 66, 1932 / 147): so soll man erst schnell das Blut stopfen, dann den Unreins-Durschfall (Heil. II, 1932: 429).
ang aşnu bu nom bitigig üç qata ol yirtä oqımış kargäk “ilk önce bu öğretiyi o yerde üç kez okuması gerek” (TT VI, s.209 / 80): muss zunächst sies Sūtra dreimal an jener Stelle lesen darauf muss er sofort damit beginnen (TT VI, 1934: 210).

Önceki anlamına gelen *aşnukı* teriminin de bu maddede belirtilmesi gereklidir. Clauson, bu kelime için de ‘former’ açıklaması yapmıştır. *Aşnu* ile aynı anlama gelmektedir. Etimolojisi *aşnu+kı=*isim+aitlik eki şeklindedir. Bu madde ile ilgili örnek bk. *kenki* maddesi. TS’de de *evvelki, eski, kadim, kadimî* gibi çeşitli anlamlarıyla birlikte gözlenmektedir. Bu anlamlar, Eski Türkçedeki *mânâ* ile uygunluk göstermektedir (TS 266).

boşgunt[i] köni oñaru boşgutug aşnukı [bilgä-] larda “sağlam doğru öğretiyi önceki bilgilerden öğrendi” (Ölmez, 1994: 87, 114).
bädüyü kly t(ä)ñridäm köñüli aş[nukan] sıgurmış ärdi tört türlüg [särinmäklig] yorıkıg “dört türlü kşanti yürüyüşünü kutsal gönlüne çok önceden büyüme çağında sıgdırmıştı” (Ölmez, 1994: 82, 113).

1.15.6. Basa: Sonra. “Bas-” fiiline “-a” zarf fiile eki gelerek türeyen bu kelime tarihin eski dönemlerinde zarf ve bağlaç olarak kullanılmıştır (ED 371b). Moğolcada da *basa* kelimesi ‘then, also, thereafter’ şeklinde geçmektedir. Buna göre *sonra* anlamına gelmektedir. Hakasçada *paza*, Tuvacada *baza* şeklinde geçmektedir

Hacıeminoğlu kelimenin etimolojisini *basa < bas-a* şeklinde yapmış; *-den sonra, -den öte* anlamlarını vermiştir (Hacıeminoğlu 1996: 83). Açıklamasını da fiil kökü - zarf fiil eki olarak yapmıştır. “Bas-” fiilinin ulaş biçimi şeklinde Yong-Song Li yorumlamakla birlikte; Türk lehçelerinden çeşitli örnekler vermiştir (Yong Song Li, 2004: 129-130). Ayrıca, sontakı gibi kullanılan adlar arasında *basa*’ya yer verdiği

görülürken; *aşnu*'yu sadece sontakılar arasında değerlendirdiği göze çarpmıştır. DS'de fazla, baskın, üstün; *arkasından*, *hemen sonra* anlamlarına değinilmiştir (DS 532). Dolayısıyla ikinci kategoride yer alan anlamlarının; Eski Türkçedeki anlamla bağlantılı olduğu görülür.

A. Von Gabain *Alttürkische Grammatik*'te; J. Eckmann ise *Chagatay Manuel*'de *basa* kelimesini çekim edatları içerisinde göstermemiş; Brockelmann ise *Osttürkische Grammatik der Islamischer Litteratur Sprachen Mittelasiens* [Ost. Gr. 182] adlı çalışmasında bu kelimeyi fiil kökenli çekim edatları arasında değerlendirmiş ancak belli bir açıklama getirmemiştir (Hacıeminoğlu 1996: 83). *Aşnu* maddesinde verilen ilk örnekte ise R. R. Arat'ın, bu kelimeye *sonra* anlamını yakıştırdığı görülmektedir.

aşnu trkin qanag tıdmış krgäk basa argsz sökmäkig tıdmış krgäk “önce hızla kanı engellemek gerek, *sonra* kirli ishali engellemek gerekir”: so soll man erst schnell das Blut stopfen, dann den Unreins-Durschfall (Heil. II, 1932: 147, 429).

1.15.7. Başlayu: Öncelikle, önce (Tekin, 2010: 55). Clauson “başla-” fiilinde *başlayu* kelimesine değinilmiştir (ED 381b-382a). Bu fiilin kökü *baş* olarak açıklanmıştır. ‘to began, to lead’ tercümesine göre *başlamak*, *öncülük etmek* anlamları verilmiştir (ED 381b). Genellikle nesnesiz kullanılır ve geçişsiz bir fiildir (ED 381b). *Başlayu* kelimesi geçişsiz bir fiil olan “başla-” fiiline zarf fiil gelerek türeyen bir kelimedir. Zaman bakımından öncelik / sonralık anlamlarını desteklemesi itibariyle bir ölçü bildirmektedir.

k(a)ñ(i)m k(a)g(a)nka b(a)şl(a)yu b(a)z k(a)g(a)n(i)g b(a)lb(a)l tikm(i)ş (KT D16 / 2 - BK D13 / 6): “babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş” (Tekin, 2010: 29-Tekin, 2010: 55).

1.15.8. Oza: Geçmiş zaman. ED'de *oza* olarak geçmektedir. “Oz-” fiiline “-a” zarf fiil ekinin gelmesi ile türemiştir. Zaman zarfı görevinde kullanılmıştır (ED 280a). ‘formerly’ abl. meaning ‘before’ açıklamasına göre *öncelikle* yahut uzaklaşma ekli yapıyla birlikte kullanıldığında *önce* anlamına gelmiştir (ED 280b). Kuzey merkezli Altay Türkçesinde *ozo* / *olzo* şeklindedir. 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi içinde ‘past time’ geçmiş zaman kullanımı verilmiştir. *Kamuğda oza* “her şeyden önce”: before all (the others) [KB 250]. Bu örnekte edat işlevindedir. *Arı zahrı tatğu asaldın oza* “balı

tatmadan önce zehri tadacak”: you will taste the bee’s sting before the honey [At. 440]. Burada da edat fonksiyonuyla karşılaşılmaktadır.

*Uza*⁶⁵ *kı bilge ança aymış* “geçmiş zaman bilgini böyle söylemiş” (Atalay, 1998: 88). *Oza* sıfat işleviyle tamlama içerisinde yer almıştır. Gülensoy da, bu kelimeye *geçmiş zaman* anlamını vermiştir (KBS 982). TS’de bu terim tespit edilmemiştir.

1.15.9. İzi: Öbür yıl, gelecek seneden sonraki yıl. Clauson, *ızı* maddesinde bu kelimeyi incelemiştir. ‘the year after, next’ geçtiğini; *sonraki, bir yıl sonra* gibi anlamlarına değinmiştir (ED 280a). DLT’de tanıklanmıştır: *Arkın izi* “gelecek sene, öbür sene” (Atalay 1998: 89).

1.15.10. Türk: Vakit anlamına gelen bir kelimedir. Bütün meyvelerin olgunlaştığı zamanın ortasını ifade eder. DLT’den tanıklanan aşağıdaki örneklerden ikisinde vaktin ortasına işaret etmiştir. Bu nedenle zaman dilimi içerisinde *orta*’yı kastettiği için ayrı bir madde hâlinde değerlendirilmiştir. TS’de *türk* kelimesi yer almakla birlikte zaman anlamına dair bir açıklama yoktur (TS 3875). Yiğit, civan anlamından bahsedilmiştir. Eski Türkçede güç, kuvvet; DLT’de ise vakit; *gençlik çağının ortasında olan genç* mânâsına geldiği görülür (KBS 948). Gülensoy, *türk / türük* <*tö(ü)-r-ü-k şeklinde tahlil etmiştir (KBS 948).

türk üzüm ödi “üzümün olgunluk vakti” (Atalay, 1998: 353).

türk kuyaş ödi “gün ortası” (Atalay, 1998: 353).

türk yigit “gençlik çağının ortası” (Atalay, 1998: 353).

1.5.11. Bildir: Geçen yıl; bir yıldır (Atalay, 1998: 456). Kuzeydoğu Altay Türkçesinde *pıltır*, kuzey merkezli Kırgızca ve Kazakçada *bıltır*, güneybatı Azerî Türkçede ve Türkmencede *bildir*, Osmanlı Türkçesinde ise *bıldır* şeklinde yaşamış bir kelimedir (ED 334a). Açıklamada sadece Kaşgarlı’nın belirttiği “*bıltır yıl*” tamlaması örneklendirilmiş; ‘last year’ şeklinde tercüme edilmiştir. *Baldır* okunuşunda iki başlık verilmiş, bunlardan ikincisinin *bıldır* terimi ile anlam bakımından ilgili olduğuna dikkat edilmiştir (ED 334a). *Bıldır* kelimesinin yanlış hecelenmesi sonucu *baldır* şekline dönüştüğü üzerinde durulmuştur: *baldır tarığ* “bahardan önce ekilen ürün”: a crop

⁶⁵ Reşit Rahmeti Arat, Clauson oza olarak okumuştur.

which is sown in the beginning of the spring şeklinde çevrilmiştir. Dolayısıyla *baldır önce* mânâsında kullanılmıştır. *Baldır kuzı* “vaktinden önce doğan kuzu” [Kaş. I 456]: a lamb born at the beginning of the lambing season (ED 334a).

1.5.12. Ertäkän: Vaktinden önce. Mehmet Ölmez’in Altun Yaruk’un III. kitabı üzerine yaptığı doktora çalışmasında bu şekilde yorumlanmıştır: *ertäkän tuym[ış] ärti üç türlüg kurug köñül* “üç türlü boşluk bilincini vaktinden önce tanımış idi” (Ölmez, 1994: 82, 113).

Eski Türkçede bu anlama gelmekle birlikte TS’de yer alan *erte* kelimesi ertesi, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın anlamlarındadır. Ses bakımından iki kelime benzer olsa da Eski Türkçede *önceki*; 13-14. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde (TS 1512) ise *sonraki* zamanı kastettiği görülmektedir.

ED’de iki “ert-” maddesi bulunmaktadır. Birisinin “kapalı e”li olduğuna işaret edilmiş ve belli bir doktrinin lideri olarak anlamlandırılmıştır. Belirtilen diğer “ert-” fiilinin ise *geçmek* anlamındadır. Bu maddede “ert-” fiilinin farklı eklerle birlikte kullanımları örneklendirilmiştir: *Alp ertgülükler* “zor geçenler” [TT VIII A.7]; *kaltı altı kün ertip bardı* “altı gün geçtiğinde” [PP 20, 1-2]; *Adası ertir* “tehlikesi geçer” [TT VII 14,21]; *Ödleg ertti* “zaman geçti” [Kaş. III 425]; *Ol ertir ödün* “ölmeden önceki zaman / geçmiş zaman” [KB 1925]. Ancak *ertäkän* teriminin bir örneğine rastlanmamıştır.

1.16. SÜREKLİLİK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.16.1. Turkaru: Daima, her zaman. ‘Continuously, uninterruptedly’ şeklinde ED’de tercüme edilmiştir (ED 542a). Dolayısıyla *sürekli*, *kesintisiz* anlamları mevcuttur. 8. yüzyıl Maniheist [T II 10,89], Maniheist A diyalekti [M I 29,29] metinlerinde *sürekli* anlamında geçtiği tanıklanmıştır (ED 542a). Budist metin [U I 17,1-2] numaralı parçada geçen *evirdeçi turkaru nom tilgenin* yapısında da bu kelimenin içerik bakımından aynı anlamı taşıdığı görülmüştür. Aşağıda da yine Eski Uygurca metinlerden tespit edilen örneklere yer verilmiştir:

turqaru telim öküş yula köyer “sürekli çokça meşale tutuşur” (TCUP 66).

turqaru qayınar “daima kaynar” (TCUP 98).

turqaru bizni uduzup “daima bizi takip ederek” (U IV / C / 84).

turqaru kiñ alqïg köni ulug yolug qodup “her zaman büyük hakikati büyük yolu bekleyip”:
man rechnet sie stets zu denjenigen, die den breiten, geraden, grossen Weg verlassen
haben (TT VI, 1934: 223, 226):

Çok sayıda Eski Uygurca metinde tanıklanıyor olması bu kelimenin kullanım sıklığı olduğunu göstermektedir.

1.16.2. Üzüksüz: Kesintisiz, durmadan. *Üzük* kelimesine olumsuzluk anlamı katan İY ekinin gelmesi ile türemiştir. ‘Uninterruptedly, continuously’ olarak ED’de açıklanan bu kelime; *sürekli* ve *kesintisiz* anlamıyla Maniheist, Budist çevreye ait Türkçe metinlerde tanıklanmıştır (ED 286a): *Tutçı üzüksüz* “her zaman, sürekli”: ‘always and continuously’ Man.[TT III 26]; *amru üzüksüz* “devamlı, sürekli” ‘continuously and interruptedly’ Bud. [Suv. 109, 7]. İkileme içinde kullanımı dikkat çekmektedir. “Türlü Cehennemler Üzerine Notlar” adlı Arat’ın çalışmasında bu kelime şu yapı içerisinde geçmektedir: *üzüksüz tolu qayınar* “durmadan dolu kaynatır” (TCUP 132).

1.16.3. Üzlünçüsüz: Aralıksız. ED’de *üzlünçü* maddesinde ele alınmıştır (ED 288a). “Üzlün-” fiilinden türediği belirtilen *üzlünçü* kelimesi ‘termination, ultimate’ şeklinde tercüme edilmiştir (ED 288a). Son anlamına gelen bu kelime, olumsuzluk eki “+slz” ekinin kattığı anlam ile *sonu olmayan, sürekli* anlamını kazanmıştır. TS’de *üzmek* fiili verilmekte ve anlamı da koparmak, kırmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak şeklindedir.

Eski Türkçedeki bu kelimenin kökünü, “üz-” fiiline götürmek mümkündür. Çünkü olumsuzluk anlamı katan “-slz” eki ile *kesilmeyen, bitmeyen* anlamına gelir ve böylece Eski Türkçe metinlerde geçen *aralıksız* anlamı ile bağlantılı olduğu görülür. Üz-(ü)l-(ü)n-ç+süz = FK-FFYE-FFYE-FİYE+İİYE şeklinde ek ve kök ayrımı yapılabilmektedir.

İki yigirmi yıl tüni küni üz(lünçüsüz) paşantak atlıg yağış yagadımız “on iki yıl gece gündüz aralıksız kurban sunduk” (UM II / 10 / 33). Maytrisimit’te geçen bu *üzlünçüsüz* kelimesi, cümleye süreklilik anlamı katmıştır.

1.16.4. Tünle küntüz / tüni küni / tünin künin / tün kün: Gece gündüz, durmadan. TS'de de bu yapı; *dün ü gün, dün gün, düni gün, dün ü gündüz* tamlamaları içerisinde *dün ü gün* başlığı altında açıklanmıştır (TS 1321). Günümüzde küçük ses farklılıkları ile birlikte bu yapı sıklıkla kullanılmaktadır. Eski Türkçe metinlerde de gece gündüz anlamında yer almıştır. Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesinden tanıklanan çeşitli ve çok sayıdaki örnekler, bu yapının kullanımının fazla olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca aşağıda verilen bütün örnekler göz önüne alındığında zarf görevi üstlendiği de görülmektedir. Sadece *tünli künlü yiti öd(ü)şke subs(u)z k(e)çd(i)m*⁶⁶ (BK GD) “gececi gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim” (Tekin, 2010: 67) örneğinde sıfat fonksiyonunda yer almıştır. Daha sıklıkla zarf pozisyonundadır.

tünle küntüz atayu tutsar “gececi gündüzlü durmadan ansa” (UM I / 15).

tünle küntüz unıtmasar “gece gündüz unutmaması (için)” (UM I / 73)

iki yigirmi yıl tüni küni üz(lünçüsüz) paşantak atlıg yağış yagadımız “on iki yıl gece gündüz aralıksız kurban sunduk” (UM II / 10 / 33).

tengriler... tengri katunları tünin künin tengri mengisinge esirip “tanrılar ve tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup” (UM II / 103 / 28).

tünle küntüz isig özinte artukrak açını küyü küzedü “gece gündüz bedeninde daha fazla acıyla yanıp yakılarak” (U IV / C / 81)

tün kün aruksuz köñülin “gece gündüz yorulmayan gönülle” (Das. 962).

tünle küntüz ürüg uzaı küyü küzetü tutğay biz “gece gündüz uzun süre koruyup gözetip tutacağız” (Ölmez, 1988: 83, 155).

tünle küntüz altı üdde bir-tin singar ong eñninlerinteki tonların açınıp ong tizlerin çökkitip ayaların kavşurup... süzök köngülümüz üze töpümüzni yirke tegürüp pança-mantal biş tilgen-in yinçürü töpün yükünü teginür biz (Ölmez, 1988: 21 / 12-23) “gece gündüz altı zamanda bir taraftan sağ omuzlarındaki giyimlerini açıp, sağ dizlerini çöküp, ayalarını kavuşturup... temiz gönlümüz ile başımızı yere değdirip panca-maңdala beş uzuvla secde ederek saygıyla başımızı eğeriz” (Ölmez, 1988: 93).

Verilen bu örnekte; yaşanan zamanda on yöndeki Budalara ve en üstün Budalar Budasına saygılarını nasıl gösterdiklerini ifade etmesi açısından kalıp anlatılardan biri yer alır. Kalıplaşmış ifadelerden olduğu fikrine ise, Altun Yaruk'un farklı tegzinçlerinde de bu yapılarla karşılaşılması etkili olmuştur. Neticede *tünle küntüz* ve onunla birlikte belirtilen *altı üd* yani altı zaman kavramı ile Budalara

⁶⁶ *tünli künlü yéti ödüşke suvsuz keçdim* “gececi gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim” (BK G-D) (Aydın 2012: 96). Erhan Aydın ve Talat Tekin'in verdiği anlamları göz önünde bulundurduğumuzda *ödüş* kelimesinin vakti karşıladığı ve önüne aldığı sayı sıfatı ile o kadar günlük bir zaman dilimini karşılayan bir ölçü fonksiyonu taşıdığı görülmektedir.

tapınmanın sürekliliği dile getirilmiştir. Bu şekilde düşünüldüğünde, sınırları tam belli olmayan geniş ve devamlı bir zaman ölçüsünden bahsedilmiştir.

tün kün bile sewnelim “gece gündüz boyunca sevinelim” (Atalay, 1998: 100).

tün kün keçüp irtelür “gece gündüz geçerek aranır” (Atalay, 1998: 245).

Yarattı yaşıl çeş

Sawurdı ürünğ kaş

Tizildi karakuş

Tün kün üze yürkenür

“Firuze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece gündüz üzerine örtülür” (Atalay, 1998: 331).

DLT’den alınan örneklerden ilk ikisinde de süreklilik anlamlı ölçü değeri taşıdığı görülürken son örnekte *tün kün* yapısı özne olarak yapı içerisinde yer almış; zaman ya da süreklilik anlamı sağlamamıştır.

1.16.5. İrkin: Günlerce. TS’de *irkmek* fiili tespit edilmiştir. Biriktirmek, yığılmak anlamına geldiği belirtilmiştir (TS 2094). Eski Türkçede karşılık gelen anlamında dolaylı da olsa *günlerin birikmişliği anlamındaki* “irkin” kelimesi ile “irk-” fiili arasında bir ilişki görülmektedir. DS’de de irkinmek fiili için *para biriktirmek* açıklaması yapılmıştır (DS 2553). Yine bir biriktirmenin söz konusu olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra *irkin* maddeleri üzerine verilen diğer bilgiler Eski Türkçedeki anlamla uyuşmamaktadır. ED’de *irkin* “irk-” fiilinden getirilmiştir (ED 225a). Anlamı ‘collected together in one place’ olarak verilmiştir. Bu da belli bir yerde toplanmışa karşılık gelmektedir (ED 225a). *İrkin yağmur* “günlerce süren yağmur” (Atalay, 1998: 108). DLT’de yer alan bu tamlamadan da anlaşıldığı üzere süreklilik bildiren bir fonksiyona sahiptir.

1.16.6. Kün küninge: Gece gündüz, bütün gün, her gün. Bu yapı, Eski Türkçe metinlerden Maytrısimit’te tanıklanmıştır:

antada inaru kün küninge bodistvag körgeli kelir “bundan sonra günü gününe Buda’yı görmeye gelir” (UM II/ 38 / 43).

1.16.7. Ay kün: Gece gündüz. Mehmet Ölmez’in doktora tez çalışmasından alınan ölçü bildiren bir söz grubudur:

bo muntag osuglug savnıñ yeğın kudıkısın, ay kün üzä ämgänmädin adırtlıg kılıp antakiya ok yaratıp ötünmiş ärür “bu tür bir sözün iyi ya da kötü oluşunu gece gündüz

düşünmeye [gereksinim duy]maksızın ayrı bir şekilde oracıkta [kendiliğinden] bulup söylemiştir” (Ölmez, 1994: 50, 106).

1.17. ÇABUKLUK BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.17.1. Turgınçara: Hemen, derhal. Gabain, turgınçara<tur-ğınça+ra şeklinde ekine, köküne ayırmıştır (Gabain, 2007: 87). FK- Zarf Fiil + Yön gösterme eki olarak açıklamak mümkündür. ED’de köken itibariyle “turgın-” fiili ile bağlantılı olabileceği düşünüldükçe “turkın-” maddesi incelenmiştir. Doğrudan bir “turkın-” maddesinin bulunmayışı buna sebep olmuştur. ED’de “turkın-” fiilinin *utanmak* anlamına değinilmiştir: *ol mindin turkındı* “o benden utandı” [Kaş. II 241]. Dolayısıyla “Türlü Cehennemler Üzerine Parçalar” adlı çalışmada tanımlanan *turgınçara* teriminin sağladığı anlam ile bir benzerlik görülmemektedir: *turgınçara örtenür* “hemen saklanır” (TCUP 73).

1.17.2. Timin (ök): ED’de *té:min* maddesinde açıklanmıştır. ‘Immediately’ şeklinde tercüme edilen bu kelimenin ilk olarak *gelecek zamanda gerçekleşen ani durumlar* için kullanıldığını sonrasında ise *daha sıklıkla geçmiş zaman* için bu anlamın geçerli olduğunu ifade etmiştir (ED 507a): ‘In the immediate past, just now’. Güneybatı Osmanlı Türkçesinde *demin* şeklinde yaşamıştır (ED 507a).

Hemencecik. Demin, bundan evvel anlamlarında kullanılan bir kelimedir (Atalay, 1998: 409). KBS’de az önce, hemen, çok yakında açıklaması yapılmıştır (KBS 275). Uygurcada *timin* (temin?); DLT’de ise *temin - ti:min* şeklinde geçtiği tanımlanmıştır. Zamanla **té:min*> *demin* hâlini almıştır (KBS 275).

timin ök *burhanlıg bilge biligke tükellig boltı* “hemencecik Burkana air bilge bilgi ile donanmış oldu (U IV / B / 35).

alıp *timin bargaysızlar* “alıp hemen (sonra) varacaksınız” (U IV / D / 86).

[*samt*]so açarınığ *temin* sözlâmiş savı “tripitaka ustasının biraz önce söylediği söz” (Ölmez, 1994: 46, 106).

temin *keldim* “*demin* geldim” (Atalay, 1998: 409).

Bulıtlı [sa]lkımlı üzä temin ök yaraşur [a]nıñ çäçäkläri “çiçekleri çiy ile hemencecik nemlenir” (Ölmez, 1994: 90, 115). Mehmet Ölmez *yaraşur* sözünün

yaşarur şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir. Çabukluk bildiren ölçü olarak kabul *timin* kelimesinin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde geçtiği tespit edilmiştir.

1.17.3. Terk: ‘quickly, very soon’ and the like (ED 542b). Çabucak, çok yakında anlamlarına gelen bu kelime cümle içerisinde zarf görevindedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden *terk kel* “çabuk gel”; *terk kıl* “çabuk ol” [Kaş. I 350]; *kişi terk ölür* “kişi çabuk ölür” [Kaş. I 357]; *terk kaçır* “hızla kaçır” [At. 222] gibi örnekler çabukluk anlamını yansıtmaktadır.

1.17.4. Terkin: *Terk* kelimesine vasıta ekinin gelmesi ile türemiştir (ED 545a). *Terk* gibi ‘very soon, quickly’ anlamlarıyla açıklanmıştır. Çabuk, hemen anlamlarındadır. *terkin tavrak* “çabucak”: hurriedly [U I 31,3]; *terkin* “çabucak”: quickly [U II 22,21] gibi örneklerde geçen *terkin* zarf işlevinde iken *seni terkin isiz kılığlı kılır* “seni çabucak kötü yaradılışlı kılır”: quickly makes you an evil-doer [AT 380] yapısında ise özne pozisyonundadır. Kaşgarlı, aslının *terk* olduğunu belirtir (Atalay, 1998: 441). TS’de *terkini* urmak (*terkin* urmak) kelime grubu da *terk* etmek, vazgeçmek anlamındadır (TS 3794).

Ayrıca DLT’de *terkin* terimi için “*toplu olan, toplu olan her şey*” açıklaması yapıldığı nakledilir (KBS 885).

Terkin barıp “hemen varıp” (U IV / D / 111). *Terkin kel* “çabuk gel” (Atalay, 1998: 441). Farklı dönemlere ait bu iki örnekte *terkin* kelimesi çabuk anlamına gelmekle birlikte zarf olarak görev almıştır.

Aşnu trkin qanag tıdmış krgäk “ilk hızla kanı engellemesi gerek”: so soll man erst schnell das Blut stopfen (Heil. II, 1932: 147, 429). Heilkunde’de hız anlamındadır. *Aşnu trkin* yapısının aynı zamanda çabukluğu da kasteder şekilde kullanılmış olduğu dikkat çeker.

1.17.5. Terkleyü: Çabucak, koşar adım. *Terkleyü* < terk+le-y-ü=İK+İFYE-YS-Zarf Fiil. “Terkle-” fiili altında bu zarfa değinilmiştir. Burada “terkle-” fiili için ‘to hurry’ *acele etmek* anlamı verilmiştir (ED 545b). Maniheist bir metin Irk Bitig’de geçen *ol ı:şığ terkledi* yapısı “iş aceleye getirdi” şeklinde tercüme edilebilmektedir. 13. yüzyıl

Harezmi Türkçesinde geçen *terkleyü* “acele”: in haste olarak yorumlanmıştır [Ali 48]. 14. yüzyıl Kuman Türkçesinde *terklep* tanıklanmış ve ‘quickly, immediately’ açıklaması yapılmıştır (ED 545b). Bu kelimenin *çabucak* anlamıyla Eski Uygurca metinlerden Irk Bitig’de zarf olarak kullanımı görülür: *er terkleyü kelir* “adam koşar adım gelir” (IB 7).

1.17.6. Bat: Hemen, çabucak. Bu mânâda *bat* kelimesine TS ve DS’de rastlanmamaktadır. *Batman* ölçü birimi TS’de açıklanırken *bat* kelimesinin bir tür takoz olduğu ifade edilmiştir. Ama anlam bakımından bir bağlantı söz konusu değildir. ED’de ilk anlamının düşen bir şeyden çıkan yansıma ses olduğu ifade edilmiştir (ED 296a). Sonrasında ise hızlı ve acele şekilde anlamlarıyla zarf fonksiyonunda yer almıştır (ED 296a): *bat tüşer* “çocuk hemen doğar”: (the child) is soon born [H I 23]. Bir diğer örnek *bat kel* “çabuk gel” [Kaş. I 319] yapısıdır ve ifade olarak *şep kel* ile benzerdir (ED 296a). Kuzey merkezli Kırgızcada *pat* okunuşunda aşırı dereceyi kasteder hâlde kullanılmıştır; güneydoğu Türk lehçelerinde ise *pat* kelimesi çabuk, hemen: *quickly, soon* anlamıyla karşılık bulmuştur (ED 296a). Aşağıda ise *bat* ölçüsünün geçtiği metinlerden alınmış çeşitli örnekler vardır:

tışı kişi tüşüräyin tisär it sütün içgöl, bat tüşär “bayan kişi çocuğunu düşürmek istersen köpek sütü iç, hemen düşer”: Wenn eine Frau abtreiben will, so soll sie Hundemilch trinken, so wird (die Frucht) *sofort* ausgestossen (Heil. I, 1932: 21, 455).

tälinmäz qartqa ingäkning qoin yig mingizin soqup yaqşun, bat tänilip ädgü bolur “İyi olmayan yaraya ineğin koyunun pisliğini parçalayıp yaksın, yaraya koysun, (böylece) hemen yara delinip iyi olur”: (Mittel) gegen ein Geshwür, das nicht aufgeht: man zerstoße Kuh oder Schafhorn und schmiere es darauf, so wird es *sofort* aufgehen und gut werden (Heil. I, 1930: 42-43, 455).

İyileşmeyen yara için inek yahut koyun pisliğini parçalayıp yakarak; yaralı yere koymaktan bahsedilir. Bu şekilde yaranın hemen deşilip, iyi olacağına inanılır. Kültürde yer alan geleneksel tedavi yöntemlerinden birine daha böylece tanık olunur. İki örnekte de *bat* kelimesi çabukluğu belirtmiş, hızın ölçüsünü ortaya koymuştur.

Arat, *bat* kelimesinin karşılığında ‘sofort’ kelimesini kullanmıştır (Heil. I, 1930: 455). Bu kelime ise *anında, hemen* anlamlarına gelmektedir. Günümüzde de bir şeyin *pat* diye yere düşmesinin *pat* sesiyle karşılanması ve bunda da ani, hızlı bir düşüşün etkili olması dikkate alındığında; *bat* kelimesi ile şu an günlük dilde de kullanılan *pat* tabiat sesi arasında bir bağlantının var olduğu görülür.

1.17.7. Şep: Çabuk. İvmeyi anlatır bir edattır (Atalay, 1998: 319). Clauson, *şap* maddesinde bu konuya değinmiştir (ED 866a). Belki bir ünlem değilse bile *şa:bü:k* kelimesinden kısaltılmış olabileceği üzerinde durmuştur: ‘if not a mere interjection an abbreviation of *şa:bü:k*’. *Zep zep* ikilemesi içerisinde de kullanımına dikkat çeken Clauson, aşağıda gösterilen örneği vermiştir (ED 866a). Karahanlı Türkçesinde aciliyet bidiren bir ünlem işlevinde yer aldığına dikkat çekmiştir: ‘an interjection of urgency’ TS’de bu kelime tespit edilmemiştir. *şep kel* “çabuk gel” (Atalay, 1998: 319). Anlam bakımından *bat* kelimesi ile çok benzerdir. *Bat kel* [Kaş. I 319] örneği ile mukayese edildiğinde aynı anlama geldikleri, yapı içerisinde zarf göreviyle aynı fonksiyona sahip oldukları ve yansıma ses özelliği gösterdikleri açıktır.

1.17.8. Oplayu: Süratle. “Opla-” fiiline zarf fiil ekinin gelmesi ile türemiştir. ED’de “opla-” maddesi altında açıklanmıştır (ED 11a). Kelimenin kökü ‘a sigh’ bir nefes anlamıyla kuzey merkezli Kırgızcada *op*, güneybatı Osmanlı Türkçesinde ise “uf / u:f” şekillerinde geçmektedir. ‘an expression of impatience or disdain; an onomatopocic for a puff of breath’ açıklamasına göre sabırsızlık yahut bir küçümseme ifadesi; bir puf şekli nefes anlamındadır (ED 11a). 8. yüzyıl Eski Türkçe metinlerden “*oplayu teg-*” yapısı örnek verilmiştir. ‘to attack panting with fury’ ise öfke ile nefes nefese yapılan saldırı demektir. Soluksuz, hızla yapılan işler için kullanılan bir zarf olduğu göze çarpar. Doğrudan hız ve sürat anlamına değinilmemişse de; bu anlamlar metin içerisinde çıkarılabilmektedir. Aşağıda, Clauson’un vurguladığı “*oplayu teg-*” yapısı ile ilgili çeşitli örnekler gösterilmiştir:

kül tig(i)n b(a)y(i)rkuun[(i)ñ (a)k (a)dg[(i)r[(i)g] bin(i)p opl(a)yu t(e)gdi (KT D36 / 1) “Kül Tigin Bayırkuların ak aygırına binip *süratle atılarak* hücum etti” (Tekin, 2010: 35).
küli çor oplayu tegip bulgayu<...> (KÇ B11) “Küli Çor ileri atılarak saldırıp (ortalığı) karıştırarak” (Aydın, 2012: 145).

Sürat ve çabukluk anlamlarıyla kullanılan bu iki örnek aracılığıyla daha çok Köktürkçe metinlerde geçtiği söylenebilmektedir.

(A)lp ş(a)lçı (a)kin bin(i)p opl(a)yu t(e)gdi (KT K2 / 2) “Alp Şalçı kır (at)ına binip *sabırsızca hücum etti*” (Tekin, 2010: 36). Bu örnekte *oplayu* sözü hız, çabukluk yerine sabırsızca hareket etme anlamıyla geçmektedir.

1.18. TEKRAR BİLDİREN ÖLÇÜ ADLARI

1.18.1. Kata: Defa. Clauson, kelimenin morfolojisi ile ilgili olarak net bir açıklama getirilemeyeceğini, bulunma hâl ekli “*qatta*” yapısındaki bir ünsüzün düşmesi neticesinde meydana gelebileceğini belirtir: ‘Morphologically obscure, perhaps a crasis⁶⁷ of the locative case’ (ED 596a). Ancak bu oluşumun seyrini gösteren herhangi bir kanıtın olmadığını ifade eder (ED 596a). 8. yüzyıl dönemi Türkçe metinde [Toyok IVr. 2] geçen *ikinti kata* “ikinci defa” yapısını örnekendirir ve ‘a second time’ açıklamasını yapar (ED 596a). Uigarica II’den [34, 12] *bir kata* “bir defa” tamlamasını örnek gösterir. 14. yüzyıl Harezmi Türkçesinde Qutb [123] ve Nehcü’l Ferâdis’te [248,6] de bu kelimenin tanıklandığı görülür. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Atabetü’l Hakayık’ta da *miñ kata* “bin defa” şeklinde geçtiği gözlenmektedir ve ED’de ‘a thousand times’ olarak tercüme edilmiştir (ED 596a). Hacıeminoğlu, bu kelimeyi “*fiillerden önce gelerek hareketin miktar ve tekerrür sayısını bildiren edat anlamına gelen tekrar edatları*” bahsi altında değerlendirmiş, ayrıca gramer kitaplarının bunu miktar zarfı olarak kabul ettiklerini belirtmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 111). Kat-a < Fiil kök - Zarf fiil şeklinde etimolojik açıklama getiren Hacıeminoğlu, genellikle bu kelimenin *defa*; ancak özellikle *tün*, *kün* gibi zaman isimleriyle birlikte kullanıldığında *boyunca* anlamına geldiğini ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 111).

DLT’de “kat-” fiili *eklemek*, *ilave etmek*, *kariştirmek* olarak yer almıştır. Gülensoy, *kat* terimi altında *ka- ‘eklemek, üst üste yığmak, katlamak’ + -t açıklaması yapmıştır (KBS 474). Bu nedenle *defa* anlamına gelen kata < *ka-t-a =*FK-FFYE-Zarf Fiil eki şeklinde açıklanabilir.

Tarama neticesinde bulunan *kata* teriminin geçtiği örnekler aşağıda gösterilmiş ve ölçü ile ilgili bağlantısı üzerine açıklama yapılmıştır:

qan tomurmaqqa äm yaş tananı soqup suvın alıp üç qađa burunqa tamışgu ol “burun kanamasının ilacı taze susam tohumunu havanda dövüp üçer defa buruna damlat”: Mittel gegen Nasenbluten: man zerstoße die frischen Sesam(samen) und tröpfle den Saft davon drei mal in die Nase (Heil. I, 1930: 127, 459).

⁶⁷ A contraction of two vowels into one long vowel, or into a diphthong; synaeresis. İki ünlülerden birinin kısılması, bir uzun ünlü ya da diftong içerisine dâhil olması ile ilgili ses hadisesidir. Ele alınan örnekte iki sessizden birinin düşmesi üzerine yapılmış bir açıklama söz konusudur.

Burun kanamalarının önüne geçmek için susam tohumunun havanda dövülüp çıkan suyunun *üçer kez* buruna damlatılması gerektiği belirtilir.

iki üç qađa muniđäg qılsar kăzâ uz açılır “bunun gibi iki üç defa yaparsa yavaş yavaş iyi olur”: Wenn man es zwei, dreimal so macht, so wird es allmählich gut werden (Heil. I, 1930: 153, 461).

Öncesinde yapılan işlemin iki üç kez daha tekrarlanmasının gerektiğini bildiren bir parçadır. Tekrar sayısının yaklaşık bir ifade olduğu görülür. “*iki üç*” sayı grubu gibi ard arda gelen sayılar kullanılarak, kaç kez tekrar edilmesi gerektiği açıklanmıştır. Günümüzde de bir şeyin tam sayısı belirtilmediğinde böyle bir yöntem kullanılmaktadır. Anlatım tarzında görülen bu benzerlik, zaman geçse de yaklaşık ifadenin tarif edilmesinde bir değişiklik olmadığını göstermektedir.

ékinti kata “ikinci kez” (Yıldırım, 2013: 409 / 2).

üç kata tegzinti “üç defa döndü” (ETY: 553 / 4).

üç kata tegzinti “üç kez dolaştı” (Aydın, 2013: E31. Uybat II / 4).

élimde beş kata tegzintim “yurdumu beş kez dolaştım” (Aydın, 2013: E53. Elegest III / 2).

bir kata nom işidip “bir defa vaaz dinleyip” (UM II / 56 / 13).

kaç kata taluyka kirip “kaç kere okyanusa gitmiş” (Hamilton, 2011: 22).

tört kata säkiz l(a)kşanları, anta ötrü inçgä [no]mı keñ alkıg yadılıp (Ölmez, 1994: 79 / 1572) “dört çarpı kere sekiz Lakşanaları ve ince öğretisi genişlemesine yayılıp canlıları üç kötü yoldan çekti” (Ölmez, 1994: 112).

kaç kata aydım “kaç kere söyledim” (Atalay, 1998: 321).

Munı birding emdi manga sen aña

Qılur men munıng şükri yüz ming kata (KB / 3058)

“Onu sen bana ihsan ettin; bunun için sana yüz bin defa şükür ederim” (KB II: 225).

Örneklere sırasıyla göz atıldığında tarihî Türk yazı dilinin başlangıcından itibaren bu tekrar ölçüsünün kullanıldığı; Köktürkçe, Uygurca ve Karahanlı dönemi metinlerinde sıkça geçtiği belirtilebilir.

Bo otlarıg tüz ülüş kılıp lalamış otug yüz sekiz kata arvasun “bu otları tam olarak pay edip, havanda ezdiği bu otlara yüz sekiz defa büyü sözler okusun” (Çetin, 2012: 58 / 273). *Bo darani üze ot birle kayınturmuş isig suvug yüz sekiz kata arvap* “bu büyü söz ve ot ile kaynamış suya yüz sekiz okusun” (Çetin, 2012: 64 / 342). *bir otuz kata daranısı bo erür* “yirmi bir kez bu büyü sözünü (söylesin)” (Çetin, 2012: 62 / 326). Örneklerinde Altun Yaruk beşinci kitapta yer alan büyü sözlerin kaçar kere

söylenmesi gerektiği belirtilirken *kata* ölçüsünden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra aynı eserin devam eden satırlarında büyü tekniği ile alakalı başka uygulamalar da belirtilmiştir:

bo darani üze ot birle kayınturmuş isig suvug yüz sekiz kata arvap çopunta kodup tört din yın[ak] bıntavır tartıp anda [] timin ol suv [kiri]p arıtı yun[sun] kaçan yun[a] tüked[ükde] yunmuş suvug mantal [aş iç]gü birle suvda tökzün. “Bu büyü söz ile kaynatılmış sıcak suyu yüz sekiz kez söyleyerek dört taraftan çomak koyup perde çekerek orada hemen suya girip temizlensin, yıkansın. Ne zaman yıkanması biterse o suyu yiyecek ve içeceklerle karıştır” (Çetin, 2012: 64 / 347).

108 kez söylenmiş drani / büyü söz ile ateşle kaynatılmış sıcak suya dört taraftan çomak koyup çevresini perde ile çevirip, o suda yıkanma ve yıkanma bittikten sonra da bu suyu yiyecek ve içeceklerle karıştırmaktan bahsedilmektedir. Bu etkinlik ile söylenen büyü sözlerin daha etkili olacağı belirtilir.

Benzer anlamlı bir başka örnek cümle de, aynı eserin karşılaştırmalı metninde şu şekilde yer almıştır:

mantalın tört kapıgında kişi turgurzun yana tört oglankıyalarig uz tonandurup étip yaratıp birer burnaçda suv tutdurup tört bulunçda olgurtsun “alanın dört kapısında birer kişi durdursun. Ayrıca dört genç erkeği güzelce donatıp süsleyerek (ellerinde) birer su kabı tutturarak dört tarafa oturtsun” (Çetin, 2012: 160, 432-436).

Aşağıdaki örnekler ise Altun Yaruk altıncı kitapta geçen büyü sözlerle ilgilidir. Aynı şekilde büyü sözlerin draninin kaç kere söylenmesi gerektiği ve nelere iyi geldiği belirtilmiştir:

Bo darnig bir otuz kata sözlöp yürünyip üzä birär tügzün “bu dhāraṇī’yi yirmi bir kez söyleyip beyaz ip ile bir kez bağlasın” (Ayazlı, 2012: 130, 175). Bir sonraki satırda, büyü sözün 21 kez söylenip ipin bağlanması durumu tekrar edilmiş; böylece kaç kez söyleneceği ve nasıl yapılacağı üzerine vurgu yapılmıştır: *munçulayu yañın bir otuz kata sözlöp bir otuz tügzün* (Ayazlı, 2012: 130 / 0877). Devamında da başka bir drani sözünün 108 kez söylenmesi gerektiği belirtilmiştir: *bo darnig yüz säkiz kata sözlöp antada basa temin çintamani ärdini atlıg darnig sözlözün* “bu draniyi 108 kez söyleyip ondan sonra hemen cintāmaṇi mücevheri adlı draniyi söylesin” (Ayazlı, 2012: 175). Bu örneklere ilave olarak aşağıdakiler gösterilebilir:

bo darnig tuṭup aṣnu miṅ sākiz kata sözläzün, antada ken bir arig ävtä ud mayakı üzäyerin suvap kiçig mandal kılzun üdiñçä aṣın suvsuṣın süzök köñülin tapıg udug kılzun tütsüg tütüni uzatı üzülmesin. “Bu dhāranī’yi tutup önce 1008 defa söylesin. Ondan sonra temiz bir evde sığır gübresi ile toprağı sıvayıp küçük bir daire oluştursun. Zaman uygun yiyecek, içeceklerle temiz gönülle hizmet etsin. Tütsünün dumanı hiç eksilmesin” (Ayazlı, 2012: 134, 175-176).

sekiz on dört yüz ming kata alṭun tilgenlig yiti ertinike tükellig çakravart kan botlum “sekiz yüz kırk bin defa altın tekerlekli yedi mücevhere (Saptaratna) eksiksiz Cakravartin han oldum” (Ölmez, 1988: 77, 149).

Darani / drani, Sanskritçe *dhāranī* sözünden Uygur Türkçesine geçmiş olup büyülü sözler yahut da dua yapılırken belli bir sayıda söylenmesi gereken yapılar anlamında kullanılmıştır. Örnekler de göstermektedir ki; çeşitli otların karıştırılması ve bunun üzerine büyülü sözlerin söylenmesi ile ilgili uygulamalar ve daha birçok teknik dile getirilmiştir. Bir büyü yapma seremonisinden söz edilerek, Budist kültürde büyüünün nasıl yapıldığı, kaçar kez büyü ifadelerinin seslendirildiği de ortaya konmuştur.

Türkische Turfantexte V’te, yedi kere işaret parmağını yukarı kaldırıp aşağı indirerek draninin söylenmesi ile ilgili bir yöntemle karşılaşılır: *yanar ärñäk yiti qata kâli bari qılıp tarni sözläp* “işaret parmağını yedi kere aşağı yukarı hareket ettirip draniyi söylerek” (TT V,104 / 58): muss man die ziegelfinger siebenmal auf und ab bewegen (TT V, 1931: 105).

Evde okunan draninin her türlü tehlikelerden koruyacağına inanılmaktadır: *bu nom bitigig äwintä oqıtsar ulatı üç qata oqımışta bu munça türlüg ada tuda alqu yoqadur* “bu öğretiy yazısını evde okutsa buna ilaveten kendisi üçer kere okusa çok çeşitli tehlike ve hastalıkların tümü yok olur” (TT VI, s.207 / 68): dieses Sūtra in Seinem Hause lesen lässt, so werden nach dreimaligem Lesen diese vielerlei Nöte alle verschwinden (TT VI, 1934: 208).

Okunan bazı metinler, başka metinlerle kıyas edilmiş; adı geçen metni okumanın, diğer bir metni okumaya denk olduğu belirtilmiştir:

bu bitigig bir qata oqısarlar, üç agılıq nom bir qata oqımış täg bolur “Bu metni bir kez okusa, Tripitaka adlı bir kez okumuş gibi olur”. (TT VI, s.239 / 437-438): Wenn man diese Buch einmal liest, so wird es so sein, als hätte man den (ganzen) Tripitaka einmal gelesen (TT VI, 1934: 240).

1.18.2. Ogur: Zaman, defa. ED'de *oğur* maddesi altında tam net bir açıklama yapılmamakla birlikte bir şeye karşılık gibi bir anlam verilmiştir (ED 89a): *atka oğur aldım* “değişim sırasında atın *karşılığında* bir şey aldım”: I received (something) in exchange for the house [Kaş I 53].

ED'de yer alan *uğur* maddesinde ise bu örnekle bağlantılı açıklamalar tespit edilmiştir. Anlamsal olarak kesin ve net bilgiler paylaşamayacağını ifade eden Clauson, bu kelimenin hem zaman hem de sebep anlamıyla kullanılıyor olabileceğini dile getirir. Zaman anlamında kullanıldığında belirli ve tam bir vakte karşılık gelmiştir. ‘the right time, an auspicious time’ olarak açıklanmış, bu sebeple doğru ve hayırlı bir zaman dilimi işaret edilmiştir (ED 89a). Karahanlı Türkçesindeki zaman anlamına vurgu yapılmıştır: *ne uğurda kelding* “ne zaman geldin” [Kaş I 53]. *İş ugrın bilür* “çalışmak için doğru zamanı bilir”: knows the right to work [KB 2192]. Ayrıca bu anlamı dışında ‘good fortune’ yani iyi talih mânâsına da gelmektedir: *yol uğur bolsun* “seyahatin uğurlu olsun, şansın yardımcı olsun” [Kaş. I 53]. Dolayısıyla ED'de *ogur* terimi ile ilgili olabilecek *oğur* ve *uğur* maddeleri incelenmiş ancak Müller'in defa, kere olarak anlam verdiği (U IV / D / 92) bir sonuçla karşılaşılmamıştır: *altı türlü oğrın* “altı türlü defa ile” (U IV / D / 92). Dolayısıyla Uygur Türkçesi metninde geçen kere, defa anlamına gelen bir *ogur* maddesi ED'de tespit edilmemiştir. Bu anlamda *ogur* kelimesi yalnızca Müller'in çalışması U IV'te tanıklanmıştır.

1.18.3. Kur: Defa⁶⁸. Clauson, *kur* şeklinde okunan üç farklı kelimeye temas etmiştir. İlk olarak kemer ve korse ‘belt, girdle’ anlamına değinmiştir. İkinci anlamını ise rütbe, makam ve sahne olarak açıklamıştır: *mening kurım uluğ* [Kaş. I 324] “ben yüksek bir rütbeye sahibim”: I have a high rank olarak yorumlamıştır. *Yaşı kurı bod sın avınçı ne ol* [KB 1849] yapısı ise “yaşı, makamı, boyu posu ne olursa olsun yok olunmayacak mıdır?” anlamındadır ve burada da mevkiye, iyi konuma işaret edilmiştir. Aşağıdaki örnekte ise sahne anlamıyla kullanılışı görülür:

⁶⁸ Mehmet Ölmez'in yüksek lisans çalışmasında ve Şinasi Tekin'in Maytrisimit üzerine incelemesinde *kur* kelimesinin defa olarak yorumlandığı göze çarpmıştır. Eraslan ise sıra anlamını vermiştir (Eraslan, 2012: 585). Bu kelimenin “öz öz *kurlarınca keziglerinçe*” (Uçar, 2009: Petersburg Nüshası, Str 1301) şeklinde bir yapı içerisinde tanıklanıyor olması, Eraslan'ın açıklamasıyla uygunluk göstermektedir. Çünkü *kezig* kelimesi de sıra anlamı ile Eski Türkçede kullanılmaktadır. Dolayısıyla aynı anlama gelen *kur* ve *kezig* kelimelerinin birlikte geçmesi, klasik bir eski Uygurca tekniği olan hendiadyoine de işaret etmektedir. Bu nedenle *kur* kelimesinin hem defa, hem de sıra anlamıyla Eski Türkçe metinlerde yer aldığı gözlenmiştir.

kut bulmuş tüzünler kurınta keziginde barmakning “kendini geliştirmiş bir Buda adayı varlık âleminin çeşitli *sahnelerinde* yol alarak ilahî bir iyilik bulur”: of the progress of good men who have found divine favour through the various stages (of existence) [TT V 20,6].

ED’de *kurla* ilgili belirtilen üçüncü açıklama ise *kuruğ* kelimesinin kısaltması olarak kullanımımızdır: “kur yerde” kuru yerde [Kaş. III 217]. Maytrisimit’te geçen (UM II / 11 / 9) ve Mehmet Ölmez’in çalışmasında (Ölmez, 1988: 125) verilen *defa*, *kere* anlamına Clauson dikkat çekmemiştir.

ming ming tümen tümen kurla “binlerce on binlerce *defa*” (UM II / 11 / 9).

üküş kurla burkanlarka nom tilgenin evirtgeli ötüğçi boltum “pek çok *defa* Buddhalara öğreti tekerleğini (Dharmacakra) çevirmeleri için ricacı oldum” (Ölmez, 1988: 53, 125).

TS’de iki farklı anlam içinde açıklaması yapılmıştır. Bunlardan ilki; had, mertebe, pâye, mevki, derece; ikincisi ise emsâl, akran anlamındadır (TS 2733). Dolayısıyla TS’de geçen anlam ile *defa*, *kere* anlamına gelen Eski Türkçedeki karşılığı arasında bir bağlantı yoktur.

1.18.4. Yolu: *Defa*, kez. Clauson, *yol* maddesi içerisinde *yolıya* kısmen değinmiştir. Asıl anlamının yol ‘road, way’ olduğunu ancak daha erken zamanlarda metaforik olarak ‘(so many) times and later ‘streak, stripe’ iz / şerit anlamlarında metinlerde yer aldığını dile getirmiştir (ED 917a). TS ve DS’de tanıklanmamıştır. Örneklerden hareket ederek kez, kere, *defa* anlamındaki *yolı* kelimesinin daha çok Eski Türk Yazıtlarında geçtiği, buna nazaran Eski Uygur Türkçesi döneminde daha az kullanıldığı çıkarılmaktadır.

kırk (a)rtukı y(e)ti yolı sül(e)m(i)ş y(e)g(i)rmi(...) *süñ(ü)ş süñ(ü)şm(i)ş* (KT D15 / 1) “yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşımış” (Tekin, 2010: 29).

bir yılka biş yolı süñ(ü)şd(ü)m(i)z (KT K4 / 3) “bir yılda beş kez savaştık (Tekin, 2010: 36).

bir yılka tört yolı süñ(ü)şd(ü)m (BK D30 / 1) “bir yılda dört kez savaştım (Tekin, 2010: 61).

yiti yolı sül(e)m(i)ş (BK D13 / 1) “yedi kez savaşımış” (Tekin, 2010: 55).

(a)ltı yolı süñ(ü)şd(ü)m (BK D28 / 3) “altı kez savaştım” (Tekin, 2010: 61).

üçer yolı tegzinip “üçer *defa* dönüp” (Barutcu, 1987: Str 412).

bir ikinti üçünç yolı arızun alqınzun “Bir kez, ikinci kez, üçüncü kez temizlenip tamamlansın” (TT IV, s.92 / 65): einmal, zweimal, dreimal mögen sie rein werden und schwinden (TT IV, 1930: 92):

1.18.5. Türlüg: Defa, kez. Clauson, 'sort, kind' olarak *törlüg* maddesinde açıklar (ED 546b). Asıl ses olan “-ö-”nün, güneybatı Türk lehçelerinde “-ü-”ye (ö>ü) döndüğünü ifade eder. Çeşit anlamına gelen *törlüg* kelimesinin kökeninin belirsiz olduğu; “tür” ile bir bağlantısı olmadığı için kökünün “tür”e kadar götürülemeyeceği belirtilir (ED 546b) Ancak Moğolcada yer alan “düri” kelimesinin bozulmuş bir hâli olabileceği üzerinde durulur. ED’de bu konuda gösterilmiş örneklerin hiçbirinde defa, kere anlamına işaret edilmemiştir. *Çeşitli, çok sayıda* anlamları verilmiştir: *tört yegirmi törlüg* “baş on dört çeşit yara” [Chuas 52]; *beş törlüğün belgülüg bolur* “beş çeşidi belli olur” [M I 24, 8-9]; *törlüg çeçek* “çeşitli çiçekler” [Kaş. I 119,4]. Ancak aşağıda yer alan Eski Uygurca metinlerde bu kelimenin defa ve kere anlamlarıyla kullanımı mevcuttur:

kimi osuglug altı türlüg tebredi “gemi gibi altı defa sallandı” (UM II / 18 / 17).

yir suv altı türlüg tebreyür “dünya altı defa titrer”(UM II / 52 / 7).

bu ağır yir altı türlüg täbrädi qamşadı erzittererte diese schwere Erde sechsmal und bewegte sich (TT VI, 1934: 238, 421). “Bu ağır yer altı kere hareket etti, sarsıldı”.

Örneklere geçen yapıların benzerliği dikkat çekicidir. *Türlüg* kelimesinin incelenen metinler göz önüne alındığında sadece altı sayısı ile birlikte ve yerin sarsılması hadisesine işaret ederken *kez*, *kere*, *defa* anlamlarıyla kullanıldığı gözlenmektedir. Farklı şahısların aynı yapıyı aynı şekilde yorumlaması da bu bakımdan dikkat çekicidir. Hem Şinasi Tekin hem de Reşit Rahmeti Arat *defa*, *kere* anlamında *türlüg* kelimesini yorumlamışlardır.

1.18.6. Kâz: Defa. ED’de bu kelimenin tekrar bildirme anlamına rastlanmamıştır. Üç farklı başlıkta belirtilen *kez* kelimesinin farklı mânâları üzerinde açıklama yapılmıştır. Buna göre bir ipekli kumaş adı olan *barçın* ile aynı anlama geldiği bildirilmiştir. ‘the name of a kind of Chinese brocade’ açıklamasından da görüldüğü üzere bir Çin kumaşının adı olarak geçmektedir (ED 756a/F 3). Clauson, bu açıklamayı Kaşgarlı’nın Divanını [Kaş. I, 327] kaynak göstererek yapmaktadır. Bu anlama gelen *kez* kelimesinin kökeninin Çince değil, büyük olasılıkla Farsçada yer alan “kaz / kaj / kac” gibi soydaş kelimelerle bağlantılı olabileceğine değinilir (ED 756a/F 3). Bu adı geçen kelimelerin anlamının ‘raw silk’ yani ham ipek olması da bu görüşü desteklemektedir (ED 756a / F 3). ED’de bu madde başlığı altında sıralanan bir diğer anlamı ise *tortudur*. Clauson bu anlamının çok yaygın olmadığını dile getirir. Özellikle tencere ve kazanın dibine yapışan yemek, un ve süt tortusu olarak

açıklamaktadır. *Eşiç kezi'ni* "kazan dibi" bu konuda örneklendirmektedir [Kaş. I, 327]. ED'de bir diğer anlamı ise okluktur. Okun konulduğu oyuk gibi bir mânâyı içermektedir: 'the notch in an arrow' (ED 756a/1). Clauson'un *kez* maddesi altında yaptığı bu açıklamalar da göstermektedir ki; bunlar, ölçü anlamını veyahut bir ölçü ifadesini kastetmemektedir. Mehmet Ölmez'in doktora çalışması Hsüan Tsang Biyografisinin 6. bölümünde tanıkladığımız bu kelime ise aşağıda da görüleceği üzere Uygur Türkçesi dönem içerisinde tekrar bildiren ölçü terimi olarak yer almaktadır. Ayrıca Bülent Gül'ün doktora tez çalışmasında "anbanlıq" maddesinin açıklandığı kısımda da *kāz* ölçüsü ile karşılaşılmıştır:

inçip çın kertü nomug alp tanuklaguluk tetir, bolmaz bir kâzdä ök anıñ yörügin yetgäli
"ancak gerçek, doğru öğretinin tanınması zordur, onun yorumunu bir *defada*
anlayabilmek zordur" (Ölmez, 1994: 80, 113).

bu anbanlıq unuñ üçün yeti kâz kirdiñ "bu çuval unun için yedi *kez* geldin" AKT
[Borokrov, 2002: 49] (Gül, 2004: 344).

Gülensoy da, Eski Türkçeden bu yana kullanılagelen bir kelime olduğuna işaret etmiş ve Anadolu ağızlarında *sıra*, *nöbet* anlamında kullanımına dikkat çekmiştir (KBS 505).

TS'de *kez* kelimesine *gez* maddesi içerisinde değinilmiştir. Burada da *kez* ve *defa* anlamıyla açıklanmıştır (TS 1685). DS'de de *sıra*, *nöbet*; araba tekerleği yapmaya yarayan çatal ağaç; tepe, kenar, iki tepe arasındaki alçak geçit anlamlarına değinilmiştir (DS 2780). Dolayısıyla *sıra* ve *nöbet* anlamı Eski Türkçedeki kullanımla daha çok uygunluk göstermektedir.

1.18.7. Yana: Yine. Türkçe'nin erken tarihî dönemlerinde zarf görevinde *tekrar* anlamına gelerek kullanılmıştır (ED 943a). "yan-" fiilinden türemiştir. Örnek olarak *yana*: "yan-" tekrar dönmek anlamındadır: to turn back again (ED 943a). Bağlaç olarak "ve daha, yeniden" bazen de "ve" anlamına gelmiştir. Erken dönem ve ilerisinde sinonimi olan *yeme* kelimesinden etkilenerek *yene* şeklini almıştır (ED 943a). Güneydoğu Türk lehçelerinde *yana* / *yene* / *yéne*; kuzey merkezli Kırgızcada *jana*; Kazakçada *jana* / *jené*; Kumukçada *gene*; Nogaycada *yana*; Türkmencede *yéne*; güneybatı Azerî Türkçesinde *yéne*; Osmanlı Türkçesinde ise *gene* / *yine* olarak geçmektedir (ED 943a)

Hacıeminoğlu *yine, gene, tekrar* anlamlarını vermiştir ve etimolojisini de yana < yan-a şeklinde göstermiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 111). Buna göre fiil kök ve zarf fiil ekinden oluşmuştur. “Tekrar Edatları” içerisinde göstermekle birlikte, “*Kuvvetlendirme Edatları*” içerisinde de bu kelimeye değinilmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 102). Gülensoy ise “yan-” fiilini de çözümlemiş ve “ya-n” şeklinde ayırmıştır (KBS 1053). Aşağıdaki örnekler de göstermektedir ki Kök Türkler ve Uygur Kağanlığı dönemi metinlerinde tekrar anlamı sağlayan ölçü anlamlı yana kelimesi daha çok tanıklanmıştır. Maniheist ve Budist çevreye ait daha ileri dönem Uygur Türkçesinde ise daha az kullanılmıştır:

(a)nta **y(a)na** kir(i)p turg(i)ş k(a)g(a)n buyrukı (a)z totokug (e)l(i)g(i)n tutdı (KT D38 / 1)

“orada *yine* (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı” (Tekin, 2010: 35).

y(a)na birt(i)m(i)z (BK D17 / 5) “*yeniden* verdik” (Tekin, 2010: 57).

yana içik ölmeçi yitmeçi sen tedim (Şine Usu Yazıtı D5) “*tekrar* tâbi olursan ölmezsin mahvolmazsın dedim” (Aydın, 2011: 72).

yana yorip tüşdüm (Şine Usu Yazıtı G7) “*yine* ilerleyip geri döndüm” (Aydın, 2011: 83).

1.18.8. Yiçe: Yeniden, tekrardan. Clauson *yiçe: / eyiçe:* olarak okumuş; ‘as before, as previously’ açıklaması getirmiştir. Bu çeviriye göre eskisi gibi demektir (ED 882b). Talat Tekin ve Erhan Aydın’ın yorumlamalarından ise *yeniden* ve *tekrar* anlamları çıkarılmaktadır. Madde başı olarak ele alınmasında da onların bu şekilde yorumlamaları etkili olmuştur. Köktürkçe ve Uygur Kağanlığı Türkçesi döneminde daha sık geçtiği gözlenmiştir.

türük bodunug **yiçe** itdi <yiçe> ig(i)t(t)⁶⁹ (KT D16 / 4 - BK D14 / 3) “Türk halkını *yeniden* düzenledi (ve yeniden) doyurdu” (Tekin 2010: 29-Tekin 2010: 55).

yiçe értim burguda yétdim” (Şine Usu Yazıtı D2) “*tekrar* ulaştım (onlara) burgu (ırmağı)’da yetiştim” (Aydın, 2011: 70).

1.18.9. Yeme: Yeniden. Hacıeminoğlu, *yeme / yime* kelimesini, *Kuvvetlendirme Edatları* içerisinde değerlendirmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 103). Clauson ise Eski Türkçede aynı fonksiyonlu iki bağlaçtan biri olarak görmüştür. Bir diğeri de *takıdır*. Cümlelerin başında yer alabilir; ortasında ise “ve” anlamına gelir (ED 934b). ‘also, too’ şeklinde ikinci bir kullanımı da mevcuttur (ED 934b). Suriye bölgesinde ve Uygurca yazmalarda *yme* şeklinde hecelenmiştir. Kelimenin tanıklandığı birkaç örnek ED’de

⁶⁹ *türük bodunug yiçe étdi* <yiçe> *igit<d>i* “Türk halkını yeniden düzenledi, yeniden besledi” (Aydın, 2012: 50 / KT D 16).

şu şekildedir: *buyrukı: yeme* “yöneticinin buyruğu da” [I E 3]. *Yana yme* “ve yeniden”: and again [ttix 58]. Nitekim aşağıda tanıklanan örneklerde de *yeniden* anlamı geçerlidir. Bu başlık altında *yeme* kelimesinin alınmasının sebebi kastedilen bu *yeniden* anlamıdır.

bil]ge küli çor anta kesre karlokka yem[e] süñüş[dök]de idil akın binip (KÇ D7) “Bilge Küli Çor ondan sonra Karluklarla *yeniden* savaştığında İdil (adlı) ak atına binip” (Aydın, 2012: 147).

yeme yaramatın yağıd[u er]miş (Şine Usu Yazıtı D10) “*yine* zamansız (uygunsuz) düşmanlaşmıştı” (Aydın, 2011: 77).

1.18.10. Yañı / Yañırtı / Yañıla: ED’de *yañı* maddesinde açıklanmıştır. ‘new’ olarak çevrilen bu kelime hem somut hem soyut anlamlar içermektedir (ED 943b). Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *ya: / ça:/ na: / yañı*; güneydoğu Türk lehçelerinde *yengi / yangı / yéñi*; kuzey merkezli Kırgızcada *jañı*, Kazakçada *jaña*, güney merkezli Özbekçede *yangi*; Kazakçada *yaña*; Kumukça ve Nogaycada *yañı*; güneybatı Azerî Türkçesinde *yéni*; Türkmencede *yañı*; Osmanlı Türkçesinde ise *yeñi* şeklinde geçmiştir (ED 943b). *Tekrar, yeniden*. Yangıla < Yang-ı+la şeklinde köküne ayıran Hacıeminoğlu, FK + FİY eki + İFY eki olarak çözümlenmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 112). *Ol iş yangıla kıldı* [DLT III, 381-9]: “O işi tekrar yaptı”. Bu örnekte Karahanlı dönemi içerisinde bu kelimenin tekrar anlamlarında kullanıldığına tanık olunur.

Bu kelimenin türevleri vardır. *Yañıla, yañırtı* kelimeleri bunlardandır. Örnek olarak şu yapılar gösterilebilir:

änätkäkkä çıñratgu silkmäk tıltagınta yañırtı yüküñgäli grırakut tagka “*yeniden* Grđhrakut dağında saygıda bulunmak için çingırağımı sallayarak Hint’e gittim” (Ölmez, 1994: 96, 116).

t(a)vg[aç] tilintin yänä beş balıklı[g] şıñko şäli tutuñ yañırtı türk tilinçä ävirmiş “Çin dilinden de Beşbalıklı Şıñko Şäli Tutung’un bu kez Türk diline çevirdiği” (Ölmez, 1994: 103, 117).

Yana, yeme, yiçe, yangla gibi tekrar bildiren Eski Türkçe kelimelerin Kök Türk yazıtları ile Uygur Kağanlığı dönemi yazıtlarında sıkça geçtiği sonucuna varılmıştır. TS’de mevcut olmayan Eski Türkçe kelimelerdir.

1.18.11. ... : Tekrarı veren bir kelime olmasa da söz grubu içerisinde varmışçasına kabul edilen tekrar anlamlı ölçü ifadeleri mevcuttur. *Defa* ve *kere* anlamını karşılayan bir kelime kullanılmaksızın bu anlamın yapı içerisinde sağlandığı görülür. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde bu tarz bir ifadenin söz konusu olduğu örnekler aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bu ifade ediş tarzının özellikle Eski Türk Yazıtlarında daha sık kullanıldığına tanık olunur. Uygurca kaynaklardan ise Hsüan-Tsang Biyografisi ve Maytrisimit'te böyle bir kullanımın varlığı dikkat çeker:

ilimdä tört teğzindim "elimde dört (*defa*) dolaşdım" (ETY: 515 / Alt II.b / 2).

kırk (a)rtukı y(e)ti yolı sül(e)m(i)ş y(e)g(i)rmi(...) *süñ(ü)ş süñ(ü)şm(i)ş* (KT D15 / 1) "kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (*kez*) savaşmış" (Tekin, 2010: 29).

t(a)bg(a)ç t(a)pa ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)rmi(...) *sül(e)d(i)m* (KT D28 / 4) "Çin'e doğru on iki (*kez*) büyük ordu sevk ettim" (Tekin, 2010: 33).

y(e)g(i)rmi(...) *süñ(ü)ş süñ(ü)şm(i)ş* (BK D13 / 1) "yirmi (*kez*) savaşmış" (Tekin, 2010: 55).

alpın üçün tavgaçka yéti yégirmi(...) *sünüşdi* (T2 G5) "yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi (*kez*) savaşmış" (Aydın 2012: 121). *kıtanyka yéti sünüşdi oguzka beş sünüşdi* (T2 G5) "Kitanlılarla yedi kez savaştı Oğuzlarla beş kez savaştı" (Aydın, 2012: 121).

tokuz oguzka yeti(...) *sünüş sünüşdökde* (KÇ D4) "Dokuz Oğuzlarla yedi (*kez*) savaştığında" (Aydın, 2012: 146).

beş(...) *sünüş sünüşdökde küli çor ança bilgisi çavışı erti alpı bökesi erti* (KÇ D5) "beş (*kez*) savaştığında Küli Çor öylece bilgisi (ve) başkomutanı idi" (Aydın, 2012: 146).

k(a)m(a)gı biş ot(u)z(...) *sül(e)d(i)m(i)z, üç y(e)g(i)rmi(...)* *süñ(ü)şd(ü)m(i)z* (KT D 18 / 1- BK D15 / 5) "toplam yirmi beş (*kez*) sefer ettik, on üç (*kez*) savaştık" (Tekin, 2010: 29- Tekin, 2010: 55).

yiti yiti kün dyanlag "yedi gün yedi (*defa*) istiğrak zevki" (UM II / 7 / 20).

bir körmüşke bakşım siz tip yinçürü yükünüp "bir (*defa*) görmekle siz üstadımsınız deyip secdeye kapanarak" (UM II / 56 / 10).

et'özin üç tilin tört köngülin üç(...) *on türlüg kılınç yolların buzdum* (Ölmez, 1988: 24 / 18-20) "vücutla üç, dille dört, gönülle üç (*kez*) on ayrı davranış yollarını bozdum" (Ölmez, 1988: 96).

yalanguz bir(...) *ök burқанıg nom tilgenin evirtgeli ötügçi bolsar* "yalnız bir (*kez*) bile Buddhaya öğretti tekerliğini (Dharmacakra) çevirtmek için ricacı olsa" (Ölmez, 1988: 52, 124).

1.18.12. Ottuz: Üç kez, üçer üçer. Otuz kelimesinin üç sayısı yerine kullanıldığı görülür. Kaşgarlı, Yağma illerinde bu söyleniş tarzına şahit olmuştur; "üç kez içelim" diyecek yerde "ottuz içelim" demişlerdir (Atalay, 1998: 142).

Ottuz içip kıkralım

Yokar kopup segrelim

Arlanlayu kökrelim

Kaçtı sakınç sewnelim

“Üçer kez içip haykırırım, yukarı kopup zıplıyalım, arslan gibi kükreyelim. Sakınacak şey gitti sevinelim” (Atalay, 1998: 142).

Dankoff da, çalışmasında bu dörtlükteki *ottuz* kelimesinin “otuz” anlamına gelmekle birlikte Kaşgarlı tarafından üç sayısına karşılık geldiğine dikkat çekmiştir (Dankoff, 1982: 161 / Part I). Aslında otuz sayısı olsa da, Yağma Türkleri arasında Kunkut bölgesinde bu şekilde bir anlamlandırma söz konusudur (Dankoff, 1982:161).

1.19. ÖLÇÜ İŞLEMİ SAĞLAYAN AD

1.19.1. Kertik: Ekmek ve ekmeğe benzer şeylerin sayısını bilmek için yapılan kertik, çetele (Atalay, 1998: 478). Kertük ise ağaçta açılan kesik veya gedik anlamına gelmektedir (Atalay, 1998: 478). ED’de de konuyla ilgili açıklamayyer verilmiştir. *Kertük* maddesinde incelenen bu kelime ‘notch, notched’ olarak anlamlandırılmıştır (ED 739a). Buna göre *çentik*, *çentikli* anlamına gelmektedir. “Kert-” fiiline “-(I)k” FİY ekinin eklenmesi ile türemiş bir isimdir (ED 739a). ‘a notch in a wood’ anlamıyla 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde geçtiği belirtilir (ED 739a). Buna göre ekmek ya da benzeri şeyleri saymak için oduna ya da tahtaya işlenmiş çentik / çeteledir: ‘the notch’ which is cut in a wooden (tally) for counting loaves of bread and like. Clauson, ayrıca bu kelimenin *kemrük* ile “kertük kemrük” şeklinde ikileme oluşturduğunu; ‘notches and furrows’ olarak tercüme edilebilen bu yapının *çentik* ve *oluk* anlamlarına geldiğini ortaya koymuştur. Kıpçak Türkçesinde *kertük* [İd. 81] ‘the position of a notch’ bir çentik konumu açıklaması ile verilmiştir (ED 739a). TS’de yer almamaktadır. DLT’de tanımlanan bu açıklamayla ilgili bir örneğe taranan metinler içerisinde rastlanmamıştır. Bu terim için başlıca kaynağın DLT olduğu açıktır. Nitekim Clauson da açıklamalarında bu eseri başlıca kaynak olarak göstermiştir.

2. BÖLÜM: ÖLÇÜ VE ÖLÇME ANLAMI TAŞIYAN FİLLER

2.1. SA-: Saymak. ‘to count’ anlamı en eski orijinal biçimidir (ED 781b). Güneybatı Azerî Türkçede, kuzeybatı Kırım ve Nogay Türkçesi ile Osmanlı ve Türkmen Türkçesinde “sa:y-” şeklinde yaşamıştır (ED 781b). Kısmen “sana:-” şekliyle Türkmencede yer almıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen şu örnek ölçme fiilinin anlamını net bir şekilde yansıtmaktadır: *er ko:nıǵ sa:dı*: “adam koyunları saydı” [Kaş. III 247], *başıña tegi baǵna sadım neçe* “merdivenin sonuna kadar ne kadar çok basamak hesapladım” [KB 6034] örneğinde ise doğrudan ölçmek anlamı yerine bir hesaplama işi devreye girmiş; dolayısıyla “sa-” fiili hesapla-, say- anlamında yer almıştır. *Sayu bérđi bilgin ukuşı tenjin* [KB 569] yapısında da bilgi ve anlayışın gözden geçirilmesi, hesaba alınması daha derin mânâda ise sorgulanması kastedilmiştir. Somut anlamlı ölçme yerine soyut bir değerlendirmede “sa-” fiilinden yararlanılmıştır. Bu fiilin, aynı zamanda ölçü anlamının dışında hesaba katmak, sanmak, varsaymak gibi anlamlarda da kullanıldığına şahit olunur: *ikigüni bir tép isizke sama* “her ikisine kötü diyip bir sanma” [KB 875], *kamuǵ edgülükni atamış sayu* “adı konmuş ve hesaba alınmış bütün iyiliklerini” [KB 3474]. Maytrısimit’te geçen *tengri yirinteki yıl sanasar* “tanrı yerindeki yıllar sayılsa” (UM II / 103 / 9) yapısında ise bu ölçme fiili tanıklanmış ve saymak anlamında geçmiştir.

KBS’de “say-” fiili içerisinde Eski Türkçedeki karşılıkları verilirken sa- fiili ile karşılaşılmaktadır. Bunun yanı sıra “sa-” fiilinden türeyen *san, san-, sana-, sanǵış, saǵış* kelimeleri belirtilmiştir (KBS 744). DLT’den de *sakış, sakmak, sanamak, sanmak, san, sayış / seyš, sayışturmak, saşturmak, saypamak, saypatmak* gibi isim ve fiillerin yer aldığı kaynak gösterilmiştir (KBS 744).

2.2. ÜLEŞ-: Paylaşmak, pay etmek. Parçalamak, bölmek (KBS: 989). ED’de bu fiilin kaynağı “üle-” fiili olarak gösterilmiştir. ‘to divide equally among (themselves)’ şeklinde tercüme edilmiştir. Buna göre *bir şeyi kendi arasında eşit olarak bölmek* anlamına geldiği görülür. Ancak her zaman eşit bir paylaşımın olmadığı da vurgulanmıştır. Daha belli belirsiz ölçüde bölüştürme söz konusu olduğunda da bu fiilin kullanıldığı görülür (ED 154a). Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde fonetik bakımdan varyasyonları bulunmaktadır (ED 154a): *üleş-* (Türkmence), *ülöş-* (Kırgızca), *üläşiş-* (Özbekçe), *üleş-* (Kazakça), *vales-* (Çuvaşça), *bölüş-* (Uygurca ve Özbekçe), *bülin-*

(Başkurçça, TatK.), *bölün-* (Azerîce) şeklinde lehçelerdeki durumu örneklendirilmektedir.

Bu kelime Anadolu ağızlarında da *üleş-* ve *üeş-* şekillerinde yaşamaktadır (KBS 989). Kaşgarlı'nın Divanında bu fiil; dağıtmak, yaymak, üleştirmek anlamlarının karşılığı olarak geçmektedir (KBS 989).

“-ş” ekinin fiilden fiil yapan işteşlik eki olduğu farkedilmektedir⁷⁰. Ancak “üle-” fiilini daha da indirmek konusunda kesin bilgiler mevcut değildir. Clauson, “üle-” fiilinin türemiş bir fiil olduğunu belirtmiş, Gülensoy ise kelimenin tahlilinde ül-e(>ä, ö)-Ş- / -S- / -İŞ- formülünü vermiştir (KBS 989).

İsimden fiil yapım eklerinden birisi “+A” ekidir. Pek işlek olmamakla birlikte isimlerden olma veya yapma ifade eden fiiller yapar. “yaş+a-”, “kan+a-”, “tür+e-”, “ad+a-”, “yarlıg+a-”, “dil+e-”, “kap+a-” gibi çeşitli isimlere gelip, fiil yaptığı görülür (Ergin, 2006: 181). Bu ek dolayısıyla fiilin kökünü *ül’e* indirgeyip; “+A” isimden fiil yapım eki almak suretiyle “üle-” fiilinin oluştuğunu söylemek mantığa yatkındır. Ancak hem Clauson’da bölüm, pay, hisse gibi anlamlarla uyuşan bir “ül” isim köküne rastlanmamış, hem de taranan metinlerde doğrudan bu adla belirtilen bir isim bulunmamıştır. Bu yüzden farazî bir “*ül+” köküne dayandırılmaktadır.

15. yüzyıl Çağatay Türkçesinde [Sanglax 81v. 16] *uleş-*, 14. yüzyıl Rābgūzī'nin [R, I, 1848] eserinde de *üleş-* şeklinde görülmektedir. Yine 14. yüzyılda Kumanca [CCI; Gr] ve Kıpçakçada [Bulgatu'l-Muštāq, 76r.] *üleş-* olarak yaşamıştır. Osmanlıcada da 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar bu fiil *üleş-* şeklindedir (ED 154a). Belirtilen bu lehçelerin hepsinde de ‘divide, distribute’ anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla *ayırmaq*, *bölmek*, *parçalamak*, *dağıtmak* gibi mânâları mevcut olan bir fiildir. TS’de *üleş-* fiili için paylaşmak, bölüşmek açıklaması yapılmıştır (TS 4062).

Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerden şu örnekler verilebilir:

olar ikki tawarın üleşdi “onlar ikisi mallarını *üleştiler*” (Atalay, 1998: 189).

⁷⁰ Bu ek; Türkçede eskiden beri çok işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapan ektir. Yaptığı fiiller ortaklaşma veya bir oluş ifade ederler (Ergin, 2006: 207).

bolmiş tüşün ten üleşür “biz çıkan mahsulü eşit bir şekilde *paylaştık*”: we will share the resultant crop equally (USp. 28, 6)

Türkiye Türkçesinde *ölç-* ve Çağdaş Türk lehçelerinde de *ölç-* (Az.), *ölçi-* (Uyg.), *ülsä-* (Bşk.), *ölçö-* (Kırg.), *ölçä-* (Özb.), *ülçä* (TatK.), *ölçe-* (Trkm.) şekillerinde geçen fiiller bulunmaktadır. Ancak bunun Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağataycada neye karşılık geldiği belirtilmemiştir (KBS 659-660). Burada “ölç-” fiilinin nasıl türediği ile ilgili soru sorulduğunda *paylaş-*, *bölüş-* anlamına gelen *üle-* (KBS 989) fiili ile bir bağlantısı olup olmadığı akla gelmektedir. Nitekim Mançucada *ülgü* kelimesinin *ölçü* anlamını karşılıyor olması (KBS 989), ayrıca Altun Yaruk 3. kitapta Mehmet Ölmez’in *ülgüle-* fiilini “ölç-”, “tart-” şeklinde anlamlandırması (Ölmez, 1988: 57 / 8) *ülgü* ve *ölçü* kelimelerinde anlam bakımından benzerlik olduğunu desteklemekte; dolayısıyla *üle-* ve *ölç-* fiili arasında bir bağlantı kurulmasına destek olmaktadır.

Fiil gövdesindeki “+e” ekinin işlek İFY eki olması sebebiyle kelimenin kökünü *ül’e* kadar götürmek mümkündür. Zaman içerisinde *ü>ö* değişimi yaşanmış olabilir. Nitekim lehçelerde “ölç-” fiilini karşılayan kelimelerin başındaki sesin “ü-ö” şeklinde varyantlaştığı görülmektedir. Peki fiilin bünyesinde yer alan “-ç” eki nasıl türemiştir? Gabain’de isimden fiil veya fiilden fiil yapan bir +ç / -ç eki tespit edilmemiştir (Gabain, 2007). Bu durum fiil gövdesinin genel bir ses değişimine dönüşme ihtimalini yükseltmektedir. Eski Türkçede bölüşmek anlamındaki *üleş-* fiilinin kelime başında yer alan “ü-” sesinin zaman içerisinde “ö-” hâlini alması; orta hecedeki sesin düşmesi ve *ş>ç* değişimine uğrayarak *ölç-* fiili hâline geldiği ile ilgili bir yorum yapmaya imkân sağlamaktadır. Ancak Türkçedeki genel ses değişimlerinden biri olan *ç>ş* değişimi örneklerle tanıklanabilmekteyken (Gülsevin, 2013: 54-55), *ş>ç* değişimine ait bir örneğe rastlanmamaktadır. Gülsevin Türk dilinin Kıpçak grubuna ait bazı lehçelerde Eski Türkçedeki /ç/ ünsüzünün /ş/ ünsüzüne dönüşerek sızıcılılaşmaya mâruz kaldığını açıklar (Gülsevin, 2013: 54). Hatta Anadolu ağızlarında da bu ses değişikliğinin görüldüğünü; ancak Kıpçak sahasındaki kadar geniş bir kullanım alanına sahip olmadığını belirtir (Gülsevin, 2013: 55). Bunun yanı sıra Eski Türkçeden bu yana *ş>ç* dönüşümüne dair herhangi bir kullanımdan bahsetmez. Bu nedenle *üleş-* fiilinden “ölç-” fiiline geçiş sürecini net olarak söylemek şu an için imkânsızdır.

2.3. ÜLET-: Üleştirmek, pay etmek. *Üleş-* fiiliyle aynı kökten geldiği açıktır. Tek fark fiilden fiil yapan “-ş” eki yerine, yine fiilden fiil yapan “-t” ekini almış olmasıdır. Bu “-t” eki faktitif eklerden biridir. Fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapmaktadır. Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapım ekidir (Ergin, 2006: 211). DLT’de bu fiille ilgili geçen örnek şu şekildedir:

ol çığayka yarmak ületti “o, yoksullara para üleştirdi” (Atalay, 1998: 214).

2.4. ÜLGÜLE-: Ölçmek, tartmak (Ölmez, 1988: 413). Clauson, *ülgü* isminden türeyen bir fiil olduğunu, ‘to measure, estimate’ tercümesi ile ölçmek, tahmin etmek gibi anlamlara geldiğini belirtmiştir (ED 145a). Sadece kuzey merkezli Kazak Türkçesinde *ülgülö-* şekliyle yaşayan bu kelime Tobol diyalektinde *ülgüle-* olarak yer almıştır (ED 145a). *Bilig kizlese sen tilig ülgüler* “sen bilgeliğini gizlesen dilin ona ölçü olur”: if you hide wisdom, it gives measure to the tongue [KB 312]. Dolayısıyla *ülgüle-* fiilinin bir şeye ölçü olmak anlamıyla kullanıldığı göze çarpmakta, doğrudan sayısal değere karşılık gelmediği anlaşılmaktadır. Başka bir örnek de yine KB’den gösterilmiştir: *bitiyü tükettim bu söz ülgüle* “yazımı bitirdim (şimdi) sen bu sözlerimi ölç”: I finished writing this treatise, measuring (my words) [KB 6495]. Bu yapıda ise ölçmek fiili, daha derin anlamda değerlendirmek anlamıyla kullanılmıştır.

Nom nomlamaktın törümiş buyan eğgü kılinçig takı ülgülegeli tenglegeli boltukmaz (Ölmez 1988: 57 / 8) “öğreti açıklamaktan meydana gelmiş iyi davranışı da karşılaştırabilmek, kıyaslayabilmek mümkün değildir”. Örnekte ise *tengle-* ve *ülgüle-* fiillerinin eş anlamlı oldukları böylece hendiadyoin özelliği meydana getirdikleri görülmektedir. Anlam bakımından ise bu cümlede *ülgüle-* fiili kıyas bildirmiştir.

Fiilin etimolojisini ise şu şekilde yapmak mümkündür: *ülgüle-* < ül-(ü)g+ü+le- = FK- FİYE+ İİYE+İFYE.

2.5. TEDLE-: Ölçmek, hesaplamak, karşılaştırmak (Ölmez, 1988: 367). *Tengle* < *teng+le* = İK + İFYE (KBS 277). Gülensoy, DLT’de iki şeyi birbirine denkleştirmek anlamıyla geçtiğini tanık göstermiştir (KBS 277).

Bu otları tängläp qatıp (Heil. II / TI D 142 / s.406) “bu otları belli bir ölçü ile ölçüp katarak”. Tıp metni olması dolayısıyla bitkilerin belli bir oranda ölçülmesi işlemi dile getirilmiştir. Doğrudan ölçmek karşılığında kullanılmıştır.

Tawgaç Xanning turkusı telim, tenğlemedhip bıçmas “Çin Hakanının ipeği çoktur, fakat denklemeden biçmez” (Atalay, 1998: 427). İsrافی terkedip, tutumlu olmanın gerekliliğini ifade eden bu atasözünde ölçmekle alakalı *tengle-* fiili yer almaktadır. Ölçmek anlamını Atalay, *denkleme* olarak yorumlamıştır.

Bodhisatavlar küçi üze yme tenglegeli “bodisatavların gücü ile hesaplanamaz” (Uçar, 2013: 79). *Tengleyü kolulayu teginser biz* “ölçüp ‘derinlemesine düşünerek’ söylesek” (Ölmez, 1988: 87, 159). Bu örneklerde ölçmek fiili soyut mânâ ile kullanılmıştır. Ölmez’in ifadesine göre derinlemesine düşünmek ile ölçmek fiili eş değer kabul edilmiştir.

Näj idi edizin tärinjin tänlägäli bolmaz “ancak [göğün] yüksekliğini, [denizin] derinliğini ölçmek [asla mümkün] olmaz” (Ölmez, 1994: 59, 108). Çevirideki açıklamalar sebebiyle cümlenin bağlamını vermek gereklidir. Önceki satırlarda Tripiṭaka ustasının göğü denizi gördüğü gibi Buda öğretisini de apaçık gördüğü anlatılır. Ele alınan örnekte ise bu öğretinin inceliklerini açıklamanın imkânsız olduğu belirtilir (Ölmez, 1994: 58).

n[omlug] akın turulmuş süzülmiş te[tyük] tıdmaq üzä tänlägäli bolmaz “öğreti akıntısının esası, özü ‘durulmuş, süzülüş’ denen engelleme ile karşılaştırılmaz” (Ölmez, 1994: 77, 112).

Dolayısıyla Mehmet Ölmez’in kaynak gösterdiği Hsüan Tsang biyografisi gibi Budist içerikli dinî metinlerde “tenjle-” fiili soyut anlamda kullanılmıştır.

2.6. ETİZLE- / ATIZLA-: Ölçmek, parçalara ayırmak. Fiilin yapısından *etiz / atiz* ismine bağlanabilmektedir: *etizle-* < *etiz(?)*+*le-* =İK+İFYE. Ancak bu anlamla bağlantılı bir *etiz / atiz* kelimesine rastlanmamıştır. Bu kelime için bir kök ayrımını yapmak şu an için mümkün değildir. DLT’den tanıklanan bu fiillerden biri ince sıradan, bir diğeri ise kalın sıradandır. Taşıdığı anlamlar, fonetik küçük farklılıklara rağmen aynıdır.

Yer etizlendi “yer ölçüldü, yer ekilmek için parçalara ayrıldı” (Atalay, 1998: 292). *Er yerin atızladı* “adam ekmek için toprağını parçalara ayırdı” (Atalay, 1998: 301). Bu örnekte ince sıradan ünlülerin (etiz) kalın sıradan (atız) kullanımı mevcuttur. Aynı anlamı karşılayan bir ölçme fiili oldukları anlaşılmaktadır.

2.7. KARILA-: Arşınlamak (Atalay, 1998: 309). ED’de parmak uçlarından dirseğe kadar olan uzunluk (ED 644b-645a) anlamıyla açıklanan *karı* ölçü teriminden kökünü alan bir fiildir. Clauson, *karı* ölçü biriminin kökünün farazî bir “*kar+” kelimesine kadar götürülebileceğini; *karış*, *karış-*, *karşı* gibi kelimelerin (ED 643a) varlığının bu fikre destek niteliği taşıdığını belirtmiştir. Aşağıda ise Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden DLT’de bu ölçü fiili görülmektedir:

ol yé:rig karı:la:di “*karı ölçüsüne göre yer hesaplandı, ölçüldü*”: he measured the ground in cubits [Kaş. III 324].

Gülensoy ise *arşınlamak*, *boylamak*, *karışlamak* gibi anlamları verir. Ayrıca *karı* ismine, genel işlevsel bir isimden fiil yapım eki olan “-IA” ekini alarak fiil hâline geldiğini belirtir. Bu fiili *boylamak*, *karışlamak*, *arşınlamak*, *ölçmek* olarak anlamlandırmıştır (KBS 470).

Özin ögnüp urıladı

Yırak yerig karıladı

Atığ kemşip urıladı

Ufut bolup tûpü agdı

“Kendini övmekte ileri gitti, uzak yerleri boyladı, *arşınladı*, atını saldırarak bağırdı, utanarak tepeyi aştı” (Atalay, 1998: 309). Bu örnek aracılığıyla Atalay’ın DLT’de geçen *karıla-* fiilini *boylamak* olarak yorumladığı dikkat çekmektedir.

2.8. KARIŞLA-: Karış uzunluğuna göre ölçmek. Beş parmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık olarak açıklanan *karış* (KBS 469) kelimesine “+IA” ekinin gelmesi ile türediği açıktır. Karış miktarı ölçme anlamını sağlayan bir fiildir.

TS’de *karış* kelimesi için beddua, ilenç anlamına gelen *kargış* kelimesine gönderme yapılmıştır (TS 2308). Dolayısıyla bu kelimenin *karış kadar ölçmek* mânâsı kastedilmemiştir.

ol barçın karışladı “o ipekli kumaşı *karışladı*” (Kaş. III, 335): Karış miktarına göre ölçtü.

2.9. KARŞA-: *Karış* kelimesinden türemiştir. 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde “*ol to:nug karşı:di*” [Kaş. III 286] yapısı içerisinde örneklendirilmiş ve ED’de ‘he measured the garment in spans’ olarak tercüme edilmiştir (ED 665a). Buna göre *elbise karşı miktarınca ölçüldü* mânâsına gelmektedir.

3. BÖLÜM: BENZETMEYE DAYALI OLARAK KURULAN, DEYİM AKTARMALI ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR

3.1. ABARTMA UNSURLARI İLE SAĞLANAN YAPILAR

3.1.1. Asankı / kalp / kalpa / nayut // sanınça

Asankı / kalp / kalpa / nayut // sanı (Sonsuz sayıda)

Kalpa; Hinduizm'e göre Brahma için bir gündür ve 1,000 yuga'dan oluşur. (1 yuga = 4,320,000 yıl). Budizm'de kalpa genel olarak dünyanın ya da evrenin oluşumu, yeniden yaratılması arasında geçen zamanın uzunluğunu, dünyanın oluşum sürecini, varlığı ve yokluğu ifade eder. Budizm'de kalpa'nın ölçümüyle ilgili farklı yorumlar vardır. Genelde uzun bir zaman dilimini ifade eder. Küçük, orta, büyük ve sayılamayan *kalpa*'lar da vardır [Chang, 1983: 477] (Ayazlı, 2011: 437). Fizikî şartlar düşünüldüğünde dört milyon üç yüz bin yıllık bir zaman dilimini içine alması sebebiyle Eski Uygurca metinlerde uzun zamandan kinaye olarak kullanılan metaforik bir ögedir.

Asankı ise çok anlamına gelmektedir. Sanskritçe kökenlidir. Skr. *asamkhyeya* > Toh. A (?) *asamkhe* > Uyg. *asankı* şeklinde bir geçiş süreci yaşamıştır. *Çok, sayılamayacak kadar çok* demektir. *Asankılığ* sözü ise "+lık" eki ile *asankı* kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşmuş ve sayısız anlamında metinlerde yer almıştır.

Asangı sanınça yapısındaki örnekler:

asangı sanınça tınlıglar "asamkhyeya sayısınca yaratıklar" (UM II / 46 / 22).

asanki sanınça ätöz "asanki sayısınca (sayısız) vücut" (Barutcu, 1987: 249).

Kolti sanınça yapısındaki örnekler:

kolti sanınça rakşaşlar utru turur "kolti sayısınca şeytanlar karşı durur" (Das. 3693).

kolti sanınça yekler "kolti sayısınca şeytanlar" (Das. 3779).

ätözün kolti sanınça böldäçi "vücudunu kolti sayısınca bölecek" (BT VIII: Str 187).

kolti sanınça burkanlarka tapınıp "koti sayısınca (sayısız) burkanlara tapındığında" (UM I / 179).

kolti sanınça arxantlar (TT IV, s.90 / 49) "Kolti sayısınca arhantlar": der unermesslich vielen Arhante (TT IV, 1930: 91).

Asangı nayut sanınça yapısındaki örnekler:

biş yigirmi asangı nayut sanınça “on beş Asamkhyeya kadar nayuta miktarınca” (UM II / 31-32 / 4A-14 / 10).

beş yegirmi asanke nayut sanınça tınlıglar “on beş asanke nayut sayısınca canlılar” (BT XXV: 56; Str 34).

beş yegirmi asanke nayut sanınça vayniyke tınlıglarag “on beş asanke nayut sayısınca vayniyke canlıları” (BT XXVI: 178; Str 31).

Asankılıg yol yapısındaki örnekler:

asangılag yolta yoriyu “sayısız (Asamkhyeya) yollarda yürüyüp” (UM II / 90 / 27).

asankılıg yol “sayısız yol” (Das. 4089).

Kolti nayut sanınça / tümen kolti nayut sanınça yapısındaki örnekler:

yüz miñ kolti nayut sanınça kalp üdler (Ayazlı, 2012: 74 / 0129) “yüz bin koti nayuta sayısınca kalpa dönemi” (Ayazlı, 2012: 168).

sansız tümen kolti nayut sanınça kiçig tamuluglar “sayısız ufak cehennemlikler (UM II / 70 / 8).

ülgüsüz sansız yüz miñ tümän kolti nayut sanınça tınlıglar “sayısız yüz binlerce kolti nayuta sayısınca canlılar” (Ayazlı, 2012: 108 / 0587).

Yukarıda belli kategoriler dâhilinde abartma unsurları sağlanan yapılar gösterilmiştir. *Kolti nayut / kolti sanınça / asankı sanınça / kolti yaş / kolti üd / kolti nayut sanınça / asankı kalp üd / asankılıg yol / asankı nayut sanınça* şekillerinde kelime gruplarından kurulmuş; benzetmeye dayalı ölçü anlamı taşıyan yapılar belirtilmiştir. Sınırsız, sonsuz anlamlarına karşılık gelen kelimelerin birlikte kullanıldığı dolayısıyla *sonsuz sınırsız sayıda, sonsuz on binlerce* anlamlarına gelen sıfat ile *arhant, yol, öd, tınlıg, tamulug, burkan, yek, rakşaş* gibi adlar nitelenmiştir. Belirtilen *asankı / nayut / kolti / kalpa* gibi adlara ya doğrudan “+llg” eki gelerek ya da bu adlarla birlikte kullanılan *sanı* veya *sanı+n+ça* yapısı ile kurulan yapılarla abartma anlamının sağlandığı anlaşılır. Bunun yanı sıra eksiz bir şekilde de bu kelimelerin bu anlamda kullanıldığı da tespit edilmiştir. *Kolti* ve *nayut* terimleri ile birlikte tanıklanan aşağıdaki örneklerde ise belli bir ek almaksızın doğrudan sıfat tamlaması kuruluşunda olan örnek yapılar sıralanmıştır:

Asankı kalp üd yapısındaki örnekler:

ülgüsüz sansız yüz ming **asankı kalp üdler** “hadsiz hesapsız yüz bin *Asamkhyeya kalpa zamanlar*” (Ölmez, 1988: 75, 147).

Kalp öd yapısındaki örnekler:

bir kalp ödte “bir kalpa süresinde” (Das. 1573).

kalp ödün “sayısız devirler boyunca” (UM II / 5 / 55).

kalp ödi kirsiz arıg tip titgäilär “kalpa müddetince lekesiz ve saf diye anılacaklar”: Ihr Klapa wird fleckenlos und rein genannt werden (TT VI, 1934: 237-238).

şarıputriya tınlıglarınñ kılmiş tüşi kalp ödün tursar yime alkınmaz “canlıların yapmış olduklarının karşılığı kalpa uzunluğundaki zaman boyunca dursa da tükenmez” (Das. 3460).

Kolti kalp / kolti kalp üd yapısındaki örnekler:

yüz sekiz on kolti kalp üdün bu yirtinçüde turu yarlıkap “altı yüz seksen *Koñi kalpa devir* bu dünyada kalıp” (Ölmez, 1988: 75, 147).

yüz ming tümen kolti ülüşinte “yüz bin tümen, sayısız parçasında” (Ölmez, 1988: 67, 139)

kolti kalp üd kolular sakışı “sayısız zamanlar ölçüsü” (hesabı) (Uçar, 2009: Str 748).

kolti kalpdın bärü alp tuşgulukug tuşa täginmişimiz “çok eskiden beri, anlaşılması zor olanla karşılaşp” (Ölmez, 1994: 68, 110).

Kolti nayut tümen / tümen ming kolti yapısındaki örnekler:

nom nomlayu y(a)rılıkağuğta tokuz on sekiz ming kolti nayut tümen kişiler “öğretiyi açıklayıp buyurduğunda doksan sekiz bin *koñi, nayuta on bin* insanlar” (Ölmez, 1988: 76, 148).

altı yegirmi tümen iki ming kolti yaş yaşayurlar “162000 koti yaşarlar” (UM II / 81 / 52).

Öğreti mücevherinin yüz bin tümen *koti, nayuta* sayısına bile tam olarak benzetilemediği, bu abartma ögesinin bile yeterli olmadığı görülmektedir:

siz yarlıkaguçı bo nom ärdinikä yüz miñ tümän kolti nayut sanı üzä arıtı ogşayu täginmäz “sizin buyurduğunuz bu öğreti mücevherinin değerini ifade etmeye yüz bin tümen nayut sayısı bile ulaşamaz” (Ayazlı, 2012: 120 / 0740-0742).

Yüz klp üç asangı öd⁷¹ “100 kalpa 3 *Asamkhyeya müddet*” (UM II / 4a-14 / 1) (UM II / 48 / 8). *Yüz klp üç asangı ödte edgü kılınç* “yüz kalpa ve üç *Asamkhyeya müddetince* iyi ameller” (UM II / 51 / 63). *Yüz kalp üç asankı içinte* “yüz kalpa üç *asamkhyeya içinde*”

⁷¹ Öd: Zaman anlamındadır. *Öd keçer kişi tuymas, yalnguk oğlu menğgü kalmas* “zaman geçer kişi duymaz, *Âdemoğlu bengi kalmaz*” şeklinde Eski Türk atasözlerinde ve daha birçok kelimedede *öd* tanıklanmıştır. Çiğilcede ise sığır demektir. Ayrıca; Türklerin tanınmış olan on iki yılından birisine de *öd yılı* denmiştir. (Atalay, 1998: 45)

(Das. 2432). *Üç asangi yüz mhaklpta* “üç Asamkhyeya ve on Mahakalp (süresince)” (UM II / 21). *Üç asangi emgek* “üç Asamkhyeya müddetince biriken ızdırplar” (UM II / 8 / 1). *asankılıg yol* “sayısız yol” (Das.380). *Üç asankelar* “üç çokluk, sayısız” (Ayazlı, 2012: 74 / 130). *Üç asanki yüz mxaklp içintä* (TT IV, s.90 / 52) “Üç Asanki, 100 Mahakalpa süresince”: drei asamkyeya hundert Mahākālpa lang (TT IV, 1930: 91).

Farklı metinlerde geçen “*yüz kalp üç asankı / üç asankı / üç asankı yüz mhakalp öd*” yapılarının kalıplaşmış bir ifade olduğu anlaşılmaktadır. Çokluk anlamı *kalp* ve *asankı* kelimeleri ile sağlanmış; zamanın uzunluğunu kastetmek için bu kelimelerin anlamından yararlanılmıştır. Bu kalıp ifadenin yanı sıra yukarda başlıklar hâlinde bu kelimelerle oluşturulan yapılarda da çokluk anlamına gelen terimlerin bir arada kullanıldığına tanık olunmuştur: *tümen nayut sanınça, tümen ming kolti, asankı nayut sanınça* vb.

Bu gibi ifadelerle sınırsız, sonsuz çokluk anlatılarak abartma unsuru sağlanmış, dolayısıyla sınırsızlığın ölçüsü bu terimler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Belli sayı kalıplarıyla birlikte geçen asankı terimine ilaveten aşağıda da kalpa teriminin farklı sayılarla birlikte kullanımı örneklendirilmiştir:

kırk mhaklp ödte “kırk Mahakalpa müddetince” (UM II / 8 / 7).

yüz kalplar ertürüp (Ölmez, 1988: 42 / 18) “yüz çağları (Kalpa) geçirip” (Ölmez, 1988: 114).

bo nom ärdini miñ k(a)lpalar ärtsär (Ölmez, 1994: 76 / 1539) “bu öğreti mücevheri binlerce çağ geçse de asla eskimez” (Ölmez, 1994: 112).

elig kolti altı yüz tümen yıl ertser “elli sayısız altı milyon yıl geçse” (UM II / 20 / 5).

elig yiti kolti altı yüz tümen yıl ertmiş “57 koti altı milyon yıl geçmiş” (UM II / 103 / 11).

yalanguklarning elig yiti kolti altı yüz tümen yıllar timin ök raurap tamuda bir kün bir tün bolur “insanların 57 koti ve 600 bin yılı geçse, bu sırada Raurava cehenneminde bir gün bir gece olur” (UM II / 83 / 24).

altmış iki koti sanı bodistvlar “62 kolti sayısınca burkan adayları” (UM I / 84).

tınlıglarning iki yüz otuz kolti yüz tümen yıl ertser mharaurap tamuda timin ök bir kün bir tün bolur “insanların 230 koti 1 milyon yılı geçse Maharaurava cehenneminde ise bir gün bir gece olur” (UM II / 84 / 3).

yalanguklar altı tümen yüz bir otuz kolti altı ming tümen yıllar ertser timin ök tamuda bir kün bir tün bolur “insanların 60121 koti ve altı milyon yılı geçse Tapana cehenneminde bir gün bir gece olur” (UM II / 84 / 42).

Özellikle Kuanşi im Pusar ile Maytrisimit’te, bu sembolik anlamlı ölçü terimlerinin çok geçtiği görülmektedir.

On tümen kolti sanı “yüz bin koti sayısınca” (UM II / 89 / 1) örneğinde ise *sanı* kelimesi ile ölçü anlamı sağlanmıştır. Önceki örneklerde de buna benzer olarak *kolti sanınça*, *nayut sanınça* yapıları yer almaktaydı. Dolayısıyla bu ifade ve kalıplar bir ölçü değerinde kullanılmıştır.

3.1.2. Kum sanınça: Kum sayısınca (Sonsuz sayıda)

Kum sayılması imkânsız bir maddedir. Nitekim benzetme ögeleri arasında kendisine benzetilen öge olduğunda da sayılamayacak dereceye, sınırsızlığa işaret etmiştir.

yüz ming kang ügüzdeki kum sanınça burkanlar uluşinta “yüz bin Ganj ırmağındaki *kum sayısınca* Buddhalar ülkesinden” (Ölmez, 1988: 79, 151).

gang ögüz içinteki kum sanınça bodistvlar “ganj nehri içindeki *kum sayısınca* burkan adayları” (UM I / 84).

gang ögüzteki kum sanınça bügü biliglig burkanlar (Barutcu, 1987: Str 645) “Ganj nehrindeki *kum sayısınca* bilge burkanlar”.

ganj ögüz içindäki qum sanınça bügü biliglig burhanlar (BT III: Str 67-68) “Ganj nehri içindeki *kum sayısınca* bilge burkanlar”.

üç üdki kamag gañavuluk kum sanınça “üç zamana ait (geçmiş, gelecek ve şu an) bütün ganj nehirlerinin *kumu sayısınca*” (BT XXV: 310; Str 4353).

ganj ügüz içintäki kum sanınça burhanlar “ganj nehri içindeki *kum sayısınca* burkanlar” (BT XXVI: 78; Str 73).

kum sanınça burkanlarığ nom nomlağalı “*kum sayısınca* budalara öğreti öğretmek için” (Ölmez, 1988: 56, 128).

gañ içinteki kum sanınça “Ganj nehri içindeki *kum sayısınca*” (Das. 3248).

kang ügüzdeki kum sanınça “Ganj nehrindeki *kum sayısınca*” (Ayazlı, 2012: 45 / 15).

qamag üç ödki kang ögüz içintäki qum sanı (TT IV, s.88 / 28) “bütün (Budaların yaşadığı) üç zamanın ganj nehri içindeki *kum sayısınca*”: aller Buddhas der drei Zeiten, deren Zahl gross(*) ist wie der Sand im Ganges-Flusse (TT IV, 1930: 89).

Kamag gañavuluk burkanlar bo monı teg ülgüsüz üküş edgüleriñ agılıkı teg bolurlar “Ganj nehrindeki kum gibi sayısız Budalar, bu ve bunun gibi pek çok iyiliğin hazinesi gibi olurlar” (Das. 1627). Bu örnekte kum sayısı anlamı *gañavuluk* kelimesi ile sağlanmıştır. Kum sayısının çokluğu ifade edilirken Ganj nehri unusurundan yararlanılmıştır. Budizmin etkisi ile dinî terminolojiler, Eski Türkçe'nin bünyesine katılmıştır. Bu sebeple, Budist kültürün hâkim olduğu yerlerden biri olan Ganj nehri ve civarı Türk kültürüne yansımış, dolayısıyla metinlerinde yer bulmuştur. Sanskritçeden

yapılan eser çevirileri de Ganj nehir adının Eski Türk metinlerde tanıklanmasına etki etmiştir. Bu bakımdan Eski Türk metinlerinde karşılaşılan ögelerden biridir. Nitekim yukarıda “*kum sanınça*” maddesi altında belirtilen bütün örneklerde *kang*, *gañ*, *gañavuluk*, *gañ*, *gang* gibi farklı şekillerde okunmuş Ganj nehri yer almıştır.

3.1.3. Kog kıçmuk sanı / kog parmanu sanınça: Toz toprak sayısınca, havadaki zerre miktarınca (Sonsuz sayıda)

Ko:ğ şeklinde ED’de geçen *kog* kelimesi ‘dust’ and the like anlamında açıklanmıştır. Toz ve bunun gibi şeyler olarak çevrilen bu kelimenin kökü “*ko:-” olarak düşünülmektedir (ED 609a). *Yere bırakılan şey* anlamı ile *koymak* anlamına gelen “ko-” fiili arasında bağlantı olabileceği fikrinden yola çıkılmıştır (ED 609a). Kuzeydoğu Türk lehçelerinde kül anlamıyla *kok* olarak yaşamıştır. 8. yüzyıl Uygurca metinlerde *to:ğ* ve *to:z* kelimelerinde de *ko:ğ* anlamı bulunmaktadır (ED 609a).

Kıçmık kelimesi de *ko:ğ* gibi toz ve onun gibi küçük şeyler anlamına gelmektedir: apparently ‘small fragment, dust’ and the like (ED 591b). “*kığ-” fiiline “-mık” FİY eki gelerek türediği düşünülmüş ancak kelimelerin anlam bakımından ilişkisiz olması dolayısıyla bu şekilde etimoloji yapılmaması gerektiği belirtilmiştir (ED 591b). Hüen Ts 322-3, U IV 20 parçalarında ise *kog kıçmık* yapısının bir arada kullanımını örneklendirmiştir: *yağız yér arkasındaki toprakniñ paramanu koğ kıçmık* “Küçük parçacıklar, kara yeryüzünün arkasındaki topraktaki toz ve parçacıklar”: ‘atoms (Sanskrit paramānu), dust and fragments of soil on the back of the brown earth’.

Parmānu kelimesine ED’de ayrı bir madde içerisinde değinilmemiştir. Yukarıda gösterilen *yağız yér arkasındaki toprakniñ paramanu koğ kıçmık* yapılı örnekte yer alan *paramānu* ‘atoms’ şeklinde çevrilmiş ve Sanskritçe kökenli olduğu belirtilir. Dolayısıyla zerrecik anlamına gelmektedir. Böylece *kog*, *kıçmuk* ve *paramānunun* eş anlamlı kullanıldığı görülür.

Kog kıçmuk sanı / koglar sakışı yapısındaki örnekler:

*yagız yir arkasındaki toprakniñ parmanu*⁷² ***kog kıçmuk sanı*** neçe erser “kara toprak altındaki toprağın atom miktarı kadar olsa” (Das. 3737).

⁷² *Paramānu*: en küçük parça, zerre (Eraslan, 2012: 636).

ol **koglarnın sakışı** (Uçar, 2009: Petersburg Nüshası Str 617) “O tozlar sayısınca”.

Parmanu sanınça yapısındaki örnekler:

parmanular sanınça sı<nı>mız süngükümüz (Ölmez, 1988: 21 / 19) “(havadaki) zerreler (*Paramānu*) sayısınca (olan) uzvumuz, kemiğimiz” (Ölmez, 1988: 93)

evrinçkençig koğ parmanular sanınca “(havada) dönüp dolaşan zerreler (*Paramānu*) sayısınca” (Ölmez, 1988: 61, 171).

yagız yirke tayaklıg parmanular sanınça (Uçar, 2009: Petersburg Nüshası Str 121): “yeryüzüne dayalı zerreler sayısınca”.

3.1.4. Ot yem sanınça: Ot sayısınca (Çok sayıda)

Belirsiz çokluk ifadelerinden bir diğeri de ot sayısınca kullanımımızdır. Sayısız ya da çok sayıda gibi taşıdığı anlam ile bir şeyin çokluğunun abartısında yararlanılan bir unsur olmuştur. *Kog kıçmuk* söz grubu ile birlikte yer alması kattığı bu anlamı desteklemektedir.

kiñ ulug üç miñ yirtinçü yir suvda toz toprak bolmış kog kıçmuk ot yem sanınça “ üç bin dünyada toz toprak olmuş toz ve *bitki sayısınca*” (Das. 4465).

ot yem sanınça erti “*bitki sayısınca* idi” (Das. 2577).

3.1.5. Alku tınlıgların sanı sakışı: Bütün insanların sayısınca (Çok sayıda)

Yeryüzünde yaşamış bütün insanlar ifadesi, büyük bir kitleye işaret etmekte, dolayısıyla çokluğu vurgulayan bir abartı unsuru görevi üstlenmektedir.

alku tınlıgların sanı sakışı neçe tenglig bolsa “bütün canlıların sayısı kadar da olsa” (Das. 3739).

3.1.6. Sumeru tagka tayan-: (İmkânsızlık)

Sumeru dağı Budist kaynaklarda *görmeki, ulaşılmazlığı, varmanın imkânsızlığı* ile yüce bir değer göstermektedir. Eski Uygurca metinlerde tanrıçaların mekânını tasvir eden bir abartı unsurudur.

Sarasvati tenri kızıya kişili t(e)ñrili kuvragın ayağın algalı tegimlig siz yértinçüte yadılmış çavıkmış ulug añız ol alku tınlıglar kūsüşin kanturgalı udaçı siz sumir tagka tayanıp yér orunta oturur siz (Çetin, 2012:127 / 540-546). “Ey Tanrıça Sarasvati, insanlı tanrılı bu cemaatte, herkesin saygısına lâyük oldunuz, yeryüzünde yayılmıştır ünlü, yüce adınız bütün canlıların arzusunu karşılamaya muktedirsiniz. Yeryüzünde yaşarsınız ama (mekânınız) Sumeru dağına kadar uzanır” (Çetin, 2012: 161).

Budizmde Tanrıça Srasvati'nin önemli bir yeri vardır. Çince karşılığı belagat Tanrıçası, büyük söz olan Sarasvati; Tanrı kızı olarak geçmektedir. Doğrudan fonetik karşılığı verilmek yerine anlamsal boyutuyla Çince metinlerde yer almıştır. Ancak Uygurcada hem Sanskritçe asıllı Sarasvati hem de Çincedeki kullanımı olan *teñri kızı* kullanımları bir arada yer almaktadır (Çetin, 2012: 172). “*Sumeru tag*” söz grubu, Sarasvati / Tanrı kızının yaşadığı mekânın sınırsızlığı için bir ölçü olmaktadır.

3.2. DEYİM AKTARMASI (METAFORİK ÖGELER) İLE SAĞLANAN YAPILAR

Metafor sözcüğü Eski Yunancadaki meta (üzeri-ne) ve phrein (taşımak) sözcüklerinden gelir ve bir “şey”in bazı yönlerinin bir başka “şey”e taşındığı ya da transfer edildiği özgül zihinsel/dilbilimsel süreçleri ifade eder. Bu süreçlerin sonucunda, “ikinci şey”den sanki “ilk şey”miş gibi bahsedilmesi söz konusu olmaktadır. Metafor, İngilizcede “figurative language”, Türkçede ise “mecaz” ya da “eğretilme dili” olarak adlandırılan ve standart dilden “söylediği şeyi kastetmesiyle” ayrılan özelleşmiş dilin temel bir formu olarak kabul edilir (Cebeci, 2013: 10).

“*Altun başlıg yılan men*” altın başlı yılanım⁷³ (IB 8). Kötü huyların anlatılması ile yılan tabiatli olmak arasındaki benzerlikten yararlanılmıştır. Yılan yüzlü benzetmesinde, yılanın soğuk yaratılışına bir gönderme yapılmış; kastedilen anlam içerisinde bu soğuk tabiate vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla metaforik bir anlamla kullanılmıştır.

Yagıda kör arslan yüreki kerek

Karıştukta esri bileki kerek (KB / 2310)

“Onun yüreği harpte aslan yüreği gibi; dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır” (KB II: 172). Kişinin yüreğinin aslan yüreği olması metaforik bir unsurdur. Hamaset, güç ve liderlik anlamı bu yolla vurgulanmıştır. Kaplan pençesi anlamındaki esri bileki tamlamasında da aynı durum söz konusudur. Tuttuğunu koparmak anlamı ön plana geçmiştir. Benzetme ögesi olarak *kaplan pençesinden* yararlanılmıştır.

Yürek yarılınçig emgek emgenürler “yürek yaran sıkıntı çekerler” (TCUP 134-135).

⁷³ “*Nefsim çok kuvvetlidir*” anlamına geldiği düşünülmektedir.

Sevüg savcı birle kopurğıl mini

Eliğ tuttaçı kıl könilik küni (KB / 30)

“Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile haşret, onu bana şefaathçi kıl” (KB II: 14). Bütün günah ve sevapların en ince şekilde sorgulanacağı gün olarak bilinen mahşer günü ile kıl doğruluk günü arasında benzerlik kurulmuştur. Metaforik düşünme ile *mahşer gününün kıldan ince hesabına* gönderme yapılmıştır. Böylece o günün hesabının çetinliğinin ölçüsü benzetme ile açıklanmıştır.

Sevinçin avınçın küvençin ili

Aşasu yaşasunu lukman yılı (KB / 123)

“Sevinç, huzur ve güvenç içinde memlekete hâkim olsun, Lokman kadar uzun ömürlü olsun” (KB II: 20).

Lokman yılı söz grubu *uzun yaşam* için bir ölçü anlamı taşıyarak benzetme yolu metinde yer almıştır.

Yalñguk ürülmüş kap ol, ağız yazlıp alkınur “Âdemoğlu şişirilmiş tulum gibidir, ağız açıldığında sener” (Atalay, 1998: 195). Benzetme edatları olmadan insanoğlu ve şişirilmiş tulum arasında bir anlam kurulmuş; tulumdan ziyade insanoğlunun çok konuştuğunda hata yaptığı anlatılmak istenmiştir.

Akturur közüm yolak “gözüm çay akıtır; gözümün yaşı su pınarları gibi akıyor” (Atalay, 1998: 222). Gözün çay akıtması mümkün olmayan bir durumdur. Kastedilmek istenen anlam ise çok gözyaşı akıtmaktır. Dolayısıyla doğaya ait bir öge, insana aktarılmış ve deyim aktarması hadisesi gerçekleşmiştir. İçerdiği bu anlam itibarıyla metaforik öge olan *közüm yolak akturur* yapısında çok ağlamanın ölçüsü *çay, göz, ak-* fiili bünyesinde belirtilmiş; mecazî bir kullanım olmuştur. *Ulatı tınlıglarığ ölürür tarisin soy(=?)rlar qan ögüz aqıtar* “diğer canlıları öldürür, derisini yüzerler, ırmak gibi kan akıtıyor” (Hamilton, 2011: 12) örneğinde gözün çay akıtması örneğinde metaforik bir öge bulunur. *Irmak gibi kan akıtmak* deyiminde çok sayıda canlıyı öldürmek kastedilmiş; çokluk belirtilirken kan / ögüz(nehir) arasında bağlantı kurulmuştur.

Kim ayıp iştür kulak

Ay ewi artuç butak

“Kim der ki ay evinin (hâlenin) ardıç dalı olduğunu işitmiş olsun” (Atalay, 1998: 377).

Bu örnekte cariyenin yüzü *aya*, boyu da *dala* benzetilmiştir.

Ardı seni kız bodı anıñ tal

Yaylır anıñ artuçı burnı takı kıwal

“Kız seni yordu, onun boyu dal (gibi); iki yana ardıç (gibi) salınır, burnu da düzdür” (Atalay, 1998: 412).

Kızın boyu benzetme edatları kullanılmadan ardıça benzetilmiştir. Dolayısıyla *kız bodı ve artuç* arasındaki anlamsal bağlantı deyim aktarması yoluyla gerçekleşmiştir.

o]tlug karımta tüşdeçileri[g] “ateşli çukura düşenleri” (Çetin, 2012: 83 / 544).

Çukur, hendek anlamına gelen *karım* sözü (Çetin, 2012: 206); bir bakıma derinlik ifade eden bir ölçüdür. Metaforik bu öge ile cehennem kastedilmiştir. Ateşli çukur benzetmesi dolayısıyla cehennemin zorlu hâli için bir ölçü olmuştur.

Eski Türkçe dönem içerisinde güçsüzlük için “*kara su gibi olmak*” tâbiri kullanılmıştır. “küç / kara suv” benzetmesi deyim aktarmasıdır ve güçsüzlüğü nitelemektedir. *Sinligde küç kara bod[un er]miş sinsizde küç kara suv ermiş* (Tariat Yazıtı G5) “sen varken halk güçlü imiş, sensizken (halkın) gücü kara su (gibi) imiş” (Aydın, 2011: 47).

Ajunğa badı kör tükel kıut kırı

Kozi birle katlıp yordı böri (KB / 461)

“Bak, dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı” (KB II: 43).

Birbirlerine zıt yaratılışta olan kurt ile kuzunun bir arada yaşayabildiği, güven ve huzur ortamı kastedilmiştir. Birbirine düşman tabiatlı “kozi / böri” gibi canlıların birlikte kalabilme durumu benzetme ögesi olarak kullanılmıştır ve deyim aktarması ile sağlanan, metaforik içerikli bu yapıda benzetme ölçüsü yer almıştır.

3.3. BENZETME ÖGELERİ İLE SAĞLANAN ÖLÇÜ YAPILAR

3.3.1. Hayvansal Ögelere Benzetme: Hayvanlar yahut hayvanlara ait olan bir şeyin somut bir şekilde bir ölçüye karşılık gelmesi ile oluşan ölçü anlamlı yapılarıdır. Metaforik içerikli örneklerde de hayvan unsurları benzetme ögesi olmuştur. Ancak ikisi arasındaki ayırım somut veya soyut anlama gönderme yapmalarına göre şekillenmiştir. Bu başlık altında belirtilen örneklerde *atan / deve* ile at benzetme ölçüsü için bir araçtır ve somut bir ölçüye karşılık gelmektedirler. Metaforik ögelerle

sağlanan ölçü yapılarında ise hayvanın bir özelliğine yapılan benzetme ile daha çok soyut içerikli bir ölçü anlamı elde edilmektedir.

Atan yüki aş bolsa açka az körünür “ığdılmış edilmiş devenin yükü yemek olsa aç kimseye az körünür” (Atalay, 1998: 75). Bir devenin taşıyabileceği miktara göre bir ölçü belirlenmiştir. Bu ölçü ifadesinde *atandan* yani deveden yaralanıldığı için bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Az yér y[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş (TI D7) “Az ülkesinin yolu Anı (ırmağı) boyunda imiş. Bir at geçecek kadar imiş” (Aydın, 2012: 113). Bu örnekte atın fizikî ölçüsünden yararlanılarak, onun geçebileceği boyuta, mesafeye işaret edilmiştir. Böylece hayvan unsurundan yararlanılarak somut bir anlatımla ölçü anlamı ifade edilmiştir.

3.3.2. Doğa Unsurlarına Benzetme

Öñleri kırtışları sarıg toprak öñlüg bolup “renkleri sarı toprak rengi olup” (Das. 4551). Bu örnekte, rengin ifade edilmesinde doğrudan sarı renkten yararlanılmamıştır bunun yerine toprak sarısı rengi ölçü olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla toprak sarısı rengi hususiliğiyle birlikte bir şeyin rengi için benzetme unsuru vazifesi üstlenmiştir. Sarının renk bakımından tonlarının küçük değişikliklerini ifade etmede *toprak sarısı* gibi *altun* ifadesi de tercih edilmiştir. Nitekim “*altun kum*” tamlamasında da kumun sarı rengi için altın rengi bir ölçü görevi taşımaktadır: *altunlug kum* “altın (gibi sapsarı) kum” (UM II / 31 / 15). *Tüüsi, terisi şobak altun öñlüg* “tüyü, derisi saf altın renkli idi” (Das. 1792).

Buna benzer başka örnekler de şu şekildedir:

Kök rajavart öñlüg közin “gök mavisi gözleriyle” (Das. 1617). Gök mavisi ile gözün rengi nitelenmiş, benzetme ögesi ile rengin ölçüsü daha net ifade edilmiştir.

kimning sarıg iglāsār açıg nara qabaq bodug suvı aşnu yumşaqraq (Heil. II, T II Y 14 1932: 414 / 13) “kim safra hastası olursa ekşi nar, kabak ve çivit renkli suyu içsin”: wenn jemandem die Nase blutet und man (das Blut) nicht stillen kann (Heil. II 1932: 415).

Örnekte safra hastalığına yakalanan kişilerin ekşi nar, kabak ve çivit renkli su içmesi gerektiği ifade olunmuştur. Bu vesileyle suyun renginin ölçüsü *çivit mavisi* olarak benzetme yoluyla sağlanmıştır.

Yaşık yandı bolğay yana orninga

Balık kuğruğının kıozı burnınga (KB / 66)

“Güneş balık kuyruğundan (hût) kuzu burnuna (hamel) kadar olan yerine tekrar döndü” (KB II: 16).

Güneşin hareketi; benzetme unsurları ile gerçekleştirilmiş; benzetme unsuru ise *balık kuyruğu* ve *kuzu burnu* şekli olarak gösterilmiştir. Böylece yön bildiren bir ölçü anlamı sağlanmıştır.

3.3.3. Nesnelere Benzetme

süñ(ü)g b(a)t(ı)mı k(a)r(ı)g sök(ü)p(e)n kögm(e)n yış(ı)g toga yorıp (KT D35 / 1-BK D26 / 6) “mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak” (Tekin, 2010: 35-Tekin, 2010: 61). Mızrak ögesinden benzetmede yararlanılmıştır.

4. BÖLÜM: ANTROPOMETRİK ÖLÇÜ TERİMLERİ

Bu başlık altında, insan uzuvlarından hareketle ifade edilen; yaklaşık ölçü birimleri üzerinde durulmuştur. Bağlam içerisinde buldukları duruma göre sıfat veya isim tamlaması fonksiyonu üstlenmişlerdir.

4.1. ERNEK: ED'de *ernek* şeklinde okunmuştur. Pek çok kuzeydoğu Türk lehçelerinde ise *ernek* okunuşuyla geçmiştir ki Hakasça ve Tuvaca da buna dâhildir (ED 234b). Sonrasında *barmak* (parmak) kelimesine yerini bırakmıştır. Orta Türkçe döneminde parmak anlamı için *barmak* / *parmak* kelimesinin geçerli olduğu görülür; Harezmi, Çağatay, Kuman ve Kıpçak Türkçesinde *ernek* yerine *barmak* / *parmak* kullanılmıştır (ED 234b). Parmaklar özelliğine göre şu şekilde adlandırılmıştır: *atsız ernek* “yüzük parmağı”, *kiçig ernek* “serçe parmağı”, *ortun ernek* “orta parmak”, *uluğ ernek* “başparmağı”, *suk ernek* “işaret parmağı” (ED 234b). Ayrıca parmak ile verilen diğer adlara da çeşitli kaynaklarda değinilmiştir. *Çıçalak*, serçe parmağı demektir (Atalay, 1998: 487). *Çıçamuk* ise serçe parmağın yanındaki parmak olmakla birlikte az tanınmış bir kelimedir (Atalay, 1998: 487). DLT'de ayrıca *erngek* kelimesi ile ilgili şu yapılar yer almaktadır:

beş erngek tüz ermes “beş parmak düz olmaz”⁷⁴ (Atalay, 1998: 121).

erngekleri ogrulur “parmakları kavuşmaz” (Atalay, 1998: 248).

Tokay'ın makalesi ise *çıçamuk* ve *çıçalak* kelimeleri ile ilgili detaylı açıklama getirmektedir (Tokay, 2012: 204-210). Gürsoy Naskali'nin Türklük Araştırmaları Dergisinde çıkan yazısında da beş parmağın çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları da verilmiştir (Gürsoy Naskali, 1997: 233-240).

Türkische Turfantexte V'te *ätsiz* (yüzük parmağı), *kiçig*, *ortun*, *uluğ*, *yanar* (işaret parmağı) olmak üzere çeşitli şekillerde parmağın adlandırıldığı görülmüştür. Ancak bunların belli bir ölçü dâhilinde *kiçig ernek uzunı* yahut *suk ernek uzunı* tamlamasında bir ölçü kullanımına Eski Türkçe metinlerde rastlanmamıştır. Ancak 14. 15. yüzyıl metninde başparmak uzunluğunun bir uzunluk ölçüsü ifadesine karşılık geldiği TS aracılığıyla gözlenmektedir. Dönem itibarıyla Eski Türkçeden

⁷⁴ İnsanların her birinin farklı karakter ve yapıda olmalarından kinaye söylenmiş bir atasözüdür.

uzaklaşımakla birlikte; ölçü değeri taşıdığını göstermesi adına önemli bir örnek görülerek ilave edilmiştir:

ve **uzunu baş barmak** miktarınca ola [Mü. Şi. XIV XV. 17] “uzunluğu baş parmak miktarınca ola”.

Reşit Rahmeti Arat ve W. Bang ise birlikte hazırladıkları çalışmalarında *erkek* şeklinde okumuşlardır. Hatta *erkekçik* yapısının da bununla bağlantılı bir kelime olduğunu belirtmişlerdir. Etimolojisi, *ernek* < *eren* + *gek* şeklindedir (Eraslan, 2012: 569). Atalay *ernek* şeklindeki okunuşuna da dikkat çeker (Atalay, 1998: 104). Altı parmaklı kişiler için *ernekçik* dendiği belirtir. Bang ve Gabain ise bu kelimenin hem *ärngäk* hem *ängräk* okunuşuna değinerek, ‘finger’ şeklinde açıklaması getirirler (Index TT, 1931: 141).

Radloff’un *ernekler ucında* “parmakların ucunda” anlamına gelen söz grubu içerisinde bu kelimeyi *ernek* şeklinde okuduğu görülür [R I 787]. Aşağıda verilen örneklerde ise bu kelimenin ölçü olarak kullanımlarına tanık olunmaktadır:

Altırar yigirmi erkek turqı temirliğ şışlar “on altı parmak uzunluğunda demirli şışlar” (TCUP 50-51). *Altı yigirmi erkek uzunu temirliğ tikenler* “on altı parmak uzunluğunda demirli dikenler” (TCUP 65-66)⁷⁵.

4.2. AYA: Aya, avuç içi anlamındadır (Atalay, 1998: 85). Clauson da ‘the palm of the hand with some extended meanings later’ olarak tercüme etmiştir (ED 267a). Elin avuç içi anlamındadır, zamanla başka anlamları da ihtiva etmiştir. 8. yüzyıl Budist çevreye ait Türkçe metinlerde bu kelimenin geçtiği bir örnek verilmiştir: *İki ayalarnı kavşurup* “iki avuç içini birleştirip” [U II, 46,70]. ED’de yapılan açıklamalarda kelimenin anlamı, tarihî Türk lehçelerindeki kullanımı ve tanıklandığı metinlerden birkaç örnek verilmiştir ancak ölçü anlamında bir kullanım tespit edilmemiştir. Ölçü olarak kullanıldığına 8. yüzyıl Budist metni aracılığıyla tanık olunmaktadır:

ayaça aş bérmiş adutça suv tutmuş “avuç içi kadar yiyecek vermiş, avuç kadar su tutmuş” [Suv 168, 23] (ED 44b).

“İyi ve Kötü Prens” öyküsünden alınan aşağıdaki kısımda ise avuç içinin dolaylı yoldan bir ölçüye karşılık geldiği görülür:

⁷⁵ Reşit Rahmeti Arat, TCUP çalışmasında bu kelimeyi *erkek*; TT V’te *ärngäk* olarak okumuştur (TT V: 104, 58).

ayadaqı yençü 2 monçuq täg közdäki “avucumun içindeki iki inci tanesi kadar gözümdeki... severim” (Hamilton, 2011: 13).

4.3. ADUT / AVUT / AÐUT: Avuç demektir (Atalay, 1998: 83). Temel anlamı ‘a handful’ bir avuç, bir el dolusudur (ED 44b). Zamanla aya / avuç içi anlamında kullanıldığı görülür (ED 44b).

“-u-” sesinin etkisiyle -d->-w->-v- hâlini almıştır. 11. yüzyıl civarında kelime sonundaki “-t” ise “-ç” olmaya başlamıştır (ED 44b). Kuzeydoğu Tuvacada *adış*; diğer kuzeydoğu Türk lehçelerinde ise *auts*, *o:s*, *o:ş*, *u:ş*; Kırgızcada *u:ç*; Kazakçada *uis*; diğer Türk dili ve lehçelerinde ise *avuç* şekilleri mevcuttur (ED 44b). Tarama Sözlüğü’nde bu okunuşlarına rastlanmamıştır. Bunun yerine *avuç* ve *aya* kelimeleri geçmektedir (TS 286 / 289). Taranan metinlerden elde edilen örnekler ise aşağıda sırasıyla belirtilmiştir:

*birer avdut*⁷⁶ *arpa täginçä* “birer avuç arpa kadar (miktarınca)” (BT VIII: Str 134).

adutça suv tutmuş “bir avuç kadar su tutmuş” [Suv. 168, 23].

bir adut nenğ “bir avuç şey” (Atalay, 1988: 50).

ukuşsuz kişi bir avuçça tetig “anlayışsız kişi bir avuç çamur” (KB 297).

4.4. MAÐ: Adım demektir. ED’de *mañ* ve *bañ* şeklinde geçen bu kelime ‘*gait*’ olarak açıklanmıştır. *Yürüyüş*, *adım anlamlarına gelir*. ‘*the gait of a horse; a fast gait*’ anlamlarını ihtiva ederek kuzeydoğu Altay Türkçesinde, Şor ve Tuva Türkçesinde geçen bir kelimedir (ED 766b). *Ma:n* kelimesi at yürüyüşü, hızlı yürüyüş anlamları dışında adım anlamında da çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde yaşamaktadır (ED 766b). Bu kelimeyle kurulan “*mañ mañ-*” fiili *adım atmak* anlamına gelmektedir. Altun Yaruk 6. kitap çalışmasının 0335-0340 satırları arasında belirtilen bu kelime metaforik anlamda kullanılmıştır:

*k(ä)ntü özläri yadag yorıp ağakların irkläyü*⁷⁷ *mañ sayu mañ mañmişça yüz miñ tümän kolti nayut sanınça burhanlarka barçaka ağır ayag kılmış bolur* (Ayazlı, 2012: 89-90 / 0335-0340) “[Ey dört Maharajalar] kendileri yaya olarak yürüyüp ayaklarıyla yere basıp (attıkları) her bir adımda yüz bin tümen (1 milyar) koti, nayuta sayısınca bütün Budalara saygı göstermeli” (Ayazlı, 2012: 170).

⁷⁶ Berliner Turfantexte VIII metninde *adut* kelimesinin Georg Kara ve Peter Zieme tarafından *avdut* şeklinde okunduğu görülmektedir.

⁷⁷ İrklä-: yere basmak (ayaklarını) (Ayazlı, 2012: 314).

Atılan her adıma belli bir sayı biçilmiş, neticede abartı yoluyla çokluk dile getirilmiştir. *Mañ mañ sayu adakların irklämişçä bo köžünür ažuntakı kutı kivi asılur* (Ayazlı, 2012: 90 / 0348) “her bir adımda ayaklarını yere basmış gibi içinde bulunduğu dünyada mutluluğu çoğalır” (Ayazlı, 2012: 170). Bu örnekte, atılan her bir adım ifadesi ölçüyü karşılamıştır.

Üç uguş yirtinçüg bir mangın bardaçı “üç kısım hâlindeki yeryüzünü bir adımla geçe(bile)cek(güçte olan)” (BT VIII: Str 221). Soyut bir anlama karşılık gelse de bir adımla geçilebilen mesafe dile getirilerek, bir ölçü fonksiyonu üstlenmiştir. Ölçü anlamı bir antropometrik adlandırma olan *mañ* ile sağlanmıştır.

Toquz [o]n mang yirtä “doksan adımlık yerde” (TT VII, s.323 / 16): an einem neunzig Schritte (TT VII, s.323). Yerin ölçüsü açıklanırken *doksan adım* değerinden yararlanılmıştır. Bu bakımdan *mañ* bir ölçü bildirmiştir.

4.5. ADAK / AYAK: Ayak demektir (Atalay, 1998: 65 / 84). Clauson, *originally rather indefinitely ‘leg, foot’; in some contexts one meaning seems to be required to the exclusion of the other, in others vice versa* açıklamasını yapmıştır (ED 45a). Temel anlamı bacak veya ayak olmakla birlikte metin içerisinde metaforik anlamları da bulunmaktadır. Moğolcada *adak* olarak geçen bu kelimenin *dağın eteği; nehrin ağzı; son* anlamlarına gelmektedir (ED 45a). ED’de ölçü bildiren bir ayak kelimesi yer almamaktadır. Organ adı olan *ayak* anlamı; *ayağ* şeklinde gösterilmiştir (TS 291).

Tört adaklıg yilkım “dört ayaklı hayvan sürüm” (Aydın, E10. Elegest I / 11). *Sekiz adaklıg barımıg* “sekiz ayaklı malım mülküm” (Aydın, E10. Elegest I / 3). *Sekiz adaklıg barımıg üçün [a] yilkı tüketi bardım [a]*⁷⁸ “sekiz ayaklı malı için at sürüsü sarfediverdim” (ETY: 482 / b.1). *Bin sekiz adaklıg barımım bag eşime terdi bükmedim* “bin sekiz ayaklı davarımı, müttefik dostlarıma topladı (?) doymadım” (ETY: 506 / 3. Taraf / 2). Bu örneklerde *ayak* kelimesinin sayısına göre farklı bir varlığa işaret edilmiştir; onlara göre şekillenmiş mal varlığının ölçüsü dile getirilmiştir.

⁷⁸ *Säkiz adaklıg barımıg üçün yilkı tükäti bardım a!* “sekiz ayaklı mal varlığım için at sürümü tamamıyla sarfettim” (Tekin, 2003: 231).

4.6. KULAÇ / KOLAÇ: İki kolun açıldığında meydana gelen uzaklık birimidir. ED'de 'fathom' *the distance between the finger tips of two outstretched arms* açıklaması yapılmıştır. Buna göre *kulaç*; *iki uzanmış kol arasındaki mesafe* anlamına gelmektedir (ED 681a). Atalay, kelimenin "kol+aç"tan geldiğini bildirmiştir (Atalay, 1998: 358).

Clauson ise hem anlam hem de fonetik açıdan *kulaç* kelimesinin *kol* ile bağlantılı olmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir (ED 618a). Eski Türk kültüründe kumaşları ölçmede sıklıkla kullanılan antropometrik ölçü birimlerindedir (Ögel, C.5, 2000, 398-399). Sanglax'ta bu ölçü terimi 'an expression for the distance between the finger tips when the arms are outstretced' tercümesi ile verilmiştir [San. 289v. 19] (ED 618b). Kollar açıldığında parmak uçları arasındaki mesafe *kulaç* ölçüsünü vermektedir.

ärtdim yolug tümän bärä täñri hanım(ı)z çoğınta yalın<ın>ta kaltı bir kulaç yerig mañmış täg (Ölmez, 1994: 96 / 1746-1749) "bir kulaç yeri adımlamış gibi on bin bere yolu aştım" (Ölmez, 1994: 116).

kulaç yér alındı yatur inçikin "kulaç uzunluğu kadar yer alındı inleyerek yatar" [KB 6439].
*bir kulaç barçın*⁷⁹ "bir kulaç ipekli kumaş" (Atalay, 1998: 358).

Yukarıda yer alan örneklerde *kulaç* ölçüsü bulunmaktadır. İnsan uzuvlarının kişiden kişiye göre değişmesi dolayısıyla standart, kesin bir ölçüye denk gelmemektedir. Yapı itibariyle belgisiz sıfat tamlaması kuruluşunda olduğu da ilave edilebilir.

neçe idizi erser ança kulaçı neçe kulaçı erser ança bodı sını "ne kadar boyu varsa o kadar kulacı, ne kadar kulacı varsa o kadar boyu posu" (BL / 5a / 24).

İki ming kulaç ulug ätöz belgürtüp "iki bin kulaç uzunluğunda vücut zuhur edip" (BT XXI: Str 178). Budanın görünüşü kulaç ölçüsünden yararlanılarak abartılı bir dille ifade olunmuştur. *Ärtdim yolug tümän bärä täñri hanım(ı)z çoğınta yalın<ın>ta kaltı*

⁷⁹ Bahaeddin Ögel, Türklerde *barçın* sözünün çok yaygın kullanıldığı ifade etmekle birlikte; Türk kültür tarihinin farklı alan ve zamanlarına göre işlevselliğinde görülen değişmelerinin açıklamasının sıkıntılı bir durum olduğuna değinir. Kimisinin, *barçın* kelimesinin Latin kökenli 'braca'dan geldiği üzerinde durduğunu belirtir. Ancak Ögel, bunu çok da mantıklı bulmaz. Çünkü Orta Asya'nın en uzak köşelerine bu kelimenin nasıl ve hangi yollarla gittiğinin açıklanması gerektiği üzerinde durur. Divan-ı Lügatit-Türk'te bu kelime tanıklanırken, aynı zaman içerisinde yazılan Kutadgu Bilig'de bu kelimenin yer almadığını, ayrıca Uygur metinleri içerisinde de ipekli kumaş anlamına gelen *barçın* sözüne rastlanmadığını açıklar. Ancak Anadolu'nun bazı köy ve obalarında, ayrıca XIV. Yüzyıl Memlük Kıpçakları arasında bu kelimenin yaşıyor olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle bu kelimenin tarihî seyrini açıklamanın zor olduğunu dile getirir (Ögel, 2000: 396).

bir kulaç yerig mañmış tæg “bir kulaç yeri adımlamış gibi on bin bere yolu aştım” (Ölmez, 1994: 96, 116). Bu örnekte yerin ölçüsü *bir kulaçla* ifade edilmiştir.

TS’de hem *kulaç* hem de *kolaç* şeklinde bu anlama gelen bir kelimenin açıklaması bulunmamaktadır. *Kolaç* kelimesinin bir çeşit börek olduğuna dair bilgi yer almaktadır (TS 2610). Uygur sivil belgelerde *kulaç* / *kuçak* ve *adut* / *aya* kelimeleri geçmemektedir (Yamada, 1993).

4.7. KARIŞ: Clauson *kar- fiilinden türeyen bir isim olduğunu belirtir ve ‘a span, the distance between the tips of the outstretched thumb and little finger’ şeklinde tercüme eder (ED 663b). Buna göre parmakların birbirinden uzak duracak şekilde gergin bir hâl aldığı elde, başparmak ve serçe parmak arasında meydana gelen uzaklıktır. Ögel, kumaşların ölçümünde, *kulaç*ın yanı sıra *karişa* da sıklıkla başvurduğuna, DLT’den kanıt getirir (Ögel, C.5, 2000: 399):

ol barçın karişladı “o ipekli kumaşı karişladı [kariş miktarına göre ölçtü]” (III, 335).

bir kariş “bir kariş (miktarı)” (Atalay, 1998: 369).

Başparmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık olarak anlam verilen *kariş* ölçüsünün; DLT’te *karı* / *kariş* şekillerinde yaşadığına Gülensoy da kanıt getirir (KBS 470). Türk lehçelerinde *kariş* kelimesinin hangi şekillerde yaşadığını örneklendirmiştir: *kariş* (Kzk.), *kariç* (Özb.), *ğeriç* (Uyg.), *kariş* (Bşk., Kırg., Özb., Tat.K.), *garış* (Az., Trkm.). Kökeni üzerine ise “*karı-*” fiiline “-ş” FİY eki gelerek oluşan bir isim olduğuna vurgu yapar (KBS 470).

Ölçü ifade eden *kariş* kelimesi, TS’de beddua anlamında yer almıştır (TS 2308). Ölçü kasteden anlamı belirtilmemiştir.

4.8. KUÇAK / KUÇAM: Aynı ölçüye karşılık gelen bu iki kelimenin kökü “kuç-” fiili olarak gösterilmiştir (ED 591a-b). ‘The bosom, lap’ tercümesine göre *kuçak* anlamına gelen *kuçak* kelimesi; *kuç-* fiiline gelen ek ile türemiş bir isim şeklinde açıklanmıştır (ED 591a). Daha geniş mânâda ise ‘an armful and the like’ karşılığında da kullanılmış; *kuçak dolusu* anlamını kazanmıştır (ED 591a). Güneybatı Azerî Türkçesinde ve Türkmencede *ğucak*, Osmanlı Türkçesinde ise *kuçak* şeklinde geçmiştir (ED 591a).

Bir kuçak böz “bir kucak kumaş” (Atalay, 1998: 382) örneğinde *kucak* ölçüsünün pamuklu kumaşı nitelediği görülmektedir.

Kuçam kelimesinin tek bir örnekte tanıklandığına dikkat çeken ED; “-a-” ünlüsünün yanlış yazılmasından kaynaklanan bir hata olabileceğini ifade eder (ED 591b). *Kuçamla* ilgili tek örnek aşağıda verilmiştir:

Bir kuçam nenğ “bir kucak nesne” (Atalay, 1998: 398)⁸⁰.

Bu örnekler aynı zamanda belgisiz sıfat tamlaması kuruluşundaki ölçü ifadeleri arasında da değerlendirilebilir. Ögel, karış gibi *kucak* kelimesinin 11. yüzyıl Orta Asya Türklerinde kaba bir ölçü olarak kabul edildiğini belirtir (Ögel, Cilt:5, 2000: 374).

TS’de *kuçak* kelimesinin *kucak* anlamıyla geçtiği tespit edilmiştir (TS 2710). Ancak aynı anlamı karşıladığını metinlerden tespit ettiğimiz *kuçam* kelimesi TS’de bulunmamıştır.

4.9. BODI SINI: Boyu posu olarak çevrilen bir ikilemedir. Kişinin boyunu ifade eder. Görecelidir.

neçe kulaçı erser ança bodı sını “ne kadar kulacı varsa o kadar boyu posu vardır” (BL / 5a / 25).

bod sın ülgüsü “boyu posu ölçüsü” (BT XXI: Str 294-295).

4.10. TURUM / DURUM: Durum, bir adamın boyu kadarınca olan uzunluk. Genel Ölçü Adları / bk. turum maddesi. “*Bir er turumı suw*” bir adam boyu su (Atalay, 1998: 396). Bu örnekte *adam boyuna karşılık gelen bir uzunluk* mevcuttur.

4.11. ÇİKİN / ÇİĞİN: Omuz anlamındadır (Çetin, 2012: 199). ED’de “*çigin / çikin*” kelimesi ile ilgili açıklamada ilk olarak “çig-” fiilinden gelen ve düğüm anlamında bir *çigin* kelimesinin mevcut olduğundan bahsedilir (ED 415b). Kelime ile ilgili diğer açıklamalarda ise “the upper part of the shoulder between the neck and the shoulder-

⁸⁰ Aynı örnekler Kabalcı yayınlarından çıkan DLT tercümesinde *bir quçam nenğ* “her hangi bir şeyin bir demeti”; *bir quçaq böz* “bir bohça kumaş” şeklinde açıklanmıştır. Çeviri de Dankoff ve Kelly’nin yorumlarının etkili olduğu belirtilmiştir (2007: 446). Dolayısıyla Atalay’ın her iki kelime için öngördüğü *kucak* anlamı ile tam uyuşmamakta, ama yakın anlamla kullanıldığı göze çarpmaktadır.

blade' ve 'perhaps etymologically the same word in the sense of -the part which ties the neck to the shoulder-blade' (ED 415b). Bu tercümeğe göre *boyun ile omuz kanadı arasındaki kısım* ile *omuz kıvrımının boyna bağlanan yeri* açıklanır. Yapı içerisinde *kol boyu, dirsek boyu* anlamlarına gelir:

Sekiz çikin torkı törtgil mantal kılsun "sekiz kol boyunda dört köşeli bir alan oluştursun" (Çetin, 2012: 119, 160).

körkin bädizädgäli saqınsar ötrü böz üzä bädizämiş krgäk böznüñ yitizi kiñi on çigin çig üze altı ygrmi çig bolur azu ygirmi çigin çig üzä qırq çig bolur "güzelliği süslemeli diye düşündüğü için pamuklu kumaş üzerine süslemiş gerek. Pamuklu kumaşın eni on çigin (dirsek), çig ölçüsü ile on altı çig olur veya yirmi çigin çig üzerinden kırk çig olur" (Raschmann 1995: 136).

Çikin bodlug öngsüz mengizsiz... yalanguklarıg belgürtir "ibrişim boylu, renksiz, soluk insanları zuhur ettirir" (UM II / 101 / 42). Maytrisimit'te yer alan bu yapı içindeki *çikin* sözünü Şinasi Tekin *ibrişim* olarak çevirmiştir. Bu anlamın ED'de verilen *çiki:n* maddesi ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla "*çigin / çikin*"den farklıdır (ED 415b). Bu bakımdan Çetin ve Tekin'in tercümelerinde farklılık göze çarpmaktadır. TS'de de bu kelimeyle karşılaşılmamaktadır.

5. BÖLÜM: ADET BİLDİREN ÖLÇÜ TERİMLERİ

5.1. BAG: Bağ, birleşik⁸¹. “Ba:-” fiiline FİY eki gelerek türemiştir (ED 310b). Anlamı ‘something tied or fastened together, bundle, bale’ olarak açıklanmıştır (ED 310b). Dolayısıyla *bir şeye bağlı ya da birlikte tutturulmuş, paket, demet* anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda *kan bağı ile bağlı çok sayıda ailenin bir araya gelmesi ile oluşan birlik* anlamındaki *bo:d* ve *boğun* kelimelerinin *bağ, baw* ve *bo:* şekilleri de mevcuttur (ED 310b). *Bağ* kelimesinin bunlardan biri olarak geçtiği görülür. Aşağıda kan akrabalığına dayanan bağ kelimesinin örnekleri yer almaktadır:

altı bag bodunta begi ertim “altı birleşik boyun beyi idim” (Aydın, E1. Uyuk Tarlak / 2).

*altı bag keşdimde ben yeğ erdöküm ol erinç kara senirig yırıldim*⁸² “altı birleşik (halk)tan idim, iyi kişi olduğum için elbette Kara Sengir’den ayrıldım” (Aydın, E24. Haya-Baji / 5).

altı bag bodunum “altı birleşik boyum” (Aydın, E49 Bay - Bulun II / 1).

bagım bodunumka adrlıtım “birleşik boylarımdan, halkımdan ayrıldım” (YY / E27 / 7).

bagım kelip esen inip anlanıp “birleşik boyum gelip esen inip?” (Aydın, E38. Ak-Yüs I / 5).

éki baglıgka begim “iki birleşik boya beyim” (Aydın, E73 İyme I / 6).

alté bag üsâki arhantlar in sechs Klassen geordnet (BT III: Str 71): “altı sınıf ebeveyn arhantlar”.

biş bag bodun “beş birleşik, bağlı boy” (BT V: Str 465).

Yukarıda kastedilen akrabalık ilişkileri anlamındaki kullanımın yanı sıra *demet, paket* ve *bağ* anlamlarındadır. Nitekim bu anlamına Clauson değinmiştir. Ayrıca Yamada, Raschmann da bu kelimenin *demet, bağ* anlamlarına işaret etmiş; metinlerde ölçü fonksiyonuyla yer almıştır.

Yamada ‘bündel, ballen’ açıklaması getirmiştir (Yamada, 1993:245). *Demet, paket* gibi anlamlara gelen bu ölçü terimi Uygur Sivil Belgeler içerisinde şu örnekler içerisinde tanıklanmıştır:

borluqning sadıgı yüz iki bag bözni biğig kılmış “bağın perakende fiyatı için yüz iki bağ kumaş senet kılmış” (Yamada, 1993: Sa10/5).

“*Baumwolle im Türkischen Zentralasien*” adlı çalışmada Raschmann; böyle ilgili kullanılan ölçü terminolojilerini sınıflandırırken ikinci başlıkta *bag / baglıg* terimlerine

⁸¹ *Bag* kelimesi soy anlamına da gelmektedir. “Çağ *baglıg suyli atlıg ıduk kârâkü başçı*” (Ölmez, 1994: 50 / 1283) Chui soyundan Sui-liang adlı yazıcıbaşı (Ölmez, 1994: 107). Bu anlamıyla birlikte kelime konumuza dâhil olmayıp, başka bir anlamın karşılığıdır.

⁸² “*altı bag keşdimde ben yeğ erdükim ol erinç kara seniriğ yerledim*” ülkeni altı müttehid ben... başlıca olan budur: Kara Sınırdı yerleştim (ETY: 500 / 5).

değirmiştir (Rachmann, 1995: 42). *'Bündel, Ballen', in bezug auf stoffe* (Gabain, 1973: 63) şeklinde yapılan açıklamaya göre bu terim; *materyaller için grup, demet, paket* gibi anlamlarda ölçü ifade etmektedir. Raschmann ve Gabain *demet* veya *paket* anlamlarını vurgulamıştır.

Standart bir ölçüye dayanmayan, izâfî bir ölçüyü yansıtan; bazen bir demete, bazen bir pakete karşılık gelen; ama kişiden kişiye göre değişen; hassas bir ölçü birimi içerisinde değerlendirilmeyen kimi ölçü terimleri vardır. İlaç yapımındaki gibi ince, hassas terazi ölçümlerine dayanmadan göreceli bir sistemle yapılmaktadır. *Bag* terimi de bu şekilde düşünülmelidir. Bu ölçü teriminin ot ve odunla birlikte kullanımları dikkat çekicidir:

Bag ot: Bağ ot

beş bag ot "beş bağ ot" (Yamada, 1971: 91,10),

(Z. 4) *todarqa bir böz b (Z. 7) qıdunıñ kisiñigkä bir böz b (Z. 13) ... y(a)rım böz <on> biş bag ot biş bag otun bir lağşı saman ... (Z. 3) ...nıñ bir y(a)rım böz b (Z.4) ... y(a)rım bö[z] b (Z. 5) ...g-nıñ taqı bir bö[z] yogrut odun y(a)rım bö[z] (Z.8) kaşmir qaya iki böz iki batman yogrut birlä y(a)rım böz* "Todar'a bir pamuklu kumaş, Kıdu'nun eşine bir pamuklu kumaş... yarım pamuklu kumaş on *beş bağ ot*, beş bağ odun bir lakçı saman... bir pamuklu kumaş... yarım pamuklu kumaşnın ve bir pamuklu kumaş, yoğurt, odun, yarım pamuklu kumaş, Kaşmir Kaya iki pamuklu kumaş, iki batman yogurt ile yarım pamuklu kumaş" (Raschmann, 1995: 139).

Bag otung: Bağ odun

üç bag otung "üç bağ odun" (Yamada, 1971: 91,12).

otun bāgı "bir bağ odun": a bundle of firewood (Dankoff ve Kelly. II. 511):

Bag teriminin önüne sayı eklenerek *demet, bohça, paket* gibi ölçü birimlerinin adeti belirtilmiştir. Bu nedenle, adet bildiren ölçü terimleri kategorisi altında değerlendirilmiştir.

DS'de de altı farklı madde hâlinde *bağ* kelimesi açıklanmış ve bunlardan birisinde *yaklaşık olarak 100-150kg gelen kendir demeti* anlamı verilmiştir (DS 472). Eski Uygurca dönemde kastedilen *demet* anlamının Anadolu ağızlarında kullanımı

göze çarpmıştır (DS 472). Ancak Eski Türkçe döneme göre daha belirli bir ölçü oranına sahip demetten bahsedildiği de açıktır.

Tükädi banmıq igning ärtini bir ygrminç bag “tamamıyla banmıq? hastalığının çaresi on bir bağı bant”: Schluss des ärtin der banmıq –Krankheiten, XI. Band (Heil. II, 1932: 419). Bu parçada *bag* kelimesinin karşılığı olarak ‘band’ çevirisi yapılmıştır. Tercüme edildiğinde bağları olan on bir tane banta karşılık gelmektedir. Dolayısıyla adet bildiren *demet*, *bağ* anlamı yanı sıra bant anlamıyla da kullanımı görülür.

5.2. İKİ BAG: Yamada, bu ölçü biriminin ayrıca üzerinde durmuş; ‘doppelte lage (einheit von stoffen)’ şeklinde anlamlandırmıştır (Yamada, 1993: 245). Buna göre iki katlı bir malzeme birimi kastedilmiştir.

Manga qıryaquzqa böz kârgäk bolup vaptutın iki iki bag böz aldım “bana Kıryakuz’a pamuklu kumaş gerekli olup Vaptu’dan iki deste pamuklu kumaş aldım” (Yamada, 1993: Lo 15/2-4). Bu örnekte, iki sayısının yenilenmesi ayrı bir “iki baglıg” ölçü terimi olduğu fikrini desteklemektedir. Başka örneklerde de “iki bag” terimi tanıklanmıştır ve *iki kat* anlamına gelmektedir:

*İki baglıg*⁸³ *böz* “iki katlı pamuklu kumaş” (Yamada, 1993: Sa 09/7). *Yüz iki yırım baglıg böz* “yüz tane yarım iki katlı pamuklu kumaş” (Yamada, 1993: Mi20/7-8). Bu iki örnekte *bag*’ın kumaşın ölçüsünü verdiği ve *kat* anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yamada, bu terimi ayrı değerlendirmiş ve makalesinde detaylı bir şekilde açıklamıştır: Bk. “Ölçü Terimleri Üzerine Yapılan Çalışmalar, Nobuo Yamada, 1971, s.7”.

5.3. ÇUG: ‘Bündel, beutel’ anlamı verilen bu ölçü terimi (Yamada, 1993: 256) de *bag* gibi bohça, demet, paket gibi adet bildiren ölçüye denk gelmektedir. *Bağ*, *demet* (Eraslan, 2012: 565). Uygur Sivil belgelerde *bohça* veya *çanta* anlamlı kullanımı yer almaktadır: *iki yiplig çug bir qra çug* “İplikli iki çanta, siyah renkli bir çanta” (Yamada, 1993: WP05/ 2).

⁸³ *Baglıg*: -bündlig, -lagig olarak açıklanır (Yamada, 1993: 245). Buna göre *katlı* demektir.

antag bağ çuğ yok kim yörülmeğülük seşilmegülük “öylesine bağ ve köstek yok ki (onun) tarafından çözülmeyecek olsun” (Ölmez, 1988: 20).

Aynı anlama gelen *bağ çuğ* ikileme hâlinde kullanılmıştır. Ayrıca, BT XXI’de geçen *çuğ suvig turgurup* “birikinti suyu durdurup” (BT XXI: Str 902) yapısında *çuğ* kelimesi tanıklanmıştır. Bu yapı aracıyla katı cisimler dışında sıvı cisimler için de bir ölçü anlamı taşıdığı görülür. Ancak sıvı cisimlerle birlikte kullanımında bir adete karşılık gelmekten ziyade, çokluk anlamında bir ölçü bildirmektedir.

5.4. KIDIG / İKİ KIDIG: Bir kenarı, bir tarafı. Yamada, *qıdıg / qıııg* olarak okumuş ve ‘rand, ufer’ olarak anlam vermiştir. *Kenar*, *kıyı* mânâsı ile bir nesnenin veya herhangi bir şeyin bir kenarı veya bir kıyısı kastedilmiştir. *İki kıdıg* söz grubundan ayrıca bahsediliyor olması tek ve iki *kıyıya*, *kenara* gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla *kıdıg* kelimesinin bir kenara; *iki kıdıg* kelimesinin *iki kenara*, *karşılıklı kıyıya* işaret ettiği anlaşılmaktadır.

ögüz qıdıgında “nehrin bir kenarı / kıyısı” (TCUP 64).

taypukü ögän qıııg “taypukü nehrinin bir kıyısında” (Yamada, 1993: Sa 03/19-20).

ögüznüng iki qıdıgında “nehrin iki kenarı / kıyısı” (TCUP 58-59).

Uygur sivil belgede ise *kıdıg* kelimesinin *halı kenarı* için kullanımı belirtilmiştir: (...) *qıdıg käviz* “(...)halı kenarı” (Yamada, 1993: WP 03/ 5). Metinde (...)ile belirtilen yer okunamamıştır. Dolayısıyla halının kaç kenarından bahsedildiği net değildir. Örnekler bir bütün olarak düşünüldüğünde *kıdıg* ölçüsünün daha çok nehir ve benzeri su kenarları için kullanımına tanık olunur.

5.5. KAT: Kat. Temel anlamı *tabaka*, *kat*tır (ED 593b). *Bir örtünün katı*, *evin katları* gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Tabaka / kat sayısına analogi yoluyla *kez*, *kere*, *çok sayıda* anlamlarını da ihtiva etmektedir.

biş qat tngrii yirintää togurtunguz “beş katlı tanrı yerinde yeniden doğdunuz.” (TT III, s.58 / 59): sie im gepriesenen fünffachen götterlande wiedergeboren werden lassen (TT III, 1929: 59).

üç kat yir suvda “üç katlı dünya” (UM II / 24 / 21) (UM II / 54 / 20).

yiti kat karımları “yedi katlı su çukurları” (UM II / 29 / 6).

tört kat altun “dört tabaka altın”(UM II / 30 / 8).

ol kamtsining yiti kat orunları “kamtsinin yedi katlı merhalesi” (Barutcu, 1987: 361).

Altı kat tengri yirinte “altı katlı tanrı yerinde” (UM II / 103 / 26); *altı kat amranmak uguş tenri yerinte* “altı katlı arzu, heves, hırs dünyasının tanrı sarayları” (Çetin, 2012: 147 / 832). Bu iki yapıda da Tanrı katının altı olduğu ifade olunmuştur.

yitirer kat tamlıg yitirer kat kalıkları “yedişer kat çatılı, yedişer kat gök” (Barutcu, 1987: Str-72).

on qat qas oyun yanguruşı: “on tane (iç içe giren) “qas” adlı oyun yüksek sesle duyulur”. (TTI, s. 11, 1929 / 94): Des zehnfältigen qas-Spiels Laut wird gehört (TTI, 1929: 11).

Tokuz kat üçürgü “dokuz katlı eyer” (IB 50). *Tokuz kat üçürğün topu* “dokuz kat kilim bağı”a (ETY: 278 / 77). Bu iki örnekte kat ölçüsü, kilim ve eyer maddesinin kalitesini belli etmektedir.

Ayrıca Türkische Turfante IV’te dokuz çeşit *kat* adlı suç ve günahlardan bahsedilir ki, bunun adet bildiren bir ölçü terimiyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu kelimeyi tercüme ederken Bang ve Gabain, doğrudan nakletmişler ve soru işaretli olarak bırakmışlardır: *toquz türlüg kat atlg agar tsui ayag qılınç* “dokuz çeşit kat adlı tehlikeli ve zararlı yaradılış” (TT IV, s.86 / 50): wenn wir diese neunerlei kat(?) genannten schweren vergehen und sünden begangen (TT IV, 1930 / 87).

5.6. KATA: Kat. Bu madde, fonetik olarak “Tekrar Bildiren Ölçü Adları” bahsi altında incelenen *kata* ile aynıdır. Ancak cümle içerisinde taşıdığı anlam sebebiyle *kata* kelimesinin kat anlamıyla kullanıldığı gözlenmektedir. Dolayısıyla bu terim, Ölmez’in metni yorumlayışına göre “Adet Bildiren Ölçü Terimleri” arasında değerlendirilmiştir.

yüz kata tumlıgta isigdä irkläp kıragularıg salkımlarıg “yüz kat soğukta sıcakta, kırağılara çiyelere basıp” (Ölmez, 1994: 85, 114).

5.7. EVİN: Dâne, evin (Atalay, 1998: 77)⁸⁴. ‘Properly seed, grain; less often berry, fruit; the curious idiom whereby it is used in Uyğ. Bud. as a numerative is prob. Due to over-literal translation’ olarak ED’de açıklanan bu terimin ilk anlamı *tohum, tahıl;* dut, meyvedir (ED 12a). Ancak zamanla bu terim deyimleşmiş ve Maniheist, Budist çevreye ait Türkçe metinlerde sayılandırma kullanılır olmuştur. Farsçada *dāna*;

⁸⁴ Besim Atalay, bu kelimenin Batı Anadolu’da köylüler arasında dane, habbe, öz mânâları ile yaşadığını örnekler ışığında ilave etmiştir. *Bu başaklar çok evin verdi* “çok dâne verdi”. *Bu sözün evini evceri yok* “bu sözün mânâsı, özü yok”. (Atalay, 1998: 77).

Anadolu ağızlarında *efin*; Teleütçede ise *ebin* şekliyle yine aynı anlamda yaşamıştır (ED 12a).

TS'de söz grubu içerisinde bu kelime tanıklanmakta; *içlenmek*, *dane tutmak*, *tohumlanmak* anlamlarında “*evin bağlamak*” tâbiri bulunmaktadır (TS 1572). Anlam bakımından Eski Türkçedeki karşılığı ile aynı anlama geldiği görülmektedir. DS'de üç maddede incelenmiştir. İlk olarak buğday tanesinin olgunlaşmış içi, özü; çok taneli başak; tohum; burçak başağı; zeytin tanesi; ürün, tanelenmiş ürün; hoşaf; saman haline gelmiş ot; yabanî ağaçların yenmeyen meyveleri; ardıç meyvesi açıklaması yapılmıştır. İkinci maddede yemek zamanına işaret etmiştir. Üçüncü olarak ise pişmiş yemeğin katı kısmı olduğu ifade edilmiştir (DS 1807). Dolayısıyla ilk madde içerisinde *tohum*, *taneli maddeler* kastedildiği için Eski Türkçedeki anlam ile uyuşma göstermektedir.

bir ivin saç tüü tänginçaki “bir tane saç tüyü dengince” (BT II: Str 988).⁸⁵

bir ävin saç tüü tañinçäkiyâ “bir tane saç tüyü dengince” (BT XXV: Str 925).

üç tört ävin yarma munçuq murç ymä urup budanı qavşurup “üç dört yarma biber tanesini koyup, üzümüne katıp”. (Heil. I, [XVI], 1930 / 149) drei bis vier Pfefferkörner auch hineintun und die Traube (wieder) zusammenklappen (Heil. I, 1930: 461).

Bu örnekte dikkate değer kısım ölçünün ifadesinde yaklaşık bir değer olan üç-dört sayılarının ardışık olarak sıralanması; ayrıca adet / sayı anlamını ihtiva eden *ävin* teriminin geçmesidir.

Üç ävin buğday orunınça yir “üç buğday tanesinin kapladığı yer” (Uig. Tot. 385-390). Görüldüğü üzere hem numaratif olan *evin* terimi ile ölçü sağlanmış, hem de *orunınça* bünyesinde yer alan eşitlik eki ile *üç buğday tanesinin kapladığı alana* işaret edilerek alan ölçü birimi ortaya konmuştur. *Arpa ävininçä* “arpa tanesi kadar” [Maitr 104 /13], *buğday ävininçä* “buğday tanesi kadar” [Maitr II.65] yapılarında da aynı ölçü anlamları birlikte yer almışlardır.

İlk anlamının tohum olması, dolaylı olarak tohum tanesini de karşılaması sebebiyle zaman içerisinde doğrudan tane anlamını kazanarak genel bir numeratif adlandırma söz konusu olmuştur.

⁸⁵ Aynı eserin 1199. satırında da *bir ävin saç tüü tañinçä* şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla hem *ivin* hem de *ävin* olarak okunuşunun mevcut olduğu görülmektedir.

5.8. URUG: Tane. Tohuma da *uruğ* denir: *uruğ ekti* “tohum ekti” (Atalay, 1998: 63). Kaşgarlı Mahmud, hısıımı kastedecek mânâda *uruğ turiğ* dendiğini kaydetmiştir (Atalay, 1998: 64). Besim Atalay buna ilaveten, Batı Anadolu’da hısıım ve akrabanın; *uruk derik* şeklinde yaşadığını belirtir.

bir äm mırç zum uruği vsada bu otlar barça tüz bor birlä içürmiş kräk “Birinci çare biber, zum *tanesi* ve vsada otlarının hepsi eşit bir biçimde şarap ile içmek gerekir” (T II Y27-Y17-Y18, 1932 / 37): Pfeffer, zum-Samen und vsada, man nehme alle diese Heilmittel zu gleichen Teilen und gebe sie mit Wein zu trinken (Heil. II, 1932: 421).

triman çıntan kürüç ptpdi artuç uruği “*triman çıntan kürüç ptpdi artuç*” her bir yiyeceğin *tanesi, tohumu*” (Heil. II, T II Ohne Nr, 1932 / 177).

bir äm nara uruği suvqa ärgürüp sıqıp içürsär “bir çaresi nar *tanisini* (bir narı) sıkıp suyla karıştırıp içerse”. (Heil. II, T II Y27-Y17-Y18, 1932 / 42). Dies ist das erste Heilmittel. Man nehme Granatkerne, weiche sie in Wasser ein, presse sie aus und gebe dies zu trinken (Heil. II, 1932: 423).

Bir önceki örnekte olduğu gibi burada da şaraptan kaynaklanan hastalığı iyileştirmek adına çeşitli metodlara değinilmiştir. Bu vesileyle nar *tanesi* (bir nar) anlamına gelen “*nara uruği*” yapısına tanık olunmaktadır.

Aşağıdaki örnekte ise tohum anlamıyla kullanılmıştır. *Tane* anlamı içermektedir: *şnük uruği soqup älgäp mır panit birlä yağmur suvinga bulgap içürsär qanqa sökmäkkä yrašur* “çınar ağacı tohumunu havanda dövüp bal ve yağmur suyuyla karıştırıp içerse kandan kaynaklanan ishale iyi gelir” (Heil. II, T II Y66, 1932 / 142): Wenn man Platanensamen zersösst, durchsiebt und mit Honig und Regenwasser gemischt zu trinken gibt, so wird es gegen den durch Blut verursachten Durchfall wirksam sein (Heil. II, 1932: 429).

5.9. TANA: Susam (Eraslan, 2012: 605). Tane, tohum, susam, çekirdek, kuş yemi [Drahşan, 1984: 150]. ED’de ‘coriander, seed’ anlamları verilir (ED 515a). Kışniş otu ve *tohum* anlamlarına geldiği, Farsça *danā* kelimesinin Türkçe’ye geçtiği belirtilir (ED 515a). Räsänen de bu kelimeyi köken olarak Farsça *dānaya* bağlamıştır [VEWT 132a]. Atalay, Uç dilinde *yumgak tănä* “yuvarlak tane” anlamına gelerek tamlama içinde tanıklandığını belirtir [DLT III 44] (Gül, 2007)

BT VII'de ise *susam büyüklüğü ölçüsündeki tane* anlamına işaret edilmiştir:

yüz sekiz tana munçuq “yüz sekiz tane kabarcık” (BT VII: C-Str 11).

Heil. I'de burun kanamasına yapılan bir ilaç terkinde bu terim geçmekte ancak adet veya sayı anlamını bildirmemektedir: *qan tomurmaqqa âm yaş tananı sokup suvin alıp üç qata burunqa tamızgu ol* “kan akmasına ilaç, taze susamı ezip suyunu alıp üç kere buruna damlatmaktır” (Heil. I 126).

Urug, tana ve *evin* kelimelerinin hububat tanesi anlamı ile birlikte Eski Türkçe metinlerde taneye de karşılık geldikleri sonucuna varılmıştır.

Benek kelimesi Arguca ve bir takımlarının dilince *tane, habbe* anlamına gelmektedir. (Atalay, 1998: 386). Yabancı bir dilden ödünç alındığı belirtilir (ED 350b). Farsça kökenli *banak* “küçük bir tohum, sivilce”; ED'de ‘a small seed, pimple’ olarak tercüme edilir ve bu dilden Türkçe'ye *benek* şeklinde geçme ihtimali üzerinde durulur (ED 305b). Osmanlı Türkçesinde dut, sivilce ve nokta anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise *küçük bakır madeni* demektir (ED 305b). Ancak *benek*'in *urug, evin* gibi doğrudan ölçü anlamlı kullanımı tanıklanmamıştır.

6. BÖLÜM: GRAMATİKAL ÖGELERLE KURULAN ÖLÇÜ ANLAMI TAŞIYAN YAPILAR

6.1. EDATLARLA KURULAN YAPILAR

Tarama sonucu elde edilen ölçü ifadeleri belli kategoriler altında sıralanmıştır.

a. Benzerlik Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar: Bu başlık altında belirtilen edatlar benzerlik ilişkisi kurmaktadır.

a. 1. “*teg*” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Gibi anlamına gelen bir edattır. Üçün, üze ve birle edatları ile birlikte kullanılan dört eski edat grubundan biri olarak ifade edilmiştir (ED 475a). Yong Song Li de bu açıklamayı çalışmasında desteklemiştir (Yong Song, 2004: 457).

a.1.1. *Munteg* / *Munteg* < *Mu+nı+teg* = *İşaret zamiri+Belirtme hâli eki+Son çekim edatı yapısı içerisinde yer alan teg edatlı örnekler*: Bu edat grubu vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu *munteg* şeklini almıştır.

bu mundağ açığ emgekler “bu gibi acı ve sıkıntılar” (TCUP 106-107).

bu muntağ ögrünçülüğ edgü ödler “bu derece sevinilecek iyi olay” (UM II / 18 / 25).

bo muntağ yanglıg nomlug “bu gibi öğretiler” (UG / s.151 / 3).

bo muntağ ugrur yık “böylesi fırsatlar” (Ayazlı, 2012: 82 / 0230).

a.1.2. *Aniteg* / *Anteg* < *A+nı+teg* = *İşaret zamiri+Belirtme hâli eki+Son çekim edatı yapısı içerisinde yer alan teg edatlı örnekler*

bo sav antağ ok [ol] on küçlüğ umug inag “bu söz gibi on güçlü ümid ve umud” (Das. 2047).

antağ açığ “onca acı” (U IV / D / 104).

kutadmak küçi erdemi antağ ulug “mutlu etmek erdemi o derece büyük” (UM I / 71).

esnegen bars men... antağ alp men “esneyen kaplanım... o derece kuvvetliyim” (IB 10).

antağ uzun künin tünin “bu derece uzun gün ve gece” (UM II / 83 / 28).

a.1.3. Sadece *teg* edatlı örnekler

iñäk täğ ulıyu “inek gibi böğürüp” (Hamilton, 2011: 49).

ölüg täğ qamılu “ölü gibi boylu boyunca yere düştü” (Hamilton, 2011: 41).

ayadaqı yençü 2 monçuq täğ közdäki “avucumun içindeki iki inci tanesi kadar gözümdeki... severim” (Hamilton, 2011: 13).

Bir udmbr atlg ürmän qart ol mängizi antağ bolur kürtüştäki açır täğ “bir udumbar adlı yaranın şekli öyle olur ki kürtüşteki açır gibi” (Heil. II, T II Y27, 1932 / 17): Das erste ist das udumbara genannte ürmän-Gescgwür (Heil. II, 1932: 421). *İkinti asri atlg qırtışı qırı*

ol qar yüp yürüng mǎngizi ol “ikinci asri adlı yaranın şekli tamamen beyazdır” (Heil. II, T II Y27, 1932 / 19): Das zweite wird asri genannt. Sein Haut ist qurı. Sein Aussehen ist ganz weiss (Heil. II, 1932: 421). *Üçünç kakani atlg mǎngizi yibün ol agzı qara ǎnǎtkǎk burçaqın tǎg* “kakani adlı yaranın şekli Hint bezelyesine (fasülyesi) gibidir” (Heil. II, T II Y27, 1932 / 20): Das dritte wird kakani genannt. Sein Aussehen ist rot. Seine Öffnung ist schwarz. Die bugan sind wie die indischen Erbsen. Man nennt sie kaka tau (Heil. II, 1932: 421). *Törtünç çrm[an] atlg ol mǎngiz-i antag bolur yanga qoyuşı tǎg* “çrman adlı dördüncü yara fil yarasına benzer (Heil. II, T II Y27, 1932 / 22): Das vierte wird çarman genannt. Sein Aussehen ist wie die Elefantenhaut (Heil. II, 1932: 421). *Bişinç puntrik atlg ol mǎngizi lınxa yaprgağı tǎg bolur*: Puntrik adlı beşinci yaranın şekli nilüfer yağrağı gibidir (Heil. II, T II Y27, 1932: 22): Das fünfte wird pundarika genannt. Sein Aussehen ist wie Lotosblätter (Heil. II, 1932: 421). *Altınç mriga çigma atlg mangizi sıgun tili tǎg bolur* (Heil. II, T II Y27, 1932 / 23-24) “altıncı mriga adlı yara geyik dili gibi olur”: Das sechste wird mriga çigma genannt. Sein aussehen ist wie die hirschzunge (Heil. II, 1932: 421). [Çevirisine aşağıdaki paragraf içerisinde değinilmiştir.]

Heilkunde II’de ‘T II Y27’ adlı parçada 18 çeşit *ürmǎn* adlı yaradan bahsedilmiştir. Yukarıda belirtilen örnekte görüldüğü üzere çeşitli yaraların birden altıya kadar olanlarına değinilmiştir. Çeşitli adlardaki bu yaralar, benzetme edatı kullanılmak suretiyle belli ögelere benzetilmiş ve o nesnelere; belirtilen yaranın türü için belirleyici bir ölçü niteliği göstermiştir. Üçüncü sırada yer alan *kakani* adlı yaranın Hint bezelyesine (yahut da fasulyesi); dördüncü sırada ifade edilen *çarman* adlı yaranın fil derisine; beşinci sıradaki *pundarika* adlı yaranın da nilüfer çiçeğine; *çigma* adlı altıncı sırada gösterilen yaranın da geyik diline benzetildiğine tanık olunur. Bu suretle, yaranın boyutu ve özelliğini açıklamada; Hint bezelyesi, fil derisi, nilüfer çiçeği ve geyik dilinin bir ölçü olarak kabul edildiği gözlenir.

Aşağıda alt alta verilen örneklerde renk unsurunun ölçüsü benzetme edatı ile gerçekleştirilmiştir:

kab?kı eti bunsız erti kara saçın teg “göz kapağının eti kara saçı *gibi* kedersiz idi” (ETY: 544 / 2).

say teg sarig altunum “çakıl taşı *kadar* çok sarı altınım” (Aydın, E41. Hemçik-Çırgakı / 5).

bakırı bunşuz erti kara saçın teg “bakırı sıkıntısız idi kara saçın *gibi*” (Aydın, E26. / 7).

monuñ töpüsinteki mekke teg kara saçı tügüklüs turur erti “bunun başındaki mekke *gibi* başı tüylü dururdu” (Das. 70-71).

yörüng yinçü tizmiş teg tanglançig yörüng tişler “beyaz inci dizilmiş *gibi* şaşılacak derecedeki beyaz dişler” (U IV / B / 51).

yinçü tizmiş teg yüp yürüng tükel kırk tiş “inci dizilmiş gibi bembeyaz tam kırk diş” (BL / 5b / 11).

Hayvanlarla birlikte geçen benzetme edatları aracılığıyla, hayvanın tabiatine ve özelliklerine benzetme söz konusudur:

k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n süsi böri t(e)g (e)rm(i)ş yağısı koony teg (e)rm(i)ş (KT D12 / 3)
 “babam hakanın askerleri kurt gibi imiş düşmanları koyun gibi imiş” (Tekin, 2010: 27).
arslanların teg king alkag kasagı “arslanları gibi geniş çenesi” (BL / 5b / 17).
bo nızvanıların yañı togmış üç yañıdaki ay tenri teg seviglig körki “yeni doğmuş ayın üçüncü günü gibi güzel sevimli bu ihtiraslar” (Das. 913.)

Käyik müyüzi täg atıng küüng kötlürgäi “yabanî hayvanın boynuzu gibi adı şöhreti yayılacak” (TT I, s. 8 / 42-43): so wird gleich dem Horn des Einhornes den name und dein ruhm emporgehoben werden (TT I, 1929: 8). Kişinin şanının şöhretinin dikkat çekiciliği yabanî hayvanın boynuzuna benzetilmiştir. Bilindiği üzere boynuz nasıl ki kendini belli eden, ilgi çeken bir unursa; kişinin bilinen ve tanınan biri olduğunu ifade etmede de bu özellikten yararlanılmıştır. Bir nevi tanınmışlığın ölçüsü yabanî hayvanın boynuzu ögesi olmuştur.

süzük arıg sırıçqa täg “cam gibi pürüzsüz, temiz” (TT V, 1931: 102 / 24): Das die wie lauterer, reines Glas seienden (TT V, 1931: 103).

ontun sınağrı burqanlarg yultuz täg yaruq yula bğürtüp “on cihetteki burkanların yıldız gibi ışığı belirip.” (TT V, s. 104 / 78): Indem man sich vorstellt, dass die Buddhas der zehnte Weltgegenden wie Sterne Lichtstrahlen aussenden (TT V, 1931: 105).

Burkanların maneviyatta kattettikleri mesafeyi bildirmede, yıldız ışığı ölçüsünden yararlanılmıştır.

Benzetme edatının bazı nesne ve yiyeceklerle kullanımları da ölçüyü karşılamıştır:

küwrügüngi täg yanqulug “davul gibi yankılı ses” (TT VIII, s. 50 / 70).

tolp etüzlerindeki etleri süngükleri sağ yağ teg sızılıp “bütün vücudundaki etleri kemikleri terayağı gibi süzülüp sızmış” (TCUP 21-22).

sütli yağlı täg erşisiz karşısız bolup “süt ve yağ gibi birbirleriyle kavgasız olup” (Ayazlı, 2012: 77 / 168).

yinçü tizigi teg körtle tişleri “inci dizisi gibi güzel dişleri” (Das. 3897).

közüngü teg tüp tüz adakı “ayna gibi dümdüz ayağı” (BL / 5a / 7).

bantatu kebez teg yılınçga yumşak iliği “pamuk gibi yumuşak narin eli” (BL / 5a / 14).

yağımız tegre uçuk teg erti (TI G1) “düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi” (Tekin, 2010: 108).

yagı alkınmış yula teg tang başıntakı uyakur yultuzlar teg basa basa tengri yirinten tayarlar “yağı azalmış lamba gibi sabaha karşı batan yıldızlar gibi bir müddet sonra tanrı diyarından düşerler” (UM II / 103 / 33-34).

şopag altun tæg ätöz “şopak altın gibi vücut” (BT XIII: 35; Str 55).

kanglı tilgeni teg üsdün altın arķuru turķuru ağtarılı tongtarılı evrilü tevrilü tuğa teg[z]i(n)ü... et'özin kılını yançdım erser “kağrı tekerliği gibi yukarı aşıağı, enine boyuna, aktarıla dönderile, evrile çevrile, döne dolaşıa... vücudumla suç işleyip kabahatte bulundum ise” (Ölmez, 1988: 23, 95).

Kişinin işlediği suçlar ile kağrı tekerleğinin dönmesi arasında bir benzerlik kurulmuş; yapılan hataların ölçüsüzlüğü ile evrile çevrile dönen kağrı tekerliği birbirine benzetilmiştir. Böylece kağrı tekerliğinin dönüşü, insanların yaptığı kimi hatalar için bir ölçü fonksiyonu üstlenmiştir.

Doğa unsurları, vücut organları ile birlikte tanıklanan benzetme edatları mevcuttur:

ögüznüng iki qıdıgında ot çimgen önmiş teg yitti yüligüler “nehirin iki kıyısında ot çimen çıkmış gibi tıraş edecekler” (TCUP 58-59-60).

sögüt teg okşatı tep tegirmi etözü “sögüt gibi desdeğirmi vücudu” (BL 5a / 23).

kara tag (...) *ulug etüzlüg yangalar* “kara dağ gibi iri vücutlu filler” (UM II / 82 / 12).

kısil teg king alkıg “vadi gibi geniş” (UM II / 85 / 12).

igne tozgakı teg yinik bolup “iğne ucu büyüklüğünde) çiçek tozu gibi hafif olup” (Das. 1594).

kamış teg yançarlar “kamış gibi ezerler” (Das. 691).

tört yılan bir kamatsita turmış teg (Uçar, 2009: Str 585) “dört yılan bir sepette durmuş gibi”.

udumbar çeçek teg alp tuşgulukunguz “karşılaşılması zor olması bakımından udumbar çiçeği gibi” (Uçar, 2013: 20).

nara uruğı teg tolu “nara tohumu gibi dolu” (Das. 4467).

sinirim [tamırım] barça bıçılmış teg agrıp “sinirlerimin hepsinin kesilmesi gibi ağrıyıp” (Das. 2700).

tilim tamgakım otun teg kurıyu “dilim damağım ateş gibi kuruyarak” (Das. 2685).

yarlıkadı nomlarığ yanķı ün teg kurugın kök kalık teg ilinçsiz yapşınmaksız tözlüğin “[Buda] öğretileri bir yanķı gibi kuru, gökyüzü gibi bağlantısız bir varoluş üzere buyurdu” (Çetin, 2012: 132, 162).

Alku kızlar arasında tag basgukı teg erür siz “bütün kızlar arasında dağ zirvesi gibisiniz” (Çetin, 2012: 147, 164). Bu örnek, Budist inançta yer alan öğelerden biri olan Tanrıça Naraya'ya yapılan övgülerden biri yer alır. *Basguk* kelimesi *dağ silsilesi*,

(Çetin, 2012: 194) *taş, topuz, tokmak* yahut da *kaya parçası* (Eraslan, 2012: 556) gibi anlamlara gelmektedir. Bu örnek yapıda ise bir övgü olması sebebiyle Tanrıça Naraya'nın yüceliği, görkemi vurgulanmak istenmiş ve dolayısıyla dağ zirvesi anlamı yakıştırılmıştır.

Taglar hanı sumer tag tæg, alku ädgülärin ağır teğir “dağların hükümdarı Sumeru dağı gibi bütün iyilikleri değerlidir” (Ayazlı, 2012: 152 / 1153). Budanın iyilik erdeminin büyüklüğü ise bu sefer dağların en yücesi olarak metinde adı geçen Sumer dağına benzetilmiş; böylece Buda'nın meziyetlerinin büyüklüğünün ölçüsüne işaret edilmiştir.

kün ay t(ä)ñrilär tæg alkın[çsız] bo buyan ädgü kılınç irak bar[zun] kökli yağızlı tæg inçip
[irak-]ka tægi “gökteki güneş ve ay gibi yok olmaksızın bu iyilik, uzaklara dek, gökle yerin
[birbirine uzak oluşu gibi] gitsin” (Ölmez, 1994: 92, 115).

Benzetme edatından oluşan iki öge bulunmaktadır. İyi davranışın sürekli var olmasını belirtmek maksadıyla sırasıyla gündüz ve gece, parlayan güneş ve ay bir ölçü olarak belirtilmiştir. Birbirinin devamında aydınlanan bu varlıklar ile iyi davranışın da sürekli olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. İkinci bir benzetme de gök ve yer nasıl ki ufuk noktası kadar birbirine uzaksa, iyi davranış da uzaklara kadar yayılsın anlamını sağlamaktadır. Bu şekilde erdemli davranışların her yere yayılması ve daimî olması ile ilgili belli ölçülerini ifade edilmiş, bu amaçla benzetme edatından yararlanılmıştır.

İslamî çevreye ait ilk Türkçe eserlerden DLT ve Kutadgu Bilig'de yer alan benzetme edatı ile sağlanmış ölçü anlamlı örnekler ise aşağıdadır:

*anınğ adhakı sürk buz tek*⁸⁶ “onun ayağı buz gibi soğuk” (Atalay, 1998: 353).

Burunduqluğ ol söz tive burnı teg

Barur kaçça yetse titir boynu teg (KB / 206)

“Söz *deve burnu gibi* yularlıdır; o dişi *deve boynu gibi* nereye çekilirse oraya gider” (KB II: 26).

Ağızdan çıkan sözün çok önemli olduğu her tarafa çekilebileceği bu nedenle dikkatle konuşulması gerektiği belirtilmiştir. Bunun için de devenin yuları benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla anlam içinde *deve burnu* bir ölçü bildirmiştir. Aynı şekilde, *deve boynu* da benzetme ögesi olarak kullanılmış ve her tarafa çekilebilen söz için bir ölçü özelliği göstermiştir.

⁸⁶ Atalay *teg* edatını *tek* olarak okumuştur.

Kişi köngli tüpsüz tengiz teg turur

Bilig yinçü sanı tüpinde yatur (KB / 211)

İnsan gönlü dibi olmayan deniz gibidir, bilgi onun dibinde yatan inciye benzer (KB II: 26). Bu örnekte, iki tane benzetme ögesi bulunmaktadır. İlk mısradaki *teg* edatı ile sağlanmış bir ölçü görülmektedir: *Kişi köngli tüpsüz tengiz teg*. İkinci mısradaki *bilig yinçü sanı* kelime grubunda ise *sanı* edatı ile kurulmuş bir yapıya tanık olunmaktadır. Bilginin değerini ifade etmede *inci gibi kıymetli bir nesne* ölçü olarak gösterilmiş; *sanı* benzetme edatı ile bilginin değerinin ölçüsü daha net anlatılmıştır. Başlık *teg* edatı ile ilgili olduğu için ayrıca bu ölçünün altı çizilmemiştir.

Manga urmasa örki mini tuttaçı

Keyik teg kaçır men kim ol yetteçi (KB / D-722)

“Beni tutan bana yular vurmazsa, ben geyik *gibi* kaçırım; bana kim yetişebilir” (KB II, 63)

Hızın ölçüsü verilirken “geyik gibi kaç-” deyiminden yararlanılmıştır. Aslında benzetme unsurlarıyla kurulan ölçü arasında da değerlendirilebilir. Ancak yapı içerisinde *teg* edatının olmasından dolayı burada ele alınmıştır.

Kelir kut kişike atı çavlanur

Yangı ay teg artar yaruğı tolur (KB / 740)

“İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay *gibi* büyür ve parlaklığı artar” (KB II: 64).

Burada kişinin yüzünün parlaması, yeni ayın parlaklığı ile ifade olunmuştur.

Biligsiz kişi köngli kum teg turur

Ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür (KB / 975)

“Bilgisiz insanın gönlü kumsal *gibidir*, nehir aksa, dolmaz, orada ot ve yem bitmez” (KB II: 81).

Tadu artadı kör küçi eksüdi

Kağıl teg köni boğ egildi koğı (KB / 1055)

“Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücudu, yaş söğüt dalı *gibi* büküldü” (KB II: 87).

Açığ suv teg ol kör bu dünya nengi

Neçe içse kanmaz ölmez tili (KB / 1408)

“Bu dünya malı acı su *gibidir*; insan ne kadar içerse içsin, kanmaz; onun dili bile ıslanmaz” (KB II:110).

Tonguz teg titimlig böri teg küçi

Adıglayu azgır kutuz teg kör öçi (KB / 2311)

“O domuz *gibi* inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı, yaban sığırı gibi kinci olmalıdır” (KB II, 172).

a.2. “... *osuglug*” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Niteleyici kelimelerin önünde görev alır. *Osuğluğ* ve *osoğloğ* şeklinde okunur (ED 245b). Aslen *osug* “tarz” sözcüğünün sıfat biçimi olan bu sözcük, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde benzerlik gösteren bir sontakı olarak kullanılır (Yong Song, 2004: 350).

Bu edat Hacıeminoğlu’nun “Benzerlik Bildiren Edatlar” tasnifi içerisinde maddelendirilmemiştir. Karahanlı Döneminden önceki Eski Türkçe metinlerde sıklıkla bu edata başvurulmuştur.

Telim öküş yula köyer osuglug yalınlayu turur “çok meşale yanar gibi tutuşup durur” (TCUP 67). Bu örnekte, yanma işinin ölçüsü bildirilirken çok sayıdaki meşalenin ateşi unsurundan yararlanılmıştır. Anlam sağlanırken de *osuglug* edatı yardımcı olmuştur.

Yüz bir türlü boduğın bodumış osuglug hua çeçekin yarataglag “yüz bir çeşit kına yakınmış gibi çiçeklerle bezenmiş” (UM II / 28 / 15). Renk bakımından sahip olunan çeşitliliğin ölçüsü olarak yüz bin türlü kına rengi ifade edilmiştir.

Tag töpüsinte turup alkudın iştilü altunlug kövrügler osuglug “bir dağın tepesinde durup her yerden işitilecek şekilde altın davullar vurup” (UM II / 81 / 25). Davulun sesinin her taraftan duyulmasını sağlayan öge olarak dağın tepesine çıkmak gösterilmiştir. Bu açıdan bakıldığında dağın tepesi sesin yayılabilirliğini belirten bir ölçü olmuştur.

Çarihuştaki üzüm osuglug teperler “üzüm suyu çıkaran mengenedeki üzüm gibi ezerler” (UM II / 82 / 14). Ezmenin şiddeti, çarihuştada ezilen üzüm ile bağlantı kurularak açıklanmıştır. Buna benzer bir başka örnek de metnin hemen ardından gelmektedir: *künçit ikşu kamış osuglug sıkarlar* “susam şeker kamışı gibi sıkarlar” (UM II / 82 / 18). Bu iki örnekte yapılan işkencenin boyutu benzetme ögeleri ile vurgulanmıştır. Susam şeker kamışının sıkılması ve çarihuştada üzümünün ezilmesi belli durumlar için ölçü özelliği göstermektedir.

örtlög yalınlig kara bulıt osuglug tütünlüg “kızgın alevli kara bulutlar gibi duman” (UM II / 68 / 4).

otung ıgaç osuglug etöz “odun ve ağaç gibi vücutlar” (UM II / 70 / 10).

yançuk kor osuglug etözlügler “torbada yoğurt mayası gibi vücutlar” (UM II / 105 / 2).

koduru bışunmış şopag altun osuglug kırtışı “iyice işlenmiş müstevi altın benzeri cildi” (BL / 5a / 29).

a. 3. “... *ohşatı*” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: ED’de “*oxşat-*” fiilinin kökü “*oxşa-*” olarak gösterilir (ED 97b). Anlamı ‘to compare (someone Acc.) to (someone Dat.)’ şeklinde verilir. Buna göre birini biriyle ya da bir şeyi bir şeyle kıyas etmek demektir. *Ohşatı* kelimesinin kökü de “*oxşat-*” fiilidir (ED 97b). Yong Song **uğşa-* fiilinin “*okşa-*” fiiline döndüğünü, *okşatı* sontakısının kökünün “*okşa-*” fiili olduğunu açıklar (Yong Song, 2004: 349). Benzemek fiilinin ettirgen çatısının ulaç biçimidir. Uygurcada benzerlik gösteren bir sontakıdır (Yong Song, 2004: 349). Uygur Türkçesi dışında başka bir Türk lehçesinde yer almayan bir sontakıdır. Nitekim ED ve Yong Song çalışmasında (2004), bu sontakı sadece Uygur Türkçesi sahasında tanıklanmıştır.

t(ä)rim sizin yüzünüz tolun ayka ohşatı “Tanrım sizin yüzünüz dolunay gibi” (Ayazlı, 2012: 151 / 1132).

agulug yılan tiliñe ogşatı yalınlayu turur yitti kılıç “zehirli yılan diline benzeyen parlayıp duran kılıç” (Das. 323).

b. Mekan ve Zaman İfade Eden Edatlarla Kurulan Yapılar

b.1. “... *kodı*” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Ko:d fiilinden türemiş bir zarftır. ‘Downward’ tercümesine göre *aşağı* anlamına sahiptir (ED 596a). Güney merkezli Özbek Türkçesinde *kuyı* şeklinde yaşamaktadır (ED 596a). Yong Song, aslen “*ğud-*” fiilinden geldiğini; *dökmek* eyleminin ulaç biçimi olduğunu belirtir (Yong Song, 2004: 328). Türk lehçelerinde sontakı olarak kullanılır (Yong Song, 2004: 328). Köktürkçe ve Uygur Türkçesinde *ğudı* transkribi içinde örneklerinin mevcut olduğunu; Karahanlı Türkçesinde ise *ğuzı* şeklinde geçtiğini ifade eder (Yong Song, 2004: 329).

özümün kodı ıdayın “kendimi aşağı bırakayım” [Man. -Uig. Frag. 401,2].

başların kodı sança çomururlar “başlarından aşağı çömelirler” (TCUP 103).

ol tagdan kudhi indi “o dağdan aşağı indi” (Atalay, 1998: 169).

ol mening birle tagdın kudhi⁸⁷ ılışdı “o benimle dağdan aşağı inmekte yarıştı” (Atalay, 1998: 190).

⁸⁷ Atalay *kodı* edatını *kudhi* şeklinde okumuştur.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere *kodı* edat grubu oluşturmaktadır. *Kodı* edatının yapı içerisinde belli bir yöne karşılık geldiği dolayısıyla ölçü bildirdiği görülmektedir.

b.2. "... tegi" edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Aslen "teg-" *değmek, varmak, erişmek* eyleminin ulaç biçimidir (Yong Song, 2004: 470). "Teg-" fiiline "-i" zarf fiil eki gelerek edat işlevi kazanan bir kelime olduğu; 'up to, as far as' gibi anlamlarını içerdiği belirtilir (ED 477b). Tercümeğe göre "-e kadar, kadar" anlamları mevcuttur. Aşağıda sıralanan örneklerde "-e tegi" edatının mekân açısından bir ölçü anlamı kattığı anlaşılmaktadır:

önre kün togusıkına kisre kün batisıkına tegi "önce gün doğusuna sonra gün batisına kadar" (ETY: 128 / 2).

ilg(e)rü k(a)d(ı)rk(a)n yıška t(e)gi kirü t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi koont(u)rm(ı)ş (KT D2 / 4) "doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler" (Tekin, 2010: 25).

bir(i)g(e)rü t[ok(u)z] (e)rs(i)nke t(e)gi sül(e)d(i)m (BK K2-K3) "güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim" (Tekin 2010: 45).

yır(ı)g(a)ru yir b(a)y(ı)rkuu y(e)riñe t(e)gi y[or(ı)td(ı)m (BK K3 / 3) "kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer ettim (Tekin, 2010: 45)".

tabgaçda yırıya tegi "Çin'den kuzeye doğru" (ETY: 128: 5).

kudursug ingninga teği yagrıpan "kuyruğuna? kadar zehirlenerek" (ETY: 269 / 24).

ilg(e)rü ş(a)ntuñ y(a)zıka t(e)gi süledim (KT G3 / 2) "doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevkettim" (Tekin, 2010: 21)

yır(ı)g(a)ru y(i)r b(a)y(ı)rkuu yiriñe t(e)gi süledim (KT G4 / 1) "kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim" (Tekin, 2010: 21)

bunça yirke t(e)gi yor(ı)td(ı)m (KT G4 / 2) "bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm" (Tekin, 2010: 21)

on ok ogliña t(a)tıña t(e)gi bunı körü bil(i)ñ (BK K15 / 1) "On Ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (herkes) bunu görün" (Tekin, 2010: 49).

bir kişi yañılsar ug(u)şı bod(u)nı bişükiñe t(e)gi kııdm(a)z (KT G6 / 2-BK K4 / 6) "bir kişi suç işlese, onun boyuna, halkına (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş" (Tekin 2010: 21- Tekin 2010: 45)

y(a)ş(ı)l üg(ü)z ş(a)ntuñ y(a)zıka tegi sül(e)d(i)m(i)z (KT D17 / 3-BK D15 / 2) "Sarı Irmağ(a) ve Şantung ovasına kadar sefer ettik" (Tekin 2010: 29 - Tekin 2010: 55)

kögmen (a)şa k[ırk(ı)z yiriñe t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z] (KT D17 / 5 - BK D15 / 4) "Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik" (Tekin, 2010: 29 - Tekin, 2010: 55)

önre kün tugsıkıña késre kün batisıkıña tegi bérye tavgaçka yırıya yıška [tegi] (OD 2) "doğuda gün doğusuna, batıda gün batisına kadar, güneyde Çin'e, kuzeyde bozkıra kadar" (Aydın, 2012: 129).

şıp başına tegi çeriğ itdim “Şıp başına kadar ordu koydum” (ETY: 168 / D3).

uçi selenke tegi çeriğ itdi “Ucu Selenge'ye kadar ordu koydum” (ETY: 168 / D4).

burhan kutin bulgınçağa tegi dört türlüğ yavlağ yollartın ertip ożup (Ölmez, 1988: 77 / 14)
“buddha kutsallığını buluncaya kadar dört türlü kötü yollardan geçip, kurtulup” (Ölmez 1988: 150).

üstün öng alkinçusı tengri yiri altın aviş tamuka tegi “yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemine kadar” (UM II / 18 / 26).

üsdün bayagirtin altın tüp aviş tamuka tegi üç engim sansar (Ölmez 1988: 23 / 16)
“üstteki Bhavarāga'dan en dipteki Avici cehennemine kadar üç bölümlü Saṃsara”.

üstün örtüki altın yapaki yiringe tegi “yukarıdaki örtüleri ve aşağıdaki yapılarına kadar” (UM II / 31 / 25).

yilinge kudursuğinga tegi yagrıpan “yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalarak” (IB 16).

katinga tegi kalmaduk bükinge tegi kodmaduk “katına kadar (sağlam yeri) kalmamış; köşe bucağına kadar (yanmamış yeri) kalmamış” (IB 9).

eyegüleri tokunlarına tegi yime yup “kaburgaları kafataslarına kadar yumulup” (Das. 2099).

başdın adakiña tegi “baştan ayağına kadar” (Das. 2280).

siñiri tamırı süñükin tegi közünüp “siniri damarı kemiğine dek görünüp” (Das. 2638)

adağ yoqaru tizkätägi yir ulug titir “ayaktan yukarıya dize kadar olan büyük (çaptaki) topraktır” (TT V, s. 100 / 0-1) [Vom Fuss (von der Sohle?) hinauf bis zum Knie ist (das Element) Erde gross (mächtig) heisst es (TT V, 1931: 101).

Bu bağlamda dize kadar olan kısmın belirtildiği tamlama ölçü unsuru olmaktadır. Bu yapıya benzer örnekler de aynı metnin devam eden satırlarında geçmektedir: *Tiz yoqaru bilkätägi suw ulug titir* “dizden bele kadar olan büyük çaptaki sudur” (TT V, s.100 / 4): vom Knie hinauf bis zur Hüfte ist (das Element) Wasser gross heisst es (TT V, 1931: 101). *Bil yoqaru kögüz äginkätägi ot ulug titir* “belden göğse kadar olan (büyük çaptaki) ateştir” (TT V, s.100 / 7-8): von der Hüfte hinauf bis zur Brust und bis zur Schulter ist (das Element) Feuer gross heisst es (TT V, 1931: 101). *Ägin yoqaru saç qıdıgqadägi yil ulug titir* “omuzdan saçın kıyısına kadar olan büyük (çaptaki) rüzgârdır” (TT V, s. 100 / 10-11): von der Schulter hinauf bis zur Haargrenze ist (das Elemente) Luft gross heisst es (TTV, 1931: 101). *Saç qıdıg töpüngätägi kök qalıq ulug titir* “saçın kıyısından tepeye kadar olan gökyüzü büyüktür” (TT V, s. 100 / 14): von der Haargrenze hinauf bis zum Schleitel ist der Äther gross heisst es (TT V, 1931: 101). Bu örneklerde “-e tegi” edatı yapısında bir yöne işaret ettiği görülmektedir. Dolayısıyla yön açısından bir ölçü bildirmiştir.

Aşağıda belirtilen diğer örneklerde ise bu sefer zaman, yıl, yaş açısından bir ölçü niteliğinde kullanıldığına tanık olunur:

amtiqatāgi yirtinçü alqınmazmu ārti (TT III, s. 71 / 35): “Bu zamana kadar inci tükenmez miydi?”

sansız tümän ajunta bārü ötkürü bükünki künkätāgi “sonsuz dünyalardan geçerek bugünlere kadar”. (TT VI, s.203 / 14-15): *zähllosen Existenzen bis auf den heutigen Tag* (TT VI, 1934: 204).

ölüm künige tegi “ölüm gününe kadar” (UM I / 85).

yüz yılka tegi uzun özin “yüz yıla yakın uzun ömrü boyunca” (UM II / 42-43).

şuruti ödke tegi “işitilmiş devreye kadar” (UM II / 5 / 46).

mintide inaru ming yılka tegi “bugünden itibaren bin yıla kadar” (UM II / 8 / 57).

togmişta berü altmış yaşka tegi “doğduğundan altmış yaşına kadar” (UM II / 12 / 40).

yitmişte inaru yüz yigirmi yaşka tegi “yetmişten sonra yüz yirmi yaşına kadar” (UM II / 12 / 43).

antada inaru ulatı ming yılka tegi upasılar burkan şazınınga vrhar sangram itgeyler “bu zamanda itibaren bin yıl müddetle müminler burkan dini için manastırlar inşa edecek” (UM II / 109 / 25)

bir yılka tāgi “bir yıla kadar” (BT VIII: Str 144).

kırk yılka tegin bay çıgay tüzlinür “kırk yıla değin zengin, yoksul bir olur” (Atalay, 1998: 349).

nomluğ şazınım öçülmetin alqınmatın şuradi üdke teginç kedki yirtinçüde serilip turur “öğretim (Sāsana) ortadan kalkıp yok olmadan, işitilmiş (Srota) zamana kadar sonraki dünyada yerleşip” (Ölmez 1988: 54, 126).

ilkisiz uzun sansartın berü ötgürü bökünkü künke tegi “başlangıçsız uzun Saṃsāra’dan beri bugünkü güne değin” (Ölmez, 1988: 23, 95).

ažunta yüz miñ tümän kolti kalp üdlärkä tāgi “dünyada yüz bin tümen koti kalpa süresince (kalpa süresine kadar)” (Ayazlı, 2012: 91 / 0354).

yüz küzke tegi sizler uzun yaşañlar “yüz sonbahar yaşayın” (Diş. s. 124, 232).

yüz ming tümen kalp üdlerke tegi “yüz bin tümen kalpa çağlara kadar” (Ölmez, 1988: 55 / 3).

ilkisiztin berüki ötgürü bökünkü künke tegi “başlangıçsızdan (Saṃsāra) beri bu ana kadar” (Ölmez, 1988: 58, 130).

Bir kalp azu yüz kalp azu miñ kalp azu yüz miñ kalpka tegi “bir kalpa kadar yüz kalpa kadar, bin kalpa kadar yüz bin kalpa kadar” (Çetin, 2012: 45 / 144). Bu kısım Petersburg nüshasında *bir kalp azu yüz miñ kalpka tegi* şeklinde yer alırken; Berlin yazmalarından Mz. 755/b’de *bir k(a)lp yüz k(a)lp azu miñ kalp azu yüz miñ kalpka tegi* biçiminde geçmektedir (Çetin, 2012: 168).

Eski Uygurca metinlerde daha çok zaman anlamını nitelediği görülmektedir. Köktürkçe metinlerde ise yer adları için bir ölçü bildirmiştir.

b.3. "... berü" edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: ED'de zaman ve mekân için zarf fonksiyonunda yer aldığı açıklanmıştır (ED 355b). 'to this side, on this side' tercümesine göre *bu tarafa, bu tarafta* anlamları bulunmaktadır (ED 355b). *Berü:* şeklinde de okunabildiği ancak aslının "-é-"li olup olmadığı kesin değildir (ED 355b). Yong Song da daha eski biçiminin *bērū* olarak gösterildiğini "bu yana, bu yanda" anlamlarına gelip zaman ve mekân hakkında kullanılan bir belirteç olduğunu ifade etmiştir (Yong Song, 2004: 146).

ol ança uzun ödte berü "o kadar uzun zamandan beri" (UM II / 9 / 8).

kiçigde berü yığmış kazganmış edim tavarım "küçüklüğümde beri biriktirip kazandığım ne kadar malım mülküm (varsa)" (UM II / 10 / 28).

Yüz klp üç asangi ödten berü "100 kalpa 3 Asamkhyeya müddet" (UM II / 4a-14 / 1). "-ten berü" edatının "-den beri" işlevi yerine boyunca, müddetince anlamında kullanılmıştır.

tış ıgaç bodi ymä ilkidin bārū kirsiz ärmāz "karaçam ağacının gövdesi de *başlangıçtan beri* kirsiz değildir" (Ölmez, 1994: 91, 115).

isig özümüzün berü umuğ inağ tuşup "sıcak (tatlı) canımızdan öte umut destek tutup" (Ölmez, 1988: 21 / 18, 27 / 20).

Bu örnekte "*-tin berü*" edatı; *belli bir süreden beri* anlamının dışında cümlede "-den öte" mânâsında kullanılmıştır. Nitekim şu örnekte de *beri* anlamı yerine "-e kadar" işleviyle yer almıştır:

ol kamağ burhanlar kutınga yilikimiztin süngükümüzün berü qop süzük köngülümüz üze töpümüzni yirke tegürüp yinçürü töpün yükünüp ötügçi bolu teginür biz "Buddhalar kutsallığına *iliğimizden kemiğimize varıncaya kadar* bütünüyle temiz gönlümüz ile başımızı yere değdirip, baş(ımız)la secde ederek eğilip ricacı oluruz" (Ölmez, 1988: 49, 121).

b. 4. "... tōni" edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Yong Song "tön-" fiilinden getirir. "tön-" fiilinin ulaş biçimi olan *tōni* Uygurcada *boyunca, süresince* anlamına gelerek yalın durumundaki sözcüklerle birlikte kullanılmıştır (Yong Song, 2004: 500). Clauson ise *tōni* edatını açıklamamış ancak "tö:n-" fiiline değinmiştir (ED 515a). 'to turn back, return' olarak tercüme etmiş, *dönmek* anlamını vermiştir (ED 515a).

kanmaz erser küsüşi üç ay tōni kağıglanzun “eğer arzuları gerçekleşmezse üç ay boyunca çabalasın” (Çetin, 2012: 137 / 702).

Bir önceki örnek cümleinin devamında gelen bu satırlarda, süreye eklemeler yapılmış. Altı, dokuz ay hatta bir yıl boyunca gönülden isteyip, yalvarıp çabalaması gerektiği belirtilmiştir: *altı ay tōni tokuz ay bir yılka teği evrinüksüzin ağınçsız kağıg çın köñülin küseyü yalbaru kağıglanzun* “altı ay boyunca dokuz aydan bir yıla kadar sabit ve doğru bir gönülle yalvarıp çabalasın” (Çetin, 2012: 137 / 703). *Evrinüksüz*; döndürülmeyen, sabit; *ağınçsız* ise sabit, sağlam gibi mânâlar içermektedir. Aynı anlama gelen bu kelimeler hendiadyoin oluşturmuştur.

b.5. “...oza” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Oz- fiiline “-a” zarf fiil ekinin gelmesi ile türemiştir (ED 280a). ‘formerly and perhaps also of space and as a postposition’ açıklaması yapan Clauson; kuzeydoğu Altay Türkçesinde ozo / olzo şeklinde yaşadığını belirtmiştir (ED 280b). Yong Song “oz-” fiilini “kaçmak, kurtulmak; başkasından ileri geçmek” anlamları ile açıklamış, bu fiilin ulaç biçiminin oza olduğunu dile getirmiştir (Yong Song, 2004: 351). Yong Song, Eski Türkçeye yakın Türk lehçelerinden Karahanlı Türkçesinde bu edatla ilgili örneğe yer vermiştir. Köktürkçe ve Uygurca dönemi içerisinde “...oza” edatı kuruluşunda yapıları göstermemiştir. Yapılan metin taramalarında da, Eski Türkçede bu edatın kullanımına rastlanmamıştır.

Bu ögdülmüş aydı bu begler öze

Tapuğçı haqı bar tapuğta oza (KB / 2957)

“Ögdülmüş dedi; Beyler üzerinde hizmetkârın, daha hizmete başlamadan evvel, bir alacağı vardır” (Arat 2003: 218).

c. Cihet Bildiren Edatlarla Kurulan Yapıları

c.1. “... inaru” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Aslen 3. tekil kişi adılının yönelme biçimi olan bu sözcük sontakı olarak eski ve yeni Türk lehçelerinde kullanılmıştır (Yong Song, 2004: 231). Köktürkçede bu edatın kullanımı tespit edilmemiştir. Uygurca ve Karahanlı Türkçesinden ise örnekleri tanıklanmıştır. *Bükünte inaru mening uluşumta* “bugünden sonra benim ülkemde” (U IV / B / 24). *Bo kündä inaru bo ädgülüg küsüşiñä m(ä)n ymä art basut [bolup]* “bugünden sonra bu iyi

isteğine ben de yardım edip” (Ölmez, 1994: 47, 106). Bu iki örnekte zaman anlamı için bir ölçü bildirmişken; aşağıda verilmiş örneklerde ise yer anlamına ölçü olmuştur:

yüz ming kang ügüzdeki kum sanınça burkanlar uluşinta inaru “yüz bin Ganj ırmağındaki kum sayısınca Buddhalar ülkesinden bu yana” (Ölmez, 1988: 79, 151).

monta inaru ayı irak ermez “buradan ileride, çok uzakta değil” (Das. 3640).

c.2. “... *tapa*⁸⁸ edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Yong Song, “tap-” fiilinden getirmiş, bulmak eyleminin ulaş biçimi olduğunu belirtmiştir (Yong Song, 2004: 442). Aşağıda, kavim ve bölge adları ile birlikte kullanıldığını gösteren örnekler bulunmaktadır:

t(a)ñut t(a)pa sül(e)d(i)m (BK D24 / 4) “Tangutlara doğru sefer ettim” (Tekin, 2010: 59).

türg(i)ş [t(a)pa (a)ltun yiş(i)g] toga (e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe yord(i)m(i)z (KT D36 / 4) “Türgişlere doğru Altay dağlarını aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük” (Tekin, 2010: 35).

yır(i)g(a)ru [o]g(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(e)rü kıt(a)ny t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç tapa (e)ki y(e)g(i)rm[i sül(e)d(i)m (BK D23 / 1-3) “kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kitay ve Tataı halklarına doğru güney de (de) Çin’e doğru on iki (kez)⁸⁹ sefer ettim” (Tekin, 2010: 59).

kem k(e)çe çik t(a)pa sül(e)d(i)m (BK D26 / 4) “Yenisey (nehri)ni geçerek Çiklere doğru sefer ettim” (Tekin, 2010: 61).

kırk(i)z t(a)pa sül(e)d(i)m (BK D26 / 6) “Kırgızlara doğru sefer ettim” (Tekin, 2010: 61).

ot(u)z y(a)ş(i)ma b(e)ş b(a)lık t(a)pa sül(e)d(i)m (BK D28 / 3) “otuz yaşında Beşbalık’a doğru sefer ettim (Tekin, 2010: 61)”.

kırkız tapa er idmiş (Şine Usu Yazıtı D10) “Kırgızlara doğru adam göndermiş” (Aydın, 2011: 77).

karluk [tapa] er idmiş (Şine Usu Yazıtı G3-G4) “Karluklara doğru adam göndermiş” (Aydın, 2011: 81).

ançıp bars yılka çik tapa yorıdım (Şine Usu Yazıtı D7) “sonra pars yılında (750) Çiklere doğru yürüdüm” (Aydın, 2011: 74).

Eşi yer tapa az er ı<d>tım (Şine Usu Yazıtı D11) “müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim” (Aydın, 2011: 77). *Turup yérin tapa bardı* (Şine Usu Yazıtı G5) “kalkıp kendi topraklarına doğru vardı” (Aydın, 2011: 83). *Sıgun tapa körüp “geyiğe*

⁸⁸ Tapa - Taparu: Cihet, taraf, yan. Sonradan “ra” ve “vav” harfinin eklenmesi ile taparu hâline gelmiştir (Atalay, 1998: 445).

⁸⁹ Cümle içerisinde kez anlamını verecek herhangi bir kelime olmamakla birlikte; yapı içerisinde bu anlam sağlanmıştır. Buna benzer başka örnek cümleler için bk. “Tekrar Bildiren Ölçü Terimleri”.

doğru bakıp” (U IV / C / 129). *Taşdın kün tapa yadar* “dışarıya güneşe doğru yayardı” (Das. 510-511). *Ol meniğ tabaru keldi* “o benden yana geldi” (Atalay, 1998: 445).

Eski Uygurca metinlerde daha çok zaman anlamını nitelediği görülmektedir. Köktürkçe metinlerde ise yer adları için bir ölçü bildirmiştir.

c. 3. “... *intın*” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Clauson, Uygur Türkçesi döneminde çok kez geçtiğini belirttikten sonra *intın* şeklinde de okunduğuna değinmiştir (ED 178a). Daha ileriki zamanlarda *yarından sonraki gün* anlamıyla kullanılmıştır [R I 1450].

sansartın intın yoguç “samsaranın çok ötesinde (kıyıya) geçti” (Das. 3425).

d. Tarz ve Mukayese Bildiren Edatlarla Kurulan Yapılar

d. 1. “... *éyin*” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Okunuşu bakımından bir kesinlik yoktur. *Éyin*, *iyin* şekilleri olmakla birlikte zarf göreviyle kullanımına işaret edilmiştir (ED 274a). Asıl görevi edattır. Kendinden sonraki yalın eki ya da yaklaşma eki almış kelime ile yapı oluşturarak edat pozisyonunda yer almıştır (ED 274a).

arığ edgü tatıglıg tütsügin çeçekin tapınsun üç kolu éyin ançulayu ok assun tütsüg “ saf iyi ve güzel kokulu mevsimine göre uygun çiçeklerle tapınsın” (Çetin, 2012: 136, 163).

Üd ve *kolu* kelimeleri zaman anlamına gelip hendiadyoin oluşturmakta, bir arada kullanımı ise mevsim, uygun zaman gibi mânâları kastetmektedir. Bu cümlelerin önceki ve sonraki satırları da göz önüne alındığında Buda’ya nasıl tapınıldığı üzerine açıklamalara tanık olunur:

tört burnaçta tolu suvın arığ edgü tatıglıg tütsügin çeçekin tapınsun üç kolu éyin ançulayu ok assun tütsüg esriñü pra küsetriler içinte saçıp türtüp yığ yıpar barçasın uz kılınlar tapınzunlar “dört su kabıyla dolu su, temiz ve hoş tütsülü çiçekle tapınsın”(Çetin, 2012: 163).

Dört su kabıyla dolu suyla, mevsimine uygun çiçeklerle, ipekli güneşlikler içine güzel kokuları saçarak Buda’ya tapınıldığı görülmektedir. Bu örnekte, ek olarak *burnaç* vasıtasıyla dile getirilen belli bir ölçü unsuruna daha tanık olunmaktadır. Dört kapla dolu su anlamına gelen “*tört burnaçta tolu*” ayrıca gramatikal bakımdan ele alındığında da kısaltma grubuyla kurulan ölçü terimleri arasında da değerlendirilebilir.

*kişinin bar ärsär ärdişi kam-tsi ävintä nä kârgäki boltukda tapınça bolur köñül **eyin** “eğer herhangi bir insanın evinde Kamtsı varsa istekler gönlünce (gönlüne göre) olur” (Ayazlı, 2012: 158, 178).*

*köñül **iyin** “gönlünün istediği şekilde” (Das. 3598).*

Şu örnekte ise eyin edatı için anlamıyla karşımıza çıkmaktadır:

*kılu turmuşlarığ körüp **iyin** ögirdim sevintim “yaptırmakta olanları gördüğüm için sevindim” (Ölmez,1988: 25, 97).*

e. Aitlik İfade Eden Edatlarla Kurulan Yapılar:

Hacıeminoğlu'nun *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserinin “Çekim Edatları” bahsi içerisinde bu başlık mevcut değildir.

e.1. “...sanlıg” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: Sa:n isminden türeyen bir edattır. Erken dönem Türk lehçelerinde yaklaşma eki ile birlikte yer alarak aitlik anlamı sağladığı belirtilir: ‘in the early period usually m. the dat. And meaning ‘belonging to, responsible to’ (ED 839b). Yong Song, çalışmasında doğrudan *sanlıg* sontakısına değinmemiş “Sontakı Gibi Kullanılan Adlar” başlığı altında *sanı*'ya değinmiştir ve *her* anlamını yakıştırmıştır (Yong Song, 2004: 711).

*sengik sengrem **sanlıg** idişin tavarın “manastıra ait malı mülkü” (UM II / 69 / 11).*

*vrhar sengrem **sanlıg** sengik edin tavarın “manastıra ait malı mülkü” (UM II / 70 / 59).*

*sengik sengrem **sanlıg** tarıglag yirin “manastıra ait tarla yerinin” (UM II / 73 / 40).*

*törttin sınıgarkı bursanğ kuvrağlarka **sanlıg** eğig tavar “dört taraftaki rahipler topluluğuna ait mal mülk” (Ölmez, 1988: 25, 97).*

e.2. “... ulatı” edatı ile kurulan ölçü ifadeleri: “Ulat-” fiiline zarf fiil eki “-ı” gelerek türeyen bir edattır (ED 134a). Ve anlamına gelen bir bağlaç olarak diğer lehçelere geçmiştir (ED 134a).

*subahuda **ulatı** biş ınallar “subahudan ibaret beş vekil” (UM II / 7 / 35).* Bu örnekte *ulatı* edatının aitlik işleviyle kullanımı görülür. Aşağıda ise bu edatın farklı anlamlara geldiği dikkat çeker:

*bir kün bir tün **ulatı** üküş telim uzun üdlerte kızleser “bir gün bir geceden sonra, çok fazla uzun süre gizlese saklasa yaşursar” (Ölmez, 1988: 30, 103).*

Ulatı; ve, devamla, başkaları, “-den başka”, ve daha, “-nin dışında” gibi anlamları içerir. Bu örnekte ise “-den sonra” işlevindedir. Görüldüğü üzere ilk örnekte

“-den ibaret” anlamı, ikinci örnekte ise “-den sonra” anlamındadır. Dolayısıyla farklı anlamları söz konusudur.

6.2. TAMLAMALARLA KURULAN YAPILAR

6.2.1. İsim Tamlaması Yapısında Kurulan Ölçü İfadeleri

6.2.1.1. Belirtili İsim Tamlaması

6.2.1.1.1. “...*kıdıgınta*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Uygurcada *kıdıg* “sınır” anlamıyla yer almaktadır. Eski ve yeni Türk lehçelerinde sontakı gibi kullanılan adlardandır (Yong Song, 2004: 682).

*ögüznüng iki kıdıgında*⁹⁰ “nehirin iki kıyısında” (TCUP 58-59).

6.2.1.1.2. “...*küçinte*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

[*aning*] *küçinte* [*ol çang*] *baglıg küü* “Çang hanedanına mensuplarının şöhretinin gücünde” (UG / TI D 129 / recto / 6).

6.2.1.1.3. “...*yañısı*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

kara aynıñ tokuz yañısı bir yegrmisi yme birkerü bolar iki kutlug tapınguluk küñüñüz ol (Çetin, 2012: 142 / 763) “Ayın karanlık yarısının dokuzuncu ve on birinci günü kutlu ve hürmet edilmesi gereken günlerdir” (Çetin, 2012: 163).

6.2.1.1.4. “...*egsüki*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

er erdemim egsüki yok “erkeklik kahramanlığımın eksigi yok” (Aydın, E108. Uyuk-Oorzak I / 1)

6.2.1.1.5. “... *içi*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

qayu kişi kiçä ädgü körmäsär qara äçkününg ögsüz bagırınqa içingä pitpidini saçıp otqa kömüp köbikin alıp közkä sürdgül, kiçä ädgü körür “hangi kişi gece iyi görmezse kara keçinin bağına uzun biberden ilave edip, ateşe gömüp elde edilen köpüğü gözlere sür, gece (körlüğü) hastalığı iyi olur” (Heil. I, [IV], 1930 / 33-36): Wenn jemand an Nachtblindheit leidet, so streue man in die ögsüz-Leber einer schwarzen Ziege Piper longum hinein, verscharre dies im Feuer, bestreiche ihm dann mit dem Schaum das Auge, so wird er abends gut sehen (Heil. I, 1930: 455).

⁹⁰ *ögüznüñ iki kıdıgınta* “nehirin iki yakasında” (Das. 760).

6.2.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

6.2.1.2.1. "... küçi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

yüz kalp üç asankı içinteki buyan edgü kılınç küçinte "yüz kalpa üç asankheya içindeki sevap gücünde" (Das. 2497).

kamağ ögälär ilki ilki ajunlarda b[u]lmış buyanıñızlar küçintä bo [ä]dgülüg savka tuşmış "bütün danışmanlar önceki varlık şekillerinizdeki iyiliklerinizin gücü sayesinde bu iyi sözlerle karşılaştınız" (Ölmez, 1994: 69, 110).

İsim tamlaması yapısında ölçü ifade eden bu söz grubu, "iyi bir söz"ün niteleyicisi olmuştur.

6.2.1.2.2. "... tegresi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Aslen Uygurca *teğirmen* "değirmen" ve *teğirmi* "değirmi, yuvarlak, çevre" sözcüklerinin kökü ve "teğzin-" "dönmek" eyleminin köktaşı "*teğir-" *dönmek* eyleminin ulaç biçimidir (Yong Song, 2004: 475).

Kudhuğ tegresi "kuyu(nun) çevresi" (Atalay, 1998: 421). Kuyunun çevresi kastedilerek belli bir alanın ölçüsü dile getirilmiştir. Bu kelime aynı zamanda soyut anlamla birlikte de yer almıştır: *yoğun tuluqlar tegresinde* "kalın engeller çevresinde" (TCUP 35). Bu örnekte fizikî bir çevre değil soyut bir durum karşılanmaktadır.

6.2.1.2.3. "... tübi / tüpi" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Daha eski biçimi *tüp olan bu sözcük; aslen ağacın veya bitkinin kökü anlamındadır. Mecazî olarak dip; *soy veya köken* anlamları bulunan bir kelimedir. Clauson'un bu açıklamalarını (ED 434), Yong Song da yinelemiştir (Yong Song, 2004: 749). *Tüpi* kelimesi *temel* anlamına da gelir. *Dip* anlamı yanı sıra bir şeyin temeli anlamıyla kullanılmıştır: *Burhan nomın inçip amtı tözin tüpin körü* "buda öğretisini saygıyla arayıp ayrıca şimdi esasını temelini görüp" (Ölmez, 1994: 59, 109). Aslında bu iki anlam da birbiriyile bağlantılıdır. Çünkü bir şeyin dibi olma ifadesi, temelinde bulunmak ile yakın anlamlıdır. Bir şeyin aslı, esası gibi soyut anlamlarda da kullanılır olmuştur. İlk olarak Köktürkçede *töpü* "tepe, doruk, zirve" biçiminde tespit edilmiş bir sözcüktür (Yong Song, 2004: 740). Ancak aşağıda Köktürk yazıtlarından verilen örnekte *dibi*, *temeli* mânâsı yerine *tepesi* anlamına geldiği görülür. *Dip* anlamına gelen *töpü* ile *tepe* anlamındaki *töpü* kelimeleri fonetik benzerlik taşımakla birlikte anlam açısından farklı oldukları göze çarpar:

İlt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m ilb(i)lge k(a)tun(ı)g t(e)ñri töpüsinte tut(u)p yüg(e)rü köt(ü)rti (BK D10 / 3-4) “babam İlateriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdı” (Tekin, 2010: 53).

Kağan ve eşi göğün tepesinde imiş gibi resmedilmiş; Gök Tanrı’nın onlara verdiği değer bu şekilde ifade edilmiştir *Töpü* kelimesi ile fizikî bir tepeye değil; şahısların manevî rütbelerindeki yüceliğe vurgu yapılmıştır.

ögüznüng tübinde (TCUP 49-50) “nehirin dibinde”.

etil suwı aka turur

kaya tübi kaka turur

“İdil suyu akar durur, kaya *dibini* dövüp durur” (Atalay, 1998: 73).

Yukardaki örneklerde geçen tüpi / tübi edatı, yer bakımından bir ölçü anlamı sağlamaktadır.

Bu bir äm vrana bışıg singir yornçqa tübi bu otlar birlä içürsär “bir çaresi (de) pişmiş sinir? ile yonca kökünü birlikte içmektir” (Heil. II, T II Y18, 1932 / 69): dies das erste Heilmittel. Andropogon muricatus, Alfalfawurzel wenn man diese Heilmittel... mit... zu trinken gibst (Heil. II, 1932: 423). Burada ise *temel*, *kök* anlamını karşılamaktadır.

6.2.1.2.4. “... uçı” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Uç kelimesinin daha eski biçimi “*hūç” olarak açıklanmıştır (Yong Song, 2004: 757). Yong Song’un çalışmasında Köktürkçe, Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde bu kelime örneklendirilmemiştir (Yong Song, 2004: 757-758). Son, nihayet, netice; kenar; hudut; sebep, vesile anlamlarına gelmektedir (Yong Song, 2004: 757).

trizul uçında “trizul bıçağının *ucu*” (TCUP 138).

yana it tüüsi tavişqan tüüsi küyürüp piçäk uçında topraq birlä qağıp suvta yaşıp yaşıp içgü ol ongai toguru “Yine köpek ve tavşan tüyünü yakıp bıçağın *ucunda* (bıçağın *ucu* miktarında) toprak ile birbirine katıp, suda ıslatılarak iç, kolay doğur” (Heil. I, [XII9, 1930 / 116-118): (Oder) man soll Hunde und Hasenhaarw verbrennen und die Asche mit einer Messerspitze Staub vermischen, dies im Wasser auflösen und trinken, so wird die Geburt leicht vonstatten gehen (Heil. I, 1930: 459).

Kolay doğum yapmayı sağlayacak yöntemler belirtilmiştir. Bunun için köpek ve tavşan tüyünü yakıp, keskin bir bıçağın ucu kadar toprağı buna ilave edip, suda ıslatıp içilmesi gerektiği açıklanır. Böylece belirtisiz isim tamlaması kuruluşundaki

“*piçäk uçında*” kelime grubu ile ölçü anlamı sağlanmışır. Miktar bir bıçağın ucunun taşıyabileceği miktarda toprak olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Ögel de “Türk Kültür Tarihine Giriş” serisinin dördüncü cildinde bıçağın bölümlerini açıklamış; bıçağın ağızı, bıçağın sırtı, bıçağın sapı, bıçağın kını gibi bölümlere dikkat çekmiştir (Ögel, C.4, 2000: 91-95). Heilkunde’de tanıklanan *bıçak ucu* tâbiri de bunlardan biri olarak kabul edilmelidir. Bıçağın kısımlarından birini işaret eden bir ölçü ihtiva etmektedir.

Aşağıdaki örneklerde “... uçı” edatı yön anlamlı kelimelerden sonra gelerek; belli bir tarafa işaret edilmektedir:

ötüken kedin uçınta (Tariat Yazıtı B1) “Ötüken’in batı ucunda” (Aydın, 2011: 49).

ötüken kuzı kedin uçı (Tariat Yazıtı B5) “Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) batı ucu” (Aydın, 2011: 52).

yag<i> bodunka [kaga]ngı berigerü uçı altun yış kedin uçı kögmen ilgerü uçı költ[i] (Tariat Yazıtı B5) “düşman halkın kağanı(nın) güney ucu Altay dağları batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi’dir” (Aydın, 2011: 52).

butak uçı “dalın ucu” (Atalay, 1998: 44).

6.2.1.2.5. “... içi” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Köktürkçeden başlayarak günümüze kadar eski ve yeni Türk dili ve lehçelerinin hemen hemen hepsinde rastlanılan bir sözcüktür (Yong Song, 2004: 654).

ört içinte ötenür turur “ateş içinde yanıp durur” (U IV / C / 17).

örtlüg yalınlig çadır ögüz içinte “alevli kül nehri içinde” (UM II / 105 / 9).

kerekü içi “çadır (ın) içi” (ETY: 269 / 27).

yetti qat qaram içintä “yedi katlı hendek içinde” (Hamilton, 2011: 30).

6.2.1.2.6. “... ortusu (otrası)” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Türk dil ve lehçelerinin büyük çoğunluğunda çeşitli durum ekleri alarak bir sontakı gibi kullanılmışır (Yong Song, 2004: 694). Köktürkçede *ortu*, Uygur Türkçesinde *ortu*, *orto*, *orta*, *otra* şekillerinde geçmiştir (Yong Song, 2004: 694).

tümen bire king çmbudvip uluşlug ortusınta “on bin mil genişliğindeki dünya ortasında” (UM II / 28 / 17).

yol otrasinga “yol ortasına” (UG / TI 164 / 11).

ew ortusu “ev ortası” (Atalay, 1998: 124).

öñ kürtük otrasında (Diş. str. 720) “kar yığını ortasında” (Diş. 131).

kan ordusu otra yirinte “hükümdar sarayının orta yerinde” (UM II / 31 / 29).

6.2.1.2.7. “... *yüzi*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Daha eski biçimi *yüzdür. Türk dil ve lehçelerinde sontakı gibi kullanılan addır (Yong Song, 2004: 791).

adaki *yüzi* “ayağı (nın) üst kısmı” (BL / 5a / 15).

6.2.1.2.8. “... *katı*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Kat şeklinde eski ve yeni Türk lehçelerinde geçen, sontakı gibi kullanılan isimlerden biridir ve “yan, huzur, ön” anlamlarına gelmektedir (Yong Song, 2004: 677). *Buğday katında sarkaç suwalur* “buğday yanında karamuk (da) suların” [Kaş. III 340] örneğinde *yanında* anlamı ile kullanılmıştır (Yong Song, 2004: 677). *Eren er katında özin kizledi tapuğ kıldı yüz yıl anı azladı* “(Gerçek) insan başkalarının yanında kendisini gizledi; yüz yıl ibadet etti ve bunu (da) azımsadı” [KB 3234] şeklinde yorumlanan bu cümlede ise *...huzurunda* anlamına gelmiştir (Yong Song, 2004: 677). Aşağıdaki örnekte ise kat, tabaka anlamındadır. *Elbisenin katına* işaret edilmesi ile ölçü bildirmiştir. Diğer örneklerde ise katı kelimesinin farklı kullanımları örneklendirilmiştir.

ton *katı*⁹¹ “elbisenin katı” (Atalay, 1998: 320).

6.2.1.2.9. “... *burnı*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Yong Song, çalışmasında *burun* maddesini “Sontakı Gibi Kullanılan Adlar” başlığı altında değerlendirmiştir (Yong Song, 2004: 628). Dolayısıyla edat işlevi ile birlikte dağın çıkıntılı kısmını ölçülendirmektedir. *Tag burnı* “dağ burnu, dağın ileriye doğru çıkıntısı” (Atalay, 1998: 398).

6.2.1.2.10. “... *yüki*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

İngen yüki elde tüşürtünüz “dişi deve(nin sırtındaki) yükü yurda getirdiniz” (YY / E28. / 3). Burada bir dişi devenin taşıyabileceği miktardaki yük kastedilmiştir.

6.2.1.2.11. “... *üküşü*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri:

El işi küdüki üküşüñä köñül yetürü umadın takı turur ärdi “devlet işinin çokluğundan kafasını (bir türlü) veremiyordu” (Ölmez, 1994: 69, 111).

6.2.1.2.12. “... *başı*” yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Bu sözcük, aslen anatomik *baş* anlamına sahip olup en erken dönemden beri mecaz olarak “baş (ordunun)”,

⁹¹ *Kat* sözü temele alınarak dağ katlarına ve kıvrımlarına da *kadrak* denmiştir (Atalay, 1998: 320). Bu kelime “Adet Bildiren Ölçü Terimleri” bahsinde daha detaylı örneklendirilmiştir.

başlangıç (bir şeyin)” anlamındadır ve coğrafi biçimler için de geçerlidir. Uygur Türkçesinde *baş; kumandan; başlangıç*” anlamlarındaki kullanımına işaret edilir (Yong Song, 2004: 605).

bêş yüz başı külüg onıöz inançu bêş yüz başı ulug öz inançu (Tariat Yazıtı B6) “beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu, beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz İnançu” (Aydın, 2011: 53).

yüz başı ulug urunju (Tariat Yazıtı B7) “Yüzbaşı Ulug Urungu” (Aydın, 2011: 53).

bin başı tölis külüg eren (Tariat Yazıtı B7) “Binbaşı Tölis Külüg Eren” (Aydın, 2011: 53).

beş bin er başı alp işvara senün yağlakar (Tariat Yazıtı B7) “beş binlik kuvvetin başı Alp İşbara Sengün Yağlakar (idi)” (Aydın, 2011: 53).

özümün öñre bınja başı ı<d>tı (Şine Usu Yazıtı K6) “beni doğuya süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi” (Aydın, 2011: 65).

tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan bukug bına (Tariat Yazıtı B8) “dokuz yüz(lük) kuvvetin başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug Binga” (Aydın, 2011: 53).

sü başı ben (Şine Usu Yazıtı B ek1) “ordununun başı benim” (Aydın, 2011: 92).

kanıma turgak başı kagas ataçuk (Tariat Yazıtı K2) “hânımın muhafız birliği(nin) başı Kagas Ataçuk” (Aydın, 2011: 55).

Buraya kadar gösterilen örneklerde *ordunun başı* anlamındadır. Kaç kişilik askere kumandanlık edildiğini ve ne kadar sayı değerine karşılık geldiğini açıklayan bir ölçü anlamı taşımaktadır

kerğün sakışın şıp başın köre? (Şine Usu Yazıtı D4) “Kergü, Sakış ve Şıp (Irmağı'nın) kaynağını görerek geldi” (Aydın, 2011: 71).

[çuş b(a)şınta sü]ñ(ü)şd(ü)m (BK D30 / 5) “Çuş Irmağı başında savaştım” (Tekin, 2010: 61).

tez başınta örgin anta étitdim çit anta yaratıtdım (Tariat Yazıtı B1) “Tes (Irmağı'nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargâh çitlerini) orada vurdurdum” (Aydın, 2011: 49).

[te]z başınta kasar kur<ı>dın örgin anta yakaladım (Şine Usu Yazıtı D8) “Tes Irmağı'nın kaynağında (ve) Kasar'ın batısında tahtımı kurdurdum” (Aydın, 2011: 75).

Yukardaki örneklerde *coğrafi bölgelerin başı, kaynağı* anlamıyla kullanılmıştır.

kamag yanı agtarmış nomlar başınta sapzun “yeni çevrilmiş sūtralar(ın) hepsi(nin) başına konulsun” (Ölmez, 1994: 71, 111).

Genetif eki varmışçasına bir çeviri söz konusudur. Yazılmamış, ancak var gibi kabul edilen bir genetif eki olduğu görülür: *bütün yeni çevrilmiş sutralar(ın) başına*

konulsun. Bu örnekte de bir şeyin başlangıcı anlamı görülmekte; baş / son anlamlarına dikkat çekerek bir bakıma ölçü bildirmektedir.

6.2.1.2.13. "... *kopı*" yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri

anta ötrö oguz kopın kelti (T1 G9) "bunun üzerine Oğuzlar(ın) *tamamı* (üzerimize) geldi" (Aydın, 2012: 111). *Begler kopın yanalım arıg uvutı yég tédi* (T2 B1) "beylerin *tamamı* dönelim, temiz olmak inancından (hiçbir şey yapmamış olmak) utancından daha iyidir" dediler (Aydın, 2012: 117-118).

6.2.2. Sıfat Tamlaması Yapısında Kurulan Ölçü İfadeleri

6.2.2.1. Belgisiz Sıfatlar Yoluyla Kurulan Ölçü İfadeleri

6.2.2.1.1. Bir ogur: Bir vakit.

bir ogurda ol dantipali ilig "bir zamanda Dantipali beyi" (U IV / C / 53).

bir ogurda tavışganning işleri biçin kuntuz irbiç olar üçegü bodisatva oğuşlug tavışkanga kelyük erdiler "bir zamanda tavşanın işleri (için) maymun, kunduz, vaşak üçü birlikte tavşana benzer budaya ulaşırlar (U IV / D / 10).

bir ugrta "bir vakitte" (Das. 1398).

6.2.2.1.2. Bir kşan: Bir anlık (zaman dilimi).

adınlarig bir kşan ödün yime örletmengler başkalarını *bir anlık vakit* de olsa kızdırmayın (U IV / D / 35).

bir kşan üdde y(e)me kizlegülük yaşurğuluğ ermez "kısa bir an için de (olsa) gizlememeleri saklamamaları gerekir" (Ölmez, 1988: 19).

bir kşanta "bir anda" (BT VIII: Str 198).

6.2.2.1.3. Bir üd / Bir kolu: Bir vakit.

kértün inanmış kişilerig tere yiğa alır siz birer üdte turur siz tikim édiz senjirte birerte yme erür siz ünürlerte ögüzte "Doğrulukla inanmış kişileri, bir arada kabul edersiniz. *Kimi zaman* yüksek dağ zirvelerinde, kimi zamanda mağaralarda ırmakta durursunuz" (Çetin, 2012: 140, 163).

barça bir üdde koluğa (Ölmez, 1988: 66 / 3) "bütün bir zamanda".

Bir ödün sönmöz tinturmaz ämgätirlär "bir vakit (ateş) sönmöz, dinmez ve acı çeker dururlar" (TT VI, s.239 / 446): *eine Stunde* hören sie nicht auf und lassen sie ihm keine Ruhe und quälen ihn (TT VI, 1934: 240): Böyle bir anlam verilmesinin

sebebi önceki satırlarda *awış tamudan* bahsedilmesidir. Cehennem tasvirlerinin yapıldığı bu kısımlarda zamanı net bir biçimde belirtilmeyen, süreli bir acı çekmeden bahsedilmiştir. Dolayısıyla belgisiz sıfat tamlaması kuruluşunda bir zaman ölçü unsuru ile karşılaşılmaktadır. Çeviride ‘eine stunde’ olarak açıklanan “*bir öd*” yapısı; bir saat yerine belirsiz anlamlı genel bir zaman dilimini kastetmektedir.

“*Birer üd*” yapısında anlam olarak bir belirsizlik vardır ve ne kadar zaman olduğu kesin değildir. Aynı anlamı sağlayan koyu renkle belirtilmiş diğer kelime “*birerte*”de ise kelime grubu hâlindeki yapı kendini tek söze bırakmıştır. Bu şekilde kelimedenden tasarruf sağlanmış; ilk örnekteki bulunma hâli eki (*birer üd-te*), doğrudan sıfatın üzerine eklenmiştir.

6.2.2.1.4. Bir evin: Bir parça. Belirtilen anlamı dolayısıyla bu kategori altında değerlendirilmiştir. Aksi takdirde *evin* kelimesinin adet anlamı taşıması sebebiyle “Adet Bildiren Ölçü Terimleri” arasında değerlendirilmesi mümkündür. Metin içinde belirsiz anlamıyla ön planda oluşu nedeniyle bu kategori içerisine dâhil edilmiştir.

bir tü evinin kök kalikka okşatgalı bolmaz “bir parça saç göğe benzetilemez” (UM II / 38 / 16).
birer evin tüüleri “her bir tüyü” (BL / 5a / 27).

6.2.2.1.5. Bir uğuş: Bir grup.

(a)nta toñra yılp(a)gutı **bir ug(u)ş**(u)g toña tig(i)n yog[ınta] (e)g(i)re tokıd(ı)m (BK D31 / 2)
“orada Tongra (boyu) Alplerinden *bir grubu* Tonga Tigin’in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm” (Tekin, 2010: 61).

Belli bir gruba karşılık geldiği için “*bir uğuş*” ölçü anlamı taşımaktadır. Bu yapısının tam net olmayan bir topluluğu ifade etmesi sebebiyle bu başlık altında değerlendirilmiştir. Aşağıda da bunu açıklayan bir örnek yer almaktadır:

toñra **bir ug(u)ş** (a)lp(a)gu on (e)r(i)g toña tig(i) yogınta (e)g(i)r(i)p öl(ü)rt(ü)m(i)z (KT K7 / 2)
“Tongra(lardan) *bir grup* yiğit on eri Tonga Tigin’in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük” (Tekin, 2010: 36).

Konuyla ilgili olarak bk. “Topluluk Bildiren Ölçü Adları / Uğuş” maddesi. Yapı içerisinde bu kelime belgisiz sıfat tamlamasıdır.

6.2.2.1.6. Bir kes / Bir kesek: Bir parça.

bir kesek etmek “bir parça ekmek” (Atalay, 1998: 391).

Tamdın bir kesek “duvardan bir parça veya kerpiç” şeklinde çevrilen bu örnekte de *kesek* izafî bir parçayı kastederek ölçü anlamlı bir yapı oluşturmuştur (Ögel, 2000, C.3: 11). *Türklerde Ev Kültürünün* incelendiği bu çalışmada (Ögel, 2000, C.3) “Dam” ve “Çatı” bahsi altında yapılan açıklamada bu ölçüye tanık olunur. *Kesek* kelimesinin kısaltılmış biçimi olarak düşünülen *kes* de aynı şekilde *parça* mânâsına gelmektedir: *bir kes*⁹² etmek “bir parça ekmek” (Atalay, 1998: 329).

6.2.2.1.7. Bir ...: Bu yapıda çeşitli örnekler mevcuttur. Her biri için yeterli sayıda örnek olmaması sebebiyle ayrı ayrı numarayla belirtilmemiş, hepsi bu madde altında gösterilmiştir. Bir yapıdan birden fazla örnekle karşılaşıldığında ona farklı bir başlık açılmıştır.

angar bir ok tegdi “ona mirastan bir pay düştü” (Atalay, 1998: 48).

bir tegimde sekiz er öldürdüm “bir atışta, bir mücadelede sekiz kişi öldürdüm” (Aydın, E10. Elegest I / 8).

bir adhut neng “bir avuç nesne” (Atalay, 1998: 50).

bir çöp yegil “bir parça tutmaç ye” (Atalay, 1998: 318).

bizing anda bir çart algumuz bar “bizim onda bir parça alacağımız var” (Atalay, 1998: 341).

bir sürüğ koy “bir sürü koyun” (Atalay, 1998: 389).

*bir tilge*⁹³ et “bir dilim et” (Atalay, 1998: 429).

bir çomurmuş suv “bir kap su” (TT VII, s.322 / 11): ein Gefäss Wasser (TT VII, s.322).

bir tidig minşin “bir parça kil” (TT VII, s.322 / 12): ein Stück Lehm (TT VII, s.322).

bir öpüm mün “bir yudum çorba” (Atalay, 1998: 75).

bir orum ot “bir kesim ot” (Atalay, 1998: 75).

bir agım yer “bir çıkışta üzerine çıkılacak yer” (Atalay, 1998: 75).

bir akım suw “bir akışta akacak kadar olan su” (Atalay, 1998: 75).

bir ekim yér “bir ekişte ekilecek kadar olan yer” (Atalay, 1998: 75).

bir öküm yarmak “bir yığın para” (Atalay, 1998: 75).

bir oktam yer “bir ok atımı yer” (Atalay, 1998: 107).

bir biçim kagun “bir dilim kavun” (Atalay, 1998: 395).

bir tikim türmek “bir parça dürüm” (Atalay, 1998: 396).

bir sağım süt “bir sağışta sağılan süt” (Atalay, 1998: 397).

bir tutum krüç “bir tutam miktarınca piring” (Heil. II, T II Y19, 1932 / 85).

⁹² Herhangi bir nesnenin parçası demektir (Atalay, 1998: 329).

⁹³ Uzunlamasına kesilen her şey için de *tilge* denilir:

bir tilge yer “uzunlamasına ayrılmış bir yer” (Atalay, 1998: 429).

Bir tilim et “bir dilim et” (Atalay, 1998: 397). Bir önceki örnekle aynı anlama gelen *bir kartal et* “bir parça et” yapısı ile de DLT’de karşılaşmıştır (Atalay, 1998: 483). Clauson, *kartal* kelimesinin yapı içerisinde ‘sliced’ anlamına geldiğini belirtmiştir. Dolayısıyla bir dilime işaret eden, belgisiz sıfat tamlaması kuruluşunda bir ölçüdür (ED 648b).

Alt alta sıralanan örneklerde -(X)m ekiyle türetilmiş yapılar dikkat çekmektedir. M. Erdal bu ekin üç temel işlevinden birinin ölçü bildirmek olduğunu dile getirmiştir (Erdal, 1991: 291).

bir tüm(e)n (a)gı (a)ltun küm(ü)ş k(e)rg(e)ks(i)z k(e)lürti (KT K12 / 2) “binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi” (Tekin, 2010: 39).

Bir aş bışımı üd “bir aş pişimi süre” (Ölmez, 1994: 97, 116). Örnekte yemeğin pişme süresinden yola çıkılarak zamanın süresi belirtilmiştir. Yapı bakımından belgisiz sıfat tamlaması kuruluşunda zaman için bir ölçü bildirmesi nedeniyle burada değerlendirilmiştir.

bir sıkıgılg ämgäkliglär “bir sıkımlık acılı canlar” (BT XXV: 198; Str 2235).

Köngüllerin bir uçlug kılıp “gönüllerini bir yönlü, bir taraflı duruma getirip” (Ölmez, 1988: 21, 93). *Uçlug* kelimesi yönlü, taraflı, uçlu, sonlu, son ile; amaç, amaçlı (Ölmez, 1988: 401) gibi anlamlara gelen bir kelime olup ele alınan örnekte de *belli bir istikamette olma, bir yola yönelme* hâlini yansıtmaktadır. Ölçü anlamı sağlayan “*bir uçlug*” yapısı cümlenin bağlamında zarf görevinde olup kendi içerisinde bir belgisiz sıfat tamlamasıdır.

BT XXV’de de belirsiz anlamlı sıfatlar art arda sıralanmıştır: “*bir kşanda, bir kezde, bir koluda, bir muhrutta*” (BT XXV (1): 104; Str 819).

6.2.2.1.8. Tegme ...: Her bir.

tegme kişi öz bolmas, yat yaguk tüz bolmas “her bir kişi kendin gibi olmaz, yabancı akrabayla bir olmaz” (Atalay, 1998: 433).

tegme yangak pustımız “her bir yandan pusu kurduk” (Atalay, 1998: 434).

tegme çeçek öküldi “her bir çiçek yığıldı” (Atalay, 1998: 437).

tegme türlüğ ig igleldi “her türlü hastalıkla hastalandı” (Atalay, 1998: 296).

6.2.2.1.9. ... Sayu: Her, her bir.

k[(a)g(a)n(i)ñ(i)n] s(a)bin (a)lm(a)tin yir sayu b(a)rd(i)g (KT G9 / 2 - BK K7 / 1)
“hakanlarının sözlerini (dinlemeden, rızalarını) almadan *her yere* gittin” (Tekin 2010: 23-
Tekin 2010: 47).

yir s(a)yu b(a)rm(i)ş bod(u)n [y(a)d(a)g(i)n y(a)l(a)ñ(i)n] ölü yitü [y(a)na] k(e)lti (BK D22 /
6) “*her yere* gitmiş olan halk (yayan yapıldak) ve öle yite dönüp geldi” (Tekin 2010: 59).

(a)n[ta] k(a)lm[(i)ş] yir [s(a)y]u koop toru ölü yor(i)yur (e)rt(i)g (KT G9/3 - BK K7/2)
“oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanlarınız (da) *her yönde* bitkin ve mecalsiz bir halde
yürüyor idiniz” (Tekin, 2010: 23 - Tekin, 2010: 47).

tüü äwini sayu “*her bir vücut tüyü*” (TT V, s. 108 / 117): An jedem Körper-Haar (TT V,
1931: 109).

täbrätük sayu “*her hareket*” (TTI, s.12 / 119): bei jeder bewegung (TTI, 1929: 12).

Örneklerin hepsinde belirsizlik anlamı katan sıfat anlamlı *sayu*, nitelediği isimden sonra gelmektedir.

kögüz tunsar kākātrün mır bilän li qatıp tangta sayu içzün “göğsü sıkışanlar keketrün ile
balı birbirine karıştırıp *her sabah* içsin” (Heil. II, T II Y19, 1932: 30): die brust verstopft ist,
so soll er kākātrün und Honig nehmen mit li gemischt jeden Morgen trinken (Heil.1932:
415).

Bu örnekte, göğsü sıkışanlar için önerilen geleneksel tedavi yöntemlerinden biri mevcuttur. Arat’ın tercümede yine *kākātrün* olarak aktardığı madde ile balı karıştırıp, bunun her sabah içilmesi ile ilgili bir bilgiye yer verilmiştir. *Sayu*’nun, *tang* ‘sabah’ için bir ölçü ifadesi olarak kullanıldığı, *sabahı* nitelemekle birlikte, metin içinde yine isimden sonra geldiği gözlenmiştir. Benzer bir örnek ise Heil. II, Nr. 5.’te şöyle geçmektedir: *mırç inçkă soqup älgäp murut suvınta yoğurup guntik qılıp tngda sayu içzün qusmaq sönär* “biberleri inceden inceye havanda döverek *murut* adı verilen suda yoğurarak hap hâline getirip her sabah içsin, kusma biter (Heil. II, Nr.5, 1932 / 33): Pfeffer fein zerstoßen, durchsieben, in murut-Wasser durchkneten, daraus Pillen machen und an jedem Morgen trinken (Heil. II, 1932: 433). Böylece *sayu* kelimesi, yanında yer alan *tang* için belirsiz anlamlı bir ölçü ifadesi katmaktadır. Ayrıca *inçkă* sözü de kalınlık bildiren ölçü adları arasında yer almakla cümle içinde ayrı bir ölçü unsuru sağlamıştır.

qan ödkäk çüsüm qurug üşüm suvı tangda sayu içürsär ädgü bolur “kan akışı düzensizliği için dut ve kuru üzüm suyunu *her sabah* içerse iyi olur” (Heil. I, [IX], 1930 / 83): Bei Blutfluss gebe man jeden Morgen einen Abguss von Maulbeeren und trockenen Trauben, so wird es gut (Heil. I, 1930: 457).

Kan akışının iyi olması için dut ve kuru üzüm suyunun, her sabah içilmesi gerektiği anlatılmıştır. Yukarıda *sayu* ile sağlanan yapılar gibi burada da, *tang* sözünün sıklığını ifade ederek, bir ölçü unsuru olarak kullanılmıştır. Her sabah anlamını sağlaması dolayısıyla bu başlık altında değerlendirilmiştir.

6.2.2.1.10. Neñ ...: Hiç, hiçbir.

neñ neñ s(a)b(ı)m (e)rs(e)r b(e)ñgü t(a)şka urt(u)m (KT G11 / 1 - BK K8 / 4) “*her ne* sözüm var ise (bu) ebedî taşa hâkettim” (Tekin, 2010: 23 - Tekin, 2010: 47).

ötük(e)n y(e)r ol[(u)r(u)p [(a)rk(i)ş] tirk(i)ş is(a)r n(e)ñ bu[ñ(u)g yo]k (BK K6 / 3) “Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen *hiçbir derdin* olmaz” (Tekin, 2010: 47).

neñ yérdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş (T2 D6) “*herhangi bir yerdeki* kağanı olan halkta benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?” (Aydın, 2012: 123).

[n(e)ñ y]ıls(ı)g bodunta üze ol(u)rm(a)d(ı)m (BK D21 / 3) “*hiç (de)* zengin bir halk üzerine hükümdar olmadım” (Tekin, 2010: 59).

Neñ bulung yırnak “hiçbir taraf” (Çetin, 2012: 38 / 36). Bu örnekte *bulung* ve *yırnak* kelimelerinin ikileme hâlinde de kullanıldığına işaret etmektedir.

6.2.2.1.11. Diğer belgisiz sıfatlar ile kurulan ölçü ifadeleri:

kop ödün “her zaman” (U IV / D / 43).

qayu kün “birkaç gün” (Hamilton, 2011: 30).

kayu yir orunta “herhangi bir yerde” (Ölmez, 1988: 83, 155).

6.2.2.2. Sayı sıfatları yoluyla kurulan ölçü ifadeleri:

yiti tançu yigli bışıglı ät “yedi parça ham ve pişmiş et”⁹⁴ (TT VII, s.321 / 9): sieben stück rohes und gekochtes Fleisch (TT VII, s.321).

yiti tutum talkan “yedi tutam (yedi avuç) arpa unu” (TT VII, s.321 / 9): sieben Handvoll Gerstenmehl (TT VII, s.321):

Yukarıdaki iki örnekte ölçü unsuru olan *tutum* ve *tançu* kelimeleri net bir ölçü birimini yansıtmamaktadır. Yaklaşık bir ifade vermektedir. Kişiye göre değişebilen, bu

⁹⁴ Parça Bildiren Ölçü Terimleri / Tançu maddesine bk.

bakımdan belirsizlik özelliği gösteren ölçülerdendir. Ancak önlerine aldıkları sayı sıfatı sebebiyle, bu başlık altında da örneklendirilmesi uygun görülmüştür.

altı er balbarım “altı kişi (tarafından dikilmiş) balbalım” (Aydın, E51. Tuva D / 4).

tokuz arlı sıgun kıyık men “dokuz çatalı boynuzu olan erkek geyiğim” (IB 60).

Bu iki örnekte de sayı sıfatları yolu ile kuvvet ve güç timsali gibi konularda belli bir ölçüye vurgu yapılmıştır. İlkinde kendi adına dikilen balbalın altı kişi tarafından yapılması dolayısıyla kahramanlığına; ikincisinde ise bir yabani geyikte bulunan dokuz çatalı boynuz ile olgun ve güçlü oluşuna gönderme yapılmıştır. Bu bağlamda hem altı kişinin ancak dikebildiği balbal hem de dokuz çatalı boynuz ile kuvvetin, cesaretin ve kahramanlığın ölçüsü olmuştur.

t(a)b]g(a)ç (a)tl(ı)g süsi bir tüm(e)n (a)rtukı y(e)ti biñ süg ilki kün öl(ü)rt(ü)m y(a)d(a)g süsin (e)k(i)nti kün koop [öl(ü)r]t(ü)m (BK G1) “Çin süvari ordusu(ndan) on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm. Piyade ordularını ikinci gün tamamıyla öldürdüm” (Tekin, 2010: 67).

İki cümlede; *birinci* ve *ikinci* anlamıyla kullanılan *ilki* ve *ikinti* sayı sıfatları yer almaktadır. Sıralama sayı sıfatı grubu içinde yer alan “*ilk, ikinti, üçünç...*” gibi sayı sıfatları; bir şeyin kaçınıcı olduğu veya hangi sırada yer aldığını bildirmesi bakımından ölçü fonksiyonu taşımaktadır. Sıra sayısını bildirme işleviyle sayılara gelen “+nç” ekinin *kez, kere, defa* anlamına şahit olunmaktadır. *Törtünç yiti kunte* “dördüncü yedi günde [dört kere yedi günde / 28 günde]” (UM II / 46 / 16). Bu şekilde bir haftalık zaman dilimine eşit olan yedi günden kaçar defa olacağı dile getirilmiş; bunun için sıra sayı sıfatından yararlanılmıştır.

yüz er kadaşım “yüz erkek akrabam” (Aydın, E10. Elegest I / 2).

kimning qoldıqı yıdıg bolsar, övkäni sökülüp üç kün yaqşun yıdıgı kiđär “kimin koltuk altı koksa akciğeri doğrayıp üç gün yaksın koku gider” (Heil. I, [III], 1930 / 29): Wenn bei jemand die Achselhöhle übelreicht, so soll er Lunge zerhacken und sich *drei Tage lang* damit einreiben (Heil. I, 1930: 455).

Yukarıdaki örnekte koltuk altı terinin kötü kokusundan kurtulmanın yöntemi açıklanırken, işlemin *üç gün boyunca* yapılmasının altı çizilmiş, böylece tedavi amaçlı ihtiyaç duyulan bir zaman ölçüsüne dikkat çekilmiştir. Zaman ölçüsü belirtilirken, sayı sıfatı ile kurulan kelime grubundan yararlanıldığı için bu başlık altında örnek olarak

gösterilmiştir. Alternatif tıp yöntemlerinden bir diğeri açıklanırken de “*üç kün*” yapısına benzer şekilde “*üç kiçä*” ölçüsü şart gösterilmiştir:

qayu kişi yan agrig ärsär kögürçkän mayaqın qara min birlä çoqurağıp üç kiçä yaqzun, ädgü bolur “hangi kişinin böğürleri ağrırsa güvercin pisliği ile kara unu birlikte kaynatarak oluşan kıvamlı madde *üç gece müddetince* sürsün, iyi olur” (Heil. I, [IV], 1930 / 39-41): Wenn jemand Seitenschmerzen hat, so soll er Taubenmist mit schwarzem Mehl abkochen und sich an drei Abenden damit einreiben, so werden sie verschwinden (Heil. I, 1930: 455).

Kişinin *eyegü* kemiklerinin ağrımamasını önlemek, hastalığının iyileşmesini sağlamak adına sunulan geleneksel bir tıp metodu yer almaktadır. Buna göre güvercinin pisliği ile kara un haşlanıp kaynatılarak bulamaç hâline getirilir ve ağrıyan yerler o hamur ile ovulur. Yapılan bu işlemin *üç gece müddetinde* yapılmasının gerekli olduğu, bu şekilde yarar görüleceği ifade edilir.

yana qoğur ämi aç qarında tonguz öçi üç tang birlä içsär qoğur kiçär sınamış “yine kuduz hastalığının çaresi için aç karna domuz safrasını *üç sabah müddetince* içsin, kuduz hastalığı geçer” (Heil. I, [XIX], 1930 / 175): ein anderes Mittel gegen den Grind: wenn man Schweinsgalle an der Morgen auf nüchternen Magen trinkt, so wird der Grind beseitigt (Heil. I, 1930: 463).

Kuduzun ilacı olarak domuz safrasının aç karna *üç sabah boyunca* içilmesi olarak gösterilmiştir.

agız y(ä)l ämi qaç qurug sirini bışurup bir kiçä taştın salqımqa tägürüp ikinti kün alıp otqa küyürüp kkül qılıp yumşaq kinläp qartqa basurgu ol ädgü bolur “ağız yarasının ilacı (için); kuru sirin adlı bitkiyi pişir, *bir gece* soğukta beklettikten sonra *ikinci gün* ateşte yakılarak elde edilen külleri, yaraya bastır, iyi olur” (Heil. I, [XIX], 1930 / 178): mittel gegen mundfäule: man kocht einige trockene siri, setzt sie eine Nacht draussen der Kälte aus, am anderen Tage verbrennt man sie zu Asche, dann soll man sie fein zerreiben und damit auf das Geschwür drücken, so wird es gut (Heil. I, 1930: 463).

Örnekte bir gece, ilacın hazırlanması amacıyla tespit edilmiş bir zaman ölçüsüdür. Tamlamanın sayı sıfatı ile sağlanması, bu başlık altında değerlendirilmesine sebep olmuştur.

Sayı sıfatları ile tanıklanmış diğere ölçü anlamlı yapılar şöyle örneklendirilebilir:

altı bing yuntum “altı bin atım” (Aydın, E3.Uyuk Turan / 5).

üç yüz bodrak yuntum⁹⁵ “üç yüz kahverengi atım” (Aydın, E55. Tuva G / 1).

(e)l(i)g yıl iş(i)g küç(ü)g birm(i)ş (KT D8 / 1) “elli yıl hizmet etmişler” (Tekin, 2010: 27).

⁹⁵ **altı bin yontım** “altı bin kahverengi atım” (ETY: 450 / 2).

tört bini *y(i)lk[si]in (a)y(a)gma tuyg(u)t*” (KT GB / 1) “dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Tuygut beyim” (Tekin, 2010: 41).

yeti kem “yedi (kollu) Kem-Yenisey ırmağı” (Aydın, E153. Alaş I / 4).

sekiz seleçe (Tariat Yazıtı B4) “sekiz (kollu) Selenge” (Aydın, 2011: 51).

yeti pagarl(i) “yedi seyyare” (Yıldırım, 2013: 454 /1)⁹⁶.

säkiz tümän tört miñ ulug el uluşlar ärür “84 bin ülke” (Ayazlı, 2012: 76 / 153); **säkiz**

tümän tört miñ ök ulug eliglär hanlar tetir “84 bin hükümdar” (Ayazlı, 2012: 76 / 153).

sekiz tümen tört ming kent uluşlarda “84 bin millette” (UM II / 4a-14 / 15). **Sekiz tümen** *tengriler* “84 bin tanrılar” (UM II / 7 / 30). **Tört tümen üç ming iki yüz tünler** “43 200 gece” (UM II / 9 / 7).

On tünke yantakı tug evirü bardımız (TI K2) “yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşip gittik” (Aydın, 2012: 114). Bu örnekte, yaklaşıma hali eki, cümleye süreklilik anlamı kazandırmıştır.

biñ çıñız kadaşlarım⁹⁷ “bin (sayısız) güçlü akrabalarım” (Aydın, E16. Çaa-Höl IV / 2).

minğ kişi yolugı bolup özinğe “bin kişi (pek çok kişi) kendini ona feda eder” (Atalay, 1998: 243).

tümen yıl “on binlerce yıl” (UM II / 62 / 39) (UM II / 66 / 15).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere farklı şekillerde okunan *bin* sayısı, bir şeyin sınırsız oluşu ve çokluğu nispetinde bir ölçü unsuru olmuştur. *Tümen* kelimesi ile birlikte yer alışı da, bu anlamı pekiştirmektedir.

6.2.2.3. Niteleme sıfatı yoluyla kurulan ölçü ifadeleri

tas böz “otuz kaba pamuklu kumaş” (Yamada, 1993: Sa09/10).

sedhrek böz “seyrek bez” (Atalay, 1998: 477).

uluk ton “eskimiş, yıpranmış elbise” (Atalay, 1998: 67)⁹⁸.

Tas, *sedhrek* ve *uluk*; pamuklu kumaş ve kıyafetler için kullanılan ölçü anlamlı niteleme sıfatlarıdır.

yagaq ayaq “ceviz ağacından yapılmış kadeh, bardak”; **yagaq täpsi** “ceviz ağacından yapılmış tepsi”; **yagaq qading** “ceviz ağacından yapılmış kap”; **yagak mün** “ceviz ağacından yapılmış çorbalık kâse”; **yagaq köñäk** “ceviz ağacından yapılmış kova” (Yamada, 1993: WP03/ 5-6-9).

⁹⁶ *yiti pagarlının* “yedi seyyare” (ETY: 249 / 1).

⁹⁷ Marcel Erdal, burayı ‘meine tausend starken Verwandten’ olarak anlamlandırmıştır (Erdal, 2004: 57).

⁹⁸ Kaşgarlı her eskiyen nesneye “uluk” dendiğini belirtir (Atalay, 1998: 67).

Ceviz ağacından yapılmış farklı nesnelere ölçüsü *yagak* ile belirtilmiştir. Bu şekilde kap, kâse, tepsi, bardak, kova gibi maddelerin ceviz ağacından yapıldığını nitelemede bu ölçüden yararlanılmıştır.

bır yıl<|>ık tümen künlük bitiğimin belgümün bunta yası taşka yaratı<t>dım (Tariyat Yazıtı B2) “bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada *yassı* taş üzerine yazdırtım” (Aydın, 2011: 50).

kız kısga ödte “kısa bir zamanda” (UM II / 74 / 33).

Y[(a)g]uk (e)l (e)rs(e)r (KT G13 / 1) “yakın (bir) mevki olduğundan” (Tekin, 2010: 23). *Yaguk* kelimesi *yakın bir şehir* olduğunu ifade eden bir uzaklık ölçüsüdür.

Zamanı nitelemede *uzun*, *ertmiş*, *yorımış*, *yoksuz* gibi kelimeler etkili olmuş, zamanın ölçüsünü bildirmişlerdir:

uzun *ödün* “uzun bir zamanla” (UM II / 74 / 36).

ertmiş *ödün* “geçmiş zaman” (U IV / C / 39).

yoksuz *öd* “boş vakit” (UM II / 103 / 29).

yorımış *üdtä* “geçmiş zamanda” (Ölmez, 1994: 78, 112).

Açuk kapuğ “açık kapı”, *açuk kök* “bulutsuz hava” (Atalay, 1998: 64). Kaşgarlı verdiği bu iki örnekle *her açık olan şey için açuk* kelimesini kullanmıştır (Atalay, 1998: 64).

Satıgsız ulug erdini “*paha biçilemez kıymette büyük mücevher*” (Ayazlı, 2012: 84 / 563). Aynı eserin karşılaştırmalı metninde de *satıgsız ulug erdini monçuk teg* (Ayazlı 2012: 151 / 875) yapısı geçmektedir. Çok değerli olan bir şey olduğunu kasteden *satıgsız* sözü, anlamsal boyutu göz önüne alındığında mücevherin kıymet derecesini gösteren bir ölçüdür. *Satıgsız ädgü yığ yıparlar* “*paha biçilemeyecek derecedeki güzel kokular*” (Ayazlı, 2012: 85 / 0278). *Tözgerinçsiz edgülerig egsüksüz tükel bütürgeli udaçı bolayın* “*benzersiz derecedeki iyilikleri, eksiksiz, tüketisiye bitirebilecek olayım*” (Ölmez, 1988: 64, 136). *Yetinçsiz sävinç üzä sävinü täginip* “*ulaşılmaz bir sevinç ile sevinip*” (Ölmez, 1994: 99, 117). Bu örneklerde yer alan *tözgerinçsiz*, *yetinçsiz* gibi kelimeler de *satıgsız* gibi kendilerinden sonraki sıfatın ya da ismin niteleyicisi durumundadırlar.

Diğer ölçü anlamı katan niteleme sıfatları ise şöyle örneklendirilebilir:

Yarı agtarmış nomlar “yeni çevrilmiş öğretiler” (Ölmez, 1994: 69, 111). *Uzak iş* “geciken iş” (Atalay, 1998: 66)⁹⁹. *Arut ot* “bir yıl önceden artan kuru ot” (Atalay, 1998: 50). *Ogurlug iş* “vaktinde ve yerinde yapılan iş” (Atalay, 1998: 146). *Kurıgu nenğ* “kurumak üzere olan nesne” (Atalay, 1998: 446). Zaman bakımından niteleyici sıfatlar görülmekte, bu sıfatlar zaman ölçüsünü bildirmektedir.

*Uvuş*¹⁰⁰ *etmek* “ufalanmış ekmek” (Atalay, 1998: 61).¹⁰¹ *Awrındı nenğ* “her şeyin kırıntısı, döküntüsü” (Atalay, 1998: 145). *Katma yuğa* “ufalanmış ekmek” (Atalay, 1998: 433). Örneklerinde ise niteleme sıfatlarının *parçanın* ölçüsünü karşıladığı görülür.

Tegirme nenğ “çörek, değirmen ve para gibi değirmi olan her nesne” (Atalay, 1998: 490). *Oysuz kötkisiz tüz tobık süngeki* “çukursuz çıkıntısız düz topuk kemiği” (BL / 5a / 13). *İrwi kulak* “ince, uzun kulak” (Atalay, 1998: 128). Şekil ölçüleri *tegirme* “çember, yuvarlak”, *oysuz kötkisiz* “çukursuz, düz”, *irwi* “ince, uzun” niteleme sıfatları aracılığıyla karşılanmıştır.

*Terkin*¹⁰² *suw* “birikmiş su” (Atalay, 1998: 443). *Terkin sü* “toplanmış ordu” (Atalay, 1998: 443). Örneklerinde topluluğa işaret edilerek bir bakıma ölçü bildiren *terkin* sıfatı kullanılmıştır.

Aşağıdaki örneklerde nesnenin çeşitli açılardan ölçüsü niteleme sıfatları ile birlikte verilmiştir:

irik nenğ “katı olan her nesne” (Atalay, 1998: 71).

ar nenğ “kestane renginde olan nesne” (Atalay, 1998: 80).

üdhrek nenğ “artan nesne” (Atalay, 1998: 103).

⁹⁹ Bir yere gönderilen gecikirse de *uzak bardı* denilirdi:

yalavaç uzak bardı “elçi geç geldi” (Atalay 1998: 68).

¹⁰⁰ Uvuş: Ufalanmış nesne, parça (Atalay, 1998: 61). ED’de de, Karahanlı dönemi içerisinde parça anlamına geldiği belirtilir. Güneybatı Osmanlı Türkçesinde *oğuş* olarak yaşadığı ancak bunların etimolojisinin benzer olduğu dile getirilmiştir. Clauson, kelimenin kökünü “uv-” fiilinden getirmiştir (ED 15b).

¹⁰¹ ‘bread-crumbs’ *uvuş etme:k* “ekmek kırıntısı, ekmek parçacıkları” (ED 15b).

¹⁰² *Terkin*: Toplu olan, toplanmış olan her şey (Atalay, 1998: 443).

kız nenğ “pahalı nesne” (Atalay, 1998: 326).

kadır nenğ “güç olan nesne” (Atalay, 1998: 364).

6.2.2.4. Sıfat yapan “-ki” eki ile kurulan ölçü ifadeleri

bu tört sıçı içintäki yirkä ming yıl tümän künkä tägi toyınçoğ ärklig bolzun “bu dört tarafı sınırlı alan içindeki yerde Toyınçoğ sonsuza kadar güçlü ve kudretli olsun” (Yamada, 1993: 18/Sa08/11-13).

kamag agılıkımtaki ed tavar “bütün hazinemdeki malım mülküm” (UM II /12 / 46).

etözinteki kop tüüsü “vücudundaki bütün tüyleri” (BL / 5a / 26).

tengri yirinteki yıl “tanrı katındaki yıl” (UM II / 103 / 8).

bir künki bir aykı yarım aykı yakşıçı, iş ayguçı “bir günlük, bir aylık, yarım aylık iş buyurucu” (UM II / 73 / 59).

közünür üdki ondın singarkı alku kamag burkanlar “içinde yaşanan zamanda on yöndeki bütün Buddhalar” (Ölmez, 1988: 94).

Budaların tamamını belirtmek maksadıyla söylenmiş “-ki” ekiyle oluşturulmuş bir ölçü ifadesidir.

öñre kün tugsıkdaki bodun (Tes Yazıtı D5) “doğuda güneşin doğduğu yerdeki halklar” (Aydın, 2011: 36).

öñre kün tugsıkdaki bodun kësre ay tugsıkdaki bodun (Tariat Yazıtı B3) “doğuda güneşin doğduğu yerdeki boylar batıda ayın doğduğu yerdeki boylar” (Aydın, 2011: 50).

tört bulundaki bodun <i>ş küç bërür (Tariat Yazıtı B3) “dört bucaktaki halklar hizmetimdedir” (Aydın, 2011: 51).

ötügen yérig konmış téyin eşidip béryeki bodun kurıyaki yıryaki öñreki bodun kelti (TI G10) “Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler” (Aydın, 2012: 111).

burhan nomı törüsi törümi[ş] tözi änätkäk elintä ärdi tägdi hanme atlıg han ugrınta t(a)vgaç uluşka inçip tülintä közünmäki üzä yarutdı öñdünki uluşlar “Buda'nın öğretisi, kuralları, kaynaklandığı esası Hint ülkesinde idi, han Ming[-di] adlı han sayesinde Çin ülkesine ulaştı, rüyasında görünmesi ve iyi düşünceli gönlünün akması ile *doğudaki ülkeleri* aydınlattı” (Ölmez, 1994: 78, 112).

yiliktin süngüktin berüki kop süzük kirtgünç köngülüm “ilikten kemikten ileri tam süzölmüş gönül” (Ölmez, 1988: 43, 115).

Yukarıda verilen örneklerde “+ki” ekinin hem sıfat görevi ile kullanıldığı hem de yapı içerisinde yön bildiren ölçü anlamını sağladığı görülmektedir.

Başındaki birer evin saç “başındaki (saçının) her bir tanesi” (Das. 3882). *Bilinte örüki etözi* “belinden yukarıdaki vücudu” (BL / 5b / 7). *Kamağ yertünçüdüki tınlıglar* “bütün dünyadaki canlılar” (Hamilton, 2011: 17). Bu örneklerde sıfat yapan “+ki” eki ile belli bir yer ve onun ölçüsü dile getirilmiştir.

[*Ertmiş üj*]*dki bodisatavlar* “geçmiş zaman bodisatavları” (Çetin, 2012: 37 / 25). *Yügärüki üdtäki tınlıglar* “gelecekteki [gelecek zamandaki] canlılar” (Ölmez, 1994: 79). *Üç üdki burkanlar bodisatavlar* “üç zamanın (Trişkāla) burkanları bodisatavları” (Çetin, 2012: 99 / 134). *Üç üdki burhanlar* “üç zamanın budaları” (Ayazlı, 2012: 65 / 0026). *Üç üdki kamağ tınlıglar* “üç dönemki (Trişkāla) bütün canlılar” (Ölmez, 1988: 141). Belirtilen örneklerde “+ki” eki ile birlikte zaman ölçüsüne vurgu yapılmıştır.

6.2.2.5. Eşitlik eki ile kurulan ölçü ifadeleri

tamımça tamızımça ülüş “damla miktarı kadar pay” (Uçar, 2009: Petersburg Nüshası, Str 141).

“belçä boguzça suβda yorıp” beline boğazına kadar suda yürüyüp (Hamilton, 2011: 28).

“bu yir tnginçä iki yir yaratu birip” bu yer ölçüsü kadar iki yer daha hazırlayıverip (Yamada, 1993: 16/Sa07/15).

“biş bakar tenginçe tavarım yok” beş bakır tutarınca malım bile yok (UM II / 10 / 38).

Ernek sukıgınça öd “bir parmak hareketi kadar kısa bir zaman” (UM II / 2d 255 / 49) (UM II / 16 / 18). İnsan uzvu ile zaman ölçüsünün birlikte kullanımı kültürel bir ölçü unsurunu ortaya çıkarmıştır.

Çubakan evininçe vrhar itser “zyzyphus tanesi kadar (bir manastır) inşa etse” (UM II / 104 / 27). *Arpa evininçe burkan körkin yaratsar* “arpa tanesi kadar buğday heykeli yapsa” (UM II / 104 / 28). Evin, tane miktarı kendinden önce gelen isme “+çA” eki ile eklenmiş, böylece eşitlik eki ile kurulan bir ölçü anlamı sağlanmıştır.

burçaqça yumşaq... “bezelye kadar yumuşak” (Heil I, [XXI], 1930 / 197): gross wie eine Erbse (nehmen), weich (zerschlagen)... (Heil. I, 1930: 463):

yasmukça bodi intin anta yok, yamaraça körügin busdaçı erür... “mercümek kadar bodhi katiyen onda yoktur, yāmarāja görüşünü bozan odur” (ETŞ 12.42 - Arat, 1986: 122).

Yukarıda yer alan iki örnekte eşitlik eki doğrudan hububat ürününe eklenmiş, bu yolla ürün miktarına benzetme yapılarak, o ürünün özellikleri dolayısıyla ölçüsünden yararlanılmıştır.

Sumer tağça ärdinilig “Sumer dağı gibi ulaşılması zor, kıymetli” (BT XXI: Str 1040); *sumır tağça yiti ertiniler* “Sumeru dağı kadar yedi mücevherler” (Ölmez, 1988: 66, 138). Bu örneklerde “-çA” eşitlik eki yapıya soyut anlam kazandırmıştır. Budist öğretisi bir mücevhere benzetilmiş ve bunun kıymeti Sumer Dağı ögesinden yararlanılarak dile getirilmiştir.

Ayrıca kötü bir karakteristik özellik olan öfke ise yine bu ek vasıtasıyla somutlaştırılmıştır: *yekler körkinçe öbke* “şeytanlar görünüşünce öfke” (Das.3845-3846).

qayu kişi attın tüşüp qamçı yip tamtın tüşüp içi bärđinmişkä qan tomurmışqa äm taqıgu yumurđqasınça toğraq toğragusın yumşaq soqup lalap... “hangi kişi attan ya da duvardan düşüp iç yaralanması ve kanaması olursa bunun ilacı tavuk yumurtası büyüklüğünde kavak reçinesini havanda dövüp parçalasın” (Heil. I, [XIX], 1930 / 182) Mittel gegen innere Verletzungen und Blutungen, die durch das Fellen vom Pferde oder von einer Mauer oder durch Peitschenschläge entstanden sind: man soll Pappelharz von der Grösse eines Hühnerreis fein zerchlagen (Heil. I, 1930: 463).

Tavuğun yumurtası ölçü olarak kabul edilmiş, bu büyüklükte bir reçine ile tedavi yöntemini gerçekleştireceği ifade edilmiştir. Bu anlam sağlanırken eşitlik ekinin kullanılması ve sonuçta da bir sıfat tamlaması kuruluşunda bir yapının oluşması bu başlık altında değerlendirilmesine sebep olmuştur. Aynı metnin devamında yer alan aşağıda gösterdiğimiz örnekte de nohut büyüklüğündeki ölçü birimine işaret edilmiştir. Ancak eşitlik eki almış sıfat görevindeki *nuqutça* kelimesinden sonra doğrudan “*toğraq toğragusın*” kelime grubu gelmemiştir. Metnin bağlamından bu yapının nitelendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu başlık altında örneklendirilmiş ve *nohut büyüklüğündeki* ölçü miktarına değinilmiştir:

yana iç köküzkä nuqutçanı yumşaq soqup soviq s[uv] birlä içürsär ädgü bolur “yine iç göğüs hastalıkları için nohut büyüklüğü kadar kavak reçinesini alıp soğuk su ile içerse iyi olur” (Heil. I, [XX], 1930 / 186) und gegen innere Brust soll man es von der Grösse einer Kichererbse zerstampfen und mit kaltem Wasser zu trinken geben, so wird es gut (Heil. I, 1930: 463).

İç göğüs hastalıklarının tedavisine değinilen bu bölümde *nohut büyüklüğü miktarı* kadar kavak reçinesinin alınıp soğuk su ile birlikte içildiği takdirde faydalı olacağı yer alır.

Aşağıda sıralanan örneklerde eşitlik ekinin işlevi belli bir sayıyı karşıladığı yahut azlık / çokluk anlamı kattığı görülür:

yaşça yılki “(olgunluğa erişmiş) at sürüleri” (Aydın, E41. Hemçik-Çırgakı / 7).

elligçe er tutdumuz (T2 B7) “*elli kadar* askerini yakaladık” (Aydın, 2012: 119).

yüzçe (e)r(i)n ilg[(e)r]ü t[(e)z(i)p b(a)rdı (BK D37 /4) “*yüz kadar* adamla doğuya kaçıp gitti” (Tekin, 2010: 63).

miñ kişi yüzün biliginçe bir kişi “birçok kişinin yüzünü bildikleri kişi anlamına gelmektedir” (Yıldırım, 2013: 473 / 4).

azça bodun tezmiş erti (T2 B8) “*az sayıda* halk kaçmıştı” (Aydın, 2012: 119).

ança öküş açığ “*bu kadar çok acı*” (U IV / B / 34).

Aşağıda sıralanan örneklerde insan uzvuna ait kelimelere eklenen eşitlik eki bünyesinde sağlanan ölçü ifadelerine değinilmiştir:

ayaça aş birmiş “*avuç dolusu* yiyecek vermiş” (Ölmez, 1988: 58, 130)

ađuţça suv tutmuş “*avuç dolusu* su tutmuş” (Ölmez, 1988: 58, 130)

altun önglög kulaçça tegirmi yaruklug “*altın renkli bir kulaç kadar çevreli parlaklık*” (Barutcu, 1987: Str 242).

uķuşka turur bu ağırlık itig

uķuşsuz kişi bir avuçça tetig (KB / 297)

“Bütün bu hürmet ve itibar akıl içindir; akılsız adam *bir avuç* balçık gibidir” (KB II: 32).

Akılsız kişinin değeri bir avuç çamura benzetilmiştir. Eşitlik eki ile sağlanmış bir ölçü modeli ile kişilerin kıymetlerinin ölçüsü verilmiştir.

Sıfat tamlamasının dizilişi farklı olmakla birlikte eşitlik eki aracılığıyla kurulan bu tamlamada ölçü anlamı da yer almıştır:

lakşananıñ bädüki beş sumer tagça “işaretlerin büyüğü beş *sumer dağı kadar*” (BT XXI: Str 330-331).

İlig boynı kılça ükekçe başı

Angar keç inanmaz uķuşluđ kişi (KB / 2154)

“Hükümdarın boynu kıl gibi, başı ise *burç* kadardır; akıllı insan ona pek inanmaz” (KB II: 162).

6.2.2.6. Adlaşmış sıfat yapısı ile kurulan ölçü ifadeleri: Bir yıla ulaşmış (olan), bir aya ulaşmış (olan) anlamlarında İrk Bitig’de tanımlanan iki yapı, adlaşmış sıfat özelliği göstermekte ve aynı zamanda belli bir zaman ölçüsüne karşılık gelmektedir.

yılka tegmişig yıdıtmayın “bir yıla ulaşmışışı kokutmayayım” (IB 59).

ayka tegmişig artatmayın “bir aya ulaşmışışı bozmayayım” (IB 59)¹⁰³.

6.2.2.7. Zarf fiil eki ile kurulan ölçü ifadeleri

iki kaş kavşutınta urun “iki kaşın kavuştuğu yer (BL / 5b / 28).

*bir aş içgü ağızımın toşgurguça*¹⁰⁴ “yiyecek içecek ağızımı (tıka basa) doldurduğunda (BT XXV (1):54; Str 72).

“bükünte inaru ölü ölginçe” bugünden itibaren ölünceye kadar (UM II / 18 / 8).

6.2.2.8. Karşılaştırma eki ile kurulan ölçü ifadeleri

*Alku sıgunlarda keyiklerde adrukrak biş yüz sıgunlarning yirçisi*¹⁰⁵ “bütün yabani hayvanlardan daha farklı, beş yüz erkek geyiğin kılavuzu” (U IV / C / 61). *Kikinç bermäklig tılanur[makı] takı artukrak säviglig [ärti]* “karşılık verip tartışabilme yeteneği ziyadesiyle hoştur” (Ölmez 1994: 48, 106). Örneklerde zarf fonksiyonuyla yer alırken aşağıda sıfat görevini üstlenmiştir:

artukrak yaraşıp turur “fazlasıyla (daha fazla) yakışıp durur” (U IV / B / 55).

artukrak sevinür “ziyadesiyle (daha fazla) sevinir” (U IV / C / 49).

yekler trijul badruk çakır bındıpalta ulatı bı bıçguları bir ikintike salmış tokımış üniñe miñ artuk küvrügler üninte üstünrek yavlak ün “şeytanların bıçakları birbirine çalıp tokuşturmasından çıkan gürültü, binlerce davulun (çalınmasından çıkan) sestten daha büyük bir ses” (Das. 3723).

vajırta yime katıgrak seniñ köñülüñin “elmastan bile sert gönlün” (Das. 1975-1976).

emgeklig tınlıglar öginte kangınta takı yegrek adasınta tudasınta ara kirür “canlı varlıkların sıkıntıları arasına anasından babasından daha iyi girer” (UM I / 186).

¹⁰³ *yılka teğmişig yıdıtmayın ayka teğmişig artatmayın* “bir yıla ulaşmışışı kokutmayayım, bir aya ulaşmışışı bozmayayım” (ETY: 281 / 91).

¹⁰⁴ tuşkur-: Aşmak, katetmek (Eraslan, 2012: 613).

¹⁰⁵ *alku sıgunlarta keyiklerde adrukrak biş yüz sıgunlarnıñ yirçisi* “bütün geyiklerden daha ayrıcalıklı bu geyik beş yüz geyiğin rehberi” (Das. 255).

Ayığ kılınç küçi artukrak küçlüg ermez “günahlarının gücü çok kuvvetli değil” (Das. 2829-2830). Bu örnekte karşılaştırma eki, işlevi dışına çıkarak çokluk anlamı kazanmıştır.

körki meñizi ay teñri tilgeninte sevigligrek “görünüşü ayın çemberinden *daha sevimli*” (Das. 4093).

yağız yirde ağırarak “yağız yerden *daha ağır*” (U IV / D / 142).

k /// k ///da kingrek “...*dan daha geniş*” (U IV / D / 143).

antada miñ tümen artukrak “ondan milyonlarca ve *daha fazlası*” (Das. 1679).

tegme quşnuñ tumşuqında bir taş bar taqı ekki adaqında ékki taş bar yasmuqdın ulugraq taqı nuhüdtın kiçigrek... “her bir kuşun gagasında bir taş var ve iki ayağında iki taş var *mercümekten büyük ve nohuttan küçük...*” (*Nehcü'l Ferâdis* 41-1). Bu örnek, Orta Türkçe dönemde geçerli olan Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'ten alınmıştır. Çalışma alanının sınırları içerisinde yer almamakla birlikte güzel bir örnek teşkil etmesi ve verilen diğer örnekleri desteklemesi adına gösterilmiştir.

6.2.2.9. “-llg” eki ile kurulan ölçü ifadeleri

tört adaklıg yilkım “dört ayaklı hayvan sürüm” (Aydın, E10. *Elegest* I / 11).

tört adaklıg tınlıglar (Diş. 614) “dört ayaklı canlılar (hayvanlar)” (Diş. s. 129).

sekiz adaklıg barımım “sekiz ayaklı mal varlığım” (Aydın, E10. *Elegest* I / 11)¹⁰⁶.

sekiz adaklıg barımıg “sekiz ayaklı malım mülküm” (Aydın, E10. *Elegest* I / 3)

sekiz adaklıg barımım bağşım a tirig bökmedim “sekiz ayaklı malım mülküm, bakşıma hayattayken doymadım” (Aydın, E42. *Bay Bulun* I / 6).

*sekiz adaklıg barımıg üçün [a] yilkı tüketi bardım [a]*¹⁰⁷ “sekiz ayaklı malı için at sürüsü sarfediverdim” (ETY: 482 / b.1).

bin sekiz adaklıg barımım bağ eşime terdi bükmedim “bin sekiz ayaklı davranımı, müttelik dostlarıma topladı (?) doymadım” (ETY: 506 / 3. *Taraf* / 2).

Bu örnekler ışığında eski Türklerin büyükbaş hayvanlar için dört ayaklılar benzetmesi kullandıklarını, sahip oldukları hayvan sürüsü ve hayvan sayısını “... *adaklıg*” terimini kullanarak ifade ettiklerini anlamak mümkündür.

üç yıllıg tutgug birtim “üç yıllık teminat verdim” (Yamada, 1993: PI01/4).

üç künlük yaz suvaqlıq bir yrim “üç günlük yaz bahçeli bir yerim” (Yamada, 1993: WP04/21).

¹⁰⁶ *tört adaklıg yilkım sekiz adaklıg barımım bunım yok ertim* “dört ayaklı yilkım, sekiz ayaklı mallarım (olduğundan) kederim yok idi” (ETY: 590 / 2).

¹⁰⁷ *säkiz adaklıg barımıg üçün yilkı tükäti bardım a!* “*sekiz ayaklı malı için at sürüsü sarfaettim*” (Tekin, 2003: 231).

*bu tört sıçılıg*¹⁰⁸ *yir* “dört çevreden sınırlı alan” (Yamada, 1993: Sa02/12).

bu tört sıçılıg borluq “dört sınırlı çevreli bağlık arazi” (Yamada, 1993: Sa05/11).

Sıçı kelimesinin *sınır* anlamına geldiği Sa10/8-9 parçasında da tanımlanmıştır: *kidin yingaq sıçısı... tagtın sıçısı “batı tarafın sınırı... dağ tarafının sınırı”* gibi. Yukarıda bu kelimedenden oluşmuş ölçü anlamlı yapılarla sınırlı bir alana işaret edilmiştir. *Sıçı* kelimesinin yer aldığı iki örnek gibi aşağıda verilen parçalarda da yerin ölçüsü açıklanmıştır. Bu yapılırken “+llg” ekinden yararlanılmıştır: *iki uçı kinlig otra yir* “iki ucu geniş ortalık yer” (Yamada, 1993: Sa1/4). *Tüz ülüşlüg üç şıg yirm* “eşit hisseli üç şıg ölçüsü yerim” (Yamada, 1993: Sa2/3-4).

Kytso tutungqa yungqlıq kümüş krgäk bolup “Kaytso Tutung’a ihtiyaç olan gümüş gerekli olup” (Yamada, 1993: PL01/2). *Yunglaqlıq qunpu käreäk bolup* “tüketim için qunpu gerekli olup” (Yamada, 1993: Sa03/2). *Yunglaqlıq kümüş käreäk bolup* “tüketim için gümüş gerekli olup” (Yamada, 1993: Sa05/2). *Yunglaqlıq böz krgäk bolup* “tüketim için pamuklu kumaş gerekli olup” (Yamada, 1993: Sa07/2). *Yunglaqlıq* kelimesinde yer alan ek ile ihtiyaç olan gümüş, pamuklu kumaş, kuanpu gibi maddelerin ölçüsü dile getirilmiştir. Doğrudan bu örneklerde ölçü belirtilmemekle birlikte; ana metinde ihtiyaç duyulan malzeme ileriki satırlarda açıklanmıştır. Dolayısıyla bu *yunglaqlıq* terimi bir ölçü bildirmektedir. Ancak ihtiyaca ve kişiye göre bu ölçü değişmektedir.

işi küçi tuğup çamlasar bu oq yir tänglig iki yir birip alşunlar “işçi gücü bırakıp aralarında anlaşmazlık çıkarırlarsa aynı bu yer gibi iki yer daha verip alsınlar” (Yamada, 1993: Sa08/18-20).

Yüz iki baglıq böz “yüz tane iki katlı pamuklu kumaş” (Yamada, 1993: Sa09/6-7). *yüz iki baglıq uşun qarıta böz alıp* “yüz tane iki katlı karı ölçüsünden uzun pamuklu kumaş alıp” (Yamada, 1993: Sa 10/2-3). *Küngümni bädruzkä älig iki baglıq bözkä togru tomluğu sağtım* “cariyemi Bedrüz’e kırk tane iki katlı pamuklu kumaşa doğrudan sattım” (Yamada, 1993: Sa29/4-5). Yamada *bag* terimini tek başına değerlendirmemiş; *iki bag* yapısını bir ölçü terimi olarak kabul etmiştir. Bu nedenle örnekler *yüz tane iki bag böz* şeklinde tercüme edilmiştir (Yamada, 1971: 491-498).

¹⁰⁸ Grenze habend: sınırlı bir alan (Yamada, 1971: 281).

Baglık teriminin gövdesinde yer alan “+llg” eki aracılığıyla ölçü anlamı sağlanmıştır. Özellikle pamuklu kumaşların katını belirten *baglık*, zaten kendi içerisinde bir ölçü değeri taşımakta; ayrıca “+llk” eki ile de gramatikal unsurla kurulan ölçü ifadesi sağlanmaktadır. *İki yiplig çug* (Yamada, 1993: WP05/ 2) örneğinde ise *iplikle çevrili iki çantadan* bahsedilmektedir. Dolayısıyla adet bildiren ölçü terimlerinden *bag* ve *çug* ölçü terimleri ile birlikte tanıklanan “+llg” eki ile kurulmuş ölçü anlamları ile karşılaşmıştır. Ayrıca yine bir kumaş türü olan *işgirtinin* yer aldığı tamlamalı örneği de burada göstermek uygun olacaktır. Nitekim “*bir yiplig işgirti*” iplikte çevrili sırmalı kumaş (Yamada, 1993: 141/WP05/3) örneğinde de kumaşın ölçüsü gramatikal öğelerden “+llg” ekli bir yapı ile belirtilmiştir.

Lükçüng kidintä yorır şuulug tamgalig üç otuz ikilik bözingä kəsişdimiz “Lükçüng çarşısında geçerli imzalı ve mühürlü üçer kere 23 pamuklu kumaş için anlaşlık” (Yamada, 1993: Sa06/5-6). Bu örnekte hem damgaya işaret ederken hem de 23 pamuklu kumaş belirtirken “+llg” ekinden yararlanılmıştır.

eki yakılıg taş “iki taraflı taş” (Aydın, E65. Kara-Bulun I / 3).

uruglug buğday “tohumluk için saklanan buğday”¹⁰⁹.

urukluk yünğ “ip yapmak için hazırlanan yün” (Atalay, 1998: 150).

amaçlık yer “atış yapmak için nişangâh olarak ayrılan yer” (Atalay, 1998: 150).

eşiklig yığaç “eşik yapmak için hazırlanan ağaç” (Atalay, 1998: 152).

eteklik böz “etek yapılacak olan bez” (Atalay, 1998: 152).

*Künlük*¹¹⁰ *yem* “günlük azık” (Atalay, 1998: 480). Bir günü karşılayan azık miktarı söz konusudur. Ölçü anlamının sağlanmasında “+llg” ekinin etkili olmuştur.

idişlig suvuğ “bir kap ölçülü su”: the water in the cup (KB 6045, 6057, 6060, 6062):

biş yüz kedimlig yadag “beş yüz giyimli yaya” (ETY: 176 / C9).

yagaklig tograk “yapraklı kavak” (ETY: 282 / 99).

eki aylig kişi “iki aylık insan” (ETY: 265 / 2).

yeti tudumlug mandalta “yedi kısımlı sihir, büyü”: sieben tiele (BT VIII: Str 62).

sekiz at manğallig şobak otrug “sekiz at adımlı şobak? ada, yer” (BT XXVI: 102; Str 75).

biş yapıglig ev bark “beş yapıllı ev bark” (Uçar, 2009: Str 659).

tört qapıglig evim “dört kapılı evim” (BT XIII: 110; Str 23).

¹⁰⁹ Tohumluk için saklanan başka şeylere de denir (Atalay, 1998: 149).

¹¹⁰ Künlük: Gün hesabıyla yapılan iş demektir (Atalay, 1998: 480)

*toquz qay*¹¹¹ *lıg tujit*¹¹² tokuz *caddelik*? göğün en üst tabakası (BT XIII: 117; Str 43).

Erhan Aydın, *yakılıg* şeklinde okuduğu kelimeye *taraf* anlamı vermekle birlikte bu yorumun kesinliği hakkında bir bilgi vermemektedir. Bu nedenle soru işareti ile birlikte belirtmiştir (Aydın, 2013: 148).

üç tuglug türk bodun “üç *tuğlu* türk milleti” (ETY: 166 / 8).

üç tuglug türük bodunka anta yétinç ay tört yégirmike tonıartım (Tariat Yazıtı D7) “üç *tuğlu* Kök Türk halkına orada yedinci atın on dördünde orada devirdim (yıktım)” (Aydın, 2011: 44). *Kögürde kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka* <...> *ozmış tegin kan bolmış* (Şine Usu Yazıtı K8) “Kögür’de, Kömür Dağı’nda, Yar Irmağı’nda üç *tuğlu* Türk halkına Ozmış Tegin han olmuş” (Aydın, 2011: 66). *Üç tuglug türük bjo[đunug]* (Şine Usu Yazıtı B7) “üç *tuğlu* Kök Türk halkını” (Aydın, 2011: 92).

Türklerin hâkimiyetinin bir nişânesi ve ölçüsü olarak kullanılan “*üç tuglug*” yapısı Eski Türkçe pek çok metinde tanıklanmıştır.

Noş teg tatıglıg yağmur suvı “noş gibi tatlı yağmur suyu” (UM I / 202). Yağmur suyunun tatlılığı bir ölçü bildirmektedir. Hatta bu tatlılığın ölçüsü de “noş” kelimesi ile belirtilmiştir. Bu şekilde yağmurun kalitesi hem “+llg” eki hem de “noş teg” ile ifade edilmiştir.

bin yıllık tümen künlik bitüğim “bin yıllık on bin günlük kitâbem” (ETY: 172 / D9).

biñ yıl<ı>ık tümen künlik bitüğimin belgümün bunta yası taşka yaratı<t>dım (Tariat Yazıtı B2) “bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taşüzerine yazdırttım” (Aydın 2011: 50). *Biñ yıllık tümen künlik bitüğimin belgümin anta yası taşka yaratıtdım* (Şine Usu Yazıtı D9) “bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı orada yası taşa hâkkettirdim” (Aydın, 2011: 76).

b(e)gl(i)k urı oglin kul bolı (KT D7 / 2, BK D7 / 3-BK D20 / 3) “bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu” (Tekin 2010: 27 - Tekin 2010: 53 / 57).

(e)şil(i)k kız oglin küñ bolı (KT D7 / 2-BK D7 / 3-BK D20 / 3) “hanım olmağa lâyük kız evlâdı carıye oldu” (Tekin, 2010: 27-Tekin, 2010: 53 / 57).

Aşağıda yer alan konu ile alakalı örnekler ise dinî ihtivalı Uygurca eserlerden alınmıştır; ölçü değeri taşıyan bu ifadeler soyut anlamları karşıladığı görülmüştür:

üç türlüg kölungülüg nomlar “üç türlü taşıtlı öğretiler” (Ölmez, 1988: 58, 130).

bir kölüñü tözlüg yol “bir taşıtlık esaslı yol” (BT XXV: 216; Str 2557).

on oronlug yorıklar “on merhaleli yürüyüş” (BT XXV:216; Str 2558).

¹¹¹ Kâi>Çin. Kie>Kay: Cadde (Eraslan, 2012: 578).

¹¹² Skr. tuşita>tujit: Tujit, göğün en üst tabakası.

üç ertinilig tarıglağ “üç mücevherli tarla” (Ölmez 1988: 130).

altı orunlug suantsi “altı bölge Suantsi?” (Ölmez, 1994: 93, 116).

üç agılık nom ötgürmiş “üç hazine (Tripiṭaka) öğretisini özümsemiş” (Ölmez, 1994: 102, 117).

taluy ünlüg (bodisatav) “deniz sesli burkan adayı” (UM I / 204).

on küçlüg tükel bilge “on güce sahip tam bilge” (Das. 2406).

üç asankelig uzun yol “üç asanke zamanlık uzun bir yol” (BT XXVIII: 238; Str 64).

6.2.2.10. Sıfat-fiil eki ile kurulan ölçü ifadeleri

tiş agrıgqa üç yaşar qara udnung mayağın isiçtä çoqurağıp yaqzun, agrığı kidär “diş ağrısı için üç yaşındaki kara sığırın gübresini kazanda kaynatıp sürsün, ağrısı gider” (Heil. I, [V], 1930 / 46-47): (Mittel) gegen Zahnschmerzen: man soll den Mist eines dreijährigen schwarzen Ochsen in einem Topf aufkochen und darauflegen, so werden sie beseitigt (Heil. I, 1930: 455).

Diş ağrısını iyileştirmek amacıyla üç yaşındaki sığırın gübresinin kazanda kaynatılıp sürülmesi ile geçeceği açıklanmıştır. Bu örnekte her yaş grubundan sığır veya ineğin gübresinin kullanılamayacağı, üç yaşına gelmiş olanlarından yararlanılabileceği belirtilerek, dolaylı yoldan bir ölçü ifade olunmuştur. “-Ar” sıfat fiil eki ile ölçü anlamı sağlanmıştır.

Ayrıca bir diğer niteleyici unsur da *kara* kelimesidir. *Kara*, başka renkteki sığırlardan ayırt edici bir özellik taşıması ve belki de hayvanın kuvvetine işaret etmesinden dolayı; cümlenin bağlamına göre bir ölçü anlamı taşımaktadır.

agılımgā altmış at bintim “ağılımdaki 60 ata bindim” (YY / E41. Hemçik- Çırgakı / 9).

At aşar alp ertiniz “at aşan kahraman idiniz” (ETY: 511 / 2); *it ut aşar küç ertiniz* “et (?) öküz aşan güç idiniz” (ETY: 511 / 2). Cesur bir Türk kahraman tipi ile at ve öküz kuvveti arasında güç bakımından benzetme yönü kurulduğu anlaşılmaktadır.

İmerigme kamağ tınlıgka “toplanan bütün canlılara” (Uçar, 2013: 31). *İmerigme alku kamağ tınlıglar* “çevredeki bütün canlılar” (Ölmez, 1988: 63). Topluluğa karşılık gelen bir ölçü anlamı ile karşılaşılmaktadır. Aşağıda ise sıfat fiil eki ile zaman ölçüsü kastedilmiştir:

atın atamış ogrınta “adını andığı zamanda” (UM I / 95).

6.2.2.11. Küçültme eki ile kurulan ölçü ifadeleri

“+kıya / +kiye, +kıyan / +kiyen” ekleri Eski Türkçe sıfatlarda küçültme eki işleviyle kullanılmaktadır. Nitekim aşağıdaki örnekler de bunu desteklemekte ve anlam bakımından isimlere belli açılardan ölçü katmaktadır:

tavar buşı tözi yine terkkeye üdün alkıntaçı tükedeçi erür “mal sadakasının esası yine bir anlık sürede yok olup bitecektir” (Ölmez, 1988: 53, 125).

azkıya üdün süü bütürdi “kısa sürede önsözü tamamladı” (Ölmez, 1994: 70, 111).

azkıya kum erser, azkıya altun igişi erser [KTUN, XVI, 204] “*ufacık* bir kum, *ufacık* bir altın tozu” (Eraslan, 2012: 209).

bo kışgakıya yaş “bu kısacık (kısa zamanlık) yaş dilimi” (BT XXV: 230; Str 2895).

ul(u)g irk(i)n (a)zkınyā (e)r(i)n t(e)z(i)p b(a)rdı” (KT D34 / 4): Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti (Tekin, 2010: 33).

bir agızkıya sav sözlüşgüçä üdtä “bir nefeste söz söylenecek zamanda” (BT XXV: 90; 587).

bir ödünkiye “bir lahza, bir an” (Das. 3650).

kiçigkiye ugutkı aşı “azıcık hamurdan aş” (Das. 3347).

6.3. KISALTMA GRUBU İLE KURULAN YAPILAR

6.3.1. Vasıta Grubu

ülgüsüz öküş çadarlıg suvın tolu uluğ işiçler “sonsuz sayıdaki küllü suyla dolu büyük kazanlar” (TCUP 96-97)¹¹³.

çadarlıg suvın üzüksüz tolu qayınar “küllü suyla dolu daimi kaynar” (TCUP 131-132).

uluğ küçlüg yekler kuvrağı kamağun barça “ulu, güçlü şeytanlar topluluğu, hepsi birlikte” (Ölmez, 1988: 83, 155).

uluğ tirin kuvrağ kamağun barça “ulu topluluk hepsi birlikte” (Ölmez, 1988: 87, 159).

hanlar kâzip talulap kamağun barça inantılar ädgüsirä “hanlar gezip seçip hepsi birlikte [öğretinin] iyiliğine inandılar” (Ölmez, 1994: 94, 116).

6.3.2. Yaklaşma Grubu

bir kılıçın tümenke bir egsük kişi yalangukug öldürdi “bir kılıçla on binden bir eksik insan öldürdü” (UM II / 25).

Örnekte somut ve gerçek anlamda bir on bin kişiden bahsedilmemiştir. Çokluk ifade edilmiştir. Tümenke bir eksük yapısı ile doğrudan bu sayı kastedilmemiş, buna

¹¹³ *Ülgüsüz öküş çatırlıg suvın tolu ulug işiçler* “çok fazla küllü suyla dolu olan büyük kazanlar” (Das. 798).

yakın olan çokluk ölçüsüne vurgu yapılmıştır. Ayrıca yaklaşma hâli eki “-KA”nın ablatif göreviyle yapı içerisinde işlev kazandığı görülür.

6.3.3.Bulunma Grubu

bir kşanta artuq “bir saniyeden fazla” (BT I: B-Str 101).

ol uzun yaşning yarımta yarımçasın “o uzun yaşın yarısından yarısı” (BT II: Str 937-938).

bir yoçanda tolug sakıncı “bir yoçandan fazla tasavvur, istiğrak” (BT XXV (2): 126; Str 1173).

Yoçan terimi Eski Türkçede büyük bir uzunluk birimine işaret etmekteyken; burada soyut anlamla kullanılmıştır; istiğrak hâlinin yoğunluğu ve kuvvetini gösteren bir ölçü olmuştur. Bu anlam ise kısaltma grubu yapısı ile sağlandığı görülür.

bo cambudivipta tolug sakıngu “dünyevî hayat ile dolu düşünce” (BT XXV (2): 126; Str 1175).

isig özümde yigrek “tatlı canımdan daha kıymetli” (Das. 2376).

yañkulug üninte üstün “yansıyan sesinden üstün” (Das. 2568).

Tilin sözlese söz şekerde süçig

Boyun birdi beg kul uluğ ya kiçig (KB / 2070)

“Ağızından çıkan sözler şekerden daha tatlı olsun; böylece bey-kul, büyük-küçük, hepsi sana boyun eğer” (KB II: 156).

Meningde yüz üsteng anıng erdemi

Buğunda talusı kişi köğrümi (KB / 3150)

“Onun fazileti benimkinden yüz misli fazladır; o halkın ileri geleni ve insanların seçkinidir” (KB II: 231)

yavazta yavaz ol kişi... “kötünün kötüsü o kişi” (UM II / 8 / 50).

artukta artuk “haddinden fazla” (UM II / 33 / 13).

sekiz tümen tört ming kent uluşlarda barçada baştın “84 bin ulusun hepsinin başında (UM II / 3.13 / 15).

anada yigrek bultukmaz “anadan daha üstünü bulunmaz (UM II / 58 / 34).

edgü kılınç kazgançı taluy ögüzde tiringrek titir “iyi yaradılışı deniz ırmaktan daha derindir” (UM I / 210).

miñ kün teñrinin, tümen ay teñriniñ çoğınta yalınınta utmış yigedmiş çoğlug yalınlig bolur “bin tane güneşin ve on bin tane ayın parlaklığından daha üstün parlaklığa sahip olurlar” (Das. 1604).

arığta arığ süzük suv “temizden temiz süzölmüş su” (Ölmez, 1988: 35, 107).

ming ülüşinte biringe “bin parçasında birine” (Ölmez, 1988: 46, 118).

yüz ülüşinte biringe “yüz parçasında(n) birine” (Ölmez, 1988: 67, 139).

târiñtä târiñ ağır ulug süzök kertgünç köñül “son derece derin yüce gönülden samimiyetle” (Ayazlı, 2012: 84 / 0263).

kamagta baştınkı yig “hepsinden üstün ve mükemmel” (Ölmez, 1988: 68, 140).

tüzün ogulanım küntä kün ädgü, ai aida ädgü, yıl yılta taqı ädgü, kältäçi barça ädgü “Asil çocuklarım günden güne, aydan aya, yıldan yıla iyi (olur), geleceklerin hepsi iyi (olur)” (TT VI, 1934: 225 / 282-283): mein edles Kind, Tag und Tag ist gut, Monat und Monat ist gut, Jahr und Jahr ist ebenfalls gut (TT VI, 1934: 226).

biş yüz satıçılarda bir “beş yüz satıcıdan biri” (UM I / 44).

başdunkıta başdınkı yeg tapıg uduğ “en üstün hizmet” (Ayazlı, 2012: 81 / 0219).

yetiñsiz başdınkıta başdınkı ulug ögrünçlüğ sävinçlig “İmkânsız büyük bir sevinç ve huzur” (Ayazlı, 2012: 83, 169).

kamagta başdın bolmışıg “herkesten üstün olanı” (Çetin, 2012: 144 / 789).

kümüş idişlerde tolı mir süt “gümüş kaplarda dolu (olan) bal süt” (Çetin, 2012: 58 / 279).

Bu örnekteki bulunma eki aslında işlev itibariyle vasıta eki pozisyonundadır. Buna benzer bir örnek de aynı eserin karşılaştırmalı metninin 676. satırında yer almaktadır: *Tört burnaçta tolu suvın* “dört su kabıyla dolu su” (Çetin, 2012: 136 / 676). Kısaltma grubunu oluşturan “-DA” eki bu kısımda da vasıta eki fonksiyonundadır.

aşnukı yirtinçüde tolu yiti ertini urup buşı birmiş buyanta utar “önceki dünyada bütünüyle yedi mücevher koymuş, sadaka vermiş iyilikte başarır” (Ölmez, 1988: 51, 123).

kang ügüzdeki kum sanınça üç ming uluğ ming yirtinçülerte tolu yiti ertiniler urup “Ganj nehrindeki kum sayısınca üç bin ulu bin dünyalarda bütünüyle yedi mücevherler (Ratna) koyup” (Ölmez, 1988: 52, 124).

ötük(e)n yışda yig idi yok (e)rm(i)ş (KT G4 / 3) “Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş” (Tekin 2010: 21).

6.3.4. Ayrılma Grubu

üç şıg arpatın artuq badza “üç şıg ölçüsü arpadan fazlası küçülse, azalsa” (Yamada, 1971: 77 / RH 09/ 16-18)

yaruk tişintin yörüng önglüğ yaruk “ışık dışından beyaz renkli ışık” (UM II / 88 / 2).

kop edgüsintin ırak “bütün iyiliklerden uzak” (Das. 3010).

bir yıldın arduq “bir yıldan fazla” (BT VIII: Str 143).

Yapı içerisinde ayrılma eki yer almasa da cümle içerisinde metnin yorumlanması bu çekim eki vasıtasıyla olmaktadır. Erhan Aydın ve Murat Elmalı'nın çalışmalarında geçen aşağıdaki örnekler bu düşünceyi desteklemektedir:

beş yüz kedimlig yadag bir eki şaşıp kelti (Şine Usu Yazıtı G9) “beş yüz zırhlı piyadeden bir ikisi (birkaçı) ayrılıp geldi” (Aydın, 2011: 84).
tümen artuk “on binden fazla” (Das. 2567).

6.4. EŞİTLİK EKİ İLE KURULAN YAPILAR

Gibi anlamında kullanıldığı örnekler:

t[(e)ñri] köb(ü)rg(e)si (e)t(e)rçe (a)nç[a] t(a)gda sıgun (e)ts(e)r (BK B4) (gök?) “davulu gümbürder gibi öylece dağlarda geyikler böğürse”¹¹⁴ (Tekin, 2010: 70).

k(a)n(i)ñ subça yüg(ü)rti (KT D24 / 2-BK D20 / 2) “kanlarınız ırmaklar gibi aktı” (Tekin, 2010: 31-Tekin, 2010: 57).

*siñüküñ t(a)gça y(a)tdı*¹¹⁵ (KT D24 / 2) “kemikleriniz dağlar gibi yığıldı” (Tekin, 2010: 31).

türg(i)ş k(a)g(a)n süsi bolçuda otça borça k(e)lti (KT D37 / 2-BK D27 / 6) “Türgiş Hakanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırga gibi (üzerimize) geldi” (Tekin, 2010: 35-Tekin 2010: 61).

ekinti kün örtçe kızıp kelti sünüşdümüz (T2 B5) “ikinci gün ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler, savaştık” (Aydın, 2012: 118).

suñmış yarça tittingiz “ağızdan çıkan tükürük gibi bıraktınız, vazgeçtiniz” (TT III, s.62 / 112): Wie ausgeworfenen Speichel hast Du aufgegeben (TT III, 1929: 63).

agir yükçe enginlerinte yüde “ağır bir yük gibi omuzlarına yükleyip” (UM II / 75 / 56).

yangalar ulug ögüz suvin tapayoriyu keçerçe pratityasamutpa “fillerin büyük bir nehrin suyundan yürüyüp geçercesine [geçer gibi] (güçteki) nazariye” (UM II / 46 / 4).

balıqça agnayu “balık gibi debelenerek” (Hamilton, 2011: 39).

kentü öziniñ emgekke [emgenip] “kendisinin sıkıntısıymış gibi [sıkıntı çekip]” (Das. 3760).

Kerek öđte bir yam yanganča bolur

Ƙamuğ nengke yangzağ munu bu tengin (KB / 2820)

“Lâzım olduğu zaman bir çöp *fil* kadar olur; her şey bunun gibidir” (KB II: 208).

Kadar anlamında kullanıldığı örnekler:

qodur ämin ayalim: yoldurgan quasın yaşın yumşaq soqur bir qaşuqça alıp bir ulug qading yorgutqa bulgap aç qarınqa içgöl kiđär “kuduz hastalığı iyileştirmek için yoldurgan adlı çiçeği hafifçe havanda dövüp, bir kaşık miktarı kadarını büyük bir kaptaki yoğurtla

¹¹⁴ kövürgesi eterçe anç[a] <...> tagda sıgun etser<...> (BK B4) “davulların gümbürdemesi (misali), öylece <...> dağda geyiklerin böğürmesi (misali) <...>” (Aydın, 2012: 101-102).

¹¹⁵ süñük(ü)g t(a)gça y(a)tdı (BK D20 / 2) “kemikleriniz dağlar gibi yığıldı” (Tekin, 2010: 57).

karıştırılıp sabah aç karna iç, hastalık gider” (Heil. I, [XVIII], 1930 / 169): Man soll frische yoldurgan-Blüte weich zerchlagen und einen Löffel davon mit einem grossen Gefäss Joghurt mischen und a uf nüchternen Magen trinken, es wird beseitigt (Heil. I, 1930: 461).

Örnek ışığında eşitlik eki ile sağlanan *bir kaşık miktarınca* ölçü birimine tanık olunur.

küçi yitmişinçä sözläzün “gücü yettiğince [gücü yettiği kadar] söylesin” (TT V, s. 104 / 68): soweit die Kraft reicht, spreche man sie aus (TT V, 1931: 105).

küçi yitginçä tarni söz sözlämiş krgäk “gücü yettiği kadar dharaniyi söylemesi gerek” (TT V, s.104 / 74): Solange die Kraft reicht, muss man die dhāraṇi hersagen (TT V, 1931: 105).

küçüm yitmişçe sözleyin “gücüm yettiğince [gücüm yettiği kadar] söyleyeyim” (Das. 1599).

amti şlokın küçüm yitmişinçē sözleyin “şimdi mısrayı gücüm yettiğince [gücü yettiği kadar] okuyayım” (Das. 905).

iki köziñiñ ülgüsi tört taloy ügüz suvınıñ yaltrıkınça bolmak “iki gözünün parlaklığı ölçüsü; dört deniz suyunun parlaklığı ölçüsünde olmak” (BT XXI: Str 331).

Türkisch Turfantexte VII’de, çeşitli bitkilerden bakır miktarınca alıp, yumuşak bir şekilde havanda dövüldükten sonra, bal ile karıştırmaktan bahsedilir. Oluşan macundan *“it burnu” miktarınca* yuvarlanıp hap hâline getirilir:

rasayan çurnı pidpidi biş baqır murç tört baqır kürbi üç baqır qadız iki baqır suksumur bir baqır bışiq singir üç baqır bişbul tört baqır qurnu bir baqır arđun bir baqır yangı tana üç baqır bu otları yumşaq soqup mır bilän yoğurup id burnıça yumgaqlap “rasayan tozunu, uzun biberden beş bakır miktarı, biberden dört bakır, kürbiden üç bakır, tarçından iki bakır, kakuleden bir bakır, pişmiş sinirden üç bakır, bitbul biberden dört bakır, kurnudan bir bakır, kimyondan bir bakır, susamdan üç bakır alıp bu otları yumuşak bir şekilde dövüp bal ile karıştırıp it burnu kadar yuvarlaklar hâline getirip” (TT VII, s.320 /1-14): rasayāna pulver, langer pfeffer fünf Bqr, pfeffer, vier Bqr, kürbi drei Bqr, Zimt zwei Bqr, Kardamom, ein Bqr, gekochte Sehne drei Bqr, bitbul-Pfeffer, vier Bqr, qurnu ein Bqr, Kümmel, ein Bqr, frisches Sesam, drei Bqr. Man soll diese Heilkräuter weich zerstoßen, mit Honig durchkneten, daraus Pillen von der Grösse der Hagebutte drehen (TT VII, s.320).

darnıg özlärining yaşı sanınça sözläp “draniyi kendi vücut yaşları kadar tekrarlayıp” (TT VII, s.323 / 7): wie die Zahl ihrer Lebensjahre ist (TT VII, s.323).

*ming bança*¹¹⁶ *iraq barmış* “buradan binlerce on binlerce (sonsuz mesafe) [kadar] uzakta olacak”. (TT VII, s.328 / 7): du wirst die unendlich weit von hier entfernten (TT VII, s.328).

¹¹⁶ Ban: On bin. Ban > Çince wan > ban şeklinde bir târihi gelişimi olan bir kelimedir (Eraslan, 2012: 556).

kök kalıkdaki yolça uça kelip” gökyüzündeki yol kadar uçup gelerek (UM II / 7 / 9).
öküş buşı birse angmıntın bir tançu aş tenginçe “pek çok sadaka verse hiç olmazsa ufak bir parça yiyecek kadar olsun verse” (UM II / 104 / 7).
tuta yarlıkadı yüz [miñ] kün ay t(ä)ñriçä “yüz bin güneşin ayın göğü kadar [göğü] kaplayıverdi” (Ölmez, 1994: 95, 116).
soqa tagdın yingaq töpün tongdaru bir yolça iltü bardılar “doğrudan dağ tarafından başını döndürecek kadar yol gittiler” (UG / TI 164 / recto / 10).

“-e göre” edat grubu işleviyle kullanıldığı örnekler:

(e)çüm apam törüsinçe y(a)r(a)tm(i)ş boşgurm(i)ş (KT D13 / 4) “atalarımın dedelerimin töresince [töresine göre] (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş” (Tekin, 2010: 27).
körtle körkle koluça yarukın yaltrayu kaltrı uygun zamana göre... (UM II / 13 / 59).
törüçe yangça ayap “töreye göre aynı metotla söyleyip” (Barutcu, 1987:Str 34)
muntagı töröçä ävrilirsärlär “bunun gibi töreye uygun hareket ederlerse” (Ayazlı, 2012: 80 / 0210).
(e)çüm (a)pam törüsinçe y(a)r(a)tmış boşg[(u)rmiş (BK D12 / 1) “atalarımın dedelerimin töresince [töresine göre] (yeniden) yaratmış eğitmiş” (Tekin, 2010: 55).
yorıdı aşnukılar izinçä “öncekilerin izince [izine göre] yürüdü” (Ölmez, 1994: 86, 114).
ançama ögmış alkımış törü “övlümüş âdete göre” (UM II / 10 / 12).
bardı öñräkilärniñ barmış bälgüsinçä “öncekilerin gittiği iz doğrultusunca [izine göre] gitti” (Ölmez, 1994: 85, 114).
köni yolça iltmeki “doğru yola göre iletme” (Çetin, 2012: 39 / 63).
bo yirtinçüdeki tınlıglarta bar antağ tözünler iduk tayşing nomtaki yarlıgça yoridaçılar “bu dünyadaki canlılar arasında böylesi soylular, kutsal Mahāyāna öğretilerdeki buyruk doğrultusunda [doğrultusuna göre] davranacaklar” (Ölmez, 1988: 40, 112).

“-e kadar” edat grubu işleviyle kullanıldığı örnekler

üç yeti kün ertginçe öñreki daranıg sözlezün “üç (kere) yedi gün geçene kadar önceki büyü sözlerini söylesin” (Çetin, 2012: 136 / 684).
sansız sakışsız üdler kolular ertginçe, nırvanka kirmetin yirtinçüde mengün turguka “sayısız zamanlar geçene kadar Nirvanaya girmeden dünyada sonsuza değin durmaya” (Ölmez, 1988: 71 / 18).
yol otrasına tegmişçe ol mini iltdeçi “yol ortasına ulaşana kadar beni gönderecek” (UG / T I 164 / 12).
tokuz kat üçürgüng topulgınça teritzün “dokuz katlı eğer delininceye kadar” (IB 50).

Zaman ve süreklilik anlamlarıyla kullanımı:

yolınça oynayu “yol boyunca oynayarak” (Das. 939).
tört bul(u)ñd(a)kı bod(u)n(u)g n(e)nçe itm[(i)ş n(e)nçe y(a)r(a)tm(i)ş (BK K9 / 2) “dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzene sokmular” (Tekin, 2010: 47).

yeel yağmur üdinçâ bolur “rüzgâr yağmur vakitlice olur” (Ayazlı, 2012: 78, 168).

şaşmadın üdinçâ ağır ayag kılzun “şaşmadan vakitlice saygıda bulunsun” (Ayazlı, 2012: 142 / 1017).

6.5. KÜÇÜLTME EKİ İLE KURULAN YAPILAR

bir yağurukiya togmiş “daha yeni doğmuş (yakın bir zamanda doğmuş)” (BL / 5b / 26).

körki b(ä)lgü[si] közünüri azk(ı)ya kiçigk(i)yä [är]sär ymä biligsizlär ymä yañılmazlar “güzelliği, belirtisi görüntüsü azıcık, küçücük ise de bilgisizler bile yanılmazlar” (Ölmez, 1994: 74, 111).

t(ä)rkk(i)yä bultum kälmiş bitigig “gelen mektubu çabucak buldum” (Ölmez, 1994: 101, 117).

6.6. ŞART EKİ İLE KURULAN YAPILAR

neçe idizi erser ança kulaçı, neçe kulaçı erser ança bodı sını “ne kadar yüksekliği varsa o kadar boyu ne kadar kulacı varsa o kadar boyu posu” (BL / 5a / 24).

6.7. ZARF FİİL EKİ İLE KURULAN YAPILAR

yana çıqu taşın inçkä soqup lalap baqır isiçtä sargarginça qagurup küñçit yağınqa bulgap türdsär kiçär “çıku taşını ince bir şekilde havanda dövüp, tozlarını, bakır kapta sararıncaya kadar kızarttıktan sonra susam yağıyla karıştırıp ağrıyan yere sürerese; mesanedeki rahatsızlık geçer” (Heil. I, [XVIII], 1930 / 172-173): Ebenso, wenn man einen çıqu-Stein ein zerschlägt und ihn in einem kupfernen Kessel bis zum Gelbwerden röstet und mit Seamöl aufschmiert, so wird vergehen (Heil. I, 1930: 463).

iki yüz altı ygrmi qolu ärtmiştä “216 saniyeler geçince” (TT VII, s.306 / T.I 601 / 3): die 216 Zehnersekunden vergangen (TT VII, 306).

yılkı tüketi bardım “at sürüm tükeninceye kadar” (Aydın, E11. Begre / 3)

bodun ölü yitü y(a)d(a)g(ı)n y(a)l(a)ñ(ı)n y(a)na k(e)lti (KT D28 / 1) “halk öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi” (Tekin, 2010: 33).

yıl sanı üze kılmış “yıl hesaplamasıyla... belli bir yıl hesaplaması” (BT II, Str 204).

6.8. İKİLEMELER HÂLİNDE KURULAN YAPILAR

6.8.1. Ulug ulug: Büyük, ulu. “Genel Ölçü Adları / Ulug maddesi bk.

ulug ulug tegzinçler tegzinür “büyük büyük parçalara bölünür” (TCUP 54).

6.8.2. Tançu tançu: Parça, dilim (Eraslan, 2012: 605).

tolp etözleri tançu tançu bolup “bütün vücutları dilim dilim olup” (TCUP 63).

yula özäni täg tançu tançu bıçturmak “kendisini ateş gibi parça parça ettirmek” (BT XXVI: 82; Str 111).

6.8.3. Arkuru turkaru: Bir o yandan bir bu yana. Türkische Turfante VI'da geçen bu ikilemenin çevirisi ‘quer gehend’ şeklindedir. Dolayısıyla *enine boyuna* gibi bir anlamı ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra Eraslan da *aşağı yukarı* anlamı üzerinde durmuştur (Eraslan, 2012: 552).

ärüşî arqağı ikägü arquru turqaru qawşurup “boy ipliği, atkı ipliğini ikisini birlikte enine boyuna bir araya getirip”. (TT VI, s.235 / 391): die Kette und der Schuss beide längs und quer gehend sich bindend (TT VI, 1934: 236).

Ärüşî arqağı aynı anlama gelen atkı ipliğini kasteden bir ikilemedir (Eraslan, 2012: 569).

6.8.4. Telim öküş: Pek çok, sayısız. “Genel Ölçü Adları / Telim maddesi bk.”

telim öküş yula” (TCUP 67).

Aşağıda, *telim öküş* yapısının tersten kullanımları örneklendirilmiştir:

öküş tälîm ögrünç köngül tutgı “gönlünü çok sevinçli tut” (TTI, s. 11, 1929 / 100): sehr viel Freude bewahre in deinem Herzen (TTI, 1929: 11).

üküş tälîm açığ tarka “çok acı ve zahmet” (BT XXVI: 209; Str 7).

6.8.5. Alkınçsız tälîm: Pek çok, sayısız.

altın yağızdağı alkınçsız tälîm qut vxşik “yeryüzündeki sayısız hayaletler” (TT VII, A1 Rückseite, s.335 / 13): Irrlehrer unten auf der Erde vernichtet werden (TT VII, s.335).

6.8.6. Ülgüsüz öküş: Pek çok, sayısız. Çok sayıda anlamlarına gelen bu iki kelime ile çokluğun sınırsızlığına işaret edilmiştir.

ülgüsüz öküş çadarlıg suv “sonsuz sayıdaki küllü su” (TCUP 96-97).

ülgüsüz öküş korkınçları “sonsuz sayıdaki korkuları” (U IV / C / 15).

üztün kökdäki ülgüsüz öküş... qut vxşik “gökte sayısız hayaletler” (TT VII, A1 Rückseite, 335 / 12): oben im Himmel befindlichen Götter sich vermehren und die Kraft der unendlich vielen Geister (TT VII, s.335).

6.8.7. Ülgüsüz sansız: Çok sayıda. Ölçülemez ve sınırsız anlamları hem hendiadyoin oluşturmuş, hem de abartı unsuru katarak sonsuz anlamına gelmiştir.

ülgüsüz sansız emgekler “çok sayıdaki sıkıntılar” (TCUP 108).

ülgüsüz sansız keyikleri avlap “çok sayıdaki yabanî hayvanları avlayıp” (U IV / C / 56).

ülgüsüz sansız yarukingız erür (Uçar, 2013: 24).

ülgüsüz sansız utmakın “çok sayıda kazanarak” (Çetin, 2012: 75 / 456).

ülgüsüz sansız edgü erdemi “sayısız iyilik (ve) erdem” (Çetin, 2012: 135 / 668).

ülgüsüz sansız süülüg kuvrağı “hadsiz hesapsız askerî topluluğu” (Ölmez, 1988: 62, 134).

ülgüsüz sansız tınlıglar “sayısız canlılar” (TT III, s.62 / 102): für die zahllosen lebewesen (TT III, 1929: 63).

ülgüsüz sansız keyiklerig “sayısız, sayılamayacak derecede çok hayvanı” (Das. 250).

ülgüsüz sansız ögdilig “sayısız övgüye lâyık” (Das. 2900).

6.8.8. Sansız öküş: Çok sayıda.

sansız öküş ayıg kılınç “sayısız kötü huy”(U IV / C / 146).

sansız öküş ogrın “sayısız defa” (U IV / D / 60).

sansız öküş tınlıglarig “sayısız yaratıkları” (UM II / 58 / 50).

sansız üküş kalp üdler ertginçe “sayısız kalpa zamanlar geçtiğinde” (Çetin, 2012: 98 / 124).

sansız üküş mün “sayısız suç” (Das. 3393).

6.8.9. Ärüş öküş: Çok fazla.

ädgü qılınçı qolusuz ärüş öküş titir “iyi huyları sayısız derecede çok fazladır” (TT VI, s.239 / 439): seine verdienstvollen Werke sind zahllos viele (Hend.) (TT VI, 1934: 240).

6.8.10. Sansız sakışsız: Çok sayıda.

sansız saqışsız özlüglarig ölümişlerin kördüm “çok sayıdaki canlıları öldüklerini gördüm” (UG TI 164 / verso / 3).

sansız saqışsız kamaglıg nomlarig tanuqlağalı boltum “sonsuz sayıdaki bütün herkesin öğretilerini tanıklamak istedim” (Ölmez, 1988: 54, 126).

sansız saqışsız ezrua t(e)ngriler “sayısız Brahmā tanrıları” (Ölmez, 1988: 72, 144).

6.8.11. Tükel türlüg: Türlü türlü.

tükel türlüg satıgsız erdnilig küntegüsin alıp “çeşit çeşit paha biçilemez taşlı gerdanlığı alıp” (UM I / 157).

6.8.12. Alku türlüğ: Türlü türlü.

alku türlüğ emgekinte “türlü türlü sıkıntılarından” (UM I / 183).

6.8.13. Uzun turqaru: Daima, her zaman.

uzun turqaru mengilig bolung “daima mutlu olun” (U IV / C / 101).

uzun turqaru adınçig edgü kılğalı “daima farklı bir iyilik kılmalı” (U IV / D / 31).

kuanşi im pular atın uzun turqaru atasar “kuanşi im pular adını her zaman ansa” (UM I / 14).

uzun turqaru ämgäk ämgänür “sürekli uzun süreli sıkıntı çekerler” (TT VI, s. 203 / 9)
vergehen ausserst schwere strafen über sie (TT VI, 1934: 204).

6.8.14. Ürük uzatı: Daima, uzun süre.

ürük uzatı todmiş kanmış bolunglar “daima doymuş kanmış olun”(U IV / D / 39).

ürüg uzatı utmakın “daima yeneyerek” (Çetin, 2012: 74 / 449).

erklig kannıning ekese ürüg uzatı kedersiz “güçlü hakanın ablası daima kedersiz” (Çetin, 2012: 74 / 452).

ürüg uzatı ornanmış ög turuğlar “uzun süre yerleşmiş (olan) durular” (Ölmez, 1988: 54 / 8, 126 / 9).

6.8.15. Sansız tümen: Sayısız.

sansız tümen tınlıglar “sayısız canlılar” (UM II / 2d 255 / 8) (UM II / 112 / 3).

sansız tümen yıl “sayısız yıllar boyunca” (UM II / 76 / 4).

sansız tümen sumır taglar töpüsi “sayısız Sumır dağların tepesi” (UM II / 2d 255 / 41).

sansız tümen yağı “sayısız yol kesici” (UM I / 42).

sansız tümen keyiklerig “sayısız av hayvanlarını” (UM II / 78 / 31).

sansız tümen tınlıglar “sayısız canlılar” (UM II / 9).

6.8.16. Yitinçsiz yitiz: Ulaşılamayacak yükseklik.

bu yitinçsiz yitiz yağız yir “bu yetişilmez yüksek yağız yer” (U IV / D / 91).

6.8.17. Kop kamag: Bütün.

kop kamag yalanguklar “bütün insanlar” (UM II / 46 / 17).

kop kamag... tınlıglarka “bütün canlılara” (UM II / 112 / 3).

kop kamag işlemiş işi bütmeser (Diş. 708) “bütün dilediği dilek kabul olmasa” (Diş. s.131).

6.8.18. Tolp kamag: Bütün.

tolp kamağ tirin kuvrağ “bütün topluluk” (Ölmez, 1988: 78 / 11).

6.8.19. Bıkı bıkı: Gayretli bir biçimde, özenle.

bu otlar küimâzün bıqı bıqı bulqazun “bu otlar yakılmasın özenle kaynatılsın” (Heil. II, T II Y14, 1932 / 57): die Heilmittel dürfen nicht anbrennen. Man soll sie fleissig rühren (Heil. II, 1932: 417).

Açıklamada metnin bağlamı da göz önüne alındığında: tedavide çarenin yakarak değil, özenle kaynatılmak suretiyle gerçekleşeceğine bir gönderme yapılmıştır.

6.8.20. King alkıg: Geniş bir biçimde, ayrıntısıyla, geniş çapta.

küçüm küsünüm yok kim tengri burkanning edgüsin erdemin king alkıg küleyü sözlegülüg “burkanın iyiliğini ayrıntısıyla överek söyleyebilecek kadar güç kuvvetim yok” (UM II / 13 / 39).

kısıl teg king alkıg “vadi gibi geniş” (UM II / 85 / 12).

kên alqıg ät twâr (TT VIII, s.31 / 33) “geniş çapta mal ve ürünler”: durch weite, breite Habe und Güter (Rahmeti, 31):.

6.8.21. King yadvı: Geniş. *King* ve *yadvı* kelimeleri geniş anlamına gelerek ikileme oluşturmuş, aşağıda tanıklanan metinde ise dilin genişliği için bir ölçü anlamı taşımıştır:

king yadvı yuka yılınçig tili “geniş ince dili” (BL / 5b / 20).

6.8.22. Yadvı yarıvı: Geniş. Yukarıda *king* ve *yadvı* kelimeleri geniş anlamına gelmekle birlikte, bu maddede yer alan *yadvı* ve *yarıvı* kelimeleri de aynı anlamdadır. Yine bir vücut organının genişliği için ölçü bildirdiği görülür.

yapa yaratmış teg yadvı yarıvı <engin(i)> “bütün yaratılmış gibi geniş omzu” (BL / 5b / 5).

6.8.23. Kız kısga: Kısa.

Kız kelimesi eski Türkçe’de *nadir*, *ender* bulunan anlamına gelmektedir. (*Kız* terimi içerisinde de detaylı olarak incelenmiştir Genel Ölçü Adları / *Kız* maddesi.) Hatta aynı anlama gelen *kıt* sözüyle aralarındaki fonetik benzerlik de bu düşüncüyü desteklemektedir. Hem seslerin hem de anlamın birbirine yakın oluşu *kız* ve *kıt* kelimelerinin kökünü, farazî bir “*kı”ya dayandırma olasılığını yükseltmektedir. Aşağıdaki örnekte ise *kız* kelimesinin *ender*, *nâdir* bulunan anlamı yerine *kısga* kelimesi ile ikileme oluşturarak aynı mânâda kullanımı görülür.

kız kısğa ödte “kısa bir zamanda” (UM II / 74 / 33).

6.8.24. Basa basa: Sonra sonra, bir müddet sonra.

tang başıntakı uyakur yultuzlar teg basa basa tengri yirinten tayarlar “sabaha karşı batan yıldızlar gibi bir müddet sonra tanrı diyarından düşerler” (UM II / 103 / 34).

ED’de bu ikeleme için ‘more and more, increasingly’ açıklaması yapılmıştır. Buna göre *daha* ve *giderek artan* anlamındadır (ED 371b). Hatta “*basa basa seviglig közin*”¹¹⁷ [U IV 46, 49] şeklindeki yapı örnek gösterilmiştir. İlk örnekte zaman için; Clauson’un açıklamasına göre ise derece için ölçü bildirdiği fark edilmektedir.

6.8.25. Yuka yalınçig: İnce.

yuka yalınçig tili erür “ince dili vardır” (BL / 5b / 20).

Yuka kelimesi için ED’de *yuvka* maddesine gönderme yapılmıştır (ED 898b). *Yuvka*: ‘slender, insubstantial’ olarak açıklanmıştır (ED 898b). Anlamı ise buna göre ince; temelsiz, asılsız demektir. Clauson, bu kelime ile ilgili birkaç örnek vermiştir:

yuka kağız “ince tarçın kabuğu” (Heil. I 107): thin cinnamon bark.

yupka: çuz “ince saten” (Houtsma 19,7): thin satin.

Türk lehçelerindeki karşılıkları ise şu şekilde verilmiştir: Güneydoğu Türk lehçelerinde *jupka*, güneybatı Az. *yuxa*, Osm. *yufka*, Tkm. *yu:ka* ve daha başka *yuka*, *yukka*, *yuğa*, *çuka*, *çuğa*.

Yalınçig kelimesine ED’de rastlanmamaktadır. Ancak *yuka* ile hendiadyoin oluşturduğuna metinde tanık olduğu için *ince* anlamına gelme ihtimali yüksektir.

6.8.26. Tsun tsun: Parça parça. Aslında *tsun* kelimesi, uzunluk bildiren bir ölçü terimi olmakla birlikte ikileme hâlinde kullanıldığında cümleye parça parça anlamı katmaktadır.

kılıçı biçgesi kağılı tsun tsun sınar “kılıç bıçak ve kamçısı parça parça olur” (UM I / 28).

tsun tsun yırılıp “parça parça bölünüp” (BT II: Str 982).

yüräkig bağırığ tsun tsun üzmiş kâsmiş tæg kılmak “yüreği bağırını parça parça etmiş, kırmış, kesmiş gibi kılmak” (BT XXV: 88; Str 582).

tsun tsun yarılıp yırtılıp “parça parça yarılıp yırtılıp” (BT XXV: 232; Str 2938).

¹¹⁷ ‘with increasingly loving eyes’ giderek (artan) sevgi dolu gözlerle.

6.8.27. Akru akru: Yavaş yavaş (Atalay, 1998: 114). Divan'da geçen bu ifadenin; Heilkunde II'de “*aquru aquru*” olarak yer aldığı gözlenir:

ot aquru aquru ... /rz-un “ateş? yavaş yavaş yansın?”: das feuer (?) soll ganz langsam (brennen?) (Heil. II, 1932: 416-417).

Arat'ın bu çevirisine binaen tercüme edildiğinde *aquru aquru* iklemesinin çok yavaş yavaş anlamına geldiği görülür. Murat Elmalı, bu kelimeye, Dasakarmapathavadānamālā adlı metin üzerine yaptığı doktora çalışmasında, *nazik* anlamını yakıştırmıştır:

akru akru mañın yorişdılar “nazik adımlarla yürüdüler” (Das. 1610).

akuru akuru mañın yoriyur “yavaş yavaş adım atıyordu” (Das. 3820).

6.8.28. Terk tavrak: Çarçabuk.

tört türlüg yavlaq yollarıntın terk tavrak üntürgüke ötlemek buyan edgü kılınçqa yitmez “dört türlü kötü yollarından çarçabuk çıkmayı öğütlemek iyi davranışa yetmez” (Ölmez, 1988: 69, 179).

6.8.30.Uçsuz kıdıgsız: Sınırsız.

uçsuz kıdıgsız yoringıgız “sınırsız dinî uygulamalarınız” (Uçar, 2013: 18).

6.8.31.Kat kat: Kat kat, birçok kere. “Genel Ölçü Adları / Tekrar Bildiren Ölçü Adları / Kat bk.)

kat kat tıdıglıg yerlär “kat kat engelli yerler” (Ölmez, 1994: 65, 110).

qat qat sinlig qalıglar “birden fazla katlı kuleler” (BT III: Str 939).

qat qat ısırsar iglig bolur “birçok kez ısırsa hasta olur”: Wenn sie es an mehreren Stellen zernagt, so wird man krank (TT VII, s.333).

Batıl düşünce ve kabullerden birisi de; fare yılında, farenin bir şeyi kat kat ısırdığında hastalık getireceğidir. Bu nedenle pek hayra yorulmayan batıl bir inanış olarak metinde yer alır.

6.8.32.Üdün üdün: Zaman zaman.

üdün üdün yigilurlar “zaman zaman toplanırlar” (Çetin, 2012: 81 / 524).

6.8.33.Ülgülänçsiz täjläñçsiz: Ölçülemez. Bu yapıya, Clauson da *ülgülençsiz* maddesi altında değinmiş ve ölçülemez, paha biçilemez anlamlarına gelen

'immeasurable, inestimable' şeklinde açıklama getirmiştir (ED 144a). Ayrıca buna benzer bir başka yapı olan *ülgülençsiz üküş* ikilemesini de örneklemiştir [Hsüan Tsang 2041] (ED 144a).

ülgülençsiz tänlänçsiz ulug buyan ädgü kılınç "ölçülemez büyük erdem" (Ayazlı, 2012: 84 / 0256).

ülgülençsiz tänlänçsiz buyan ädgü kılınçlıg ulug bädük ediz yükmäkig "sayısız erdem büyük(lük) yığının" (Ayazlı, 2012: 105, 172).

İkileme oluşturan ifadeler birden fazladır. Hem *ülgülençsiz tänlänçsiz* hem de *ulug bädük* gibi gruplar bir arada yer alarak ard arda hendiadyoinli yapılar vardır. *Ediz* kelimesi ise yüce ve yükseklik ifade eden bir kelime olup, yığının büyüklüğünü niteleyen bir ölçü ifadesi olmuştur.

ülgülençsiz tenglençsiz buyan ädgü kılınçlıg alırlar "hadsiz hesapsız iyi davranışları alırlar" (Ölmez, 1988: 41, 113).

6.8.36. Birkerü yumgı: Birlikte, toplu olarak. Aşağıda Altun Yaruk 7. kitaptan alınan parçada toplu olarak dua yapıldığından bahsedilmiştir. *Birkerü yumgı* ikilemesi toplu ve birlikte yapıldığı anlamını katmıştır.

tenriler kuvragı yme birkerü yumgın bir deg ögerler edremiñizni atayu (Çetin, 2012: 145 / 804) "tanrılar topluluğu iyiliklerini anarak toplu bir hâlde sizi överler".

6.8.37. Üzüksüz tutçı: Kesintisiz sürekli.

ögirmeklig yig ögretigde üzüksüz tutçı... ögretinmiş kergek "sevinmekli daha iyi dersi kesintisiz sürekli... öğrenmiş olsalar" (Ölmez, 1988: 47, 119).

6.8.38. Ür keç uzun üd: Uzun zaman. Çok uzun süre sonra (Hamilton, 2011: 41). Brahmi yazısında *ür*, Yakutçada *ör* şekliyle yaşayan *ür* kelimesinin kökü, *ü- "gerinmek" fiiline temellendirilir (Hamilton, 2011: 163). Bang ve Gabain, Türkische Turfantexte III'te '*Anmerkungen*' adlı '*Yorumlar*' kısmında *ür* kelimesinin muhtemelen *uzun* anlamına sahip olabileceği ile ilgili yorum yaparlar: Wohl zu *ür* <lange>. (TT III, 1929: 79)

yirtünçüde ür keç uzun üd mengün turu yarlıkap "dünyada uzun süre ebediyen kalıp buyurup" (Ölmez, 1998: 50, 122).

ür kiç uzun üdün yırtinçüde turu yarlıkazunlar “uzun süre dünyada lütfedip kalsınlar” (Ölmez, 1988: 54, 126).

ür kiç ödün “uzun bir süre” (Das. 2248).

6.8.39. Ming tümän: Sonsuz. *Nayut kalpa, asangı nayut, kolti kalpa* söz gruplarında kastedilen sonsuz mânâsı bu ve aşağıda belirtilen *tük ming, tüklüg tümän, tümän ban* gibi ikilemeler ile de sağlanmaktadır. Bin on binlerce yapısı aslında sınırsız bir zamanı yahut sonsuz kastetmektedir.

ming tümän yılqa tägi adasız bolur “sonsuzla kadar tehlikesiz olur” (TT VI, s.241 / 454): tausendman zehntausend Jahre lang wird man ohne Not sein (TT VI, 1934: 242).

ödün minglig tümänlig quwrag “binlerce ve on binlerce zamanı toplanan kalabalıklar” (TT II, s. 36 / 57): zeit versammelten sich Scharen von Tausenden und Zehntausend (TT II, 1929: 37).

Kılınç edgü erdem kerek ming tümen

Atı edgü bolsa tutunsa bodug (KB / 1957)

“Adının iyiye çıkması ve boyanın tutması için iyi tavır ve hareket ile binlerce fazilet lazımdır” (KB II: 148).

ming tümen yıl “sayısız yıllar” (TCUP 39) (UM I / 17).

ming tümen klp öd “sayısız devirler boyunca” (UM I / 94).

ming ming tümän tümän yol yaruq “milyonlarca yol ışığı” (TT V, s. 102 / 30):Millionen von Strahlen Licht (TT V, 1931: 103).

Bu örnekte görüldüğü üzere ikileme kendi içerisinde de tekrarlanmış, zamanın sonsuzluğu anlamı dolayısıyla zaman ölçüsü adeta katmerli bir şekilde ifade olunmuştur.

tümen ming¹¹⁸ yarmak “bir milyon para” (Atalay, 1998: 402).

“Öküş ögdi birle tümen ming sena

Ugan bir bayatka angar yok fena” (KB / 2)

“Kadir ve bir olan Tanrıya çok hamd ve binlerce sena olsun, onun için fânilik yoktur” (KB II: 12).

Atangrı anangrı sevindür tapın

Yanut birge tapgung tümen ming asıg” (KB / 1569)

“Babanı anneni hoşnut eyle, onlara hizmet et; bu hizmet karşılığı binlerce fayda elde edersin” (KB II: 121).

¹¹⁸ *Tümen ming*: Bin kere bin, bir milyon (Atalay, 1998: 402).

Görüldüğü üzere bu iki örnekte başlığın tersine *tümen ming* ikilemesi yer almaktadır. Bu yapıda da aynı anlam kastedilmektedir.

6.8.40.Tük / Tüklüg tümän: Sonsuz. “Ming tümän” ikilemesi için açıklanan bilgiler bu madde için de geçerlidir.

tük tümän tınlırlarig qutqartıngız “sonsuz sayıda canlıları kurtardınız” (TT III, s.58 / 67):
unendlich viele Lebewesen erlöstest du (TT III, 1929: 59).

tüklüg tümän yıl “on binlerce yıl” (UM II / 68 / 3).

hatun түк түмән yaşазун “hatun binlerce yıl yaşasın” (BT XXVI: 56; Str 19).

Buna benzer bir başka yapı da “*tümen tü*”dür.

Közi tok kerek hem uvutluğ silig

Tetiğlik kerek hem tümän tü bilig (KB / 2441)

“Gözü tok hayâ sahibi ve nâzik olmalıdır; zeki ve bin türlü bilgiye sahip bulunmalıdır” (KB II: 182).

6.8.41.Tük ming: Binlerce.

Ne tengsiz ölüm sen ay yavlağ ölüm

Tusulmaz sanga itse түк ming tolum (KB / 1537)

“Ey kötü ölüm, sen ne eşi benzeri olmayan bir şeysin ki, yüz binlerce silahın sana karşı bir tek faydası yoktur” (KB II: 119).

6.8.43.Tümän ban: Binlerce.

tümän ban yirdä yanggurar “on binlerce (yeri kaplayan) alandan seslenir” (TT I, s. 12 / 134): An zehntausend und zehntausend Stellen erklingt (TT I, 1929: 12).

6.8.44.Tärkin temin: Hemen derhal.

t(ä)rkin temin y(a)rl(ı)g bultum nom äviräli m(ä)n “hemen derhal öğretileri çevirmek için görevlendirildim” (Ölmez, 1994: 98, 116).

6.8.46.Tolu tükäl: Tamamen.

tolo tükäl uz pişrunulmuş ärsär (TT VIII, s.24 /10) “tamamen iyice pişirilmiş ise”.

Arat, “*tolu tükel*” ikilemesini “*tolo tükäl*” şeklinde okumuştur.

6.8.47.Tütrüm täring: Çok derin. Clauson, *tütrüm* kelimesinin sadece bu hendiadyoin kuruluğu içinde yer aldığı, tek başına tanıklanmamış bir kelime olduğunu ifade eder. Anlamı ‘profound, deep’ olarak *derin* anlamında açıklar (ED 459b): *tütrüm täring taplag* “çok derin arzular” (BT XXVIII: 154; Str 494).

7. BÖLÜM: ALIŞVERİŞTE KULLANILAN ÖLÇÜ TERİMLERİ

Türk sosyal hayatının canlılığına, alışveriş yaparak ticarî faaliyetlerle meşgul olduklarına metinler ve kaynaklar aracılığıyla tanık olunur. “*Olar ikki tawar satışgan alışganlar ol*” onlar birbiriyle mal alıp satmaktadırlar (Atalay, 1998: 519). Alışveriş / alım satım işlerinin başka bir söyleyiş şekli ise *satışgan tawışgandır*. Bu sözler *sattı* ve *tawdı* sözlerinden türemiştir ve *sattı*; tasarruf etti anlamına gelmektedir (Atalay, 1998: 519). Hareketli bir ekonomik hayatın olması, alma verme işlerinin / değişim araçlarının belli bir ölçüye göre yapılmasını gerektirmiştir.

Eski zamanlarda para henüz ortaya çıkmamışken, insanlar bazı eşyaları para yerine kullanmış, her şeye değer biçerek alışverişlerini gerçekleştirmişlerdir (ETY: 361).

Mübadele usulüne göre şekillenen bu yaşam biçiminde kimi kıymetli kumaşlar, ayrıca yetiştirilen tarım ürünleri ve yine besledikleri çeşitli hayvanlar; ayrıca köleleri değişim aracı olarak kullanılmıştır. Eski Türkçe kaynaklar da bu durumu destekleyen çok sayıda örnekler mevcuttur (Yamada, 1993). Ayrıca DLT’de geçen *bu oğlanı bir torugka aldım* “bu oğlanı bir ata satın aldım” (Atalay, 1998: 373) bu cümle ile at karşılığı çocuğun evlatlık verildiği görülmektedir.

Nitekim Zieme “Koço Uygur Devletinde Ticaret” konulu yazısında Uygur sivil belgelere göre eski Türklerin ödeme araçlarını üç ana başlıkta değerlendirmiştir:

1. Kumaş (böz / kuanpu),
2. Madenî para (altın, gümüş, bakır),
3. Kağıt para (Çav) (Zieme, 1976: 246-247). Bu sınıflandırmadan yola çıkarak “Alışverişte Kullanılan Ölçü Terimleri” başlıklı kısım da bu üç alt başlık hâlinde değerlendirilmiştir.

7.1. ÖDEME ARAÇLARI OLARAK KUMAŞLAR

Eski Türklerin 551 tarihinde deri ticareti yaptıklarına dair tarihî kayıtların varlığına işaret eden Orkun, derinin Türkler ve komşu devletler arasında değişim araçlarından biri olarak kullanıldığına dikkat çeker (ETY: 361). Sertkaya da bu konuda aynı düşünür. Eski Türklerin deri ticareti yaptıklarına dair pek çok belgenin

varlığına işaret etmektedir (Sertkaya, 2006: 11). 551 yılında eserini yazan Jordanes; Getica'sında On ogurların kürk ticaretiyle uğraştıklarını kaydeder¹¹⁹. Bu çalışmayı kaynak gösteren Sertkaya, Eski Türklerin mübadele usulü ile yaptıkları alışverişte kürkün oynadığı rolün altını çizer. Bunun yanı sıra İstahrî'nin eserinde de, Bulgarların servetlerinin en büyük kısmını kürkün oluşturduğu belirtilir: "*Altın, gümüş eşyaları yoktur. Bunların indinde para kürktür. Bir kürkün değeri yarım dirhemdir. Bunların ülkesine yuvarlak gümüş dirhemler İslam ülkesinden gelmektedir*"¹²⁰ (Sertkaya, 2006: 11). Açıklamalardan da görüldüğü üzere Bulgar Türklerinde de deri, para olarak kullanılmıştır.

Akçe kelimesinin etimolojisi ile kumaş arasında da bir bağlantı olduğu göze çarpar. Kökeni, ipek kumaş anlamına da gelen *ağı* kelimesine kadar götürülür. *Ağı* kelimesi bir nevi ipek kumaş iken daha sonraları değerli eşya ve hazine mânâlarına gelmiştir (Sertkaya, 2006: 13). Bu vesileyle Türklerin tarihte sadece kürk ve deriyi para aracı olarak kullanmadığı; ipek kumaşı da bu yolda sarfettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Türk Çin ilişkilerinde bu ipek kumaşların önemli bir mübadele aracı olduğu bir gerçektir ki bunu ipek kumaşlar hakkındaki belgeler de kanıtlamaktadır (Sertkaya, 2006: 13).

Sibirya'da ve kürk hayvanlarının bol olduğu diğer yerlerde Türkler arasında kürk; Çin ile temas hâlinde olan Türkler arasında ise ipekli kumaş mübadele aracı olarak işlevsel olmuştur (Sertkaya, 2006: 14).

Alım satımda kumaş değiş tokuşunun Eski Türklerde geçerli olduğu, metinlerden tanıklanan bazı terimler aracılığıyla desteklenir. Bunlar ise aşağıda sıralanmaktadır:

7.1.1. Kamdu: *Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır* ki üzerine Uygur hanının mührü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. Bu bez eskidiğinde her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanıp üzerine yeni bir mühür vurulur (Atalay 1998: 418). DLT'de yapılan açıklamanın aynısıyla ED'de karşılaşılır: 'a piece of linen four

¹¹⁹ Mommsen basımı. Moracavsik Gyula, Az Onogurak törtenetehez, Budapest, 1930, s.11.

¹²⁰ MHK, s.29.

cubirs by one span in dimension, sealed with the seal of the Uyğur xān and used in commercial transactions' when it becomes worn and tattered, it is patched up every seven years, washed and resealed' (ED 626b).

Clauson, 'a currency note' olarak açıklar (ED 626b), tercümesine göre *kamdu para* demektir; para karşılığında kullanılmıştır. Orta Çin döneminde geçen "kan" ve "tu" kelimelerinin birleşerek Türkçe'ye geçtiği dile getirilir. Ödünç bir kelimedir (ED 626b). Bu kumaş alelâde özelliklere sahip değildir. Belli bir uzunlukta olup dönem hükümdarının mührünü taşımaktadır. Ayrıca belirli sürelerde yenileme işlemine tâbi tutulur. Dolayısıyla kendi içinde bir ölçü mevcut olmakla birlikte, alış veriş sırasında da bir şeyin karşılığında kullanılmıştır.

7.1.2. Egin¹²¹: *Eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bir bezdir.* Kaşgarlı, bununla Suvar oymağının alışveriş ettiğini belirtir (Atalay, 1998: 78). ED'de "eg-" fiilinden türeyen ve omuz anlamına gelen bir isim olarak açıklanmıştır (ED 109a). Sanglax'ta metaforik olarak *kol* anlamına geldiği belirtilmiştir (ED 109a). Ancak bu anlamın kumaşın ölçüsünü dolaylı yoldan etkilediği düşünülebilir. Nitekim *egin* kelimesinin aynı zamanda omuz anlamı da mevcuttur. Dolayısıyla hem omuz hem de bir kol boyu uzunluk için bir gönderme mevcut olduğu da dikkat çeker. Bu nedenle genel anlamda omuz ya da kol uzunluğundaki kumaş parçasına karşılık gelmektedir. ED'de yer verilen örneklerde ve açıklamalarda ise alışverişte kullanılan bir kumaş olduğuna dikkat çekilmemiştir (ED 109a). Bu başlık altında değerlendirmede DLT'de yapılan açıklama etkili olmuştur (Atalay, 1998: 78).

7.1.3. Kuanpu: Keten kumaş anlamına gelir. Çince kökenli bir isim olarak Uygur sivil belgelerde geçmektedir. Rybatzki, Çince 'guan bu' şeklinden *quanpu* hâlini aldığını, ödünç bir kelime olduğunu belirtmiştir [Rybatzki, 2001: 155] (Gül, 2004: 338). Yamada ise 'genormter stoff' olarak tercüme etmiştir (Yamada, 1993: 277). Bu yorum ise *standardize edilmiş malzeme, kumaş* olarak çevrilebilir. *Qunpu, quanpu, quanpo* varyantları sivil Uygur belgelerde söz konusudur (Yamada, 2003: 277).

¹²¹ Aynı zamanda *barçın budugı, ipek kumaş* anlamına da gelmektedir (Atalay, 1998: 175).

Bülent Gül, keten kumaşın karşılanması amacıyla eski Türklerin yer sattıklarını belirtir (Gül, 2004: 338). Sivil Uygur belgelerinde ödeme aracı olarak *kuanpunun* kullanıldığına dair çeşitli örnekler mevcuttur:

*manga şabiqa yunglaqlıq qanpu krgäk bolup tsinküü ögän üzä suvqlıg bir şıg säkiz küri urug kirür yirimin basmılqa toguru tomlıdu satdım...qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamgalıg üç ming biş yüz **qanpuqa** kâpâzi birlä kâsişdimiz* “bana Şabiye tüketim için keten kumaş gerekli olup nehir kenarındaki sulak bir şıg sekiz küri ölçüsündeki tohumluk yemi Basmil'e doğrudan sattım... Koço'nun batı bölgesinde geçerli iki ucu enli oratsı damgalı üç bin beş yüz keten kumaş karşılığında anlaştık” (Yamada, 1993: Sa 04/1-4).

*iki uçı kinlig otra tamgalıg üç miñ iki yüz älig **qanpuqa** üzüşümüz* “iki ucu enli, ortası damgalı üç bin iki yüz elli keten kumaşa sözleştik” (Yamada, 1993: Sa 08/5-8).

*Bulatanıng bir küp küçi bor satıp üç yüz toquz on **qanpu** boltı ökrüntäki iki küp bor üç yüz kuanpu boltı* “Bulatanın bir küp küçi şarap satıp üç yüz doksan keten kumaş oldu, Ökründeki (?) iki küp şarap üç yüz yarım keten kumaş oldu” [JW-Li 5.7:4/7; USp 35] (Gül, 2004: 340).

*bu türk qrabaş satıgın ikigü inçä sözläştırmz yüz kidin yorıyur onar çıg tımgaly **qanpuqataqı** bir üvgä yälş at üstünü uyaz altını iki arda ıgsız togasız at* “Türk köle satışında ikimiz yüz çarşıda geçerli onar çıg damgalı keten kumaşla hızlı at, hastalısız üstte uyaz altta iki arda ata anlaştık” (Yamada, 1993: Sa19/2-5).

Kuanpunun para birimi olarak da kullanıldığı görülür. WP 05/6 parçasında *altun tört ming kuanpu* yapısı “dört bin altın kuanpu” olarak çevrilir ki, altının ölçü birimi olarak kuanpu'dan yararlanıldığı görülür (Yamada, 1993).

Bu adı geçen belli kumaşlar hâricinde *tas, yumşak, inçgä / yinçgä, qalın, yogun, kaş, yumgak böz* olarak belirtilen çeşitli pamuklu kumaşlar da alışverişte yararlanılan maddelerdendir (Gül, 2004: 342-343). Ayrıca belli yer adlarına göre adlandırılan Koçu ve Solmı bözleri de bunlara ilave edilebilir.

7.2. MADENİ PARA

Eski Türklerde para mevzusu ile ilgili yapılan araştırmalar *Drouin* ve bazı Rus âlimler ile başlamıştır. *Kont Stroganoff*'un koleksiyonunda yer alan para çeşitleri arasında Türk paraları da bulunmakta ve bunlar eski Türk paraları hakkında önemli bir aşama olarak kabul görmektedir. *Stroganoff*'un koleksiyonundaki Türklere ait bu paralar *Tiesenhausen* tarafından araştırılmıştır (ETY: 361).

Günümüzde ise Osman Fikri Sertkaya ve Rysbek Alimov'un "*Eski Türklerde Para*"¹²² adlı ortak çalışmasında, bu konuyu derinlemesine incelemişlerdir. Adı geçen eserde; Göktürk, Uygur ve Türgiş sikkeleri üzerine bibliyografya başlığı altında şu zamana kadar yapılmış 70'i aşkın araştırma ve incelemeye yer verilmiştir (Sertkaya, 2006: XVI). 3 bölümden oluşan bu kitabın ilk kısmında Yenisey ve Moğolistan bölgelerinde bulunan sikkeler ve bunlar üzerinde çalışan araştırmacılardan bahsedilmektedir. İkinci bölümde, Uygur Türklerinin para birimleri ve sikkeleri üzerinde araştırma yapan Ethem Rahimoğlu Tenişev ile Osman Fikri Sertkaya'nın incelemeleri mevcuttur. Son bölümde ise konuyla ilgili önemli bir kaynak oluşturması bakımından A. N. Bernştam'ın iki araştırmasının çevirisi bulunmaktadır (Sertkaya, 2006: XII-XIII).

7.2.1. Altın: Altın (Atalay, 1998: 120). Hem madenî para birimi hem de yalnızca maden anlamıyla metinlerde geçmektedir. Yamada 'gold' altın olarak açıklamaktadır. Sivil Uygur belgelerde çeşitli parçalar içerisinde bu madenî para ölçüsü ile karşılaşılmaktadır:

ulug süükä bir alđun yasđuq içğäri ağılıqqa bir kümüş yastuq... birip "Moğol hükümdarına bir yastuk altın iç hazineye bir yastuk gümüş... verip" (Yamada, 1993: Sa11/18-20).

apam birök ärklig bağ işi küçin tutup çam çarım kılsarlar ulug süükä bir altun yastuk basıp il bağläringä ädärkä yaragu at birip sözläri yorımazun "eğer nüfuzlu memura güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altun yastuk verip il beylerine eyere yaraşır at verip sözleri geçerli olmasın" [Yamada, 1993: Sa12/9-12).

ulug süükä bir altun yastuk oğlan tigittlärkä birär kümüş yastuk içğärü ağıkka bir yastuk "Kubilay Han'a bir yastuk altın, prenslere birer yastuk gümüş, iç hazineye bir yastuk" (Yamada, 1993: WP01/12-14).

Örneklerden anlaşıldığı üzere madenî para olan altın'ın para ölçü birimi olan *yastuk*la birlikte kullanımı dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra tek başına kullanıldığı da tanıklanmıştır:

Sängäkdäz aqatın altmış altun alıp mübarek qoç ağlıg oglumnı män ağası qutlug tämür aqası är tugmış aqası toqdamış uçägü birlä bolup toguru tomlıdu sağtım "Sengekdez abiden altmış altın alıp, Mübarek Koç adlı oğlumu babası olarak ben Kutlug Temür,

¹²² Sertkaya, Osman Fikri - Alimov, Rysbek (2006), *Eski Türklerde Para*, İstanbul.

amcası Er Tugmuş, amcası Toktamış üçümüz birlik olup doğruca sattık” (Yamada, 1993: Sa26/ 4-8).

ékinti kata satgalı er yüz altun ayap (Yıldırım, 2013: 409 / 4) “ikinci kez satmak için yüz altun fiyat biçti”.

Uygur arazi satış belgeleri dışında, köle satış ve azat etme belgelerinde de bu madenî para biriminden yararlanılmıştır: *bu bitigtäki söztin öngi bolsar biz ulug süükä bir altun yastuk aka ini tägitlärkä birär kümüş yastuk ıduk kutka bir yastuk...* “Bu senetteki sözden farklı olursa biz ulu majestelerine bir altun yastuk, büyük, küçük kardeş prenslere birer gümüş yastuk, İdikut’a bir yastuk...” (Yamada, 1993: Em01/15).

Aşağıda verilen örneklerde ise altun kelimesi madenî paraya değil madene karşılık gelerek metinlerde geçmiştir:

altun öğin üze olurupan “altın taht üstüne oturarak” (ETY: 265 / 1).

altun keş¹²³ adırıltım “altın okluğumdan ayrıldım” (ETY: 573 / 2).

iki sitir itig altun “iki sitir altından yapılmış takı” (Yamada, 1993: WP05/5).

uruglug altun para olarak kesilmiş altın (Atalay, 1998: 147).

ol mening birle bir altunda ağışdı “o narkı bir altına yükseltmekte benimle yarış etti” (Atalay, 1998: 185).

altun tamar arığ “hâlis altın damlar” (Atalay, 1998: 376).

Sen altun kümüşni ülegil nenging

Yolug kılga canın sav altun tenging (KB / 2411)

“Sen altınını, gümüşünü ve malını dağıt; sen ne kadar som altın verirsen, onlar da o kadar canlarından fedakârlık eder” (KB II: 179).

Altın okluk ibaresi ile başka bir metinde de karşılaşılmaktadır: *kürt el kan alp urunu altunlug keşiğın bantım beldä* “Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğumu bağladım belde” (ETY: 590 /8). Bu örnekte, bir şahsa ait olduğu damgalanmışçasına altın bir oktan söz edilmektedir.

koduru bışunmış şopag altun “iyi işlenmiş şopag altın” (BL / 5a / 29).

ulug törlüg şopag altunlug yalprak “çok çeşitli şopak altınlı yaprak” (Barutcu, 1987: Str 381).

¹²³ Orkun, “Açıklamalar” bahsinde keşle ilgili olarak okluk açıklaması yapmıştır. (ETY: 574).

Altın'ı niteleyen *şopak* terimi ile ED, DLT ve Türk Kültür Tarihine Giriş (Ögel, 2000) adlı çalışmada karşılaşılmamıştır. Kalite, parlaklık, ayar veya renk hususunda, hangi açılardan bir ölçü değeri taşıdığı tam olarak belli değildir. Ancak “*koduru bışunmuş şopag altın*” iyi işlenmiş *şopag* altın (BL / 5a / 29) örneğinden de anlaşıldığı üzere *şopak*'ın, işçiliği yüksek altın anlamını kastetmesi yüksek bir ihtimaldir.

Dört köşeli altın söz grubuna Maytrisimit aracılığıyla tanık olunur: *bir bire king tüp törkil tört kat altın* “bir bire genişliği ve derinliğinde dört köşeli dört kattan oluşan altın” (UM II / 30 / 8). Altının geometrik ölçüsü ile kaç kattan oluştuğu belirtilmiştir. *Törtgil* kelimesi, dört sayısından türeyen ve ‘quadrangular, quadrangle’ anlamlarına gelen bir geometrik ölçüsüdür (ED 535b). Tercüme edildiğinde dört köşeli, dörtgen anlamlarına gelir. Kırgızcada *törtkül*, Hakaşçada *törtkil*, Kazakçada *törtgil*, kuzeydoğu Karakalpakçada *törtkül*, Kumukçada *dörtgöl*, Nogaycada *dörtkil* şekillerinde yaşamıştır (ED 535b). Bu geometrik ölçü yanı sıra DLT’de üç köşeli nesnelere niteleyen *üçgil*, *üçgöl* (Atalay, 1998: 105) terimleri de mevcuttur. Ancak *üçgil*, *üçgöl* gibi geometrik ölçü terimlerine Eski Türkçe metinlerde rastlanmamıştır.

7.2.2. Kümüş: Clauson, ‘silver’ olarak açıklamıştır (ED 723b). Kumukçada *gümüş*, kuzeybatı Karakalpakçada *gümis*, güneybatı Osmanlı Türkçesinde *gümüş*, Türkmencede ise *kümüş* şeklinde varyantları mevcuttur (ED 723b). Hem para birimine hem de gümüş madenine karşılık gelen bir kelimedir. Nitekim Yamada da ‘silber, silbergeld’ şeklinde tercüme eder. Clauson gibi para değeri taşıyan veya madenî olan bir gümüşten bahseder. Bu kelimenin *kümüş*, *kümiş*, *küşmiş* şekillerinin mevcut olduğunu belirtir (Yamada, 1993: 263). Eski Türk Yazıtlarında ak sıfatı ile birlikte metinde tanıklanır: *örün kümüş* “ak gümüş” (ETY: 329 / 2).

Clauson, *kümüş* kelimesinin nitelenmediğinde para olarak kullanıldığını belirtir: when unqualified it means ‘coin’ (actually copper) as opposed to notes, rather than physical silver (ED 723b). *Maņa Bulmişka asiğka kümüş kergek bolup* “bana, Bulmiş’a ödünç para gümüş gerekli olup”: since I, Bulmiş, required (a loan of) cash at interest [USp 18, 2-3]. Bu yapıda *gümüş*’ün paraya karşılık geldiği görülür.

Uygur sivil belgelerde *kümüş* kelimesi, sıklıkla madenî para anlamıyla geçmektedir (Yamada, 1993). Nitekim Özyetgin de Uygur sahasında *kümüş* paranın kullanımının *altın* ve *bakıra* oranla daha fazla olduğunu dile getirmiştir (Özyetgin, 2004: 96):

içgäri ağılıqqa bir kümüş yastuq... birip “iç hazineye bir yastık gümüş... verip” (Yamada, 1993: Sa11/18-20).

Qoço baliq ayguçıqa bir kümüş yastuq birip... “Koço şehri komutanına bir yastık gümüş verip...” (Yamada, 1993: Mi01/19-20).

ögüz içintäki açgu ölängni toyınçogqa toquz stır kümüşkä sibilqasar üskintä togru tomluğu satdım “nehir (kenarındaki) iyi hâldeki otlak araziyi Toyınçog’a dokuz sıtır gümüşe Sibilqasar Üskin’e doğruca sattım” (Yamada, 1993: Sa08/4-6).

kädirikä birmiş asıglıq biş stır kümüşüg tükäl altım “Kediri’ye verilmiş faizli bes sıtır gümüşü tamamıyla aldım” (Yamada, 1993: Mi06/2-3).

kösünçitä tört satır kümüş altım bir ayta birer baqır kümüş asıg birlä köni birür män “Kösinci’den dört sıtır gümüş aldım, her ayda birer bakır gümüşü faiziyle tamamen veririm” (Yamada, 1993: Lo09/ 2-4).

Kümüş ölçüsünün hem para hem de ağırlık ölçü birimlerinden olan *stır* ve *bakır* ayrıca madenî para anlamındaki yarmak ile birlikte kullanıldığına tanık olunur: *biş (...)* *stır yarmaq kümüş sanap altım* “beş (...) stır madenî gümüş parayı sayıp aldım” (Yamada, 1993: PI02/4-5). Örneklerde para birimlerinden en yüksek değerde olan *yastuk* ölçü biriminin *kümüşt*en sonra; daha küçük ölçülerin ise *kümüşt*en önce geldiği dikkat çeker. Uygur sivil belgelerde, daha küçük tutarlar için altın ve *kümüş* madenî parasından önce bakır ölçü biriminin geldiği görülür.

Kümüş; cezaî ödemelerin dışında arazi alım satımlarında, köle satışlarında, para ödünç alıp vermede, ayrıca belirli malların alım satımı karşılığında ödeme aracı olarak kullanılmıştır (Özyetgin, 2004: 96). Yukarıda tanıklanan örneklerde de bu işlevlerle kullanımı örneklendirilmiştir. Bunlara ilaveten Sa21/6’da erkek bir kölenin satışı karşılığında *yiti elig stır yarmak kümüş* “kırk yedi stır gümüş madenî para” alınıyor. Sa22/3’te kadın köle *elig stır yarmak kümüş* “elli stır madenî para” satılıyor. Lo07/3-4’te ödünç alınan para birimi gümüş olup geri ödemede faiz tutarı da gümüş olarak ödeniyor: *altı stır kümüş ay sayu birär yarım bakır kümüş asıgı birlä köni*

birürmân “altı sıtır gümüşü her ay birer yarım bakır kümüş faiziyle birlikte doğrudan vereceğim” (Özyetgin, 2004: 96).

Aşağıda verilen örneklerde ise Clauson’un belirttiği üzere *kümüş* kelimesi nitelenerek maden anlamında yer almıştır:

Alp erenni udhurdum

Boynın anıñ kadhırdım

Altun kümüş yudhurdum

Süsi kalın kim öter

“Koç yiğitlerini seçtim, boyunlarını büktürdüm, altınlarını, gümüşlerini aldım, askeri çok kim geçer” (Atalay, 1998: 371).

Begre Yazıtı’nda erkeklerin erdemini kanıtlamaları adına altın gümüş dağıttıklarına şahit olunur: *Er erdemim üçün alıp on altun kümüşig eğriteb [a] elde küçi kazgandım [a]*¹²⁴ “erlik erdemim için on altun, gümüş alarak sarfedip elde güç kazandım” (ETY: 483 / 1). *(A)ltun küm(ü)ş işg(i)ti kuut(a)y buñs(u)z (a)nça birür* (KT G5 / 1) “(Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar” (Tekin, 2010: 21).

Bilinen maden anlamı hâricinde *akçe*, para anlamında da kullanılmıştır. Akçenin gümüşten yapılmış olması da bunda etkili olmuştur (Atalay, 1998: 371).

“beglik kümüş bértimiz” beylik için gümüş verdik (Aydın, E81. Kopön Altın Küp I).

7.2.3. Bakır / Bakar: Bakır madeni ve bu madenden yapılan paraya karşılık gelir. Çinde geçerli olan bir paradır. Çinliler alışverişlerini bununla yapmışlardır (Atalay, 1998: 361). Gabain, bu para birimi için ‘kupfer’, ‘kupferminz’ açıklaması getirmiş ve ayrıca bir ağırlık ölçüsü oluşuna temas etmiştir (Gabain, 1973: 63). Çince’de 1 Ts’ien = 1/10 liang ölçüsüne karşılık geldiğini belirtir (Gabain, 1973: 63). ED’de üç farklı anlamı birlikte ele alınmıştır: ‘copper’; ‘sometimes ‘a copper coin’ or ‘the weight of a copper coin’, a ‘mace’ onetenth of a Chinese ounce (ED 317b). Bu açıklamalardan konu ile ilgili kısım ise ‘a mace onetenth of a Chinese ounce’ çevirisidir. Clauson’un açıklamasına göre hem bakır madeni, hem mâdeni para işlevi, hem madenî para ağırlığı hem de bir Çin ölçü birimine karşılık gelmektedir. Bu

¹²⁴ *Är ärdämim üçün alpun altun kümüşüg ägri täbä, eldä kişi kazgandım* (Tekin, 2013: 231 / 3) “Erlik erdemim için on altun, gümüş alarak sarfedip elde güç kazandım”.

başlıkta ise madenî para olarak kullanımına değinilmiştir. Çoğunlukla Uygur sivil belgelerde altun ve kümüşün önünde yer alarak bir ölçü birimi fonksiyonunda yer alan *bakır*; eski Türk sosyal hayatında madenî paraya da karşılık gelmiştir. Uygur sivil belgeden tanıklanan aşağıdaki örnekte *bakır*'ın madenî para birimi olarak kullanımı görülür:

bulmuşning üç satır üç yarım bakır birtim. Koz yarmış üçüngü tört bakır birtim, nägünkä bir bakır birtim, kirişkâ bir bakır birtim, bir şikka bir bakır birtim, bir oltırıkka bir bakır birtim, yana yarım bakır birtim, kalımning yarım bakır birtim... “Bulmuş'un üç satır üç yarım *bakır*ı verdim. Koz Yarmış üçüne dört *bakır* verdim, Negün'e bir *bakır* verdim, Kiriş'e bir *bakır* verdim, bir şık, bir *bakır* verdim, bir Oltırık'a bir *bakır* verdim, yine yarım *bakır* verdim, Kalım'ın yarım *bakır*ı verdim” [JW 4.10(D), USp 53, Clark 108] (Özyetgin, 2004: 96-97).

biş yüz bakar takı kanta bulgay “beş yüz *bakır*ı orada bulacak” (UM II / 11 / 13).

bakır beñüm kiçig urka “*bakır* (ebedî servet) için küçük <...>” (Aydın, E79. Para II).

Altın ve gümüş gibi maden olarak kullanımıyla da metinlere yansımıştır: “*sekiz bagır küzenesi*” sekiz *bakır* aynası (Orkun 2011: 545 / 4). Bir Türk atasözünde buyansız yani erdemsiz kişinin dengi olarak “*boq baqır*” ifadesi yer alır: *Buyanlıg kişi burqanlar birlä tüz ärür, buyansız kişi boq baqır birlä tüz ärür* “erdem sahibi kişi burkan ile eştir, erdemsiz kişi değersiz bakıra denktir” (TT VII, T.II Y.19, s.340 / 2).

Bar bakır yok altun “var olan bakır, yok olan altın” anlamındaki atasözünde; elde bulunmayanların hep kıymetli sayıldığı anlatılır (Atalay, 1998: 360).

Ayrıca DLT'de Mars gezegeni için “*bakır sukım*” yapısı ifade edilmiştir (Atalay, 1998:360). Bunun sebebi ise Mars gezeni ile bakır madeninin renk bakımından benzerlik göstermeleri, kırmızı olmaları etkili olmuştur (ED 317b).

7.2.4. Benek: Bakır para (Atalay, 1998: 386). Bu kelime ED'de *banak* şeklindeki okunuşuyla birlikte gösterilmiş; ‘a small seed, pimple’ olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla küçük tohum ve sivilce anlamlarının olduğu görülmektedir. Güneybatı Osmanlı Türkçesinde *benek* ve *çil* anlamları yaşamıştır (ED 350b). 15. yüzyıl Çağatay Türkçesinde içki içme sonucu yüzde meydana gelen sivilce ve leke anlamında geçmiştir: ‘blotches and spots which appear on the face as the result of drinking’ (San. 127r. 26). 14. yüzyıl Kıpçak Türkçesinde de sivilce anlamıyla yaşamıştır

(Kitâbu'l-İdrâk 36). Kelimeyle ilgili bu açıklamaları getiren Clauson, bunların yanı sıra DLT'yi kaynak göstererek *küçük bakır sikke* anlamına geldiğini de vurgulamıştır: a small copper coin.

7.2.5. Karsapana: *Karşapan* olarak çevrilen bir kelime olup, madeni para demektir (Ayazlı, 2012: 138 / 0961). Altun Yaruk VI. kitapta bu para birimi şu hikâyeye içerisinde geçmektedir: Öğreti cevherini dünyaya yaymak ve buna hizmet etmek isteyen biri; malı mülkü olmadığından bunu gerçekleştiremediğini prens Janarşabha'ya söyler. Prens de bu durumu babasına iletir. Bunun üzerine hükümdar gönlünü temizleyen o kişiye her gün bin yüz *kârşapaṇa* altın verilmesini buyurur. Devamında da bu para biriminin *bir karsapan altının* “bin altı yüz yartmak”a karşılık geldiği belirtilmiştir.

*t(ä)ркин тавраṭı барıp ол кишикә күн күнтә миṇ yüzär **karşapan** altun bergil tep tutuzgay m(ä)n, bir karşapan altun miṇ altıyüz yartmak bolur* “çabucak varıp o kişiye günü gününe bin yüzer karsapan altın ver, bir *karsapan* altın bin altı yüz yartmak olur” (Ayazlı, 2012: 138 / 0961).

7.2.6. Akça: Akçe. Türkçede para mânâsıyla yer almaktadır (Sertkaya, 2006: 13). Sertkaya, bu kelimenin kökenini *ağrı* sözünden getirmektedir. Bu hususta Nemeth'in 'A nagyszentmiklosi kincs feliratai' (s.17) adlı çalışmasını kaynak göstermiştir.

Ağrı kelimesine Türkçede benzetme edatı olarak görev alan “+çe, +ça” eki eklenerek *ağrıca* ve zamanla da *akça* hâlini almış bir kelimedir (Sertkaya, 2006: 14).

*biṇ çklm? **akça** “bin <...> akçe”* (YY / E78. Para I).

Sadece Eski Türkçe metinler içerisinde Yenisey Yazıtlarında tanıklanmıştır. Ancak okunmamış kısımların çok olduğu bu parçadaki akçe okunuşu ve anlamının net olmadığı da açıktır. ED'de madde başında bu kelime tanıklanmamıştır.

7.2.7. Bakan: Altın ve altına benzer şeylerden yapılan halka, toka. ED'de, DLT'de geçen aşağıdaki söz grubu örneklendirilmiştir. 'Torque, necklace' tercümesi ile ifade edilmiş; Kuzey Kırgız ve Kazakçada *çadır direği* anlamında kullanılan *bakan* ile anlam bakımından bir bağlantısı olmadığı dile getirilmiştir (ED 316a). *Bakan*

kelimesi *bronzdan yapılmış halka* olarak açıklanmıştır: a torque or necklace 'made of bronze' (ED 316a).

Eski Türkçe metinlerde *bakan* kelimesinin kullanımı ile karşılaşılmamıştır. İslamî çevreye ait ilk Türkçe metinlerden DLT'de ise *bakan* kelimesi tespit edilmiştir. Alışverişte Türklerin *bronz* ya da *altın halkayı* kullandıkları anlaşılmıştır. *altun bakan* "altın halka" (Atalay, 1998: 399).

7.2.8. Yarmak: Para (Atalay, 1998: 35). Yamada, *yarmak* kelimesi için 'münze' ve 'geld' açıklamasında bulunmuştur (Yamada, 1993: 301). Buna göre madenî para anlamına gelmektedir. Gabain, *satır / stır / sıtır* ölçüsü ile *yarmak* ölçüsünü eş değerde görmüştür. Çince 1 liang ölçüsüne denk geldiğini belirtmiş, on iki hayvan yılı geçtikten sonra belli bir yılda vergi ile birlikte verilen sikke, para olduğunu vurgulamıştır [Gabain: 1973: 63-64-65] (Özyetgin, 2004: 94). 1 liang ölçüsü ise 1 *gümüş* ölçüsündedir (Özyetgin, 2004: 99). Uygur sivil belgeler içerisinde bu terimin geçtiği örnekler ise şu şekildedir:

puking atlg är qarabaşımın kingsun ayagga tägimligkä yiti älig stır yarmaq kümüşkä toguru tomıdu satdım "Puking adlı kölemi saygıdeğer Kingsun'a 47 stır¹²⁵ ölçüsü gümüş sikkeye doğrudan sattım": *habe ich meinen Puking genanten männlichen Sklaven an Hochwürden Kingsun für 47 stır Münzsilber korrekt und strikt verkauft* (Yamada, 1993: Sa 21/4-5).

kimzun atlg äbçi qarabaşımını älig stır yarmaq kümüşkä inäçikä togru tomıdu satdım "Kimzun adlı kadın kölemi elli sıtır gümüş para karşılığında İneçi'ye doğruca sattım": *habe ich meine Kimzun genante weibliche Sklavin für 50 stır Münzsilber an Inaçi korrekt und strikt verkauft* (Yamada, 1993: Sa22/2-4).

Yukarıda verilen iki örnekte *sıtır / stır* şeklinde farklı imlâları olan ölçü birimi ile para anlamına gelen *yarmak* terimi birlikte yer almıştır. Çeviri sırasında Yamada *yarmak* terimi için ayrı bir açıklamada bulunmamış *stır* ölçüsüne denk göstermiştir. Bu örnekler ve tercümeden de hareketle *sıtır* = *yarmak* açıklaması haklı bulunmaktadır.

yunglaqlıq yarmaq kümüş kărgäk bolup..."tüketim için gümüş paraya ihtiyaç olup..."
Münzsilber zum verbrauch notwendig wurde (Yamada, 1993: Sa26/3-4).

¹²⁵ Stır, sıtır, satır: Massenheit, geldenheit. Para için kullanılan bir ölçü birimidir (Yamada, 1993: 282).

Clauson, kelimenin etimolojisini anlamdan yola çıkarak yapmanın çok kolay olmadığını belirtir. “yar-” veya “yarma:-” fiilinden getirilebileceği fikri yerine, Tokharca B’de *yarm*; A diyalektinde ise *yärm* olarak geçen ve ölçü anlamına gelen kelimeyle bağlantılı olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu kaydeder (ED 907a). Clauson da Yamada gibi madenî para anlamına dikkat çekmiştir. Ancak zamanla anlam genellemesine mâruz kalarak genel bir para anlamına büründüğünü ifade etmiştir (ED 907a).

Aşağıda sıralanan örneklerden anlaşılacağı üzere DLT’de madenî para anlamındaki *yarmak* kelimesi sıkça geçmiştir.

üç yarmak “üç para” (Atalay, 1998: 35).

men yarmak ötnü berdim “ben ödünç para verdim” (Atalay, 1998: 130).

anğar yarmak ötüñç berdim “ben ona ödünç para verdim” (Atalay, 1998: 131).

onunç yarmak “onuncu para” (Atalay, 1998: 133).

elig yarmak “elli para” (Atalay, 1998: 143).

ol yarmak ökdî “o para biriktirdi” (Atalay, 1998: 168).

ol mening birle yarmak utuşdı “o, benimle para yutuştı” (Atalay, 1998: 180).

on yarmak üze bir arturdı “on paraya bir para artırdı” (Atalay, 1998: 219).

ol anğar yarmak öktürdi “o, ona para yığdırdı” (Atalay, 1998: 223).

men andan yarmak alturdum “ben ondan para aldıldım” (Atalay, 1998: 223).

ol yarmak utsuktı “o, oyunda para yutuldu” (Atalay, 1998: 242).

ol bu yarmakıg azlandı “o bu parayı azımsadı” (Atalay, 1998: 297).

dük ming yarmak “şu kadar bin para” (Atalay, 1998: 334).

Yarmak kelimesinin, metinlerde *yartmak* ve *yart* şekillerinde de geçtiğine tanık olunmaktadır:

ol dıntar künte kırk tümen altın yartmak satığı ed “bir günde 400000 altın para değerinde mal” (UM II / 99 / 4).¹²⁶

biş yüz altın yart “beş yüz altın para” (Das. 3179).

7.3. ÇAO - ÇAV - ÇAW

Çince ch’ao’dan geçmiş bir kelimedir. Kâğıt para birimi anlamındadır. 1224 yılından bu yana Çinde bu kâğıt paranın üretildiği, 1260’ta Kubilay’ın hükümdar oluşuyla bu para biriminin genel geçer olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir (Gabain, 1973: 64). ED’de de çaw maddesi altında, kâğıt para olarak açıklanmıştır: ‘a

¹²⁶ Şinasi Tekin örnekten de görüldüğü üzere yarmak ismini yartmak şekliyle okumuştur. Yarmak ile aynı anlama geldiği için farklı okunuşu göz önüne alınmayıp bu başlık altında gösterilmiştir.

paper currency note' (ED 393b). Geç ortaya çıkan bir para birimi olarak görüldüğü; 13-14. yüzyıllara karşılık gelebileceği ifade edilmiştir (ED 393b). Moğolların batı egemenliği dönemlerinde kaydettikleri notlara göre Uygur sivil belgelerde ve Çağatay Türkçesi zamanında bu para birimi kullanılmıştır. Özellikle 8. yüzyıl Uygurca belgelerde çok yaygın bir para birimidir. (ED 393b).

Kağıt para çavın Eski Türklerde bir ödeme aracı olarak kullanıldığı ile ilgili kapsamlı bir çalışma Özyetgin'e aittir. "Uygurlarda Ticarete Ödeme Araçları" ve "Uygurlarda Kağıt Para Çav" ana başlıklarında Eski Uygur Türklerinin sosyal / iktisadî hayatı ile kağıt para çavın tarihçesi gibi unsurlara değinmiştir (Özyetgin, 2004).

13.-14. yüzyıllar dönemine ait Uygur sivil belgelerde tanıklanan çav kelimesi Çin kökenlidir. Çince çau (ch'ao) kelimesinden Eski Türkçe'ye geçen bir terimdir (Özyetgin, 2004: 97). Kubilay Han (1260-1295) Çin'deki ticareti geliştirmek ve kolaylaştırmak için kağıt paranın kullanımını başlatmıştır (Özyetgin, 2004: 98). Kendisinden önceki kağıt para birimlerini geçersiz kılarak kendi dönemine has para birimlerini ülke çapında kullanılabilir hâle getiren ve geliştiren ilk Moğol hükümdarı olmuştur (Özyetgin, 2004: 98). Devlet içerisinde kağıt paranın kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla Kubilay Han; *altın*, *gümüş* ve *bakır* madenî paralarını halktan teslim alarak bunun yerine kağıt paralarla değiştirmiş ve kağıt para kullanımını kontrol altına almıştır (Özyetgin, 2004: 98).

Kubilay döneminde üç çeşit kağıt para birimi basılmıştır. Bu para birimlerinden ilki bir tür ipek üzerine basılan *ssu-ch'ao* adlı paradır. Bu para 50 *gümüş liang*'a eşittir. İkinci para *chung-t'ung yin-ho* "Çuntung devrinin gümüş parası" olarak geçer. 1, 2, 3, 5, 10 liang = *gümüş* birimle değerlendirilmiştir. Kubilay döneminde tedavüle çıkmamıştır. Bu dönemin en güvenilir kağıt parası ise *chung-t'ung yüan-po chiao-ch'ao*'dur. Buna göre 1 *yüan pao*, 50 *liang gümüş*'e denk gelmektedir. Bu para birimi "10, 20, 30, 50, 100, 200, 300, 500 wen" şeklinde onun ve yüzün katları ile birimlenmiştir (Özyetgin, 2004:9 9).

Kubilay Han döneminden sonra Çin'de Yüan döneminde parlamaya başlayan çav para biriminin Koço / Turfan Uygur Kağanlığı'nda da çok etkili olduğu Uygur sivil belgeler aracılığıyla tanıklanmıştır. Özellikle borç ile ilgili evraklarda, para ödünç

verme ile ilgili belgelerde bu para birimi ile karşılaşılmıştır. *Altun, kümüş* ve *bakır* gibi madenî paralarla sağlanan arazi alım satım işlerinde, köle alışverişlerinde, kiralama belgelerinde kağıt para *çavdan* yararlanıldığı görülmektedir:

tonguz yıl bişinç ay on altıka manga tärbişkä junglaglıg çav yastuk kargäk bolup adamning manga ülüştä teggän taysangtakı on altı er kömär borlukta manga tegär çirkuştın alıp öngdün singarin alıp yarım borlukumnu udçı buka äsän ikägütün tüz yastuk çav alıp toguru tomlidu sattım... bu bitigni kılmış kün üzä bu borluk satığı çavnı tükäl sanap altım “Domuz yılı, beşinci ayın on altısında bana Terbiş’e kullanmak üzere çav yastuk lâzım olup babamdan bana kalan Taysang’daki on altı amelelik bağın bana ait, Çirkuş’tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımı Udçı Buka ile Esen’e, her ikisine yüz yastuk çav karşılığında usulüne uygun sattım... Bu senet tanzim edildiği gün bağın satış bedeli olan çavı tamamen sayıp aldım” (Yamada, 1993: Sa11/1-12).

/// yıl säkizinç ay altı otuzka män atay pintungning satığı tokuz yastuk çavnı şivsay tayşıtın tükäl sanap alıp bu bitigni birdim “... yılı, sekizinci ayın 26’sında ben Atay, Pintung’un satışı dokuz yastuk çavı Şivsay Tayşı’dan bütünüyle sayıp alıp bu senedi verdim” (Yamada, 1993: Mi10/1-3).

Çanggur ağıztağı yiti kürilig yirimni yana törtkil çugdağı tört şıg yirimni yana povuqıradağı üstün çeçeklikdeki tört şıg yirimni manga sanlıg munça yirlerimni manga tölek temürke junglaqlıg çao yastuq kergek bolup tolmış ayaga tegimligtin ygmi yastuq çungdung bao çao alıp (USp 15 /3-4-5-6-7-8-9). “Çanggur yerinin baş kısımlarındaki yedi küri ölçüsündeki alanı, yine dört çevreli bağdaki dört şık ölçüsü yeri, yine povukıradaki bahçedeki dört şıklık yeri, sayılı bunca yerimi, bana Tölek Temüre gerekli olan çao yastuk miktarı para için saygıdeğer olan kişiden (?) yirmi yastık çungdung miktarı para alıp”.

Çav’ın ölçü birimlerinden *yastuk* ile birlikte *çav yastuk / yastuk çav* kullanımları dikkat çekicidir (Özyetgin, 2004: 101).

Çav para biriminin “*ço / çu*” şekillerinde de imlâsı ile karşılaşır. Uygur sivil belgelerde geçen aşağıdaki örnek buna bir kanıttır:

...junglaklıg ço krgäk bolup töküztäki tarıg tarımakka yirni altmışakka apamka on iki sıtır ço yakasın iligtä alıp birür män “kullanmak için çav gerekip Töküz’teki tarlayı ekip biçmek için yerini altmış aka (?) on iki sıtır çav faizini evvelden alıp vereceğim” (Yamada, 1993: RH03/2-5).

“*yastuk çav*”, “*çav yastuk*”, “*ço / çu*” şekilleri yanı sıra “*çung-dung bav çav*” yapısı da metinlerde yer almıştır: Bir Uygur sivil belgede ihtiyaç olan kağıt parayı

temin etmek amacıyla araziyi başkasına ekip biçmesi için vermekle ilgili bilgide “*çung-dung bav çav*” yapısı ile karşılaşılmaktadır:

mana sanlıg bu munça yirlärimni manga töläk temürkä yonglaklıg çav yastuk kârgäk bolup tolmiş ayagka tägimligtin yigirmi yastuk çungdung bav çav alıp taşıkkı bu yirlärimni tarıp yizün tip togrı kılıp birtim “...bana ait bu kadar yerlerimi, bana Tölek Temür’e kullanmak üzere para (*çav yastuk*) lâzım olup, saygı değer Tolmiş’tan yirmi yastuk *çungdung bav çav* (para) alıp istifade etmek üzere, bu yerleri ekip biçsin diye kendisine verdim” (Yamada, 1993: Mi28/6-10).

Yine bir Uygur sivil belgede arazi satışının *çav* ile yapıldığı görülür:

manga turmiş tiginkä tayduta yunglaklıg çav yastuk kârgäk bolup koçutakı koçing apam birläki küdägüm tapmışka ülüştä tegmiş kira südün yirlärimni ...i ülüş bitiği birlä säkiz on yastuk çung-dung bav çavka wapsutuka toguru tomlıdu sattım. Bu çavnı bitig kılmış kün üzä m(ä)n wapsutu tükäkäl sanap birtim “bana Turmiş Tigin’e Taydu’da kullanmak üzere *çav yastuk* gerekip Koçu’daki Koçing ablam ile birlikte damadım Tapmış’a hisse taksiminde kalmış Kira Südün (denen) yerlerimi... paylaşma senedi ile seksen yastuk *çung-dung bav çav* karşılığında Wapsu-tu’ya doğrudan sattım. Bu *çavı* senedin düzenlendiği günde ben Wapsu-tu bütünüyle sayıp verdim” (Yamada, 1993: Sa12/1-7).

Netice itibariyle Türklerin özellikle eski Uygurların ticarî hayatlarında ödeme aracı olarak kâğıt para *çav*’dan yararlandıkları anlaşılır. Birçok Uygur sivil belge de bu görüşü destekler.

8. BÖLÜM: DOLAYLI YOLLARDAN ÖLÇÜ ANLAMI SAĞLAYAN TERİMLER

Bu başlık altında içerik ve özellikleri itibariyle ölçü anlamına sahip olan bazı nesnelere, kavramlar ve olgular tespit edilmiştir. Kelimelerin açıklaması göz önüne alınarak o şeyin ölçüsü hakkında bilgi alınabilmektedir. Mesela kumaş türlerinden olan *egin*, literatürde *dört arşın uzunluğu* ve *bir buçuk karış* enine denk gelen bir kumaş türü olarak geçmektedir. Belirtmek istenen bir şeyin uzunluğu ve enini örneklendirmek adına bu kumaş kıstas olabilir. Ancak doğrudan bu şekilde geçen bir yapıya rastlanmadığı için bu ve bunun gibi örnekler bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Bir şeyin büyüklüğü ve küçüklüğünü daha net ölçülendirmek amacıyla günlük hayatta bazı nesne veya yiyecekler bâz alınıp; ona göre ifadelendirme söz konusu olmuştur. *Fındık kadar*, *nohud kadar* gibi ölçülendirme usulleri buna örnektir. Dolaylı yoldan ifadelendirilmiş ölçü terimi içerisinde bu konuyla ilgili olarak; *küwlük*, *senkeç*, *sarmaçuk* gibi kelimeler söylenebilir. Çünkü *küwlük* sözü çamur demektir ancak fındık büyüklüğünde bir çamur kastedilmiştir. *Senkeç*; ise fındık büyüklüğünde bir elma çeşididir. Nitekim Clauson da bu kelimeyi “sengeç” maddesi altında ‘a kind of apple, about as small as an almond’ şeklinde açıklamıştır (ED 839a). Dolayısıyla badem büyüklüğünde elma anlamını vermiştir. İncelediğimiz metinlerde direkt geçmese de ölçülendirmeyi sağlayacak kelimeler arasında belirtilebilir.

Burada *bıgrığ* olarak geçen bir kelimeye değinmek gerekir ki anlamı; *çuval*, *dağarcık*, *tulum gibi şeylerin tıka basa dolu olması* şeklinde belirtilmiştir. Metinlerde doğrudan bir ölçme aracı olarak geçmese de bu amaca hizmet ettiği açıktır (Atalay, 1998: 461).

Sagır da içerisine şarap konulan havana benzer, *söbü* bir kap olarak kaynaklarda yer almaktadır (Atalay, 1998: 406). Dolayısıyla şarabın miktarını belirlemede bir ölçü bildirme ihtimalleri yüksektir. Ancak metinlerde doğrudan bir ölçü ifadesi olarak karşılaşılmamıştır. Aynı şekilde *kurluk* ve *kendük* de, içerisine konan maddeler için bir ölçü unsuru taşımış olma ihtimalleri yüksektir. Çünkü *kurluk*, içinde kırmızı biriktirilen küçük testidir (Atalay, 1998: 473). Dolayısıyla kırmızının saklanması

veya miktarının belirtilmesinde “*bir kurluk kımız*” ölçü ibaresi yer alabilir. *Kendük* ise *küp gibi, topraktan yapılan büyükçe bir kaptır*. İçerisine un ve una benzer şeylerin konduğunu Kaşgarlı DLT’de ifade etmiştir (Atalay, 1998: 480). Bu nedenle unun muhafazasında kullanılan bir araç olması ile yine bir ölçü ifadesi taşıdığı fikri uyanmaktadır. Ancak *sağır, kurluk, kendük* gibi kelimelerin doğrudan bir ölçü unsuru olarak metinlerde yer aldığına tanık olunmadığının da altını çizmek gerekmektedir.

Eski Türk Kültüründe, tek kişilik sofrayı kastetmek amacıyla yer alan *tamgalık* kelimesini de bu ölçü ifadeleri arasında değerlendirmek mümkündür. Çünkü Eski Türk kültür hayatında sadece hakana yönelik hazırlanan bir sofraya adı olan *tamgalık* zengin ancak bir kişiye göre hazırlanmış yemek için kullanılan bir ölçü ifadesi olarak literatüre dâhil olmuştur. Kaşgarlı da bu konuyla ilgili şunları söylemektedir: *Bir kişilik sofradır. Sadece hakanlar için hazırlanan bu sofralarda, bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır. Hakandan başkası kullanmasın diye de bu sofraya damga vurulmuştur. Sonrasında ise her küçük sofraya ve ibrik için kullanılagelen bir terim olmuştur* (Atalay, 1998: 527).

Başları bir demirle birleştirilerek *üç çubukla* yapılan tavşan tuzağına ise *üçlüç* denmiştir. Dolayısıyla bu nesne de *üçlü çubukla* hazırlandığı için belli bir ölçü nispetine gönderme yapmaktadır (Atalay, 1998: 95). Bunun gibi örneklere aşağıdaki alt başlıklarda değinilmiştir:

8.1.BİR ŞEYİN PARÇASI OLMA ÖLÇÜSÜNÜ DOLAYLI YOLLARLA SAĞLAYAN KELİMELER

Tübün: Tencerenin dibinde kalmış birkaç parça yemek (Atalay 1998: 400). Brockelmenn bu kelimeyi *tubun* şeklinde okumuştur ancak Atalay bunu doğru bulmaz. Kelimenin kökünün *dip* anlamındaki *tüpten* geldiğini, nispet edatı “-n” ile genişletildiğini belirtir (Atalay, 1998: 400).

Odguç: Az ateş, ateş parçası (Atalay, 1998: 248).

Balçık balık yugrulur

Çıgay yawuz yıgrılır

Erñgekleri ogrulur

Odhuç bile ewreşür

“Balçık çamur yağrurur; yoksul, miskin kötüleşir, büzülür, parmakları kavuşmaz, *az ateşle* oğunur” (Atalay, 1998: 248).

Basguk: Koca koca parçalar (U IV / C / 164).

Karamuk: Buğday içerisinde yer alan karamuk taneleridir.

Burçak: Ter taneleri (Atalay, 1998: 467).

Kardu: Zemheride su üzerinde yüzen fındık büyüklüğündeki buz parçalarıdır (Atalay 1998: 419).

Kardunı yincü sakınmanğ

Tuzgunı Mançu sezinmenğ

Bulamaduk nenğge sewinmenğ

Bilgeler anı yerer

“*Karduyu inci sanmayın, armağanı ücret sanmayın, bulunmamış nesneye sevinmeyin, bilgiler onu yererler*” (Atalay, 1998: 419).

Tutguç: Bir parça yemek (Atalay, 1998: 453).

Kimsen: Başlıkları ve kavukları süslemek için kullanılan altın kırıntılarınıdır (Atalay, 1998: 437).

Pürte: Altın kırıntılarını, altın eğentileri (Atalay, 1998: 416).

Çobulmak: Elmanın yarısı, bir şakı, bir çeneti (Atalay, 1998: 503).

Sasıg sayıg: Çanak çömlek parçası.

[a]ymanur m(ä)n... sasıg sayıg yinçülüg arıg tep körkitmişimkä “çanak çömlek parçasını inci yığını olarak göstermemden utanırım” (Ölmez, 1994: 101, 117).

8.2. BİR ŞEYİN BÜYÜKLÜĞÜNDE YA DA KÜÇÜKLÜĞÜNDE OLMA ÖLÇÜSÜNÜ DOLAYLI YOLLARLA SAĞLAYAN KELİMELE

Küwlük: Çamurdan fındık büyüklüğünde yapılan yuvarlaklardır. Kurumadan önce ve kuruduktan sonra zıpzip gibi atılır (Atalay, 1998: 479).

Senkeç: Fındık küçüklüğünde bir çeşit elma (Atalay, 1998: 455).

Sarmaçuk: Bir çeşit şehriyedir. Hamuru nohut büyüklüğünde kesilerek yapılır. Hastalara ikram edilir (Atalay, 1998: 527).

Çiniştürük: Bir ağacın meyvesidir; fındığa benzer; beyazı, kırmızısı olur. İlkyazda yetişir (Atalay, 1998: 530). Basma ve yazma nüshalarda bu kelime *çeniştürük* olarak geçmektedir. Ancak, Besim Atalay bu kelimenin *çiniştürük* olarak okunması gerektiğini belirtir. Sebebini ise; bu meyvenin Çin fındığına benzer bir meyve olduğu gerçeğine bağlar ve bu nedenle kelimenin “çin-” ile başlaması gerektiğini belirtir (Atalay, 1998: 530).

8.3. BİR ŞEYİN UZUNLUĞU ÖLÇÜSÜNÜ DOLAYLI YOLLARLA SAĞLAYAN KELİMELER

Ernğeyü: Çok kısa boylu, boyu iki arşın olan adam (Atalay, 1998: 136).

Yerküç: Kılıç gibi tahtadan yapılmış *uzunca, enli bir ağaç parçası*dır. Fırındaki ekmeği çevirmek için kullanılır (Atalay, 1998: 452). ED’de yergüç maddesi için *bürgüç* kelimesine gönderme yapılmıştır. (ED 905). Clauson’ın, hapax olarak açıkladığı *bürgüç*, elyazmalarında *yergü:ç* şeklinde hecelenmiştir. Bu kelimeninin; *bodraç* (possesive pronoun) ve *bösgeç* sözleri arasında bir pozisyonda olduğunu, dolayısıyla ilk olarak “b-” ile başladığını ve “bür-” fiilinden türediğini açıklamıştır (ED 363).

DLT’de tarama neticesinde bulunan ve anlam bakımından kendi içerisinde ölçü niteliği taşıyan *yerküç* kelimesini; *bürgüç* maddesi altında açıklayan Clauson bu kelimeyi DLT’ye atıf yaparak örneklendirmiştir. *Bürgü:ç* için; ‘a piece of wood’ açıklamasını yapmıştır ki bu da *bir parça oduna* karşılık gelmektedir (ED 363).

SONUÇ

Bu çalışmada Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi Türkçe metinler incelenmiş; farklı okunuşlar göz önüne alınarak dönem eserlerinin belli başlılarına göz atılmıştır. “Eski Türkçede Ölçü” adlı araştırma konumuz sebebiyle öncelikle taranan eserlerde yer alan ölçü terimleri tespit edilmiştir. Belli başlı standart ölçü birimlerinin yanı sıra; ölçü değeri taşıyan yapılar ve ifadeler de çalışmada önemli bir yer tutmuştur. Doğrudan sabit bir sayı karşılığı bulan ölçü terimleri olmakla birlikte, tam bir sayısal değer ifade etmeyip anlam bilimsel düşünüldüğünde bir karşılık bulan ölçü anlamlı yapılar ve kelimeler de sınıflandırılmaya ilave edilmiştir.

Bu zamana kadar ölçülendirme usulleri ile ilgili çeşitli tasnifler yapılmış ve bunlar araştırmacılara göre çeşitlilik göstermiştir. Bu incelemede ise bütün sınıflandırmalar dikkate alınmak suretiyle yeni bir tasnif yoluna gidilmiştir. Eski Türklerin günlük hayatında ihtiyaçlarını karşılamak adına kabul gördükleri değiş tokuş araçları ve para birimleri; ayrıca sosyal hayat içerisinde nesnelere ölçüsünü karşılamak için kullandıkları bazı terim ve ifadeler bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Konuyla ilgili önceden yapılmış araştırma yazıları ve makalelerde, Eski Türk hayatında geçerli olan standart ölçü sistemleri üzerine bilgiler mevcuttur. Bizim amacımız bu standart ölçü terimlerinin hâricinde yeni ölçü birimlerine ulaşabilmektir. Bu amaçla taranan eser sayısı olabildiğince artırılmıştır. *Turkische Turfantexte* ve *Berlin Turfantexte* serileri ile Karahanlı dönemi başyapıtlarından *DLT* ve *Kutadgu Bilig* üzerinde durulan ana eserler olmuştur. Bu metinlerde önceden tespit edilmiş standart ölçü terimleri bulunmuş; başlık maddelerinde örnekler hâlinde sunulmuştur. Bunların yanı sıra standart olmayan, izâfî ölçü unsurları ilave edilmiştir: *Şamak, bat, bagram, şep, yapa, kepek, kur, ogur* vb. Eski Türkçe metinler üzerinde derinlemesine yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri, ayrıca Eski Türkçe sözlükler ile *TS* ve *DS* gibi sözlükler ölçü anlamı taşıyan kelimelerin tespitinde çok yol gösterici olmuştur:

Eski Türklerin komşu devletlerle ve milletlerle sağladığı iletişim neticesinde hayatlarının her alanında bu etkileşimin bir yansıması görülmüştür. Aile / toplum hayatı, ekonomik ve kültürel durum, siyasi faaliyet düzeninde bu etkilere tanık olmak mümkündür. Bunun gibi Türklerin iktisadî yaşam biçiminin vazgeçilmez unsurlarından olan ölçülendirme ve ölçme işleminde, ölçü anlamı taşıyan ifadelerde yabancı

unsurlardan etkilenmeler olduğu gözlenmiştir: *çığ* (Çin.), *tsun/sun* (Çin.), *şing* (Çin.), *küri* (Çin.), *şık* (Çin.), *şing* (Çin.), *batman* (Soğ.), *sıtır* (Soğ.), *badır* (Soğ.), *ked* (Skr.), *asankı* (Skr.), *ämâri* (Skr.), *yoçan* (Skr.), *bere* (Toh.), *küri* (Toh.), *küp* (Far.) vb.

Budizm dininin öğrenilmesi, savaşlar ve ticarî faaliyetler gibi dinî sebeplerden ötürü Çince, Sanskritçe, Soğdca ve Toharca gibi dillerle alışverişte bulunulmuş ve bu dillerden Türkçenin bünyesine pek çok ödünç kelime girmiştir. Özellikle Eski Uygurca dönemi içerisinde baskın olan Budizm dininin tesiri ile Sanskritçe kökenli kelimelerin varlığı azımsanmayacak boyuttadır. “Benzetmeye Dayalı Olarak Kurulan Ölçü Değeri Taşıyan Yapılar” başlığında bu konunun örneklendirilmesi mümkündür. Abartma unsurları ile sağlanan yapılardan *asankı sanınça*, *kolti sanınça*, *kalpa sanınça*, *nayut sanınça*; *parmanular sanınça* yapısı bunlar arasında sayılabilir.

Yapmış olduğumuz araştırma sonucunda Türkçe olan çok sayıda ölçü terimi ve ölçü ifadesinin var olduğu da tespit edilmiştir: *Turk*, *uzun*, *tikim*, *aglak*, *turum*, *kız*, *kırt*, *tar*, *king*, *én*, *tering*, *tüp*, *sıg*, *karı*, *karış*, *kulaç*, *karşag*, *ülük* / *ülüg*, *ülüş*, *üküş*, *başça*, *tü*, *kalın*, *yogun*, *yinçke*, *tas*, *artuk*, *ertingü*, *tolp*, *bütün*, *tükel*, *tüketi*, *tüklüg*, *tolu*, *alku*, *eksük*, *yersik*, *az*, *uvuş*, *uşak*, *kepek*, *bölük*, *yarım*, *bıçuk*, *uğura*, *sınar*, *kartal*, *kesek*, *tilim*, *adak*, *yaguk*, *yakın*, *ıraq*, *kıdıg*, *kaşuk*, *ayak*, *közeç* gibi terim ve terim dışı ifadeler bu örneklerden birkaçıdır.

Ölçü anlamı sadece terimler ya da belli başlı isim ve fiillerle karşılanmamıştır. Bazı kelime grupları, tamlamalar ve ekler aracılığıyla ölçü anlamı sağlanmıştır: *bir bakar tenginçe tavarım yok* “bir bakır tutarınca malım yok” (UM II / 11 / Str 12); *ernek sukıgınça öd* “bir parmak hareketi kadar kısa bir zaman” (UM II / 2d 255 / Str 49); *tamınça tamızınça ülüş* “damla miktarı kadar pay” (Uçar, 2009: Petersburg Nüshası, Str 141); *ayaça aş birmiş* “avuç dolusu yiyecek vermiş” (Ölmez 1988: 58,130); *alqunun barça yükünçin yükünürbiz sizinä* “hepsinin bütün itaatıyla tapınırsız size” (TT III, s.68 / 2); *yüz kalp üç asankı içinteki buyan edgü kılınç küçinte* “yüz kalpa üç asamkheya içindeki sevap gücünde” (Das. 2497); *ögüznüng iki qıdıgında* “nehirin iki kıyısında” (TCUP 58-59); *t(a)vgaçka tägmiş nomlarnıñ irükin ägsükin [yänä] bütürdi* “Çin ülkesine ulaşmış öğretilerin eksliğini gediğini giderdi” (Ölmez, 1994: 88,115); *yüz kalp üç asankı içinteki buyan edgü kılınç küçinte* “yüz kalpa üç asamkheya içindeki

sevap gücünde” (Das. 2497); *bir kşan ödün* “bir anlık zaman” (Das. 2415); “*bir aş bışımı üd*” Bir aş pişimi süre (Ölmez, 1994: 97, 116); *saç qıdıg töpüngätägi kök qalıq ulug titir* “saçın kıyısından tepeye kadar olan gökyüzü büyüktür” (TT V, s. 100 / 14). *üç ay küni adiştit öze tutta yarlıkadukta* “üç ay(ın) günü (üç ay müddetle) haşmetle adhisthita ile tutuldukta” (UM II / 103 / 3); *bir tü evinin kök kalıkka okşatğalı bolmaz* “bir parça saç göğe benzetilemez” (UM II / 38 / 16); *bir kesek etmek* “bir parça ekmek” (Atalay, 1998: 391); *bir öpüm mün* “bir yudum çorba” (Atalay, 1998: 75); *bir orum ot* “bir kesim ot” (Atalay, 1998: 75); *bir ekim yér* “bir ekiye ekilecek kadar olan yer” (Atalay, 1998: 75); *bir tegimde sekiz er öldürdüm* “bir atışta, bir mücadelede sekiz kişi öldürdüm” (Aydın, E10. Elegest I / 8); *yıti tutum talkan* “yedi tutam (yedi avuç) arpa unu” (TT VII, s.321 / 9); *kız kısga ödte* “kısa bir zamanda” (UM II / 74 / 33).

Genel Ölçü Adları başlığında yer verilen “Miktar Bildiren Ölçü Adları” içerisinde *bart* gibi ölçü terimleri dışında kap kacaklar ve çeşitli nesnelere aracılığıyla da ölçülendirme işleminin yapıldığı gözlenmiştir: *Kaşuk, idiş, ayak, küp, kadıñ, çan, burnaç, tagar, anban, patır* gibi eşyalardan bu konuda yararlanılmıştır.

Çalışmada elde edilen diğer bir sonuç da insan uzuvları ile sabit olmayan bir ölçülendirme usulüne gidildiğidir. Ayak, kol, parmak uçlarından dirseğe kadar olan uzaklık, karış, kulaç, omuz, bir adam boyu uzunluk gibi ölçü değeri taşıyan kelime ve yapılar mevcuttur: *sekiz çikin torkı törtgil mantal kılsun* “sekiz kol boyunda dört köşeli bir alan oluştursun” (Çetin, 2012: 119, 160). Nitekim Çince kökenli *çığ* ve *tsun* terimleri de doğrudan bir Çinlinin adım mesafesi ile ilgilidir. *Çığ* terimi bir adım; 1 *tsun* ise bir adımın 1/10’una denktir.

İncelememiz neticesinde Eski Türklerin alışveriş sırasında kullandıkları ölçü birimlerine vâkıf olunmuştur. Pamuklu kumaş, katı veya sıvı cisimler, madenî para ve kağıt para için farklı bir adlandırma söz konusu olduğu görülmüştür.

Aynı zamanda bazı ölçü terimlerinin hem hacim hem ağırlık ölçüsü işleviyle kullanımına tanık olunmuştur. Örneğin *küri* ölçüsü katı cisimler için ağırlık ölçüsü olurken sıvı cisimler için bir hacim ölçüsü özelliği göstermiştir.

Ölçü terimlerinin birbiriyle bağlantılı olarak kullanımına şahit olunmuştur: 1 *çığ* = 10 *tsun*; 10 *küri* = 1 *şık*; 10 *ritl* = 1 *kevçi*; 1 *şeng* = 10 *kav*; 1 *sıtır* = 10 *bakır*; 1 *tagar* = 100 *mann* gibi.

Ayrıca tane hesabını veren “Adet bildiren ölçü terimleri” tespit edilmiştir. *Evin, bag, iki bag, kıdığ / iki kıdığ, kat, kata, tana, benek, urug* gibi belli bir sayıya karşılık gelen terimler mevcuttur. *Tana* kelimesi susam anlamına gelmekle birlikte susam tanesi anlamıyla metinde yer almış; dolayısıyla zaman içerisinde yalnızca *tane* anlamını kazanmıştır. *Tane* ve *tana* kelimeleri arasındaki fonetik ve işlevsel bakımdan görülen yakınlık, zaman içerisinde *tana* > *tane* dönüşümünün gerçekleşmiş olabileceği fikrini uyandırmıştır.

Çalışmanın son kısımlarında dolaylı yollarla sağlanmış ölçü ifadesi taşıyan kelime ve yapılara yer verilmiştir. Bunlar doğrudan belli bir ölçüye karşılık gelmemekte; ancak, taşıdığı anlam dolayısıyla bir ölçüyü içinde barındırmaktadır: *Pürte* “altın kırıntıları”; *küwlük* “fındık büyüklüğünde yuvarlaklar”; *tutguç* “bir parça yemek”; *sarmaçuk* “nohut büyüklüğü şehriye” ve *senkeç* “fındık büyüklüğü elma” vb.

Çalışmada olabildiğince çok eser tarama yoluna gidilmiş, ölçü bildiren terim ve yapıların tespit edilmesine çalışılmıştır. İleride yeni eklenecek çalışmalarla bu konunun daha da genişleyeceğine inancımız vardır.

KAYNAKÇA

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), Kutadgu Bilig I Metin, İkinci Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 458.

----- (2003), Kutadgu Bilig II Çeviri, TDK Yayınları, Ankara, 2003.

----- (1979), Kutadgu Bilig III İndeks, Haz. Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, İstanbul.

ATALAY, Besim (1998), Divanü Lügati't Türk Tercümesi I, Cilt I, 4. Baskı, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521.

AVCIOĞLU, Doğan (1990), Türklerin Tarihi 3. Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi.

AYAZLI, Özlem (2011), Mahâyāna Budizmine Ait Sayı ve Zamanla İlgili Bazı Terimler, Turkish Studies, Volume 6/1, Winter, p. 635-641.

AYAZLI, Özlem (2012), Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDIN, Erhan (2011), Uygur Kağanlığı Yazıtları, Konya: Kömen Yayınları.

AYDIN, Erhan, Risbek Alimov, Fikret Yıldırım (2013), Yenisey - Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig: Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

BANG, W., A. Von Gabain (1929), Turkisch Turfan Texte I, seite 241-268, Mai.

----- (1929), Turkisch Turfantexte II, seite 411-430, Juli.

----- (1930), Turkisch Turfan Texte III, seite 183-211, April.

----- (1930), Turkisch Turfan Texte IV, seite 432-450, Juli.

----- (1931), Turkisch Turfan Texte V, seite 323-356, April 1931.

BANG, W., Reşit Rahmet Arat (1935), "Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen", UJb., 15, Berlin, Leipzig, s. 389-402 (terc. "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar", Çev. Ragıp Hulûsi Bey, TM 4, İstanbul 1934, II. Türk Dili Kurultayı).

BARTOLD, V.V. (2010), Orta Asya Tarih ve Uygarlık, İstanbul: Selenge Yayınları.

BARUTCU ÖZÖNDER, F.Sema (1998), Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 672.

----- (1987), Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten.

----- (1987), Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara.

BERTA, Arpad (2010), Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını (Çev. Emine YILMAZ), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü: Türk Dil Kurumu Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

CEBECİ, Oğuz (2013), Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri, İthaki Yayınları, İstanbul.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish, Oxford.

ÇAĞATAY, Neşet (1978), "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XXII.

ÇETİN, Engin (2012), Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Ekim.

DANKOFF Robert, James Kelly (1982), Mahmud al-Kaşgarı, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Part I, Sources of Oriental Languages And Literatures 7, Turkish Sources VII, Edited by Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin, Printed at the Harvard University Printing Office.

Derleme Sözlüğü (2009), Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DÖNMEZ, Sevgi (2013), Hitit Döneminde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri, The journal of Academic Social Science Studies, JASSS, Volume 6, Issue 8, P. 813-832, October.

EL-KÂŞGARÎ, Mahmûd (2007), Dîvânü Lugâti't-Türk, Yay. Haz. Serap Tuba Yurteser-Seçkin Erdi, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.

ELMALI, Murat (2009), Dasakarmapathavadanamala, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bölümü Doktora Tezi, İstanbul.

ERASLAN, Kemal (2012), Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. Bican (2009), Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERDAL, Marcel (2004), HdO / A Grammer of Old Turkic, Leiden Brill.

ERDAL, Marcel (1991), Old Turkic Word Formation, I-II, Wiesbaden.

EREN, Hasan (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara.

EYÜPOĞLU, İsmet Zeki (2004), Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

GABAİN, A. Von (2007), Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmed AKALIN), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara.

GABAİN, A. Von (1973), Das Leben im Uigurischen Königreich von Qoço (850-1250), Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica, Band 6, im Kommission bei, Otto Harrassowitz Wiesbaden.

GÖKYAY, Orhan Şaik (1981 / 1), "Halk Dilinde Ölçü Birimleri", Türk Folkloru Araştırmaları, Ankara, s. 41-48, Kültür Bakanlığı Araştırmaları Dairesi Yayınları: 32.

GÖMEÇ, Saadettin (1997), Kök Türk Tarihi, Ankara: Türksoy Yayınları No: 8.

GÖMEÇ, Saadettin (2006), "Divanü Lugat-it Türk'te Geçen Zirai Terimler", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 517-518, Mayıs-Haziran.

----- (2011), Uygur Türkleri Tarihi, Ankara: Berikan Yayınevi.

GROOT, J. M. De, G. Ahmetcan Asena (2011), 2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan, İstanbul: Pan Yayıncılık.

GÜL, Bülent (2004), Eski Türk Tarım Terimleri, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

GÜL, Bülent (2012), "Tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine", Bilig, S. 61, s. 99-120, Bahar.

GÜLENSOY, Tuncer (2007), Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer (2013), "Ses Bilgisinde 'Çevre Şartı' Kavramı ve Ağız İncelemelerinde Önemi", Turkish Studies Volume 8/9 Summer, p. 49-62, Ankara.

GÜMÜŞATAM, Gürkan (2012), "Eski Türk Tıbbında (XIV.-XVI. Yüzyıllar) Ölçüler ve Ölçme Usulleri", Turkish Studies, 7/1 Volume, Winter, p. 1189-1216.

GÜNGÖR, Erol (2009), Tarihte Türkler, İstanbul: Ötüken Yayınları.

GÜRİSOY NASKALİ, Emine (1997), "Türkçede Parmak ve Beş Parmağın İsimleri", Türklük Araştırmaları Dergisi 8, s.233-240.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), Karahanlı Türkçesi Grameri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara.

HAMILTON, James Russell (2011), İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Çev. Vedat KÖKEN, Türk Dil Kurumu Yayınları: 2. Baskı, Ankara.

HAZAI, Georg, Peter Zieme (1971), Berliner Turfantexte I, Fragmente der uigurischen version des "jin'gangjin mit den Gathas des Meister Fu" nebst einem Anhang von T. Inokuchi, Mit 61 Faksimiles auf 40 Tafeln, Akademie Verlag Berlin.

HİNZ, Walter (1990), İslam'da Ölçü Sistemleri (Çev. Acar SEVİM), Marmara Üniversitesi Yayınları No: 487, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 21, İstanbul.

İLKER, Ayşe (2008), "Manisa Merkez Köylerinde Davrı/Davırı Edatı", Turkish Studies, Volume 3/3, Spring, p. 471-479, Turkey.

İLKER, Ayşe (2011), "*Un, Ufak ve Uşak Kelimeleri Üzerine*", Turkish Studies, Volume 6/1, Winter, p. 197-202, Turkey.

İNALCIK, Halil (1991), Osmanlı Metrolojisine Giriş (Çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN), Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, s. 21-50.

İZGİ, Özkan (1988), Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KALJANOVA, Elmira (2005), Uygurca Dışastvustik (Giriş - Metin - Çeviri - Dizin - Tıpkıbasım) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

KARA, Georg, Peter Zieme (1976), Berliner Turfantexte VII, Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung, Mit 82 Faksimiles auf 49 Tafeln, Akademie Verlag Berlin.

----- (1977), Berliner Turfantexte VIII, Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjusrinamasamgiti, Mit 90 Faksimiles auf 50 Tafeln, Akademia Verlag Berlin.

KASAİ, Yukiyo (2008), Berliner Turfantexte XXVI, Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium.

KAYA, Ceval (1994), Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara.

KAYA, Korhan, Sithalakshmi Kıdambı (2013), Hindî Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Lİ, Yong Song (2004), Türk Dillerinde Sontakılar, Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 40, İstanbul.

LİGETİ, L. (2011), Bilinmeyen İç Asya (Çev. Sadrettin KARATAY), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

----- (Ed.) (1971), Studia Turcica, Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII, Budapest: Akademiai Kiado.

MATSUI, Dai (2004) "Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uighur and Mongol Documents", The First Century of Research into the Arts and Culture of the Silk Road, Dietlich Reimer Verlag.

MOERLOOSE, Eddy (1980), "Sanskrit Loan Words In Uighur", Türklük Araştırmaları, Vol 4.

MÜLLER, F. M. K., A. Von Gabain (1945), Uiguirca IV – A, Çev. S. Himran, Bürhaneddin Erenler Basımevi, İstanbul.

----- (1946), Uiguirca IV - B,C,D (Çev. S. Himran), İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.

ORAL SEYHAN, Tanju (2007), "Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.14, S. 2, Haziran.

ORKUN, Hüseyin Namık (2011), Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları: Birleştirilmiş 3. Baskı, Ankara.

ÖGEL, Bahaddin (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt: III, T.C. Kültür Bakanlığı 638, 3.Baskı, Ankara.

----- (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt: IV, T.C. Kültür Bakanlığı 638, 3.Baskı, Ankara.

----- (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt: V, T.C. Kültür Bakanlığı 638, 3.Baskı, Ankara.

ÖLMEZ, Mehmet (1988), Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ağustos.

----- (1994), Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, Ocak.

----- (2012), Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük, Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

ÖZDEMİR, Rifat (2003), *“Çeşitli Kültürlerde Zamanı Ölçme Faaliyetleri ve Bu Konuda Osmanlı Mahkemelerinin Uygulamaları”*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 143, Nisan.

ÖZYETGİN, Melek (2003), Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler, “Eski Türkçede Ölçü”, Ankara, s.195-204.

ÖZYETGİN, Melek (2004), “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1. S.1, s.90-115, 2004.

PYLE, Nancy S., Anatolian Ring Weights (1978), Journal of Turkish Studies, C.2, S. 97-106, Cambridge. (Çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN (2004), Anadolu Halka Ağırılıkları, Türk Dünyası Araştırmaları Sayı: 149, Nisan 2004)

RÖHRBORN, Klaus (1971), Berliner Turfantexte II, Eine Uigurische Totenmesse, Mit 64 Faksimiles auf 64 Tafeln, Text - Übersetzung - Kommentar - Faksimiles, Akademie Verlag Berlin.

RASCHMANN, Simone-Christiane (1995), Baumwolle im türkischen Zentralasien, Harrassowitz Verlag, Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica, Band 44.

RACHMATİ, Von Dr. G. R. (1930), Zur Heilkunde der Uigurien, Hierzu Taf. VI und VII, Berlin.

RACHMATİ, Von Dr. G. R. (1932), Zur Heilkunde der Uiguren II, Mit 3 Tafeln, Berlin.

SERTKAYA, Osman Fikri (1995), Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 131.

SHİMİN, Geng, Jens Peter Laut (2000), Aus Der Einleitung der Uigurischen Daşakarmapathavadanamala aus Hami, Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität- Freiburg, Türk Dilleri Araştırmaları 10, s. 5-15.

STAROSTİN S. A., A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003), An Etymological Dictionary of Altaic Languages Part One (A-K), Part Two (L-Z), Part Three (Indices), Brill, Leiden-Boston.

ŞENEL, Mustafa (2009), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ölçü Birimleri", 21-23 Mayıs 2009, TDK ve Kafkas Üniversitesi ortaklığıyla Kars'ta gerçekleştirilen II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'nda sunulan bildiri.

Tarama Sözlüğü (2009), 8 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (2012), Göktürkler I-II-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

----- (2013), Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları No: 565.

TEKİN, Şinasi (1960), Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah), Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapungdarika-sutra), Erzurum: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

----- (1976), Uygurca Metinler II, Maytrısimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram (Burkancılığın Vaibhasika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası), Ankara: Sevinç Matbaası.

----- (1987), Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Vol 11, s. 133-175.

TEKİN, Talat (2003), Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Yay. Mehmet ÖLMEZ, Kitap Matbaası, İstanbul.

----- (2010), Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları: 4. Baskı, Ankara.

----- (2013), İrk Bitig - Eski Uygurca Fal Kitabı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TEZCAN, Semih (1974), Berliner Turfantexte III, Das Uigurische - Das Insadi Sutra, Mit 69 Faksimiles auf 69 Tafeln, Akademie Verlag Berlin 1974.

----- (1975), Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm, 1975.

THOMSEN, V. (2011), Orhon Yazıtları Araştırmaları (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TOKAY, Yaşar (2012), "Dīvānū Luġāti't-Türk'te Geçen Çıçalak "Serçe parmak" ve Çıçamuk "Yüzük parmağı" Kelimeleri Üzerine Bazı Düşünceler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.5, S.22, Yaz, 2012, s. 204-210.

TUNÇ, Cengiz (1980), "Eski Türklerde Sosyo Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 7, Ağustos, s. 48-60.

Türkçe Sözlük (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UÇAR, Erdem (2009), Altun Yaruk Sudur, V. Kitap, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir.

----- (2013), "Altun Yaruk Sudur X. Tegziñ XXIX. Bölök [R-M 653/08-657/17], Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 10, S.1, s.25-51, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.

WILKENS, Jens (2001), Berliner Turfantexte XXI, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Die Drei Körper Des Buddha (Trıkaya), Das Dritte Kapitel der Uigurischen Fassung des Goldglanz-Sutras (Altun Yaruk Sudur), Mit 22 Abbildungen auf IX Tafeln, Belgium.

WILKENS, Jens (2007), Berliner Turfantexte XXV (1), Das Buch von der Südentilgung Teil, Edition des Alttürkische, Buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium, 2007.

----- (2007), Berliner Turfantexte XXV (2), Das Buch von der Südentilgung Teil, Edition des Alttürkische, Buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium.

YAKUP, Abdurishid (2010), Berliner Turfantexte XXVIII, Prajnaparamita Literature in Old Uyghur, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Belgium.

YAMADA, Nobou (1993), Sammlung Uigurischer Kontrakte, Osaka University Press.

YILDIRIM, Fikret, Erhan Aydın, Risbek Alimov (2013), Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

YILMAZ ÖNDER, Sevim (2012), "14. Yüzyıldan Bugüne Türkiye Türkçesinde Toprak Ölçümü", Acta Turcica, Yıl IV, Sayı 1, Ocak.

YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal (2012), Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

ZIEME, Peter (1976) Zum Handel im Uigurische Reich von Qoço, Altorientalische Forschungen 4, 235-249.

ZIEME, Peter (1976), Berliner Turfantexte V, Manichaisch-Türkische Texte, Texte-Übersetzung-Anmerkungen, Mit 178 Faksimiles auf 56 Tafeln, Akademie Verlag Berlin.

----- (1977), "*Zu Den Legenden Im Uigurischen Goldglanzsutra*", Türklük Bilgisi Araştırmaları, Vol 1, s.149-156.

----- (1981), Altorientalische Forschungen VIII, Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für Buddhistische Klöster, Akademie Der Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte Und Archeologie, Mit 24 Tafeln, Akademie Verlag Berlin.

----- (1985), Berliner Turfantexte XIII, Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Akademie Der Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte

Geschichte Und Archeologie, Mit 244 Faksimiles auf 89 Tafeln, Akademie Verlag Berlin.

----- (2000), Berliner Turfantexte XX, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Vimalakirtinirdeṣasutra, Ein Vimalakirti-Bildfragment aus Turfan, Mit 190 Abbildungen auf CIV Tafeln, Belgium.

-----, Berliner Turfantexte XXIII, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademien Vorhaben Turfanforschung, Magische Texte des Uigurischen Buddhismus, Mit 193 Abbildungen auf 95 auf Tafeln.

<http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/in%C3%A7>

<http://www.nedirnedemek.com/tael-nedir-tael-ne-demek>

http://turktarim.com/Öz_Türkçe_Kız_İsimleri.html